میرایەتی بابان
لە نێوان
بەرداشی ڕۆم و عەجەم دا

نەوشیروان مستەفا ئەمین

١٩٩٨

میرایەتی بابان

لە نێوان

بەرداشی ڕۆم و عەجەمدا

نەوشیروان مستەفا ئەمین

١٩٩٨

چاپی یەکەم/بەرلین/ ئەڵمانیا - ١٩٩٨

ناوی کتێب : میرایەتی بابان لە نێوان بەرداشی ڕۆم و عەجەم دا
نووسینی : نەوشیروان مستەفا ئەمین
تیراژ : ١٥٠٠ دانە
چاپی دووەم : سلێمانی/ حوزەیران/١٩٩٨
چاپەمەنی خاك

ناوەرۆک

پێشەکی

-١-

ساڵی ١٩٨٨، بۆ ئێمەی کورد لە کوردستانی عیراق دا، ساڵێکی پڕ کارەسات و مەینەتی بو. جەیشی ئیحتیلالی بەعسی لە زنجیرەیەک لەشکرکێشیی دڕندانەدا، بە ناوی «عەمەلیاتی ئەنفالی ١ و ٢ و ٣ و ٤ و ...»، هەمو ناوچە ئازادەکانی کوردستانی عیراقی داگیر کرد. مەرگ و وێرانیی بە سەر کوردستان دا باراند. ئێمەش ئیتر هێلانەمان لێ تێکچو. بارەگاکانمان گواستەوە سنورەکان. من لە شوێنێک جێگیر بوم ناوی «قاسمەڕەش» بو. «قاسمەڕەش» لە نێوان گوندی «شێنێ»ی عیراقی و «کانی زەرد»ی ئێرانی دا بو.

چۆن هەمو مەیدان و شەقام و ڕێگا و کۆڵانی شارەکان ناویان لێ نراوە، ئاوەهاش، هەمو شاخ و دۆڵ و شیو و گرد و، زۆری ئەرز و کێڵگە و لەوەڕگاکانی کوردستان، ناوی ناوچەییان هەیە. «قاسمەڕەش» تەختاییەکی تەسک بو کەوت بوە ناوچەیەکی شاخاوی سەختەوە. پشتی دابو بە چیایەکی پڕ دار و دەوەنەوە، چەمێکی خوڕی ڕون بە بەردەمی دا ئەڕۆیی، لە دو زنجیرە چیای سەختی ئەملا و ئەولای دای بڕی بو. چەند کانیەکیشی لێ بو، ناویان «کانی بۆگەنە» و «کانی بۆق» بو. ناوەکانی تریش هەر لەم بابەتە بون. پێم سەیر بو ئەو جۆرە ناوانە لەم شوێنانە نرا بو. چونکە دیمەنی سروشتیی قاسمەڕەش و دەوروبەری لە جوانیی دا وێنەی کەم و، ئاووهەوایشی تا بڵێی خۆش و سازگار بو. نالی شاعیر، لە بوارێکی وەهادا، بۆ بیانوهێنانەوە وتویەتی:

شارێکە عەدل و گەرمە، لە جێگێکە خۆش و نەرم،

بۆ دەفعی چاوەزارە دەڵێن: شاری شارەزور

ڕەنگە بۆ «دەفعی چاوەزار» ئەم ناوە ناخۆشانەیان لەم شوێنە خۆشانە نابێ! ئەگینا شایستەی ناوی خۆشتر بون.

چەند ڕۆژێکی کەم نەبێ، کە بۆ ئیشوکار بەملاو ئەولادا ئەچوم، ئەوی تری: چەند مانگی ساڵی ٨٨ و، هەمو مانگەکانی ساڵی ٨٩ و ٩٠م لەوێ بە سەر برد. ناوچەکە شتێکی تێ دا نەبو پیاو خۆی پێوە خەریک بکا، جگە لەوانەی کاریان لەوێ بو. تەنیا ئاوەدانییش بریتی بو لە: هەندێ ڕەبیەی ئێرانی و عێراقی بە شاخەکانی ئەمبەر و ئەوبەرەوە و، ڕێگایەکی کاروانی قاچاخی نێوان عیراق -

ئێران.

ئەو ماوەیە، ئەگەرچی، زۆری کاتی ڕۆژانەی من بە کاری سیاسیەوە ئەڕۆیشت، بەڵام لەو ڕۆژگارە سەختەدا، «مستەفا بەگی کوردی» گوتەنی: کە لە «زێد و یار و مەسکەن بێ نسیب» بوم، تەنیا «سەبوری بەخشی عومری ناشەکیبم» خوێندنەوە و نوسین بو. کەرەستەی چەند باسی مێژوی سیاسی و جوگرافیای بەشەرییم کۆ کردەوە. ئەو سەرچاوانەی بۆ لێکۆڵینەوەی باسەکانم پێویستم بون، هاوڕێکانم لە تاران و کرماشان و ورمێ و شام و بێروت و سلێمانی و بەغداد، بۆیان پەیدا ئەکردم و، بۆیان ئەناردم. کەرەستەی خاوی ئەم کتێبەم لەو ماوەیەدا کۆ کردە.

-٢-

«مێژو بۆچی ئەنوسرێتەوە؟»

ئەم پرسیارە ئەگونجێ بە باسی جۆراوجۆر وەڵام بدرێتەوە، بەڵام لە هەمویان سادەتر:

«بۆ ئەوەی پەند لە ڕوداوەکانی وەربگیرێ!»

ڕابردوی کورد پڕێتی لە خۆخۆری. ئەم دەردە، بە درێژایی مێژو، ماڵوێرانیەکی گەورەی بە سەر هێناوە، کەچی لە سەرانسەری کوردستان داو، لە هەمو قۆناغەکان دا، دوبارە و چەند بارە بۆتەوە. ٤ کەس لە بیرکەرەوەکانی کورد: ئەمیر شەرەفخانی بتلیسی، ئەحمەدی خانی، حاجی قادری کۆیی، ئەمین زەکی بەگ، لە ٤ قۆناغی جیاوازی ژیانی سیاسیی کوردا، باسیان کردوە و، بە هۆی تێشکان و کەساسی و دیلی و دەسبەسەرییان داناوە.

شەرەفخان (١٥٤٣ - ١٦٠٤)، بلیمەت و شارەزای مێژوی کورد و، ڕوداوەکانی کوردستان، لە گێڕانەوەی مێژوەکەی دا لە چەندین شوێن دا نیشارەت بە خۆخۆری و براکوژی و یەکتر کوشتن ئەکا، بەڵام هیچ هۆیەکی «منطقی» بۆ ئەدۆزراوەتەوە.

شەرەفخان بە چاوێکی ورد سەیری ڕوداوەکانی مێژوی کورد و میرایەتییەکانی کردوە. بە وردی تاووتوێ ی کردون و لێ یان کۆڵیوەتەوە. هۆکانی سەرنەکەوتنی کورد و مانەوەی بە ژێردەستەیی ڕون کردۆتەوە. یەکێ لەو دەردانەی لە ناو هەمو بنەماڵە دەسەڵاتدارەکانی کوردستان دا دوبارە بۆتەوە: دەردی خۆخۆری بوە. شەرەفخان بە داخێکی قوڵەوە باسی ئەکا. لە پێشەکی کتێبەکەی دا نوسیویێتی: «کورد زاووزێ زۆر ئەکەن و منالیان زۆر لێ ئەکەوێتەوە ئەگەر یەکتریان ئەکوشتایە ئەوەندە زۆر ئەبون قاتوقڕیان ئەخستە مەملەکەتی ئێران بەڵکو هەمو دنیاوە.

ويفعل الله مايشاء و يحكم ما يريد»

دیاره شـەرەفـخـان خـۆی نەیتـوانیـوە هۆیەکی ژیرانە و بەجێ بۆ ئەم دەردە بدۆزێتەوە، لە بەرئەوە پەنای بردۆتە بەر ئەفسانەی هەڵبەستراو. شەرەفخان لە زمانی «خواجا سەعدەدین»ی مێژونوسی تورکەوە ئەگێڕێتەوە: «لە سەرەتای دەعوەتی ئیسلامی دا تاقمێ کورد ئەچن بۆ لای پێغەمبەر تا لە سەردەستی ئەودا موسوڵمان بن، سەروسەکوت و قەڵافەتیان ئەوەندە دزێو و سامناک ئەبێ، پێغەمبەر سامیان لێ ئەکا. کە ئەڕۆن پێغەمبەر ئەپرسێ: ئەمانە چ قەومێ بون؟ ئەڵێن: کورد. پێغەمبەریش دوعایان لێ ئەکا هەرگیز یەک نەگرن و هەمیشە لە ناو خۆیان دا ناکۆک بن، چونکە ئەگەر یەک بگرن هەمو دنیا ئەخەنە ژاڵە!»

هەژاری موکریانی ئەم مێژوە بە نرخەی وەرگێڕاوەتە سەر زمانە تایبەتییەکەی خۆی. دو جاریش چاپی کردوە:

جاری یەکەم، ساڵی ۱۹۷۲ لە گەرمەی هەراوهوریای ۱۱ی ئازاردا لە نەجەف.

جاری دوەم، ساڵی ۱۹۸۱ لە جەنگەی شۆڕشی ئیسلامی ی ئێران دا لە تاران.

بەڵام ئەم سەرگروشتەیەی لێ دەرهێناوە، گوایە بە ڕاستی نەزانیوە.

هەژار کوردی ئێرانە. دوای ڕوخانی حکومەتی کوردستان لە مەهاباد ڕوی کردۆتە عیراق. بەشی زۆری ساڵانی ژیانی لە عیراق بە سەر بردوە. هەژار دوای ئەوەی لە ئێرانەوە هاتە عیراق هەمو ژیانی و، شیعرەکانی و، نوسینەکانی و، قسەکانی و، زمان لێدانی... تەرخان کرد بۆ قوڵکردنەوەی برینەکانی ناکۆکی ناوخۆ و، خۆشکردنی ئاگری شەڕی خۆبەخۆی کوردی عیراق. تەنانەت شاکارە نەمرەکەی شەرەفخانیشی، وەکو دیوانەکانی خۆی بە تێ ترنجاندنی جنێو پیس کردوە، «پێشەکی» و «پاشەکی»ی یەکی خستۆتە سەر، بێ ئەوەی هیچ پێوەندیەکیان بە شەرەفنامەوە هەبێ، پڕە لە سەرگروشتەی سیاسی هەڵبەستراو و، جنێوی ناشیرین و، درۆی بێ بناغە.

ئەگەر تەفسیرە ئەفسانەییەکەی شەرەفخان ڕاست نەبێ، ئەبێ بۆچی هەژاری شاعیر و ئەدیب و نوسەر و زمانزان لە باتی بانگەشەی «یەکێتی و تەبایی نەتەوەی کورد» پڕۆپاگاندە بۆ «شەڕی براکوژی» بکا و، هەتا مرد، لە پاش مردن ڕەحمەت چاکە، وازی لە ڕێبازی هاندانی شەڕی براکوژی نەهێنا؟ ئەوی باوەڕ ناکا با لەم ڕوانگەیەوە سەرلەنوێ بە پێشەکی و پاشەکیەکەی شەرەفنامە و، بە دیوانەکان و نوسینەکانی هەژار دا بچێتەوە.

ئەحمەدی خانی (۱٦٥۰ - ۱۷۰۷) دانەری «مەم و زین» یش سکاڵا لە

دەس هەمسان دەرد نەکا و، ئەڵێ: ئەگەر ئێمە لە ناو خۆمان دا «ئیتیفاق» مان هەبوایە، دین و دەوڵەت مان تەکمیل ئەکرد و، عیلم و مەعریفەت مان تەحصیل ئەکرد و، لە باتی ئەوەی وڵاتەکەی ئێمە بیێتە بەرزەخ لە نێوان لە شکرەکانی ڕۆم و عەجەم دا لە گۆمی خوێن دا نقوم ببن، هەمو ئەوانە نۆکەریان بۆ ئێمە ئەکرد. بەڵام ئەویش سەری لە «حیکمەتی خودێ» سوڕ ماوە، لە ناو هەمو گەلانی دنیادا بۆچی کوردی وەها لێ کردوە.

حاجی قادری کۆیی (١٨٢٥ - ١٨٩٧) لە خانی ی تێ ئەپەڕێتێ و، ئەڵێ: تا گەلی کورد لە گەڵ یەک ڕێک نەکەون، وڵاتەکەیان هەروا «خەرابەنابادە» ئەبێ و، «هەتا وەک ئاگری بێ کا» بن «لە گەڵ یەک» ئەگەر «تۆفانە لەشکر» یان «بەپوشەک» و، بە هۆی ئەم دەردەوە لە «ژێری.... بون بە دۆشەک».

ئەمین زەکی بەگ (١٨٨٠ - ١٩٤٨) پاش تاووتوێ کردنی سەراپای مێژوی کورد، نوسیویتی: «ئەم قیامانەی کە باسمان کرد... بە صورەتی عومومی ئەڵێین بۆ عەینی مەقصەد و هەدەف بو، بەڵام هیچیان سەری نەگرت و بێجگە لەمەش ضەرەرێکی زۆری بۆ ماڵ و ڕۆحی کورد بو. ئەگەر تۆزێک باش لەم قیامانە و لە دەوری دەوام و کوژانەوەیان تێ بفکرین، ئەبینین کە ئەسبابی موەفەق نەبونیان لە خاریجی زیاتر لە داخیلی خۆیان دا بوە و هێشتا بۆ ئەم تەرحە ئیشانە پێ نەگەیشتون و لە وەضعیەتی سیاسیەی دەور و پشتیان ئەوەندە ئاگەدار نەبون...

...خولاصە ئەم حەرەکاتی مونفەریدەیە یەکە یەکە عەقیم مایەوە، وە سەبەبی ئەصڵیشی نیفاق و حەسەد بوا»

ئەمین زەکی، هۆی سەرەکی تێشکانی هەمو ئەو بزوتنەوانە، ئەگێڕێتەوە بۆ «نیفاق» و «تەفرەقە» و «حەسادەت» و «ڕقەبەری» و «غەرەض» ی ناوخۆ. ئەنجامگیریی مێژوەکەشی بەم جۆرە ئەکا:

«بە ڕاستی تاریخ ئاوێنەیەکی عیبرەتە، وە ئینسان و ئەقوام ئەبێ دائیمەن ئیستیفادەی لێ بکەن، وە لە سەبەبی سەرنەگرتنی بەعضێ ئیش و قیام باش ورد ببنەوە و توشی عەینی ئەتیجە و فەلاکەت نەبن. لە سەرەوە گوتمان کە سەبەبی هەرە ئەساسیی سەرنەگرتنی حەرەکاتی کورد پێ نەگەیشتنیەتی. دوێنێ وابو و ئیمڕۆش وایە.

بۆ پێکەوەنانی ئیدارەیەکی سەربەخۆ - باخوصوص لەم دەورەدا - لە پێشی هەمودا دو شت زۆر پێویستە: عیلم و ئەروەت. هەر قەومێک کە لەم دو خەزێنەیە مەحروم بێ، سەربەخۆیی چنگ ناکەوێ، وە هەر هەوڵێکی کە بۆی ئەدا بە با ئەچێ و ضەرەری ماڵ و ڕۆحی بۆی ئەبێ. شایەد سیاسەتی عومومیە موساعەدەی بکا و بە مەقصەدیش بگا، لە غایەکەی خێر نابینێ و ناحەسێتەوە و بە ئەوعێکیتر ئەسیر

ئەبێ، بۆ ئیثباتی ڕاستیەتیی ئەم قاعیدەیە میثال زۆرە»

مێـژوی پاشـایەتی بابان نمونەیەکی دیاری دەردی خۆخـۆریی کـوردە. سـەیر ئەوەیە، ئەوان ئەوسا، کەسیان کەڵکی لە تەجروبەی ئەوی پێش خۆی وەرنەگرتوە و، هەمان بەزمی دوبارە کردۆتەوە. لەوەش سەیرتر ئەوەیە: کورد و حیزبە سیاسیەکانی، هەتا ئێسـتـاش تەجروبەیان لە ڕابردو وەرنەگرتوە. هەمـان بەزم و ڕەزم بە جـۆرێکی کوشندەتر دوبارە ئەکەنەوە. من ئەم باسەم بە دەستی ئەنقەست هەڵبژاردوە بەشکو ئەوەی تازەپێگەیشتوی کورد پەندی لێ وەربگرن.

-٣-

بۆ نوسـینەوەی لێکۆڵینەوەی لەم بابەتە، وەکـو ئەزانرێ، پێـڕەوی چەند مەنهەجێک ئەگرێ لەوانە:

- نوسینەوەی بە شێوەی «حولیات» هەر ساڵەو ڕوداوەکانی بنوسرێ.
- نوسینەوەی سەردەمی میرەکان یەک لە دوای یەک.
- لێکۆڵینەوەی هەمـو مـاوەکـە بە سـەر یەکـەوە، بەڵام لێـدوانی لایەنە سیاسی، کۆمەڵایەتی، ئابوری، جەنگی، فەرهەنگی یەکانی هەریەکەی لە بەشێکی جیاوازدا.

من هیچ کـام لەم ڕێگایانەم نەگرتوە. بەڵکو هەوڵم داوە لە هەر مـاوەیەک دا ڕوداوێکی سیاسی گرنگ وەربگرم و، قارەمانەکانی ئەو ماوەیە لە گەڵ ڕوداوەکەدا باس بکەم و، هەمو لایەنە جیاوازەکانی ژیانی سیاسی و کۆمەلایەتی و جەنگی و فەرهەنگی بە تێکەڵاوی باس بکەم و، زۆرتر لایەنی سیاسی باسەکان بکرم.

سەرەتای باسەکەم بە هەڵسەنگاندنی یەک بە یەکی ئەو سەرچاوانە دەس پێ کردوە کە باسی ڕوداوەکانی میرایەتی بابانیان کردوە. هەوڵم داوە ئەوانەی جێگەی باوەڕن لەوانە جیا بکەمەوە کەمتر جێگای باوەڕن.

باسەکەش هەموی کراوەتە ١٠ بەش:

٨ بەشی بۆ گێڕانەوەی ڕوداوەکانی بابان و، قارەمانەکانی تەرخان کراوە، بەشی ٩ هەمی هۆکانی ڕوخانی میرایەتی بابان باس ئەکا لە زمانی شایەتەکانی سەردەمەوە و، بەشی ١٠ هەمی باسی سالم و شیعرەکانی ئەکا کە هەلومەرجی ناوچەی بابان باس ئەکا دوای داگیرکرانی لە لایەن تورکەوە .

لێکۆڵینەوەکە ٣ پاشکۆی هەیە:

پاشکۆی یەکەم بریتیە لە ٥ ڕێککەوتننامە کە پەیوەندییان بە باسەکانەوە هەیە.

پاشکۆی دوەم بریتیە لە ٦ چیرۆک و بەیت کە پەیوەندییان بە ڕوداوەکانی بابانەوە هەیە. گێڕانەوەی دەماودەمی مێژو، نرخێکی تایبەتی هەیە، نۆڕینی خەڵک

دەرنەخا لە ڕوداوەکان و قارەمانەکانی. بێژەر حەزی نەکرد قارەمانەکان بەو جۆرە بونایە کە باسیان نەکا. بەیت و چیرۆکەکان پێویستییان بە لێکۆڵینەوە و بەراوردکردن و، لێدوان و لێکدانەوەی وشەکانی هەیە. بەڵام ئێرە جێگای ئەوە نیە.

پاشکۆی سێیەم بریتیە لە لیستی هەندێ بەڵگەی ڕەسمیی، کە پێوەندییان بە میرایەتی بابانەوە هەیە. بۆ یەکێ بیەوێ لێکۆڵینەوەی زیاتر بکا، ئەتوانێ لەو سەرچاوانەدا بیان دۆزێتەوە.

-٤-

ساڵەکانی ناو باسەکە زۆری، یان هەموی، بە هیجری قەمەری نوسرا بون. زۆری سەرچاوەکانیش ئەم تەقویمەیان بە کار هێناوە. گۆڕینی بۆ ساڵی میلادی، ئەگەر خۆم بمکردایە، هەندێ هەڵەی لێ پەیدا ئەبو، چونکە ڕوداوەکان هەندێکیان ساڵەکانیان دیار بو، بەڵام زۆریان ڕۆژ و مانگەکانیان دیاری نەکرا بون. لە بەر ئەوە من هەمویانم بە هیجری قەمەری نوسی بو. دۆستی بەڕێزم کەمال ڕەئوف محەمەد ئەرکێکی زۆری کێشا، هەمویانی گۆڕی بۆ میلادی و، زۆر سەرنجی بە کەڵک و تێبینی بە نرخی لە سەر تێکڕای باسەکان دەربڕی و، هەندێ سەرچاوەی بە نرخی پیشان دام. لێرەدا بە پێویستی ئەزانم پڕ بە دڵ سپاسی بکەم.

هیوادارم بەم کارەم توانی بێتم خزمەتێکی بچوکی گەلەکەم بکەم.

لەندەن، ١٩ ی مایسی ١٩٩٦
١ ی موحەڕڕەمی ١٤١٧   ئەوشیروان

ئەم کتێبە لە کوردستان لە ژێر چاپ دا بو، کە هێرشی هاوبەشی هێزەکانی پارتی دیوکراتی کوردستان و حەرەسی جمهوریی عیراق لە بەیانی ی ٣١ ی ئابی ١٩٩٦ دا بۆ سەر هەولێر دەستی پێ کرد. بە هۆی ئەو ڕوداوانەوە ئەمیش، وەکو زۆر شتی تر، چاپ و بڵاوکردنەوەی پەکی کەوت.

لەم ماوەیەدا هیچ سەرچاوەیەکی تازەم بەر چاو نەکەوتوە، کە باسەکان دەوڵەمەندتر بکا، تا پێویست بکا پێیان دا بچمەوە، بۆیە ئەوسا چۆنم نوسی بو، هەروەکو خۆی بێ دەسکاری بڵاوی ئەکەمەوە. حەزم ئەکرد یەکەم جار لە کوردستان بڵاو ببوایەتەوە، بەڵام وەکو ئێرانی ئەڵێن: تەگبیر لە گەڵ تەقدیر هەمو جارێ یەک ناگرێتەوە.

پێداچونەوەیەکی ڕەخنەگرانە بە سەرچاوەکان دا

ریچ لە بیرەوەرییەکانی ڕۆژی ٧ ی تشرینی یەکەمی ١٨٢٠ نوسیویتی:
«ئەمڕۆ لە گەڵ میردا - مەبەستی مەحمود پاشایە - کە باسی مێژوی کوردستانمان کرد، پێم نا بە جەرگی خۆم دا و، سەرسامیی خۆمم بۆ باس کرد، کە بۆچی ئاگاداری تەواوی مێژوی بنەماڵەکەیان نییە! ئەویش بە ئەزاکەت و سەنگینییەوە پێ ی وتم: ئەو مێژوە شایستەی نوسینەوە نییە، چونکە مێژوی بنەماڵەیەکی دەسەڵاتدار نییە، بەڵکو مێژوی خێڵێکی سادەیە. منیش پێم وت: بەڵام بنەماڵەکەیان مێژویەکی دوریان هەیە و شەرەفمەندن. وتی: بنەماڵەکەیان زۆر کۆن نییەو، ئەندامانی بنەماڵەکەشیان تەنیا سەدەیەک ئەبێ بونەتە میر و سەردار..... دوای ئەوەش وتی: جگە لە مێژوی پێغەمبەران و، پیاوچاکان، ئەوەندەی بتوانم لە ڕۆژگار و گوزەرانیان بزانم، نیتر زۆر تامەزرۆی مێژو نیم، لە شانامە زیاتر، شتێکی لێ ناخوێنمەوە»
ئەمە شایەتییەکی گرنگە، لە زەمانی پاشایەکی بابانەوە، کە مێژوی میرایەتی بابان تا ئەو سەردەمە نەنوسراوەتەوە. هۆی نەنوسینەوەی چی بوە؟ ڕەنگە هەر کەسە بە جۆرێ لێکی بداتەوە.
مێژویەکی سەربەخۆ کە ڕوداوەکانی میرایەتی بابان لە سەرەتای دامەزرانییەوە تا کۆتایی بگێڕێتەوە لە سەردەمی خۆی دا نەنوسراوە، بەڵام لە زۆر سەرچاوەی ئەو سەردەمە و، لە هی نوێ دا، هەواڵەکانیان و، دەنگوباسیان هەیە:

١. سەرچاوەکانی دەستی یەکەم

١. ١. بە زمانی فارسی

١. ١. ١. شرف خان بدلیسی

«شرفنامە»
ئەمیر شەرەف خانی بتلیسی سالی ١٠٠٥ ک هـ ق لە نوسینی «شەرەفنامە» بۆتەوە.
شەرەفنامە بە فارسی ٣ جار بڵاو کراوەتەوە:
یەکەمین جار سالی (١٢٧٦ک / ١٨٦٠ز) لە لایەن «ولادمیر ولیامینوف زرنوف» لە پیتربورگ.

دوەمین جار ساڵی ١٩٣٠ لە لایەن «فرج الله ذکی الکردی» لە قاهیرە.
جاری سێهەم ساڵی ١٣٤٣ هـ ش لە لایەن «محمدی عباسی» هەمان چاپی قاهیرە بە ئۆفسێت لە تاران.
«شەرەفنامە» لە ریزی میرایەتیەکانی کوردا، بەشێکی تەرخان کردوە بۆ میرایەتی بابان. ئەمە یەکەمین سەرچاوەیە باسی میرایەتی بابان ئەکا تا ساڵی تەواو بونی کتێبەکە.
«شەرەفنامە» لە لایەن دو نوسەری شارەزای مێژوی کوردەوە بە جیا کراوە بە عەرەبی: محمد جمیل بندی الروژبیانی و، محمد علی عونی. هەردوکیان پێشەکی و پەراوێزی بە نرخیان بۆ نوسیوە. هی یەکەمیان ساڵی ١٩٥٣ لە بەغداد و، هی دوەمیان ساڵی ١٩٥٨ لە قاهیرە چاپ کراوە.
«شەرەفنامە» کراوە بە تورکی و، بە هەندێ لە زمانە ئەوروپییەکان لەوانە ئەڵمانی و روسی.
مەلا مەحمودی بایەزیدی لە نیوەی دوەمی چەرخی رابوردودا کردویەتی بە کوردی و، هەندێ بەشی تری بۆ زیاد کردوە.
حەفتەنامەی «پێشکەوتن» ی سلێمانی لە ژمارەی ٢٤ ی ٧ ی ئۆکتۆبەری ١٩٢٠ ەوە بە زنجیرە چەند بەشێکی لە «شەرەفنامە» وەرگێراوەتە سەر کوردی و لە ژێر ناونیشانی «ئەسەبی طەوائیفی کوردان و رەوشتیان» دا بڵاوی کردۆتەوە. سەرەتاکەی بەمجۆرە دەس پێ کردوە: «ئەسەب و طەوائیفی کوردان و رەوشتیان خوا چاکتری دەزانێ بەڵام شەرەف خان کوری شەمسەدینی بدلیسی ٣٣٢ ساڵ لەمەوپێش لە شەرەفنامەدا وای فەرموە: ...».
هەژار کردویەتی بە موکریانی و، دو کەرەت: جارێک لە نەجەف و جارێک لە تاران چاپ و بڵاوی کردۆتەوە.
باوکی شەرەفخان و بنەماڵەکەیان و ئێلەکەیان بە هۆی هەلومەرجی ئاڵۆزی کوردستانەوە ماوەیەک ئاوارەی ئێران بون. باوکی شەرەفخان میرێکی ناسراوی سەردەمی خۆی و، پایەبەرز و بەرێز بوە لای شا تەهماسبی صەفەوی. شەرەفخان بە منالی لە گەڵ شازادە و ئەمیرەکانی ئێران بۆ پەروەردەکردن و پێگەیاندن براوەتە دەرباری صەفەوی. دیارە شەرەفخان خۆیشی پیاوێکی لێهاتو و زیرەک و کارامە بوە. کە گەورەش بوە ماوەیەک لە دەرباری صەفەوی دا سەرپەرشتی کاروباری میرایەتییە کوردییەکانیان پێ سپاردوە. شەرەفخان ئاگاداری و زانیارییەکی زۆری لە سەر کورد و نیشتمانەکەی و میر و دەسەڵاتدارەکانی کۆ کردۆتەوە. هەروەها ژمارەیەکی زۆر سەرچاوەی مێژویی خوێندۆتەوە. شەرەفنامە یەکەمین مێژوی گشتی کوردە.
١. ١. ٢. قاضی ملا محمد شریف سنندجی:
«زبدە التواریخ»
ساڵی ١٢١٤ هـ ق (١٧٩٩ز) بە فارسی نوسیوێتی.

هێشتا دەستنوسە و چاپ نەکراوە. تەنیا دەستنوسی زانراوی لە زانستگای کامبریجی بەریتانیایە. فیلمێکی بە ژمارە/٥٧٦٩ لە «کتابخانەی مرکزی دانشگاه تهران» هەیە.

هەمو مێژونوسەکانی ئەردەلان کەڵکیان لە «زبدە» وەرگرتوە. هەروەها «لورنس لکهارت» بۆ نوسینی «انقراض سلسلە صفویە».

١. ١. ٣. خسرو بن محمد بن منوچهر اردلان:

«لب التواریخ»

ساڵی ١٢٤٩ هـ ق (١٨٣٣ز) بە فارسی نوسیویتی.

ساڵی ١٣٥٦ هـ ش لە تاران چاپ کراوە. وێنەی دەسخەتی ئەم کتێبە لە گەڵ لێکۆڵینەوەیەک بە روسی لە یەکێتی سۆڤێتی جاران چاپ کراوە.

١. ١. ٤. ماه شرف خانم (مستورە):

«تاریخ اردلان»

ساڵی ١٢٦٣ هـ ق (١٨٤٧ز) بە فارسی نوسیویتی.

ساڵی ١٣٤٣ هـ ش لە سنە بە اهتمام «ناصر ازادپور» چاپ کراوە.

د. حەسەن جاف و شکور مستەفا «تاریخ اردلان» یان کردوە بە کوردی. لە بەغدا چاپ کراوە.

١. ١. ٥. عبدالقادر ابن رستم بابانی:

«تاریخ و جغرافیای کردستان، موسوم بە: سیر الاکراد»

ساڵی ١٢٦٨ هـ ق (١٨٥١ز) بە فارسی نوسیویتی.

ساڵی ١٣٦٦ هـ ش لە تاران بە اهتمام «محمد رئوف توکلی» چاپ کراوە.

ئەم کتێبە جگە لە مێژوی ئەردەڵان، بەشێکی بۆ مێژوی بابان و سۆران و موکریان تەرخان کردوە.

ئەوەندەی پێوەندی بە مێژوی بابانەوە هەبێ:

١. پێ ئەچێ نوسەر پشتی بە گێڕانەوەی دەماودەمی روداوەکانی مێژوی بابان بەست بێ، نەک بە کتێبی نوسراو و، تۆماری حوکمڕانەکان. بۆیە:

٢. ساڵەکانی تێکەڵاو کردوە. بە دەگمەن ساڵێکی بە دروستی نوسیوە. لەبەرئەوە هیچکام لە ساڵەکانی جێگای باوەڕ نین بۆ دیاریکردنی روداوەکانی مێژوی بابان.

٣. زنجیرەی حوکمڕانەکانی تێکەڵاو کردوە. پاش و پێشی کردون. هەندێ لە حوکمڕانەکانی کردوە بە کوڕی هەندێکی تر و، هەندێکی کردوە بە براو باوکی یەکتری، کە لە راستی دا وانین. لەبەرئەوە بۆ ئەمەش جێگای باوەڕ و پشت پێ بەستن نیە.

٤. هەندێ لە گێڕانەوەکانی بە شێوەی سەرگروشتە و ئەفسانە نوسیوە. نرخی مێژویی و زانستییان نیە.

٥. زانیارییەکانی لە سەر دوا ساڵەکانی تەمەنی میرایەتی بابان هەندێ باسی بە کەڵکیان تێ دایە. بە تایبەتی پاش تاوتوێ و بەراورد کردن، دەربارەی ڕوداوەکانی سەردەمی: مەحمود پاشا، ئەحمەد پاشا، سلێمان پاشا، عەبدوڵلا پاشا و عەزیز بەگی بابان.

٦. دەربارەی بنەماڵەی صاحێبقران، کە نوسەر خۆی یەکێ بوە لەوان، هەندێ بابەتی تازەی تێ دایە بە تایبەتی دەربارەی مەحمود بەگ، کە باوکی مستەفا بەگی کوردی بوە. بە پێ ی گێڕانەوەی ڕوداوەکان ئەبێ نوسەر ئامۆزای سالم و کوردی بێ. هەروەها هاوزەمانی ئەوانیش بوە. کەچی سەیر ئەوەیە بە هیچ جۆرێ ناوی ئەم دو شاعیرە نابات. تۆ بڵێی ی ناوی نەبیست بێ، یان لە سەردەمی نوسینەکەی ئەودا هێشتا نەناسراو بوبن؟

بڵاوکردنەوەی ئەم کتێبە لە لایەن کاک «محمد رئوف توکلی» یەوە ڕەنجێکی باش و کارێکی بە کەڵکە بۆ مێژوی سیاسی و کۆمەڵایەتی کورد. جێگەی سوپاس و شایانی ئافەرینە. بەڵام ئەبوایە بایەخێکی زیاتری بدایە بە ساغکردنەوەی زانیارییەکانی و، ڕاستکردنەوەی چەوتییەکانی، بۆ ئەوەی بابەتی دروستکراو و ناڕاست بە سەر خوێنەردا تێ پەڕی نەکردایە، بە تایبەتی سەرچاوەی باوەڕپێکراو لەم بارەیەوە کەم نین.

١. ١. ٦. علی اکبر وقائع نگار کردستانی:

«حدیقەی ناصری در جغرافیا و تاریخ کردستان»

ساڵی ١٣٠٩ هـ ق (١٨٩١ز) بە فارسی نوسیویتی.

ساڵی ١٣٦٤ هـ ش لە تاران بە اهتمام «محمد رئوف توکلی» چاپ کراوە.

عەلی ئەکبەر لە ناو کتێبەکەی دا چەند جارێ باسی کتێبێکی تری خۆی ئەکات بە ناونیشانی «تاریخ الاکراد». تا ئێستا ئەم کتێبە لە هیچ لایەک دەنگوباسی نیە. ڕەنگە دۆزینەوەی هەندێ لایەنی تاریکی ناوچەکە ڕون بکاتەوە.

عەلی ئەکبەر ئامۆزای مەستورە بوە.

١. ١. ٧. میرزا شکرالله سنندجی (فخر الکتاب):

«تحفەی ناصری در تاریخ و جغرافیای کردستان»

ساڵی ١٣١٩ هـ ق (١٩٠١ز) بە فارسی نوسیویتی.

ساڵی ١٣٦٦ هـ ش لە تاران بە اهتمام «دکتر حشمت الله طبیبی» لە لایەن «انتشارات امیر کبیر» چاپ کراوە.

١. ١. ٨. شیخ محمد مردوخ کردستانی:

«تاریخ مردوخ»

لە دو بەرگ دا لە چاپخانەی ئەرتەش لە تاران چاپ کراوە. ساڵی چاپ و بڵاوکردنەوەی لە سەر نەنوسراوە. جارێکی تریش لە لایەن «کتابفروشی غریقی» لە سنە بڵاو کراوەتەوە. ئەمە تازەترینی هەمو مێژوەکانە.

ئەم مێژوانەی سەنەندوجی، خەسرەوی ئەردەڵان، مەستورە، فەخرولکوتتاب، وەقائیع نیگاری کوردستانی، مەردوخ:

١. هەمویان نوسیەکانی پێش خۆیان دوبارە کردۆتەوە. زۆر کەم باس و بابەتی تازەیان تێ دایە مەگەر ئەوەی لە سەردەمی نوسەر خۆی دا ڕوی دابێ.

٢. لە گێڕانەوەی ڕوداوەکان دا زۆر جار بێلایەنی لە دەس ئەدەن. لە ناکۆکی ڕۆم و عەجەم دا لایەنی ئێران ئەگرن و، لە ناکۆکی بابان و ئەردەڵان دا بە لای ئەردەڵان دا دائەشکێن.

٣. هەواڵەکانی بابان لە پەیوەندی لە گەڵ ڕوداوەکانی ئەردەڵان دا ئەگێڕنەوە. هەرچەندە کەم و کورتن بەڵام گرنگ و بە نرخن.

١. ١. ٩. ڕەنجوری:

شاعیرێکی گەورەی کورد و، ئەستێرەوانێکی شارەزا بوە. چەندین کتێبی زانستیی نوسیوە و نوسیوەتەوە. لە پەنای یەکێ لە کتێبەکانی دا چەند هەواڵنامەیەکی کورتی نوسیوە. یەکێکیان «تاریخ والیهای کوردستان» ە تا ئەورەحمان پاشا گەیشتوە. ڕەنجوری چونکە نزیک بوە لە داوودەزگای بابانەوە، هەواڵەکانی ورد و، جێگەی باوەڕن.

ئەم تەقویمە بە نرخە لە لایەن کاک عەبدولرەقیب یوسف دۆزراوەتەوە و، پاش ساخکردنەوە و لێکۆڵینەوەی لە گۆڤاری «ڕۆشنبیری نوێ - ١٩٨٥» دا بڵاوی کردۆتەوە.

١. ١. ١٠. ابوالحسن بن محمد امین گلستانە:

«مجمل التواریخ»

ئەم کتێبە ساڵی ١١٩٦ نوسراوە و چەند جارێ چاپ کراوە. دوایینیان بە اهتمامی مدرس رضوی لە تاران ساڵی ٢٥٣٦ شاهنشاهی لە لایەن «دانشگاه تهران» ەوە بڵاو کراوەتەوە.

گولستانە هاوزەمانی نادر شا و کەریم خانی زەند بوە. لە سەردەمی نادر شا دا مامی نوسەر قەڵاداری قەڵایەک بوە لە کرماشان کە نادر کردویەتی بە دەبۆی هەڵگرتنی چەکی پێویست بۆ لەشکر کێشی بۆ سەر عێراق. نوسەریش لە کرماشان دانیشتوە. لە کاتی لەشکر کێشی کەریم خانی زەندا بۆ سەر کرماشان و سنە، ئەو لە کرماشان بوە و چۆتە سەردانی کەریم خان. نوسەر و بنەماڵەکەی ناحەزی کەریم خان بون. پاش ماوەیەک چوە بۆ پیرۆزگاکانی نەجەف و کەربەلا و لەوێوە هەڵاتوە بۆ هندستان.

ئەم کتێبە ڕوداوەکانی ئێران بە درێژایی ٣٥ ساڵ لە کوژرانی نادر شاوە ئەگێڕێتەوە و باسی سەردەمی حوکمڕانیی کەریم خان ئەکا. گەلێ هەواڵی بە نرخی لە سەر کورد تێ دایە، لەوانە لە سەر سەلیم پاشای بابان و حەسەنعەلی خانی ئەردەڵان.

١. ١. ١١. میرزا محمد صادق موسوی نامی اصفهانی:
«تاریخ گیتی کشا در تاریخ زند»

نامی هاوزەمانی کەریمخان و حوکمڕانەکانی زەند بوە. ڕوداوەکانی بە شێوەی «حولیات» و بە کورتی نوسیوە. لە بەر ئەوەی لە دەزگای حوکمڕانیەوە نزیک بوە گێرانەوەکانی جێگای باوەڕن.

سعید نفیسی، ئەم کتێبەی ساغ کردۆتەوە و، پێشەکی بۆ نوسیوە و، لە تاران چاپ کراوە.

١. ١. ١٢. عبدالرزاق دنبلی:
«ماثر سلطانیە»

ئەم کتێبە: «ماثر سلطانیە» لە لایەن «عبدالرزاق دنبلی» ەوە بە زمانی فارسی، لە سەر داوای عەبباس میرزا نائیبولسەلطەنەی ئێران، نوسراوە. ڕوداوەکانی ئێران لە (١٢١٤ هـ ق تا ١٢٤١ هـ ق / ١٧٩٩ - ١٨٢٥ز) ئەگێڕێتەوە. مەرگ مۆڵەتی نەداوە لەوە زیاتر درێژەی پێ بدا.

عەبدولڕەزاق بەگی دونبولی (١١٦٧-١٢٤٢ک / ١٧٥٣ - ١٨٢٦ز) مێژونوس و، ئەدیب و شاعیر، کوڕی نەجەفقولی کوڕی شاباز خانی دونبولیە. ئێلی دونبولی کوردی بەزیدی بون. بە تێپەڕینی زەمان بون بە شیعە و، لە ناو کۆمەڵی ئازەری دا لە تەوریز و ئازەربایجان دا جێگای خۆیان کردۆتەوە. باوباپیری عەبدولڕەزاق لە زەمانی صەفەویەکانەوە لە دەزگا حکومەتیەکانی ئێران دا پلەو پایەی بەرزیان هەبوە. باوکی عەبدولڕەزاق سەردەمێ بەگلەربەگی ئازەربایجان بوە. بەڵام عەبدولڕەزاق لە سەردەمی کەریمخانی زەند دا ١٤ ساڵ بە بارمتە لە شیراز گل دراوەتەوە. ماوەی گلدانەوەی خۆی بە خوێندنەوە خەریک کردوە. کە دەسەڵاتی زەند نەما گەڕایەوە تەوریز لە دیوانی عەبباس میرزادا بو بە «مونشی: سکرتێر». چەندین کتێبی نوسیوە لەوانە «تاریخ دنابلە: مێژوی دونبولیەکان» و، بە ئازناوی مەفتون شیعری زۆری داناوە.

«ماثر سلطانیە» باسەکانی تەرخان کراوە بۆ ڕوداوەکانی ئێران لە سەردەمی دامەزرێنەری سەڵتەنەتی قاجار: ئاغا محەممەد خان و، دوای ئەو فەتح عەلی شاە دا. شەڕەکانی ئێران و ڕوس و، هاتوچۆ و گفتوگۆ دیپلوماسیەکانی نوێنەرانی ئێران، تورکیا، ڕوسیا، فەرەنسا، بە درێژی ئەگێڕێتەوە. تێکستی فارسی ڕێککەوتننامەی یەکەمی ئەرزڕۆمی تێ دایە.

بابەتەکانی ئەم کتێبە ساڵ لە دوای ساڵ ڕێک خراوە بە شێوەی «حولیات».

«ماثر سلطانیە» لە چەندین جێگادا هەواڵ و دەنگوباسی کوردی نوسیوە. هەواڵەکانی ئەگونجێ بە دوجۆر دابەش بکرێن:

یەکێکیان هەواڵی پچڕپچڕی ئێلە کوردەکانی بلباس، شکاک، حەیدەرانلو و ئێلەکانی تری ئازەربایجان و، هەکاریە.

ئەوی تریان هەواڵی ڕێکوپێکی ململانێ ی دەسەڵاتە لە نێوان ئەوڕەحمان پاشای بابان لە لایەک و، والییەکانی بەغداد و، شازادە محەمەد عەلی میرزای قاجار لە لایەکی ترەوە. دوای ئەویش ناکۆکی نێوان هەردو پاشای بابان: مەحمود و عەبدوڵڵا و، ململانێ ی مەحمود پاشا لە لایەک و، والییەکانی بەغدا و شازادە محەمەد عەلی میرزا و شازادە عەبباس میرزای قاجار لە لایەکی ترەوە. لەم لایەنەوە بۆ لێکدانەوەی مێژوی بابان سەرچاوەیەکی بە کەڵکە

نوسەر چونکە لە دەزگای دەسەڵاتدارەوە نزیک بوە، ئاگاداری ڕوداوەکان بوە. بەڵگە گرنگەکسانی دیوە. سالی ڕوداوەکانی بە وردی دیاری کردوە. بەڵام هەواڵەکانی لە باری سەرنجی ڕەسمی کاربەدەستانی ئێرانەوە نوسیوە. لە گێڕانەوەدا پارێزگاری بێلایەنی نەکردوە. بە ئاشکرا هەمیشە بە لای عەجەم دا دانەشکێنێ و، هیچ هاودەردییەک لە گەڵ کورد دەرنابڕێ. بگرە چەند جارێ بە «اکراد بدنژاد: کوردانی بەدرەسەن» ناویان ئەبا.

ئەم کتێبە سالی ١٢٤١ هـ ق (١٨٢٥ز) بۆ جاری یەکەم لە تەورێز چاپی سەربی، واتە بە قورقوشم، چاپ کراوە. بە خەتێکی جوان نوسراوەتەوە. بەم پێیە یەکێکە لە کتێبە چاپکراوە کۆنەکان. جاری دوەم سالی ١٣٩٢ ش لە سەر هەمان چاپی یەکەم بە ئۆفسێت بە «اهتمام: غلام حسین صدری افشار» لە تاران چاپ کراوەتەوە.

١. ٢. بە زمانی تورکی

١. ٢. ١. نظمی زادە، مرتضی افندی:

«گلشن خلفا»

«گولشەن» بە کورتی باسی مێژوی مرۆڤ ئەکا و، دێتە سەر خەلیفەکانی ئەمەوی و عەبباسی و، سولتانەکانی عوسمانی. لە دوا لاپەڕەکانی دا باسی میر سلێمان و میر بەکر ئەکات. ئەو هەڕەشەنامەیەی بو میر سلێمان نوسراوە، بە قەڵەمی نوسەری گولشەن نوسراوە و، لەم کتێبەدا تۆمار کراوە.

موسی کاظم نورس، «گولشەنی خولەفا» ی لە تورکیەوە کردوە بە عەرەبی و بلاوی کردۆتەوە.

١. ٢. ٢. الشیخ رسول حاوی الکرکوکلی:

«دوحه الوزراء فی تاریخ وقائع بغداد الزوراء»

ڕەسول حاوی کەرکوکی، کوڕی مەلا یەعقوبی ماهونی، نوسەر و شاعیر بوە. نوسینەکانی بە تورکین. لە کەرکوک ژیاوە و خوێندویەتی و گەورە بوە. وەکو «عەبباس عەززاوی» لە زمانی «هیجری دەدە» وە ئەگێڕێتەوە، ئەبێ لە گەڵ بنەماڵەی ئەوان خزم بوبێ. بەم پێ یە ئەبێ کورد بێ. حاوی پاشان چۆتە بەغداد و،

لە دەزگای بەڕێوەبەرایەتی دا بۆتە موچەخۆری دەوڵەت.

نوسەر وەکو خۆی ئەڵێ، ئەم مێژووەی بۆ تەواوکردنی مێژووی «گولشەنی خولەفا» نوسیوە. ڕوداوەکانی لە (١١٣٢ک / ١٧١٩ز) دوە دەس پێ ئەکا و، لە ساڵی (١٢٣٧ک / ١٨٢١ز) دا ئەیبڕێتەوە. خاوی ساڵی ١٢٤٢ک (١٨٢٦ز) مردوە. بێ ئەچێ ئەخۆشیی یا کۆسپی تر ڕێگەیان نەدابێ مێژووەکەی تا ئەوسا درێژە پێ بدا.

ئەم کتێبە بەڵگەی بە نرخ و، هەواڵ و دەنگوباسی زۆری تێ دایە، بۆ لێکۆڵینەوەی مێژووی سیاسی و کۆمەڵایەتی ناوچەکە و، بۆ لێکۆڵینەوەی مێژووی میرایەتی بابان، سەرچاوەیەکی باوەڕپێکراوی دەوڵەمەندە.

١. نوسەر لە ناکۆکییەکانی ئێران و عوسمانی دا پشتیوانی لە عوسمانی ئەکا و، ڕوداوەکان لە باری سەرنجی ئەوانەوە ئەگێڕێتەوە.

٢. نوسەر لە ناکۆکییەکانی نێوان والییەکانی بەغداد و میرەکانی بابان دا پشتیوانی لە والییەکانی بەغداد ئەکا.

٣. ئەگەرچی نوسەر، لە سەر داوای داود پاشا، ئەم مێژووەی نوسیوە، بەڵام لە گێڕانەوەی ڕوداوەکان دا بێ ویژدانی ناکا.

٤. لە بەرئەوەی توانیویەتی بەڵگەکانی حکومەت ببینێ و، نزیکی کاربەدەستان بوە، بە وردی چۆتە بنجوبناوانی ڕوداوەکان و، تا ئەندازەیەکی باش لە دیاریکردنی ساڵەکانی دا ورد بوە.

٥. جگە لە باسی بابان، هەندێ باسی گرنگی تری تێ دایە دەربارەی ئێلی بلباس.

«دوحه» ساڵی ١٢٤٦ک (١٨٣٥ز) بە سەرپەرشتی محمد باقر التفلیسی لە چاپخانەی «دارالسلام» چاپ کراوە.

«دوحه» لە لایەن «موسی کاظم نورس» کراوە بە زمانی عەرەبی و، دوجار بڵاو کراوەتەو: جاری یەکەم لە بەیروت - لوبنان و، جاری دوەم ساڵی ١٤١٣ هـ ق هەمان چاپی بەیروت بە ئۆفسێت لە قوم - ئێران لە لایەن «منشورات الشریف الرضی» سەرلەنوێ بڵاو کراوەتەوە.

١. ٢. ٣. سلیمان فائق بەگ:

«تاریخ المالیک الکولەمن فی بغداد»

نوسەر: سلێمان فایەق بەگ کوڕی حاجی طالیب کەهیای داود پاشا بوە. کتێبەکەی بە ناوی نهێنیی «ثابت» لە ساڵی ١٨٧٥ز لە ئەستەموڵ چاپ کردوە. ڕوداوەکانی ساڵانی ١٧٤٩ - ١٨٣٦ز بە کورتی ئەگێڕێتەوە. هەندێ هەواڵ و دەنگوباسی بابانیشی تێ دایە، بەڵام بە هۆی ڕیشەی بنەماڵەکەیەوە، بە لای عوسمانییەکان دا، دای شکاندوە. لە گەڵ ئەوەش دا باسەکانی بە نرخ و جێگەی باوەڕن. محمد نجیب ارمناوی کردویەتی بە عەرەبی.

١. ٣. بە زمانی عەرەبی
١. ٣. ١. عثمان بن سند الوائلی البصری:
«مطالع السعود»،
تحقیق: الدکتور عماد عبدالسلام رووف و سهیلە عبدالمجید القیسی، (موصل ١٩٩١)

عثمان بن سند، لە یەکێ لە جزیرەکانی خەلیج لە دایک بوە، سەردەمێ لە لای مەلا عەبدوللای بیتوشی خوێندویەتی. دوایی لە بەصرا نیشتەجێ بوە و، چەند جارێ سەردانی بەغدادی کردوە. نوسەر کتیبەکەی لە سەر داوای داود پاشا نوسیوە. لەبەرئەوە بەلگە رەسمییەکانی لە بەر دەس دا بوە. مێژوەکەی لە سالی لە دایک بونی داود پاشاوە دەس پێ ئەکا، پێش لابردن و گیرانی داود پاشا بە چوار سال کۆتایی بە باسەکانی هیناوە. رەنگە مردن مۆلەتی درێژەپێدانی نەدابێ.

هەوال و دەنگوباسی میرەکانی بابان لە ناو باسەکانی «مطالع السعود» ا زۆرە. نوسەر سوننیەکی توندڕەو بوە، لەم ڕوانگەیەوە لە ناکۆکیەکانی نێوان ئێران و عوسمانی دا بە توندی پشتیوانی لە دەولەتی عوسمانی ئەکا و، لە ناکۆکیەکانی نێوان میرەکانی بابان و والیەکانی بەغدادا، بە توندی پشتیوانی لە کاربەدەستانی عوسمانی ئەکا، بەلام بەڕێزەوە ناوی کورد ئەبا. کە ئەوڕەحمان پاشای بابان لە گەل والی ی بەغدا بو بە شەڕی، بن سند هێرشی کردۆتە سەری، کەچی شیعرێکی درێژی لە ستایشی دا نوسیوە بە بۆنەی بەربەرچدانەوەی هێرشەکەی محەمەد عەلی میرزاوە لە کۆیە. ئەو شیعرەی ئەخستۆتە ناو ئەم کتیبەوە.

بن سند، مێژوەکەی بە زمانێکی گران و، بە «سەجع» یکی سەخت نوسیوە، ژمارەیەکی زۆری شیعرەکانی خۆی تێ هەلکیش کردوە. زۆری شیعرەکانی پیوەندیەکی ئەوتۆیان لە گەل باسەکان نیە.

«امین الحلوانی» ئەم مێژوە کە ناوی: «مطالع السعود بطیب اخبار الوالی داود»،، کورت کردۆتەوە و شیعرەکانی لێ دەرهیناوە و، هەندێ هەوالی زیادی خستۆتە سەری بە ناوی «مختصر مطالع السعود» ەوە. «مختصر» لە پێش «مطالع» دا دوجار چاپ کراوە: جارێک لە بەمبەی و جارێک لە قاهیرە.

ئەو کاتەی م. خالیدی ئەقشبەندی کەوتۆتە بەر هێرشی توندوتیژی ناحەزەکانی، عثمان بن سند، بۆ دیفاع لە م. خالید کتیبێکی درێژی لە ژێر ناوی: «اصفی الموارد فی سلسال احوال الامام خالد» دا نوسیوە.

١. ٣. ٢. یاسین العمری:
«غرائب الاثر فی حوادث ربع القرن الثالث عشر»
نشره: محمد صدیق الجلیلی، الموصل ١٩٤٠.

العمری، وەکو خۆی نوسیویتی، مێژوەکەی ڕوداوەکانی چارەکە سەدەیەکی

گرتۆتە خۆی. ئەو باسە سەیر و سەمەرانەی بیستویەتی، کە هەندیکی ڕەنگە خورافیات و هەڵبەستی سەرزار بێ، هەموی تۆمار کردوە. بەڵام بایەخێکی تایبەتی داوە بە ڕوداوە سیاسیەکان. لە دەزگای حوکمرانیی ئال جەلیلی نزیک بوە و، ئاگاداری ڕوداوەکان بوە.

لە «غرائب» دا دەنگوباسی میرەکانی بابان و بادینان هەیە. بەڵام شتێکی ئەوتۆی زیادتر نیە لە گەڵ دەنگوباسەکانی ناو «دوحە» و «مطالع».

«ئەلعومەری» نوسەرێکی بە بڕشت بوە. گەلێ کتێبی مێژویی تری نوسیوە. لە ناو هەندێکیان دا بە کورتی هەواڵی کورد هەیە، لەوانە:

«زبدە الاثار الجليه» ، حققه: عماد عبدالسلام رووف، النجف ١٩٧٤.

١. ٣. ٣. شيخ عبدالرحمن السويدى:

«حديقه الزوراء»

بەشی یەکەمی لە بەغداد چاپ کراوە. بەڵام بەشەکانی تری هێشتا دەستنوسن. لە بەشی یەکەمی دا شتێکی ئەوتۆی دەربارەی بابان تێ دا نیە. بەڵام وەکو لە سەرچاوەکان دا نیشارەتی پێ کراوە، لەم کتێبەدا، چەندین شیعری سیاسی و مێژویی هەیە سەبارەت بە سەرکەوتنی والیەکانی بەغداد بە سەر میرەکانی بابان دا، لەوانە: شەڕی قەمچوغە و سرۆچک (١١٦٠ / ١٧٤٧)، شەڕی ئاوەگرد (١١٦٤ / ١٧٥٠)، شەڕی هەولێر (١١٦٤ / ١٧٥٠)، شەڕی کۆشکی زەنگی (١١٧٦ / ١٧٦٢). ئەم شیعرانە نرخی مێژوییان هەیە. من دەستم نەکەوتن.

١. ٤. بە زمانە ئەوروپاییەکان

١. ٤. ١. گەشتی ریچ

RICH, CLAUDIUS JAMES:
NARRATIVE OF A RESIDANCE IN KOORDISTAN,
1836 LONDON

کلۆدیۆس جەیمس ریچ، سالی ١٨٢٠ گەشتێکی بۆ کوردستانی بابان و ئەردەڵان کردوە. میر و مەزنەکانی کوردی دیوە و، بە درێژی گفتوگۆی لە گەڵ کردون. سەرنجەکانی خۆی بە وردی لە سەر هەلومەرجی سیاسی، کۆمەڵایەتی، ئابوری، جوگرافی... ڕۆژانە تۆمار کردوە. هەندێ نیگاری جوانی مەزنێکی سلێمانی و، کابرایەکی خێڵەکی جاف و، دو سەربازی ئەردەڵان و، ژن و پیاوێکی نەستوری و، ژن و پیاوێکی یەزیدی و، شایی و زەماوەنی سلێمانی، کێشاوە. زنجیرەی حوکمرانەکانی بابانی لە پاشکۆی کتێبەکەی دا نوسیوە. سەرچاوەیەکی نایاب و بە نرخە بۆ لێکۆڵینەوەی ئەو قۆناغەی ژیانی میرایەتی بابان.

بۆ یەکەمین جار حەفتەنامەی «پێشکەوتن» لە ژمارەی ١٩ی ٢ی سێبەمبەری ١٩٢٠ەوە بە زنجیرە چەند بەشێکی گرنگی یادداشتەکانی ریچی لە

ژێر ناوی «صەد ساڵ لەمەوپێش» بەم پێشەکییەوە بڵاوکردۆتەوە: «صەد ساڵ لەمەوپێش قونسولوسێکی ئینگلیس لە بەغداد ناوی میستەر ڕیچ بو. لەبەرئەمە کە نەختێک ناخۆشبی بو، سەفەرکردنی کوێستانی بە باش زانی بە قسەی هەندێ لە مەئموورەکانی بەغداد لە بەر ئەوەی هەتا ئەو ڕۆژە هیچ کەس لە مەئموری ئینگلیس بە خزمەت پاشاکانی سلێمانی نەگەیشت بو، سەفەری سلێمانی بە چاک دی. لە پاشا سەفەرنامەیەکی نوسیەوە کە لێرەدا دەینوسینەوە».

ناجی عەبباس یش چەند بەشێکی لێ وەرگێڕاوە و، لە ژێر ناوی: «گەشتی کلودیۆس ڕیچ لە کوردستان» لە گۆڤاری «گەلاوێژ» دا لەمانگەکانی ئاب و تشرینی دوەمی ١٩٤٧ دا، بڵاوی کردۆتەوە.

بهاءالدین نوری، ئەم گەشتەی کردۆتە عەرەبی و، لە ژێر ناوی «رحلة ریج» دا ساڵی ١٩٥١ لە بەغداد چاپی کردوە.

محەممەد حەمە باقی، گەشتەکەی لە عەرەبییەوە کردوە بە کوردی و، لە ژێر ناوی: «گەشتی ڕیچ بۆ کوردستان ١٨٢٠» دا. ساڵی ١٩٩٢ لە تەورێز چاپی کردوە.

١. ٤. ٢. گەشتی فرەیزەر

FRASER, J. B:
TRAVELS IN KOORDISTAN, MESOPOTAMIA, etc.
1840 LONDON

جەیمس بیللی فرەیزەر ساڵی ١٨٣٥ گەشتێکی کردوە بە کوردستانی موکریان و بابان دا. ماوەیەکی کورت لە سلێمانی ماوەتەوە. پاشای بابانی دیوە. سەرنجەکانی خۆی بە نامە نوسیوە. باس و بابەتی گرنگیان تێ دایە لە سەر میرایەتی سۆران و بابان و، هەلومەرجی ئەو سەردەمە.

ئەمین زەکی لە «تاریخی سلێمانی» دا کەڵکی لەم سەرچاوەیە وەرگرتوە.

فلامورز (ڕەشید نەجیب) لە سەرەتای چلەکان دا هەندێ بەشی لەم گەشتە کردۆتە کوردی و، لە ژێر ناوی: «گەشتێک لە کوردستان دا» بە زنجیرە لە ژمارەکانی کانونی یەکەمی ١٩٣٩ تا نیسانی ١٩٤١ ی «گەلاوێژ» دا بڵاوی کردۆتەوە.

ئەو بەشانەی پێوەندییان بە عیراقەوە هەیە لە ژێر ناوی: «رحلة فریزر الی بغداد ١٨٣٤» کراوە بە عەرەبی و، لە بەغدا ساڵی ١٩٦٤ بڵاو کراوەتەوە.

١. ٥. بە زمانی کوردی

١. ٥. ١. دیوانی مەولانا خالیدی نەقشبەندی

١. ٥. ٢. دیوانی نالی

١. ٥. ٣. دیوانی سالم

١. ٥. ٤. دیوانی ڕەنجوری

١. ٥. ٥. دیوانی شێخ ڕەزای تاڵەبانی
١. ٥. ٦. دیوانی حاجی قادری کۆیی

٢. سەرچاوەکانی دەستی دووەم

٢. ١. بە زمانی کوردی

٢. ١. ١. محەممەد ئەمین زەکی:
«خولاصەیەکی تاریخی کورد و کوردستان»
«تاریخی سلێمانی و ولاتی»
«ناودارانی کورد»

«خولاصەیەکی تاریخی...» لە سیەکان دا بە ٣ جزم لە بەغداد. هەروەها «تاریخی سلێمانی» چاپ و بڵاو کراوەتەوە. سەیدیان، هەر ٣ جزمەکەی «تاریخی کورد و کوردستان» ی بە یەکەوە، بە ئۆفسێت سەرلەنوێ لە ئێران چاپ کردۆتەوە.

محمد علی عونی، هەر ٣ بەرگی «خولاصەیەکی تاریخی...» لە ژێر ناوی «خلاصە تاریخ الکرد و کردستان» و «تاریخ الدول والامارات الکردیە» دا وەرگێڕاوەتە سەر عەرەبی و، لێدوان و پەراوێزی بۆ نوسیوە و، یەکەمیانی سالی ١٩٣٩ لە قاهیرە چاپ کردوە و، سالی ١٩٦١ سەرلەنوێ لە بەغداد چاپ کراوەتەوە. دووەمیشیانی لە ١٩٤٥ دا لە قاهیرە چاپ و بڵاو کردۆتەوە.

محمد جمیل بندی الروژبیانی، «تاریخی سلێمانی» لە ژێر ناوی «تاریخ السلیمانیە وانحاءها» کردۆتە عەرەبی و، سالی ١٩٥١ لە بەغداد چاپی کردوە.

سانیحەی کچی ئەمین زەکی یش «ناودارانی کورد»ی کردۆتە عەرەبی و سالی ١٩٤٥ لە بەغداد چاپی کردوە.

ئەمین زەکی بەگ زانایەکی گەورە بوە. شارەزاییەکی زۆری لە زانستە جەنگیەکان، هەروەها لە مێژوی کورد و ناوچەکەدا هەبوە. چەندین زمانی ڕۆژهەڵات و ئەورووپای زانیوە. زۆر کتێبخانەی گەورەی ئەورووپا گەڕاوە. سیاسیەکی کوردپەروەر و دڵسۆز بوە.

دوای «شەرەفخانی بتلیسی» ئەمین زەکی بەگ گەورەترین مێژونوسی کوردە. نوسەکانی ڕاستی و هێژان. سەرچاوەیەکی گرنگن بۆ لێکۆڵینەوەی مێژوی کورد.

لە هەمو کتێبە مێژوییەکانی دا باسی میرایەتی و میرەکانی بابانی کردوە. لە «تاریخی سلێمانی» دا بە درێژی لە سەری نوسیون. کەڵکی لە زۆر سەرچاوەی دەستی یەکەم وەرگرتوە. نوسینەکەی بایەخێکی زۆری هەیە.

٢. ١. ٢. حسێن حوزنی:

حوزنی ڕۆژنامەوان و ئەدیب و نوسەرێکی گەورەی کوردە. زۆر بابەتی مێژویی نوسیوە، لەوانە: «تاریخی حوکمدارانی بابان لە شارەزور و ئەردەڵان» کە

ساڵی ١٩٣١ لە ڕەواندز چاپی کردوە و، «مێژوی میرانی سۆران» کە بۆ جاری دوەم لە سەرەتای شەستەکان دا لە هەولێر چاپ کراوەتەوە.

حوزنی، ئەتەوەکەی خۆی زۆر خۆش ویستوە. حەزی کردوە وەکو نەتەوەیەکی خاوەن ڕابوردوی پرشنگدار و سەروەریی گەورە پیشان بدا. لە ناو نوسینەکانی دا ئاگاداری و دەنگوباسی مێژویی زۆری تێ دایە. بەڵام هەندێ باس و بابەتی تێ دایە بە هیچ سەرچاوەیەک پشت ئەستور نین. لەبەرئەوە ئەبێ بە وریاییەوە پاش تاووتوێ کردن باسەکانی لێ وەربگیرێ.

٢. ١. ٣. حسێن ناظم:

حسێن ناظم ڕۆژنامەوانێکی سەرەتای بیستەکانە. چەند جارێ نوسەر و سەرنوسەری ڕۆژنامەکانی سەردەمی شێخ مەحمود بوە لەوانە دوا ژمارەکانی هەفتەنامەی «ئومێدی ئیستقلال». ڕوشنبیرێکی شارەزای مێژوی کورد و، کاروباری سیاسی بوە. تورکی و فارسی باش زانیوە. بە هەر ٣ زمان وتاری نوسیوە.

ئەمین زەکی لە نوسینەکانی دا، دەربارەی بابان، زۆرجار پشت بە دەفتەرەکەی حسێن ناظم ئەبەستێ وەکو سەرچاوەیەکی باوەڕپێکراو. دەستەڕەکە بە زمانی تورکی نوسراوە. ئەم دەفتەرە کاتی خۆی بڵاو نەکراوەتەوە، دەستنوسەکەشی ئێستا دیار نیە.

جەمیل بەندی ڕۆژبەیانی یەکێ لە پەڕەی، پاش ئەوەی وەری گێڕا بۆ کوردی، لە ژمارەی ٤ ی ساڵی یەکەمی گۆڤاری «ڕۆژی نوێ» دا بڵاو کردەوە، بەڵام پێ ئەچێ کەشمەکەشی ڕۆژگار ماوەی نەدابێ تەواوی بکا.

٢. ١. ٤. تۆفیق قەفتان:

«مێژوی حوکمدارانی بابان»

بەغداد ١٩٦٩

ئەم نامیلکەیە ساغ نەبۆتەوە لە نوسینی تۆفیق قەفتان خۆیەتی، یان وەرگێراوە لە زمانێکی ترەوە. باسی بە نرخ و خۆشی تێ دایە. بەڵام نیشارەتی بۆ هیچ سەرچاوەیەکی مێژویی تێ دا نیە.

٢. ١. ٥. د. کاوس قەفتان:

د. قەفتان ئەگەرچی خۆی مامۆستای مێژو بوە، بەڵام لە نوسینەکانی دا زۆرتر خەریکی بابەتی ئەدەبی و، وەرگێڕانی بابەتی مێژوی کورد بوە لە روسییەوە. لەم بوارەدا چەند کتێبێکی بە نرخی جەلیلی جەلیل: «کوردەکانی ئیمپراتوریەتی عوسمانی» و «ڕاپەڕینی ١٨٨٠»، و، هی لازاریف: «کێشەی کورد»ی بڵاو کردۆتەوە. دەربارەی مێژوی کوردیش خۆی چەند وتارێکی لە ژێر ناوی: «چەند لێکۆڵینەوەیەک لە مێژوی بابان، سۆران، بۆتان» ە ساڵی ١٩٨٥ لە بەغداد بڵاو کردۆتەوە. ئەم لێکۆڵینەوانە، بە تایبەتی ئەوانەی لە سەر بابان نوسراون، زۆر کەم ئاگاداریی مێژویی بە دەستەوە ئەدەن و، زیاتر بیروبۆچون و هەڵسەنگاندنەکانی خۆی تێ دا باس کردون.

٢. ١. ٦. علاء الدین سجادی:

عەلائەدین سەجادی، ڕۆژنامەوان، مێژوونوس، ئەدیب و نوسەر چەندین کتێبی نوسیوە. لە ناو هەندێکیان دا باس و بابەتی لە سەر بابان تێ دایە لەوانە: «مێژوی ئەدەبی کوردی» و «دو چامەکەی نالی و سالم». لە ناو «ڕشتەی مرواری» یش دا هەندێ سەرگوروشتەی بابانەکانی گێڕاوەتەوە.

لە «مێژوی ئەدەبی کوردی» دا «دو چامەکەی نالی و سالم» ئەگێڕێتەوە بۆ سییەکانی سەدەی نۆزدە. هەندێ لە مێژوناسەکانی کورد ئەمەیان بە لاوە ڕاست نەبو. چونکە شیعرەکان هی پەنجاکانی سەدەی نۆزدە و، هی دوای ڕوخانی میرایەتی بابانە. سەجادی بۆ سەلماندنی باری سەرنجی خۆی سەرلەنوێ «دو چامەکەی نالی و سالم» ی بڵاو کردەوە و، وشە گرانەکانی لێک دایەوە و، لە لێدوانەکەی دا سورە لە سەر بۆچونەکانی خۆی. بەڵام فاتیحی مەلا کەریم لە پێشەکی «دیوانی نالی» دا مەسەلەکەی بە جۆرێکی بنەڕەتی و بە بەڵگەی مێژویی بە لادا خستوە.

٢. ١. ٧. جەمال بابان:

لەم ساڵانەی دوایی دا، چەند لێکۆڵینەوە و کتێبی بە کوردی و عەرەبی لە سەر مێژوی بابان نوسیوە. لە نوسینەکانی دا پشتی بە ژمارەیەکی زۆر سەرچاوەی مێژویی باوەڕپێکراو بەستوە. هێشتا هەموی بڵاو نەکراونەتەوە.

٢. ٢. بە زمانی عەرەبی

٢. ٢. ١. محمد القزلجی:

مەلا محەممەدی قزلجی، ئاینناسێکی شارەزا بوە. سەردەمێ هاوکاری لە گەڵ سمکۆ کردوە و، ئەم یەکێ بوە لەوانەی خەریکی چاپ و بڵاو کردنەوەی جەریدەی فارسی - کوردی: «کورد» بوە لە ورمێ. پاشان ڕوی کردۆتە قاهیرە بۆ خوێندن و، دوای شکانی جوڵانەوەکەی سمکۆ لە عێراق ماوەتەوە و، لە بەغداد دامەزراوە. ساڵی ١٩٣٨ لە بەغداد بە زمانی عەرەبی نامیلکەیەکی لە ژێر ناوی: «التعریف بمساجد السلیمانیه ومدارسها الدینیه» دا بڵاو کردۆتەوە. ئەگەرچی نامیلکەکە بە ئەوارە بچوکە، بەڵام لە زانیاری و هەواڵی میرایەتی بابان و میر و مزگەوتەکانی دا دەوڵەمەند و جێگای باوەڕە. بێ ئەچێ ژمارەیەکی زۆر لە دەستنوسەکانی مزگەوتی گەورەی سلێمانی دی بێ.

٢. ٢. ٢. الشیخ محمد الخال:

شێخ محەممەدی خاڵ، زانایەکی ئاینناس و نوسەرێکی گەورە و پڕ بەرهەمی کوردی و عەرەبییە. جگە لە «فەرهەنگی خاڵ» و «تەفسیری قورئان» و «پەندی پێشینان»، چەندین کتێب و وتاری بە زمانی عەرەبی نوسیوە، لەوانە: «الشیخ معروف النودهی البرزنجی» کە ساڵی ١٩٥٨ و، «البیتوشی» کە ساڵی ١٩٦١ لە بەغداد چاپی کردون. لە ناو هەردو کتێب دا باس و بابەتی گرنگیان تێ دایە لە سەر

بابان. نوسینەکانی شێخی خاڵ نرخدار و جێگای باوەڕن و، ئەنجامی لێکۆڵینەوە و تاووتوێ کردنی سەدان کتێبی دەستنوس و نامە و بەڵگەی مێژوییە، کە هەندێکیان ئەگەڕێنەوە بۆ سەردەمی دەسەلاتی میرەکانی بابان.

٢. ٢. ٣. عبدالكريم محمد المدرس:

مەلا کەریمی موده‌ریس، زانایەکی ئایینناس و نوسەرێکی گەورە و بەرهەمی کوردی و عەرەبییە. چەندین کتێبی لە سەر شەریعەتی ئیسلام و تەفسیری قورئان نوسیوە، دیوانی هەندێ لە شاعیرەکانی ساخ کردۆتەوە، ژیننامەی هەندێ لە زاناکانی کوردی نوسیوەتەوە. لە ناو «دیوانی نالی» و «دیوانی مەولەوی» و «یادی مەردان» دا و، لە کتێبی: «علماؤنا فی خدمة العلم والدین» کە ساڵی ١٩٨٣ لە بەغداد بڵاو کراوەتەوە، هەندێ باس و بابەتی بابانەکانی تێ دایە.

٢. ٢. ٤. المحامی عباس العزاوی:

«تاریخ العراق بین احتلالین»

ئەم کتێبە ٨ بەرگە: ج١/ ١٩٣٥. ج٢/ ١٩٣٦. ج٣ و ٤/ ١٩٤٩. ج٥/ ١٩٥٣. ج٦/ ١٩٥٤. ج٧/ ١٩٥٥. ج٨/ ١٩٥٦ لە بەغداد چاپ کراوە.

عەبباس عەززاوی مێژونوسێکی عەرەبی عێراقیە. زمانی تورکی و فارسی زانیوە. ژمارەیەکی زۆر دەستنوس و بەڵگەی کۆنی لە لا بوە. سەردانی کتێبخانە گرنگەکانی ئەستەمولی کردوە. چەندین کتێبی مێژویی لە سەر لایەنی سیاسی، کۆمەلایەتی، ئابوری، فەرهەنگی، ئەدەبی، دینی... عێراق و دانیشتوانی نوسیوە.

«تاریخ العراق بین احتلالین» ی لە سەر شێوەی «حولیات» نوسیوە. لە داگیرکردنی بەغدادەوە لە لایەن مەغولەوە تا داگیرکردنەوەی بەغداد لە لایەن هێزەکانی بەریتانیاوە. گەنجینەیەکی گرانبەهایە بو مێژوی ناوچەکە. زۆری هەواڵ و دەنگوباس و ئاگاداری و زانیاری لە سەر کورد تێ دایە. لە بەرگەکانی ٥ و ٦ و ٧ دا زۆری ڕوداوەکانی بابانی نوسیوە. هەواڵەکانی لە سەرچاوەی دەستی یەکەم و باوەڕپێکراو وەرگرتوە. زۆر کەم لێکۆڵینەوە و شیکردنەوە و باری سەرنجی خۆی تیا دەربڕیوە. بە زۆری ڕوداوەکانی گێڕاوەتەوە. بۆ لێکۆڵینەوەی مێژوی میرایەتی بابان سەرچاوەیەکی بە نرخە.

عەززاوی جگە لەم کتێبە زلە، چەندین کتێبی تری نوسیوە. لە ناو کتێبەکانی دا، زۆر باسی کوردی کردوە. بە تایبەتی: ٤ بەرگی «عشائر العراق» کە باسی هەمو ئێل و هۆزە کوردەکانی عێراقی تێ دایە. «الكاكائیە فی التاریخ» و، «تاریخ الیزیدیه واصل معتقدهم» چاپ کراون. هەروەها «تاریخ شهرزور - السلیمانیه» و «تاریخ اربیل» ی نوسیوە بەلام هێشتا بلاو نەکراونەتەوە.

هەمو بەرگەکانی «تاریخ العراق بین احتلالین» بە ئۆفسێت لە لایەن «انتشارات الشریف الرضی - قم» لە ئێران پێکەوە ساڵی ١٤١٠ هـ ق چاپ

کراوەتەوە.

٢. ٢. ٥. الدکتور سلیمان عبدالعزیز نوار:

د. نەووار، مامۆستایەکی میصریە، چەند کتێبێکی نوسیوە دەربارەی مێژوی عیراق لەوانە: «داود باشا والی بغداد» و «تاریخ العراق الحدیث». هەردو کتێبی لە قاهیرە چاپ و بڵاو کردۆتەوە، یەکەمیان لە ١٩٦٧ و دوەمیان لە ١٩٦٨ دا.

د. نەووار کتێبی یەکەمی ساڵی ١٩٥٨ وەکو نامەی ماجستێر و، کتێبی دوەمی ساڵی ١٩٦٣ وەکو نامەی دکتۆرا لە زانستی مێژودا بۆ «زانکۆی عەین شەمس» لە قاهیرە ئامادە کردوە. دوای ئەوەی ماوەی ٣ ساڵ لە «زانکۆی بەغداد» دەرسی مێژوی وتۆتەوە، ئینجا نامەکانی، بێگومان پاش دەستکاری، بەو جۆرەی لەم دو کتێبەدا دارێژراوەتەوە لە قاهیرە بڵاوی کردۆتەوە.

لە هەردو کتێب دا چەند بەشێکی بۆ میرایەتی بابان تەرخان کردوە. لە گێڕانەوەی باسەکانی دا جگە لە سەرچاوە زانراوەکان، بۆ یەکەمین جار ئەم کەڵکی لە راپۆرتی دیپلۆماتەکانی ئەو سەردەمەی ناو ئارشیفی بەریتانی وەرگرتوە، بە تایبەتی هی دوا ساڵەکانی ژیانی میرایەتی بابان.

ئەم لێکۆڵینەوەیە لە جەنگەی هەراوهۆریای «وەحدەی عەرەبی» نەتەوەپەرستەکانی سەردەمی عەبدولناصردا نوسراوە. شوێنەواری ئەو کەشە سیاسییەی پێوەیە:

١. لێکۆڵینەوەکە زیاتر لەوەی بۆ مەبەستی زانستی کرابێ، بۆ مەبەستی سیاسی بوە. مامۆستای سەرپەرشتیاری هەردو نامەی ماجستێر و دکتۆرای نەووار، د. احمد عزت عبدالکریم لەو پێشەکییەدا کە بۆ کتێبی «داود پاشا» ی نوسیوە بە راشکاوی ئەڵێ: «والحق ان اتجاه الدکتور نوار الی دراسة تاریخ العراق الحدیث انما یمثل الاتجاه العام الذی اتجهت الیه مدرسة التاریخ الحدیث بجامعة عین شمس منذ سنوات، کما یتضح فی الرسائل العلمیة التی انتجها وینتجها تلامیذ هذه المدرسة، والدکتور نوار احد طلائعها الممتازین وبفضل جهودهم اصبحت بین ایدینا - لاول مرة فی تاریخ الجامعات العربیة - دراسات علمیة رصینة لجوانب هامة من التاریخ العربی الحدیث فی العراق، والخلیج العربی، وسوریة والسودان، والمغرب والیمن، والجزیرة العربیة، وغیرها من اقطار العرب شرقا وغربا. ونرجو بذلك ان نکون حققنا هدفنا الذی هدفنا الیه وهو «دعم الاتجاه القومی العربی بالدراسة التاریخیة الرصینة» . ولیس اقوی من التاریخ عاملا فعالا فی فهم الحاضر وبناء المستقبل.»

نوسینەوەی سەرلەنوێ ی مێژوی ناوچەکە، بە مەبەستی سەلماندنی بۆچونە سیاسیە پێشەکی ئامادە کراوەکانی جوڵانەوە و حیزب و حکومەتە نەتەوەییەکانی عەرەب، دەمێکە بۆتە بەشێ لە بەرنامەی نەتەوەپەرستەکانی عەرەب.

ئەم کتێبەش لەم چوارچێوەیەدا نوسراوە.

٢. نوسەر وەکو زۆر لە نوسەرانی ئیسلام پێڕەوی رێبازی «لێکدانەوەی مێژو لە سەربنچینەی تیۆری پیلانگێران» ی کردوە. بۆیە سەرانسەری لێکۆڵینەوەکانی پڕە لە باسی «مونامەرە». هۆی زۆر لە رووداوەکان، بێ خۆ ماندوکردنێکی زۆر،

ئەگێڕێتەوە بۆ مونامەرە: مونامەرەی ناوخۆی مەمالیک، مونامەرەی ئێران لە عیراق، مونامەرەی ئینگلیز لە والی ی بەغدا، مونامەرەی کورد لە یەکتری. ئەم جۆرە پرۆگرامی لێکۆڵینەوەیە لە زانستی مێژوودا باوی نەماوە.

٣. ئەو وار وەکو زۆر لە نوسەرە نەتەوەپەرستەکانی نەتەوە دەسەڵاتدارەکان: گەشانەوەی هۆشی نەتەوەیی کورد و، هەوڵدانی بۆ سەربەخۆیی ئەگێڕێتەوە بۆ هاندانی بێگانە بە تایبەتی بۆ ئینگلیز و ئێران. تەنانەت گەشتەکەی ڕیچیش بە یەکێ لەم هەوڵانەوە قەڵەم ئەدا.

... ئەوی بیەوێ کەڵک لەم سەرچاوەیە وەربگرێ، پێویستە زۆر بە وریایی لە جۆری گێڕانەوە و، شیکردنەوەی ڕوداوەکان و، ئەنجامگیری و بۆچونەکانی ورد بێتەوە و، تاوتوێ یان بکا ئینجا بەکاری بهێنێ. چونکە بۆ مەبەستێکی سیاسی دیاریکراو نوسراوە، نەک بۆ گێڕانەوەی مێژوی ڕاستەقینەی ناوچەکە.

٢. ٢. ٦. لە عیراق صەدام حسێن فەرمانی دا بە مامۆستاکانی زانستگاکانی عیراق سەرلەنوێ مێژوی عیراق بنوسنەوە. چەندین کتێب بە پێ ی ئەم فەرمانە و لەو چوارچێوەیەدا کە صەدام دیاری کرد بو، چاپ و بڵاو کراوەتەوە. لەوانە:

«الحدود الشرقیه للوطن العربی»

بغداد ١٩٨١

«العراق فی التاریخ»

بغداد ١٩٨٣

«الصراع العراقی - الفارسی»

بغداد ١٩٨٣

هەروەها چەند کتێبێکی تر.

لەمانەو لە چەند جێگایەک دا باسی بابان دێ، بەڵام ئەم کتێبانە ئەگەرچی سەرچاوەی زۆریان ڕیز کردوە و، ناوی قەبەی مامۆستاکانی زانکۆکانی عیراقیان لە سەر دانراوە، بەڵام بۆ ئەوە ناشێن بکرێنە سەرچاوەی لێکۆڵینەوەی زانستی، چونکە لە گێڕانەوە و ئەنجامگیری ڕوداوەکانی ناوچەکەدا بێلایەنیان لە دەس داوە.

٢. ٢. ٧. د. جابر الراوی:

«مشکلە الحدود العراقیه - الایرانیه»

بغداد ١٩٧٣

نوسەر بەشێکی کتێبەکەی تەرخان کردوە بۆ باسێکی تیۆریی سنور و، جۆری دیاری کردن و کێشانی. لە بەشێکی تری دا، باسی کێشەی سنور ئەکا لە نێوان عیراق و ئێران دا. پێشینەی مێژویی کێشەکە ڕون ئەکاتەوە و، لە ڕوانگەی قانونی ناودەوڵەتانەوە لە ڕێککەوتنەکانی: ئاماسیە، زەهاو، ئەرزەڕوم و، ڕێککەوتنەکانی نێوان حکومەتەکانی عیراق و ئێران، ئەکۆڵێتەوە...

کتێبەکە لە بنەڕەت دا دکتۆرانامەی نوسەرە و، پێشکەشی کردوە بە زانستگای قاهیرە، ئەگەرچی زانیاری زۆر و بە نرخی تێ دایە دەربارەی ڕێککەوتنەکان و کێشەکانی سنور، بەڵام هەموی بۆ دیفاعە لە باری سەرنجی ڕەسمیی حکومەتی عیراق.

٢. ٣. بە زمانە ئەورووپیەکان

هەندێ لە ئەورووپییەکان بایەخیان بە مێژوی کورد داوە. تەنانەت سەرچاوەی زۆر لە نوسینی کوردەکان سەرچاوە ئەورووپییەکانە. لەم ڕووەوە ئیدمۆندز، کە دێتە سەر باسی بابان، ئەڵێ: «سەرچاوە کوردیەکان کە لەم بارەیەوە لە بەر دەس دان بایەخ و نرخێکی ئەوتۆیان نیە. چونکە مێژونوسانی خۆجێیی و هاوچەرخ زۆرتر پشت بە نوسینەکانی ڕیچ و نوسەرانی تری ئەورووپایی ئەبەستن نەک بە ئاگاداری و هەواڵی پێشینەی خۆیان...»

قسەکەشی تا ئەندازەیەکی زۆر ڕاستە. لەم باسەدا من هەوڵم داوە، ئەو توانجەی ئیدمۆندز لە نوسەرانی کوردی گرتوە، بە پێ ی توانا چارەسەر بکەم.

لە ناو مێژونوسانی هاوچەرخ دا کە بە زمانە ئەورووپییەکان بابەتیان لە سەر بابان نوسیوە گرنگترینیان ئەمانەن:

٢. ٣. ١. لۆنگریک، ستیڤن هیمسلی:
«چوار سەدە لە مێژوی نوێ ی عیراق»
وەرگێرانی عەرەبی:
«اربعة قرون من تاريخ العراق الحديث»
ترجمة: جعفر الخياط
بغداد ١٩٦٨

لۆنگریک پشتی بە سەرچاوە کۆنەکانی دەستی یەکەم بە تورکی، عەرەبی، فارسی هەروەها بە نوسینی ئەورووپییەکان بەستوە. باسی بابانی تێکەڵاوی ڕوداوەکانی عیراق کردوە. بەڵام لە زۆر گۆشەو کەنار دا بە درێژی باسیان ئەکا.

پێش یەکەمین جەنگی جیهانیی، عیراق ٣ ولایەت بو: بەغدا، بەصرا، موسڵ. ئەم ولایەتانە، وەکو هەمو ولایەتەکانی تر، ڕاستەوخۆ بەسترا بون بە بابی عالیەوە. عیراق بەو تێکەیشتنەی بەریتانیا مەبەستی بو بە درێژایی مێژو نەبوە. بەریتانیا دروستکەری دەوڵەتی عیراق بو. عیراق وڵاتێکی فرەنەتەوەی فرە مەزهەب و دین بو. ئەیویست لە عیراق دەوڵەت و دەوڵەت نەتەوە دروست بکا. لۆنگریک پشکنەری بەڕێوەبەرایەتی حکومەتی عیراق بوە. ئەم کتێبە لە چوارچێوەی ئەو سیاسەتەدا نوسراوە. هەوڵ ئەدا مێژوی عیراق بە یەکگرتویی بکێشێتەوە.

نوسەر ڕەنجێکی زۆری داوە. کتێبەکەی سەرچاوەیەکی بەنرخە بۆ لێکۆڵینەوەی ڕوداوەکانی ناوچەکە، لە ناو ئەوەدا، ڕوداوەکانی میرایەتی بابان.

٢ . ٣ . ٢ . ئیدمۆندز:

EDMONDS, C. J.:
KURDS, TURKS AND ARABS,
1957 LONDON

ئیدمۆندز ماوەیەکی درێژ لە دەزگاکانی حکومەتی عیراق دا کاری کردوە. ئەویش لە سەر هەمان بۆچونی لۆنگریک بوە سەبارەت بە دروستکردنی عیراق. لە سەرکوتکردنی بزوتنەوەی کوردا بەشدار بوە. شارەزاییەکی زۆری لە کاروباری کوردا هەبوە. زمان وئەدەب و مێژوی کورد شارەزا بوە. زۆر وتاری لە سەر زمان و ئەدەبی کوردی و، شوێنەوارە کۆنەکانی بە ئینگلیزی نوسیوە. بە هاوکاری لە گەڵ تۆفیق وەهبی «فەرهەنگی کوردی - ئینگلیزی» یان داناوە. ئەم فەرهەنگە یەکێکە لە باشترین فەرهەنگەکانی زمانی کوردی.

ئیدمۆندز، بەشێکی کتێبەکەی: «کورد، تورک و، عەرەب» ی بۆ باسی بابان تەرخان کردوە. بەلام باسەکەی دەربارەی بابان، هیچ بابەتێکی گرنگ و تازەی تێ دا نیە.

لە کۆتایی پەنجاکان دا «عەبدوللا شالی» هەندێ بەشی ئەم کتێبە کردوە بە کوردی لە ڕۆژنامەی «ژین» و گۆڤاری «هەتاو» دا بلاوی کردۆتەوە. بەلام بە کتێبێکی سەربەخۆ بلاو نەکراوەتەوە.

جرجیس فتح الله، ئەم کتێبەی لە ژێر ناوی: «کرد وترک وعرب» کردوە بە عەرەبی و، لە بەغداد چاپی کردوە.

ابراهیم یونسی، وەری گێڕاوە بۆ فارسی و لە ژێر ناوی: «کردها، ترکها، عربها» لە تاران چاپی کردوە.

٢ . ٣ . ٣ . جەلیلی جەلیل:

«کوردەکانی ئیمپراتوریەتی عوسمانی»

جەلیل لە کوردەکانی یەکێتی سۆڤیێتی جارانە. زۆر کتێب و وتاری بە نرخی سەبارەت بە مێژوی کورد بە زمانی روسی نوسیوە. ئەمەش یەکێکیانە. بەشێکی ئەم کتێبە لە سەر بابانە.

نوسینەکانی جەلیل بە گشتی لێکۆلینەوەی زانستی و بە نرخن.

د. کاوس قەفتان لە ڕوسییەوە کردویەتی بە کوردی، سالی ١٩٧٨ لە بەغدا چاپی کردوە.

٢ . ٤ . بە زمانی فارسی

٢ . ٤ . ١ . سعید نفیسی:

«تاریخ اجتماعی و سیاسی ایران در دوره معاصر»

٢ جلد، انتشارات بنیاد، چاپ ششم، تهران ١٣٦٦

ئەفیسی یەکێکە لە نوسەرە بە ناوبانگەکانی ئێران. لەم کتێبەدا، دامەزرانی زنجیرەی شاهەکانی قاجار و، پێوەندییە سیاسی و بازرگانییەکانی ئێران لە گەڵ دەوڵەتانی عوسمانی، بەریتانی، روسی و فەرەنسی بەس ئەکا. لە قۆناغەکانی جەنگی ئێران - روسیا و، ئێران - عوسمانی ئەدوێ. چەندین بەڵگەی مێژوویی بە نرخی تێ دایە، لەوانە: مەتنی رێککەوتنەکانی ئێران لە گەڵ بەریتانیا، روسیا، فەرەنسا و تورکیا. هەروەها دو نامەی عەبباس میرزا سەبارەت بە کاروباری ئەمارەتی بابان و، نامەکانی جەنەراڵ گاردان بۆ وەزیری کاروباری دەرەوەی فەرەنسا سەبارەت بە هەلومەرجی ئێران. گاردان لە دو نامەی دا باسی ئەورەحمان پاشا ئەکا.

٢. ٤. ٢. دکتر غلامرضا ورهرام:

«تاریخ سیاسی و اجتماعی ایران در عصر زند»

انتشارات معین، تهران ١٣٦٦

ئەمە لێکۆڵینەوەیەکی ئاکادیمی کورتی سەردەمی زەندە. لە باسی ئاکۆکی عوسمانی - ئێرانی و، کێشەی بابان دا پشتی بە کتێبەکەی نامی: «تاریخ گیتی گشا» بەستوە و، شتێکی زیادتری ئەخستۆتە سەر.

٢. ٤. ٣. دکتر محمد رضا نصیری:

«أسناد ومکاتبات تاریخی ایران (قاجاریه)»

جلد اول از ١٢٠٩ تا ١٢٣٨ هـ ق، انتشارات کیهان، تهران، ١٣٦٦ هـ ش. جلد دوم از ١٢٣٩ تا ١٢٦٣ هـ ق، انتشارات کیهان، تهران، ١٣٦٨ هـ ش

ئەم کتێبە چەند بەرگێکە. بەرگی یەکەم و دوهەمی پێوەندییان بەم باسەوە هەیە.

هەر بەرگێکی پێک هاتوە لە دو بەش: پێشەکی و، بەڵگەنامەکان.

پێشەکی بەرگی یەکەمی تەرخان کردوە بۆ لێکۆڵینەوەی «پێوەندییەکانی ئێران و عوسمانی لە سەرەتای سەردەمی قاجارەوە تا پەیماننامەی یەکەمی ئەرزرۆم» لێرەدا بە درێژی باسی دەوری ئەورەحمان پاشا ئەکات لەم رودوانەدا. بەشی دوەمی بریتییە لە بەڵگەی مێژوویی کە لە ئارشیفەکانی تورکیا دەری هێناون. بەڵگەکانی ساغ کردۆتەوە و، بە رێنوسی فارسی تازە نوسیونیتییەوە و، پەراوێزی ورد و بە کەڵکی بۆ نوسیون. وێنەی بەڵگەکانیشی بلاو کردۆتەوە.

لە ناو ئەم بەڵگانەدا نامەیەکی ئەورەحمان پاشا و چەند نامەیەکی مەحمود پاشا و، چەندین نامەی شا و وەلیعەهد و صەدری ئەعظەم و کاربەدەستانی گەورەی ئێران و عوسمانیان، سەبارەت بە کاروباری کوردستان، تێ دایە. ئەمانە کەرەستەی هێژان بۆ لێکۆڵینەوەی رودوانەکانی ئەو زەمانە، بە تایبەتی هی بابان.

بەرگی دوەمیشی لە سەر هەمان شێوە رێکخراوە. پێشەکییەکەی تەرخان کردوە بۆ «پێوەندییەکانی ئێران و عوسمانی لە ١٢٣٩، واتە دوای بەستنی پەیمانی یەکەمی ئەرزرۆم، تا ١٢٦٣، واتە تا بەستنی پەیمانی دوەمی ئەرزرۆم». لێرەش دا

دەیان بەڵگەی مێژوویی گرنگی سەبارەت بە کورد تێ دایە.

٢. ٤. ٤. دفتر مطالعات سیاسی و بین المللی وابسته به وزارت امور خارجه جمهوری اسلامی ایران:

«گزیده اسناد سیاسی ایران و عثمانی: دوره قاجاریه»

واحد نشر اسناد، ٦ جلد، (تهران ١٣٦٩)

وەزارەتی کاروباری دەرەوەی ئێران بەشێکی دامەزراندوە بۆ هەڵبژاردن و ساخکردنەوە و بڵاوکردنەوەی بەڵگەکانی لە سەردەمی قاجارەوە تا ئێستا ٦ بەرگی لێ بڵاو کراوەتەوە.

هەرچەندە لە بەر هۆی سیاسی ڕەنگە هەمو بەڵگەیەکیان بڵاو نەکردبێتەوە، وەکو خۆیان ناویان لێ ناوە هەڵبژاردەیە، بەڵام کارێکی گەورە و بەرخە. هەمو بەرگێکی پێشەکیەکی مێژوویی چڕ و پڕی بۆ نوسراوە. بەڵگەکان زانیاری گرنگ و بە نرخیان تێ دایە. چەندین بەڵگەی تێ دایە دەربارەی کورد. بۆ لێکۆڵینەوەی مێژووی تازەی کورد سەرچاوەیەکی هێژایە. سەبارەت بە مسرایەتی بابان چەند بەڵگەی تێ دایە کە گرنگەکانیان لێرەدا باس کراون. سەرەرای ئەوەش بە درێژی هەواڵی گفتوگۆی یەکەم و دوەمی نوێنەرانی ئێران و تورکی تێ دایە کە ڕێککەوتنی یەکەم و دوەمی ئەرزڕۆمی تیا ئیمزا کرا.

بەڵگە تورکیەکان وێنەکانیان بڵاو کراوەتەوە. بەڵام تەرجومە نەکراون بۆ فارسی و، بە چاپ نەنوسراونەتەوە، لە بەر ئەوە کەڵکێکی ئەوتۆیان لێ وەرناگیرێ.

*

تاریخ والیهای کردستان و غیره

شکست سلیمان پاشا ۱۱۱۸

شکست کچ بکر ۱۱۳۰

فتح همدان ۱۱۳۶

قتل نادرشاه و ظهور اشرار [illegible] ۱۱۶۰

[illegible] ۱۱۵۲

شهید شدن [illegible] پاشا در قریهٔ [illegible]

آمدن طهماسب برادرزاده نادر ۱۱۴۶

آمدن شیخ [illegible] خان ۱۱۶۰

مستعد و [illegible] کریم خان زند ۱۱۴۲

سال قوم پاره [illegible] ۱۱۴۵

[illegible] ۱۱۱۸

سوختن شهر [illegible]

۱۱۶۹

۱۱۵۵

۱۱۶۰

۱۱۶۲

فتح [illegible] و قتل عثمان پاشا کوی ۱۱۶۴

قتل [illegible] پاشا ۱۱۶۳

فتح سنجار ۱۱۶۶

قتل [illegible] بابان ۱۱۷۵

قتل [illegible] پاشا ۱۱۷۸

وفات [illegible]

شکست حسن [illegible] آمدن قلعه چوالان و آمدن [illegible] ۱۱۶۳

۱۱۷۱

قتل سلیم پاشا ۱۱۷۰

آمدن [illegible]

شکست [illegible] پاشا

شکست [illegible] ۱۱۸۸

۱۱۸۹

۱۱۹۱

[illegible] بغداد [illegible]

قتل تیمور پاشا کوی ۱۱۹۲

وفات احمد پاشا بابان ۱۱۹۲

قتل محمد پاشا و [illegible] ۱۱۸۶

قتل [illegible] پاشا ۱۱۸۷

۱۱۹۴

۱۱۹۲

قتل محمد پاشا [illegible] ۱۱۹۸

وفات [illegible] پاشا کوی

[illegible] آغا [illegible]

وفات [illegible] پاشا در بغداد ۱۲۰۴

فتح [illegible] بابان ۱۲۰۲

۱۲۰۶ ذوالحجه

تعمیر سلیمانیه و تخریب قلعه [illegible] ۱۱۹۹

نصب ابراهیم پاشا [illegible] ۱۲۱۲

رفتن عبدالرحمن پاشا [illegible] بغداد [illegible] ۱۲۱۲

[illegible] ۱۲۱۵

١. قۆناغی یەکەمی میرایەتی بابان

-١-

سەرەتای دامەزرانی ئەمارەتی بابان ڕون نیە.

بابان، وەکو یەکێتیی ئێلگەل (کونفیدراسیۆنی عەشایەر) و، وەکو ئەمارەت و، وەکو بنەماڵەیەکی ناسراو، لە پێش سەدەی دەیەمی هیجری دا باسی لە ناو سەرچاوە مێژوییەکانی ناوچەکەدا نیە. لە سەردەمی دەسەڵاتی قەرە قۆیونلو و ئاق قۆیونلودا ناوی نەهاتوە. ئەگەرچی هەمو شوێنەکانی ژیانی ئەمان لە ناو سنوری دەسەڵاتی ئەم دو بنەماڵەیەدا بوە، تەنانەت ئەسکەندەر میرزای کوڕی قەرا یوسف کاتێ لە ترسی سزادانی باوکی هەڵهات بو، لە ناوچەکانی کەرکوک - دوز واتە لە ناوچەی ژیانی ئەم ئێلانەدا لەرانبەری ئەکرد، کەچی ناوی ئەم ئەمارەتە لە ڕوداوەکانی ئەو سەردەمەدا باسی نیە. ڕەنگە هۆی ئەوەش بگەڕێتەوە بۆ ئەوەی کە لەو سەردەمەدا ئاوایییەکانی ئەم ناوچەیە هەموی گوند و لادێ و، زۆرایەتی خەڵکەکەی هۆزی ڕەوەند بوبن. نە شارێکی گەورەی دەوڵەمەند و نە هیچ قەلا و بنکەیەکی ستراتیجی لێ نەبوبێ، تا ببێتە جێگای چاوتێبڕینی ئەمیرەکانی ئاق قۆیونلو و قەرە قۆیونلو. بەلام لە گەڵ سەرهەڵدانی دەوڵەتی صەفەوی دا (٩٠٧ک / ١٥٠١ز) و، وەرچەرخانی دەوڵەتی عوسمانی بە لای فراوانخوازی دا لە ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست دا دوای جەنگی چالدێران (٩١٤ک/ ١٥٢٠ز) ئیتر ئەم ناوچەیەش وەکو هەمو شوێنەکانی تری کوردستان لە ستراتیجی گشتی هەردو هێزی گەورەدا بایەخی پەیدا کرد. ناوی بابانیش تێکەڵاوی ڕوداوەکانی ناوچەکە بو.

وشەی بابان لە سەدەی دەیەمی کۆچییەوە هەم وەکو ناوی ئێل بۆ هەندێ لەو تیرە و هۆزانەی لە ناوچەکانی نێوان زێ ی بچوک و ڕوباری سیروان دا ئەژیان و، هەم وەکو ناوی شوێن بۆ هەندێ لەو شوێنانەی کەوت بوە ئەم ناوچەیەوە وەکو: پشدەر، مەرگە، سورداش، سەرچنار، شارباژێر، شارەزور، قەرەداغ، بەکار هێنراوە.

-٢-

یەکەمین سەرچاوە کە باسی میرایەتی بابان ئەکات شەرەفنامەیە. شەرەفخان لە سەردەمی پەیدابونی شا ئیسماعیلەوە (٩٠٧ - ٩٣٠ک / ١٥٠١ - ١٥٢٣ز) ئەکەوێتە گێڕانەوەی سەرگوشتەی بابان و ئەڵێ: «... حاکمانی بابان لە ناوحاکمەکانی کوردستان دا بە زۆریی خێڵ و هۆزو فرەیی لایەنگرو نۆکەر ناوبانگی

تەواویان هەبو. بەلام کە حکومەتی ئەو زنجیرەیە، وەکو باسی ئەکرێ، بە پیر بوداقی بەهەیی، کە بابان ئەگرێتەوە، وە بە براکەی گەیشت و ئەوانیش بە وەجاخ کوێری مردن، ئیتر حکومەتی ئەو بنەماڵەیە کەوتە دەس نوکەرەکانیان. کەسێک کە بۆ کاروباری حکومەت و سەرۆکایەتی لێوەشاوە بێ لە ناو ئەو بنەماڵەیەدا نەما. (١)

بنەماڵەی دەسەلاتداری بابان بە هۆی وەجاخ کوێری و کوژران و لێبخران، یاخود لە سۆنگەی هۆی نەزانراوی ترەوە، چەن جار گۆڕاوە و نوێ بۆتەوە.

-٣-

لە کاتی سەرهەڵدانی دەسەلاتی صەفەوی دا مەزنی بابان میر بوداقی کوڕی میر ئەبدال بو. قەڵەمڕەوەکەی لە کەرکوکەوە تا شارباژێڕی ئەگرتەوە. لاحانی لە ئێلی زەرزا و، سنوی لە ئەمارەتی سۆران و، شارباژێڕی لە ئەمارەتی ئەردەڵان و، سندوسی لە قزلباش سەندەوە. چەن کەسی لە دەوروبەری خۆی بە میر سنجاغ داناوە. (٢)

بنکەی سەرەکی ئەمارەتی ئەردەڵان لەو سەردەمەدا لە قەڵای زەڵم بو کە ئەڕوانێ بە سەر دەشتی شارەزوردا، لەو کاتەدا شارەزور، شارباژێر، سرۆچک، قەرەداخ، ئالان، شەمیران، هەورامان لە ژێر دەسەلاتی کورەکانی حاکمی ئەردەڵان مەئمون بەگی یەکەم: بیگە بەگ، سورخاب بەگ، محەمەد بەگ (٩٠١ - ٩٤٢ک / ١٤٩٦ - ١٥٣٥ز) دابو. (٣)

ڕۆستەم بەگ لە گەڵ میر بوداقی برای لە سەر دەسەلاتداریتی تێک چو. بوداق، ڕۆستەمی برای خۆی کوشت. خۆیشی لە تێکهەڵچونێک دا لە گەڵ میرەکانی سۆران بە وەجاخ کوێری کوژرا. (٤) بوداقی کوڕی ڕۆستەم جێگەی گرتەوە، بەلام ئەمیش کە مرد ئەوەی لێ نەکەوتەوە. لەبەر ئەوە ئەم بنەماڵەیە کوێر بودوە.

-٤-

لە جێگەی ئەوان پیرنەظەری کوڕی بەیرام دەسەلاتی گرتە دەست. پیرنەظەر بە ڕۆژ مەڵبەندی کفری ی لە «دارولسەلام» ی بەغداد دابڕی و خستیە سەر ویلایەتی بابان. لە پاش ئەو ناوچەکە بو بە دو بەشەوە، دو کەس بە ناوی سلێمان و ئیبراهیم هەریەکەیان دەستی بە سەر بەشێکی دا گرت، بەلام ئەمانیش لە سەر دەسەلاتداریتی لە ناو خۆیان دا تێکچون. سلێمان، ئیبراهیمی کوشت. (٥)

سلێمان لە دوای کوشتنی ئیبراهیم ١٥ ساڵ مەزنایەتی کرد.

سلێمان لە پاش مردنی ٤ کوڕی لێ بە جێ ما: حسێن، ڕۆستەم، محەمەد، سلێمان.

ئیبراهیمیش لە پاش کوژرانی ٣ کوڕی لێ بە جێ ما بو: حاجی شێخ، میرە، میرسلێمان. (٦)

حاجی شێخ لە دوای کوشتنی باوکی پەنای بۆ دەرباری شا طەهماسبی سەفەوی برد بو، لەبەرئەوەی لەوێ گوێ ی پێ نەدرا بو بە نائومێدی گەڕابووە وڵاتی خۆی(٧) و چاوەڕوانی هەلی نەکرد. کە سلێمان مرد ئەم توانی دەس بە سەر ناوچەکەدا بگرێ. ئەمجارەیان کوڕەکانی سلێمان پەنایان بۆ شا طەهماسب برد، ئەو کاتە کەرمەی جەنگی ٢٠ ساڵەی ڕۆم و عەجەم (٩٤٠ - ٩٦٢ک / ١٥٢٣ - ١٥٥٤ز) بو. طەهماسب ویستی کەڵک لەم دەرفەتە وەربگرێ بۆ داگیرکردنی ناوچەکە. بە ڕێبەری و چاوساغی حسێن و ڕۆستەم و محەمەد کوڕانی سلێمان ٣ جار هێزی نارده سەر موڵکی بابان:

جاری یەکەم، بە سەرکردایەتی چراغ سوڵتان ئیستاجلوی والی دینەوەر، بەڵام هیچ سەرکەوتنێکی بە دەس نەهێنا.

جاری دوەم، بە سەرکردایەتی کۆکجە سوڵتانی قاجار والی ی هەمەدان، ئەویش لە هێرشەکەی دا سەرنەکەوت.

جاری سێیەم، لەشکرێکی گەورەی بە سەرکردایەتی عەبدوڵلاخانی ئیستاجلو نارد. لەم هێرشەدا میر شەمسەدینی بەدلیسی، باوکی نوسەری شەرەفنامە و، هەندێ لە جەنگاوەرانی هۆزی ڕۆژکی کە ئەوسا لە خزمەتی شا طەهماسب دا بون، بەشدار بون. میر حسێن ڕێبەری ئەم لەشکرەی ئەکرد. بەڵام لە شاخی گەڵاڵە کەوتنە بۆسەی لەشکری بەبەوە ٢ تا ٣ هەزار کەسیان لێ کوژرا. بە تێشکاوی گەڕانەوە. شا طەهماسب لە سەر ئەم ڕێبەرییە خراپە حسێن و براکانی تری: محەمەد و ڕۆستەمی هاویشتە زیندانەوە(٨). لە دوای بەربونیان هەڵهاتن بۆ لای سوڵتان سلێمان. ئەویش دوری خستنەوە، لە ڕۆم ئێلی کارێکی پێ سپاردن.(٩)

لە کاتێک دا سوڵتان سلێمان دوای گرتنی تەورێز بۆ بەسەربردنی زستانی سەختی ئەو ساڵە لە هەمەدانەوە بە ناو کوردستان دا چو بۆ بەغداد، لەوێ خەریکی ڕێکخستنی کاروباری شوێنە گیراوەکان بو (٩٤١ک / ١٥٢٤ز) حاجی شێخ لە گەڵ براکانی بۆ دەربڕینی گوێڕایەڵی و دڵسۆزی بۆ سوڵتان لە مەرگەوە بەرەو بەغدا بەڕێ کەوت. بەڵام لە مەرگە پەلامار دران و هەمویان کوژران.(١٠). ئەم ڕوداوە لە لایەن کەسێکی نەناسراوەوە کراوەتە بەیتی «کاکە شێخ و کاکە میرە» لەم بەیتەدا هۆی کوژرانی حاجی شێخ و کاکە میرو براکانی تری کە بە پێ ی چیرۆکەکە ئەبێ ١٢ برا بو بن، ئەدرێتە پاڵ ئەو زوڵم و زۆرە بێ ئەندازەیەی لە خەڵکی ناوچەکانی ژێردەسەڵاتی خۆیان کردوە.(١١)

سوڵتان سلێمان لە ڕێکخستنەوەی کاروباری کوردستان دا ناوچە کوردنشینەکانی بە سەر چەند «سنجەق» دا دابەش کرد بو. هەندێکی بە وڵایەتی شارەزور، کە ناوەندەکەی کەرکوک و، هەندێکیشی بە وڵایەتی بەغدا و، هەندێکیشی بە وڵایەتی موسڵەوە بەست. بەڵام بە پێی نەریتی پێشوی سوڵتان سەلیم لە دوای جەنگی چالدێران (٩٢٠ک / ١٥١٤ز) لە ناوچە گیراوەکان دا

دەسەڵاتی سپاردەوە بە دەسەڵاتدارە خۆجێیییەکان، کە مەزنایەتی ناوچەکانی خۆیان لە باووباپیریانەوە بە میرات بۆ مابووەوە. لەبەرئەوە کە بیستی حاجی شێخ کوژراوە پاشایەتی ئیالەتی بابانی دایەوە بە بوداقی کوڕی.(١٢)

سوڵتان سلێمان هێزێکی لە شارەزوورەوە ناردە سەر قەڵای زەڵم، بنکەی ئەمارەتی ئەردەڵان، کە مەئموون بەگی دووەم (٩٤٢-٩٤٤ک / ١٥٣٥ - ١٥٣٧ز) فەرمانڕەوای بوو. لەشکری ڕۆم و ئەردەڵان لە دەشتی شارەزووردا لە ڕۆژی ٨ ی زیلقەعیدەی ٩٤٤ دا بە گژ یەک دا چوون. مەئموون بەگ بە تێشکاوی بۆ خۆقایمکردن کشایەوە ناو قەڵای زەڵم، لە پاش ئابلۆقەدانێکی درێژ بە ناچاری خۆی بە دەستەوە دا.(١٣) بە گیراوی ڕەوانەی بەغداد کرا.

سورخاب بەگی مامی (٩٤٥ - ٩٧٥ک/ ١٥٣٨ - ١٥٦٧ز) بنکەی ئەمارەتی لە قەڵای زەڵمەوە گوێزایەوە بۆ قەڵای مەریوان. هەوڵی دا ناوچەکانی کە پێشوتر لە ژێردەستی مەئموون بەگی برازای بە دیل گیراوی دا بوون بهێنێتەوە ژێر دەسەڵاتی خۆی. بەڵام ئیتر ناوچەکانی هەولێر، کۆیە، ڕەواندز، قەرەداغ، شارباژێڕ، سرۆچک لە ژێر دەسەڵاتی ئەردەڵان دەرهات. نفوز و دەسەڵاتی مەزنەکانی ئەردەڵان کشایەوە پشتی زنجیرە چیاکانی سورێن و هەورامان و لێواری ڕۆژهەڵاتی ڕوباری سیروان. زۆربەی ئەو شوێنانەی پێشتر لە بەر فەرمانی ئەوان دابو، ئیتر کەوتە ناو موڵکی بابان و ژێر دەسەڵاتی عوسمانییەوە.

سورخاب بەگ هەوڵێکی بێ سودی تری دا بۆ سەندنەوەی شارەزور. ڕۆستەم پاشا بە ئوردوی ڕۆمەوە چوە سەری. پاش تێکهەڵچونێکی خوێناوی لە ڕەجەبی ٩٤٧ ک (١٥٤٧ز) دا سورخاب بە تێشکاوی کشایەوە قەڵای زەڵم و لەوێ دا ئابلۆقە درا. سورخاب داوای یارمەتی لە شا طەهماسب کرد. ئەویش پاش دوساڵ ئینجا هێزێکی بۆ شکاندنی ئابلۆقەکە بۆ نارد. بنکەی ئەمارەتی ئەردەڵان ئیتر بە یەکجاری لە قەڵای زەڵم هەڵکەنرا و بۆ ئەوەی لە مەترسی هێرشی ڕۆم دور بکەوێتەوە برایە قەڵای مەریوان.(١٤) لەو کاتەوە ئەمارەتی ئەردەڵان ئیتر بە یەکجاری کەوتە ژێر فەرمانی دەوڵەتی صەفەوییەوە.

سوڵتان سلێمانی قانونی پاش ماوەیەک ڕێگەی دا بە حسێنی کوڕی سلێمان لە ڕۆم بێلیەوە بگەڕێتەوە بۆ موڵکی بابان و، فەرمانی دا بە سوڵتان حسێنی میری بادینان کە لەشکری مەزنەکانی کورد کۆ بکاتەوە، بچێ بۆ لابردنی بوداقی کوڕی حاجی شێخ و جێگیرکردنی حسێن. بوداق بە خۆی دا ڕانەپەرمو بەرەنگاریی ئەم هێزە بکا. لە بەری هەڵات بۆ ئێران. حسێنی کوڕی سلێمان بو بە مەزنی بابان. بوداق و حسێن ماوەیەک ململانێیان بو لە سەر میرایەتی بابان. سەرەنجام حسێن بە تەواوی دەستی بە سەر ناوچەکەدا گرت.

بوداق لە سەر تکای سوڵتان حسێنی میری بادینان لە لایەن سلێمانی قانونییەوە سنجاقی «عەینتاب» ی لە باتی ئیالەتی بابان درایە.(١٥) لە کاتێک دا

ناکۆکی نێوان کوڕەکانی سوڵتان سلێمان: سەلیم و بایەزید لە قونیە تەقیەوە، بوداق بۆ لایەنگرتنی بایەزید چو بۆ کوتاهیە. سلێمانی قانونی ڕقی هەستا بو لەوانەی لوتیان ژەند بوە ئەم ناکۆکییەی ناوخێزانەکەیانەوە. بایەزید بۆ ئەوەی دڵی باوکی بهێنێتەوە جێ، لە سەر خواستی ئەو، سەری بوداقی بڕی و بۆی نارد.(١٦)

-٥-

جەنگی، ٢٠ ساڵەی ڕۆم و عەجەم بێ ئەوەی بە ئەنجامێکی کاریگەر بگا دوایی هات. قوڵ بونەوەی گیروگرفتی ناوخۆی ناو هەردو دەوڵەت و، هەڕەشەی دەرەکیی لە هەردوکیان: هەڕەشەی ئوزبەک لە ڕۆژهەڵاتی ئێران و هەڕەشەی ئەورووپی لە عوسمانی، سەرەنجام شا طەهماسب و سوڵتان سلێمانی ناچار کرد پێک بێن. لە ئەنجامی ئاڵوگۆڕی چەن نامەیەک دا لە نێوان طەهماسب و سلێمان دا پاش ناکۆکیەکی ٥٠ ساڵە کە لە سەردەمی سوڵتان سەلیمی یەکەم (٩١٨- ٩٢٦ک / ١٥١٢ - ١٥١٩ز) و شا ئیسماعیلی یەکەم (٩٠٧- ٩٣٠ک / ١٥٠١ - ١٥٢٣ز) ەوە بەردەوام بو، بۆ یەکەمین جار گەیشتنە «ڕێککەوتنی ئاشتی ئاماسیە ٩٦٣ک / ١٥٥٥ز». (١٧)

ڕێککەوتنی ئاماسیە لە بەڵگەیەکی سەربەخۆدا نەنوسراوەتەوە، بەڵکو لە چەند نامەیەکی ئاڵوگۆڕکراوی نێوان شا طەهماسب و سوڵتان سلێمان و، گەورەکاربەدەستەکانیان دا باس کراوە.

بە گوێرەی ئەم ڕێککەوتنە: دەوڵەتی عوسمانی دانی بە هەبونی دەوڵەتی ئێرانی صەفەوی دا نا و، هەردولا ڕێک کەوتن لە سەر لابەلا کردنی هەندێ لەو کێشە قوڵانەی مایەی ناکۆکی هەردولایان بو، وەکو کێشەکانی سنور و دین و دالدەدانی ڕاکردوانی یەکتری.

گورجستان، ئەرمەنستان، کوردستان، بەشێکی عەرەبستان کە بوبونە «ناوچەی لەمپەر»ی نێوان ئەم دو هێزە گەورەیەی ئەو سەردەمە، دابەش کران. لە ئەنجامی ئەمەش دا شارەزور و شارباژێر و قەرەداغ کە مەڵبەندی دامەزرانی ئەمارەتی بابان بو، کەوتە ژێردەستی ڕۆم و، هەورامان و مەریوان و بانە و سەقز و سنەیش کە مەڵبەندی دامەزرانی ئەمارەتی ئەردەڵان بو کەوتە ژێردەستی عەجەم.

«ڕێککەوتنی صوڵحی ئاماسیە» سنوری نێوان هەردو دەوڵەتی لە سەر بنچینەی کێشانی هێڵی دیار و ئاشکرا دیاری نەکرد بو، تا بزانرێ سنوری دەسەڵاتی هەر دەوڵەتە لە کوێ دا تەواو ئەبێ، بەڵکو ناوچەی فراوان بە سنور دانرا بو، کە ئەبون بە هۆی دروست بونی کێشە و ناکۆکی.

بۆ جیا کردنەوەی سنوری دەسەڵاتی ئەم دو دەوڵەتە گرنگ نەدرابوە هێڵی نەتەوەیی، ڕەگەز، زمان، دین و مەزهەب، تەنانەت گوێ نە درابوە هێڵی عەشیرەتی.

هەروەها گوێ نەدرابوە دیاریکردنی کۆسپی سروشتی بۆ جیاکردنەوەی سنوری هەردو دەوڵەت لە یەکتری، بەڵکو ماندوبونی هەردو لا لە جەنگ و گیروگرفتی

ناوچەو هەڕەشەی دەرەکی ناچاری پێکهاتنی کردبون و، ئەرازوی هێزەکانی هەردولاش بەو جۆرە سنورەکانی داڕشت بو. لەبەرئەوە هەمو هۆ ڕاستەقینەکانی تەقینەوەی ناکۆکیەکان و هەڵگیرسانەوەی شەڕ مابون. سەرەڕای ئەوەش گیروگرفتی دابەشکردنی ئەرزی ئەتەوە ژێردەستەکان و، مانەوەی کێشەی جیاوازیی سونێی و شیعی و دابەشبونیان بە سەر هەردو دەوڵەت دا، هەمیشە ئەیان توانی ئاگری ناکۆکی شەڕ لە نێوان هەردو دەوڵەت دا خۆشتر بکەن.

پێکەوتنی ئاماسیە ٤ ئەمارەتی کوردی: ئەردەڵان، موکریان، بابان، سۆرانی لە یەک دابڕی بو، کە لە ڕەگەز و زمان و دین و مەزهەب دا لە یەک ئەچون و، دەسکەوتی ئابوری هەمویانی پێکەوە ئەبەست و، لە ناوچەیەکی جوگرافی پێکەوە بەستراودا بون، کە ئەیانتوانی لە سەردەمی ململانێ ی ڕۆم و عەجەم دا خۆیان بینە ناوکی پێکهێنانی دەوڵەتێکی سەربەخۆی بەهێز. هەروەها سەروی کوردستانیشی لەت کرد و، بە دەردی ئەمانی برد.

-٦-

بۆ ڕاگرتنی ئەم پەیمانە کاتێک شا طەهماسب لە ژێر گوشاری سولتان سلێمان دا، بەرامبەر ٤ سەد هەزار سکەی زێڕ، بایەزید و کوڕەکانی کە لە نێران دالدە درابون، دایەوە دەس نێردراوەکانی سولتان بۆ کوشتن (٩٦٩ک / ١٥٦١ز). کوڕەکانی بوداقی بەبەیش کە لە خزمەتی ئەودا بون لەو کەینوبەینەدا کوژران. (١٨)

حسێن مەزنی بابان لە شەڕی ناوخۆدا کوژرا. (١٩) خضر بەگی کوڕیشی کە ناوچەی مەرگەی بە دەستەوە بو لە لایەن ڕۆمەوە لێنخرا. ناوچەکەی درا بە میرەبەگی موکری. دوای ئەم ڕوداوانە ماوەیەک مولکی بابان بێ سەرگەورە بو.

· شەرەفخان لەم بارەیەوە نوسیویتی: «ئێستە ئێلی بابان بێ حاکمە. بەلام بەرامبەر ٤ هەزار پیاوی ئەسپ سواری پڕ چەک لە ناو ئەو تەومەدا هەیە و سەر بۆ کەس دانانەوێنن ... هەر ئاغایەک لە ئاغایانی هۆزەکان، ناوچەیەکی ئەو ولاتەی گرتوتە دەس. هەمو سالێک ٤ خەروار زێڕ لە ناوخۆیان دا کۆ ئەکەنەوە ئەی دەن بە خەزانەی شارەزور، ولایەتی بابان لە خەواصی هومایون - واتە مڵکی تایبەتی سولتانە - زۆرایەتی ئەمین و عامیلەکان - کاربەدەستانی عوسمانی - بە ئەرمی و دلدانەوە ڕەفتاریان لە گەڵ ئەکەن. هەمو سالێک چەردەیەک ئەختینە و شتومەکیان بێ ئەبڕێ، ئەگینا بە زۆر و دەسدرێژی فلسێکی سور بە میری میران و دەفتەرداران و ئەمین و عامیلەکانی تر نادەن. تا ئیمرۆ کە سالی ١٠٠٥ ی کۆچییە (١٥٩٦ز) هەلومەرجی ئەو ولایەتە بەم جۆرەیە» (٢٠)

هەلومەرجی بابان بەم جۆرە مایەوە تا لە سەرەتای سەدەی دوانزەهەمی هیجری دا فەقێ ئەحمەدی دارەشمانە هەڵکەوت و، زنجیرەیەکی نوێ ی میرەکانی بابانی دامەزراندەوە.

-٧-

ڕێککەوتنی ئاماسیە تا مەرگی سلێمان (٩٧٤ک / ١٥٦٦ز) و، تا مەرگی تەهماسب (٩٨٤ک / ١٥٧٦ز) لە لایەن هەردولاوە پارێزگاری کرا، بەڵام لە ناوچەکانی سنووردا شەڕی ناوچەیی هەر ئەقەوما، دەسەڵاتدارانی سنور هەوڵیان ئەدا قەڵەمڕەوەکانی خۆیان فراوانتر بکەن. ئەمیرە خۆجێیەکان بۆ چەسپاندنی دەسەڵاتی خۆیان و بۆ دابینکردنی بەرژەوەندیەکانی خۆیان ئەمسەر و ئەوبەریان ئەکرد و، بە ئاسانی دڵسۆزی خۆیان لەمەوە بۆ ئەو ئەگۆڕی و بەگژ یەکتری دا ئەچون. کاربەدەستانی هەردو دەوڵەت دەستیان وەرئەدایە کاروباری ناوخۆی ئەماڵە گەورەکانی کوردەوە، برایان ئەکرد بە گژ برادا و، کوڕیان لە باوک هەڵئەگێڕایەوە و، تۆوی دوبەرەکییان تێ دا ئەچاندن.

-٨-

هەڵکەوتی جیۆپۆلیتیکی مولکی بابان بو بە هۆی ئەوەی بەشی ئەمارەتی بابان لە ململانێ ی ڕۆم - عەجەم دا لە چاو هەندێ ئەمارەتی کوردی تردا زیاتر بێ، بە تایبەتی چونکە کەوت بوە سەر ڕێگەی شارە گەورە و پیرۆزگەکانی عیراق: بەغداد، موسڵ، ئەجەف، کەربەلا، سامەڕا، کاظمیە. لە هەمان کات دا ناوچەکە خۆی دەوڵەتێکی بەهێز و یەککرتو، بەڵکو بنەماڵەیەکی دەسەڵاتداری تەبا و یەکگرتوی تێ دا ئەبو تا بتوانێ خۆی لە بەر ئەو هێرشانەدا ڕابگرێ کە لە ڕۆژهەڵات و ڕۆژئاواوە ئەهات، یاخود بۆ سودی خۆی کەڵک لە ناکۆکی ئەم دو هێزە وەربگرێ.

میرەکانی ئەردەڵان، کەڵکیان لە بۆشایی دەسەڵات وەرئەگرت، بە تایبەتی لە سەردەمی هەڵۆخان (٩٩٦ - ١٠١٤ک / ١٥٨٨ - ١٦٠٥ز) و خان ئەحمەد خانی کوڕی دا (١٠٢٦ - ١٠٤٨ک / ١٦١٧ - ١٦٣١ز) هەندێ لە ناوچەکانی خواروی کوردستانیان خستە سەر قەڵەمڕەوی دەسەڵاتی خۆیان. بەڵام ئەمارەتی ئەردەڵانیش کە هەڵکەوتێکی جیۆپۆلیتیکی هاوتای ئەمارەتی بابانی هەبو نەیئەتوانی دەوڵەتی سەربەخۆ دابمەزرێنێ. هەر لە ئەنجامی ئەوەدا کە وڵاتەکەیان بو بو بە مەیدانی زۆرانبازی خوێناوی ناچار بون لە ماوەی سەدە و نیوێک دا ٤ جار پایتەختی خۆیان بگوێزنەوە. بنکەی ئەمارەتەکەیان لە قەڵای زەڵمەوە گوێزرایەوە بۆ قەڵای مەریوان، ئینجا بۆ قەڵای پلنگان، دوای ئەوێش بۆ حەسەن ئاوا، سەرەنجام بۆ سنە (١٠٤٦ک / ١٦٣٦ز) تاوەکو لە مەترسی ڕۆم دوری بخەنەوە.

-٩-

جیاوازیی مەزهەبیی شیعە - سوننە هەمیشە یەکێک لە هۆ، یاخود لە بەهانە، گرنگەکانی هەڵگیرسانی جەنگ بو. چەوساندنەوەی مەزهەبیی

دانیشتوانی ولایەتەکانی بەغداد و شارەزور یەکێک بو لە هاندەرەکانی لەشکرکێشیەکانی سەردەمی سولتان مورادی چوارەم بە ناو کوردستان دا بۆ سەندنەوەی بەغداد لە عەجەم. تا لە دوایین لەشکرکێشی دا (١٠٤٨ک / ١٦٣٨ز) سولتان موراد خۆی بەغدادی بە یەکجاری لە دەس عەجەم دەرهێنا و، ئەمەش بو بە هۆی بەستنی پەیمانی ئاشتی زەهاو (١٠٤٩ک / ١٦٣٩ز).

ڕێککەوتنی زەهاو سنوری نێوان هەردو دەوڵەتی لە قافقاسەوە تا سەروی خەلیج: لە ئاخسقە، قارس، وان، شارەزور، بەغدا، بەصرا، دیاری کرد.

مەریوان و قەڵای هەورامان و دەرەتەنگ لە گەڵ هۆزەکانی بیرە و زەردویی بەر ئێران کەوت.

بەدرە، جەسسان، مەندەلی، سەرمیل، درنە، قەڵای زەلم، قزلجە، سەرچاوەی چەمی چەتان لە گەڵ هۆزەکانی ضیائەدین و هارونی لە ئێلی جاف بەر عوسمانی کەوتن. (٢١)

ڕێککەوتنی زەهاو دەسەڵاتی عەجەمی لە ڕۆژئاوای چیاکانی زاگرۆزدا نەهێشت و لە دیوی ڕۆژهەڵاتی دا ڕای گرت و ئەم سنورە لەم ناوچەیەدا بە کردەوە بو بە سنوری نێوان ئەمارەتی ئەردەڵان و ئەمارەتی بابان کە تازە خەریکی بوژانەوە و گەشە کردن بون. هەروەها قەڵەمڕەوی دەسەڵاتی حاکمانی بەبەش کە دواییتر لە ئەدەبی کوردی دا بە «مولکی بابان» و «دارلمولکی بابان» ناوبراوە، بە پێ ی خورتیی و لاوازیی مەزنەکانی بابان و، گۆڕانی تەرازوی هێزی نێوان ئەمان و ئەمارەتە دراوسێکانی: ئەردەڵان و سۆران و موکریان و، گۆڕانی تەرازوی هێزی نێوان دەوڵەتەکانی عوسمانی و ئێرانی، تەنگ یا فراوان بوە. هەندێ جار لە لای سەرویەوە گەیشتۆتە موکریان و، لە لای خوارویەوە گەیشتۆتە زەنگاباد، زەهاو، جەبەل حەمرین، جەسسان، بەدرە و مەندەلی و، لە لای ڕۆژهەڵاتیەوە مەریوان، بانە، سەقز و سنە و، لە لای ڕۆژئاوایەوە گەیشتۆتە کۆیە، ڕانیە، هەریر، ئاڵتون کۆپری و هەولێر.

پەراوێزەکان

١. بدلیسی: ٣٦٢.
٢. بدلیسی: ٣٦٣.
٣. فخرالکتاب: ٩٥ - ٩٤.
٤. بدلیسی: ٣٦٤.
٥. بدلیسی: ٣٦٥.
٦. بدلیسی: ٣٦٦.
٧. بدلیسی: ٣٦٦.

٨. بدليسى: ٣٧٠.
٩. بدليسى: ٣٧١.
١٠. بدليسى: ٣٦٧.
١١. ئوسكارمان: ٦٨٥ - ٦٨٩.
١٢. بدليسى: ٣٦٧.
١٣. فخرالكتاب: ٩٦.
١٤. فخرالكتاب: ٩٨.
١٥. بدليسى ٣٦٩.
١٦. بدليسى: ٣٦٩.
١٧. دەربارەى رێككەوتنى ناماسيە بروانە: پورگشتال: ١٢٢٢، پارسادوست: ٢٦-٢٧.
١٨. بدليسى: ٣٦٩.
١٩. بدليسى: ٣٧١.
٢٠. بدليسى: ٣٧٠ - ٣٧١.
٢١. الراوى: ٢١١-٢١٦، پارسادوست: ٤٥.

[illegible]

[illegible]

دين الاسلام وبان تكون وفاته على الايمان [illegible]

وبان يعصمه من هول المطلع وعذاب البرزخ وعذاب دار الانتقام

وبان يفوز في زمرة الابرار بخلود دار السلام ولكل واحد من

هذه الدعوات [illegible]

[illegible]

٢. میر سلێمان:
یەکەمین تەقەللای سەربەخۆیی لە بەینی بەرداش دا

- ١ -

قۆناغی تۆخی ی بوژانەوەی ئەمارەتی بابان لە نیوەی دووەمی سەدەی هەژدەهەمی کۆچییەوە دەس پێ ئەکا نەوە، کاتێک فەقێ ئەحمەدی خەلکی دارەشمانە لە خێلی نوردیسی لە ناوچەی پشدەر - ناوچەی قەلادزێی ئێستا - بنەمالەی دەسەلاتداری بابانی دامەزراند.

سەرگوزشتەی فەقێ ئەحمەد و هاوسەرە ئەوروپاییەکەی، کە ئەمیش لە لەزایەکی ئەوروپادا بە دیلی گیرا بێ، ئەگەرچی لە چیرۆکێکی خەیالی ئەچێ، بەلام لە هەمان کات دا دەری ئەخا کە فەقێ ئەحمەد ئەمیش لە ئوردوی عوسمانی دا سپایی بووبێ و لە هێرشێکی عوسمانییەکان دا بۆ سەر ولاتانی مەسیحیی ئەوروپا بەشداری کردبێ.

ریچ لە سەردانەکەی دا بۆ شاری سلێمانی (١٢٣٥ک/ ١٨٢٠ز) لە زمانی مەحموود پاشای بابانەوە مێژووی ئەم بنەمالەیە وەها ئەگێڕنەوە: «ناوی هۆزەکەی لە نەژادا «کرمانج»ە، بەلام وشەی بەبە نازناوی بنەمالەکەیە و ئەندامانی ئەم بنەمالەیە سەرداری پشتاوپشتی ئەو خێلەن. لەبەر ئەوە ئێستا هەموو ئەو ناوچانەی تیایدا دانیشتوون و دانیشتوانی ناوچەکەش پێکەوە، بە حکومەتی «بەبە» یان «بابان» ناو ئەبرێ. هۆزەکەش لە بنەچەدا لە پشدەرن، لە شاخەکانی باکووری نزیک دەسکەنەی سەر سنووری ئێران دروست بوو. مەحموود پاشا لە سەری ئەڕوا و ئەلێ: «لە کاتی شەڕی نێوان عوسمانی و ئێرانییەکان دا، یەکێک لە باپیرەکانی، خزمەتێکی باشی سولتانێکی عوسمانی کردووە. لە بەرامبەر ئەم چاکەیەدا بەوە خەلات کراوە کە فەرمانداریتی هەموو ئەو ناوچانە بکات کە بە شەڕ لە ئێرانی داگیر کرد بوو، بەم جۆرە وردە وردە خۆی و ئەوانەی دوای خۆی هاتن، توانیویانە دەس بە سەر ئەو ناوچانە دا بگرن کە ئێستا بە دەستیانەوەیە. ئەو ناوچانەش کە لەوساوە لە ئێرانییەکانی سەندۆتەوە، ئیتر هەموو ئەو ناوچانەش کەوتنە ژێر دەسەلاتی بابانەکان. یان بەبە و، بە فەرمانداریتی شارەزووریان سپارد، کە پایتەختەکەی کەرکوک بوە. بەلام میر لەم گێڕانەوەیەی دا نەیتوانی مێژووی هیچ ڕووداوێکیانم بۆ دەستنیشان بکا، هەرئەوەندە ئەبێ وتی باپیرانی ئەم، ماوەیەکی دوورودرێژ سەرداری ولات بوون و، نزیک سەد سالێک لەمەوبەر فەرمانداریتی دو ناوچەیان درایە.»(١)

سلێیمان بەبە، یان بابا سلێیمان لە دوا چارەکی سەدەی ١١هەمی کۆچی دا کەوتە چەسپاندنی دەسەڵاتی خۆی و دەسگرتنەوە بە سەر موڵکی باباندا. ئیتر لەو کاتەوە کوڕ و نەوەکانی میرایەتی باباییان گرتە دەست. بنکەی قەڵەمڕەوی بابان لە سەرەتادا «دارشمانە» بوکە ئەکەوێتە نێوان شارەکانی قەڵادزە - سەردەشتی نیشتەوە. وەکو ئەڵێن ئەبێ ماوەیەکیش لە «ماوەت» و ئینجا لە «قەڵاچوالان» بوبن.

-٢-

ساڵی (١٠٩٩ک/ ١٦٨٧ز) وشکەساڵ بو. کارەساتێکی سروشتی گەورەی بە دوودا هات. گرانی و قاتوقڕی و برسێتی بڵاو بووەوە. ژمارەیەکی زۆری کورد و عەرەب ڕژانە ناو کۆڵانەکانی بەغدادەوە داوای خواردنیان ئەکرد. بەدوی ئەوەدا نەخۆشیی تاعون بڵاو بووەوە. لە ماوەی ٣ مانگ دا تەنیا لە بەغداد ١٠٠ هەزار کەس زیاتری کوشت. ساڵی دوای ئەوەش دیسان تاعون بڵاو بووەوە لە جاری یەکەم کوشندەتر بو. هەمو ڕۆژێ زیاتر لە هەزار کەسی ئەکوشت. تاعون شیرازەی کاروباری وڵاتی تێک دا. خەڵک نەیانئەتوانی باج و سەرانە بدەن.

لەم هەلومەرجە ئاڵۆزەدا میر سلێیمان و میر حەسەن بە لەشکری بابانەوە چونە سەر کەرکوکی ناوەندی ئیالەتی شارەزور. دەستیان بە سەر کەرکوک دا گرت و لەم شەڕەدا دلاوەر پاشای «موتەصەڕیف»ەی کەرکوک کوژرا (١١٠١ک / ١٦٨٩ز).
حەسەن پاشا وەزیری بەغداد، لە جێگەی دلاوەر، حسێن پاشای دانا بە موتەصەڕیفی کەرکوک و، هێز و دەسەڵاتی دایە بۆ لە ناوبردنی میرسلێیمان.
هەروەها ئەم هەڕەشەنامەیەشی بۆ نارد:

«ئێوە کە لە دانیشتوانی ناوچەکانی سەر بە شارەزورن و، لە ڕەعیەتەکانی دەوڵەتی بەرزی سەرکەوتون، واتان لێ چاوەڕوان ئەکرا گوێڕایەڵی فەرمانەکانی بن، بەڵام ئەوە چەند ساڵێکە دوژمنایەتی والی کەرکوک ئەکەن و، لە ڕێگای گوێڕایەڵی دەرچون و، دەستتان درێژ کردوە بۆ شوێنانی تر کە موڵکی سوڵتانن لەوانە شارەزور و دەوروبەری.

کە موتەصەڕیفی کەرکوک هەوڵی دا بتانهێنێتەوە هۆش خۆتان و بتانگێڕێتەوە سەر ڕێگای ڕاست، چونەوە پەکژی دا و پرکێشیتان کرد کوشتان و، کەلوپەل و شتومەک و سەربازەکانیتان تاڵان کرد. شەیتان چوە بن کلێشەتانەوە شاروچکەی شارەزور و دەوروپشتیتان داگیر کرد، لە کاتێک دا کە ئەتانزانی لە کۆنەوە و تا ئێستا ئەوانە موڵکی دەوڵەتی بەرزن. ئەمانزانی هۆکانی ئەم کارانە چی بون و، بە درێژی ئاگادارمان بکەن چی پاڵی پێوەنان ئەم جوڵانەوانە بکەن. ئەبێ بە پەلە شاروچکەی شارەزور چۆڵ بکەن و کاروباری ئەوێ بدەنە دەس ئەو «موتەسەللیم»ەی فەرمانی دانانی دەرچوە. هەروەها ئەبێ هەمو کەلوپەل و

شتومەک و چەکی کە لە پاشای خوالێخۆشبوتان گرتوە بدەنەوە بە موتەسەللیمی نوێ.

ئەوەش بزانن ئەگەر گوێ لەم ئامۆژگاریانە نەگرن و نەگەڕێنەوە ژێر باری فەرمانبەریی نەکەونە بەر تووڕەبونی کاربەدەستانی بەرز. ئەوسا هەزاران لەشکرتان ئەنێرنە سەر، بێگومان ئێوەش توانای بەرامبەریتان نیە و ناتوانن لە ڕوی سەربازە سەرکەوتوەکان دا ڕابوەستن و، چارەنوستان ئەبێ بە پەند بۆ هەمو ئەوانەی ڕێ ئەدەن بە خۆیان ئەم جۆرە کارانە بکەن. بۆیە پێش ئەوەی دەنگوباستان بگاتە دەولەتی سەرکەوتو ئەبێ چارەسەر بکرێ. ئەگینا بەڵا بە سەر خۆتان و دانیشتوانی بەسزمانی بێتاوان دا ئەهێنن. لەبەرئەوە پێویستە بگەڕێنەوە بۆ ناو ریزی موسولمانانی یەکتاپەرست و ملکەچی شەریعەتی ئیسلامی بن بە پێ ی ئایەتی کەریمەی: «یا ایها اللذین امنوا اطیعوا الله واطیعوا الرسول واولی الامر منکم» ئەگینا لە ریزی «باغی»یان دا ئەنرێن کە بە پێ ی شەرع ئەبێ شەڕتان لە گەڵ بکرێ.

وەرنەوە هۆش خۆتان و داوای لێبوردنی گوناهەکانتان بکەن و، شار و دەوروپشتەکەی بدەنە دەس حاکمی نوێ و، ئەوەی لە پاشای خوالێخۆشبو تاڵان کراوە بیگێڕنەوە و، لەوە ئاگادارمان بکەن بۆ ئەوەی لاپەڕەی ڕابردو هەڵ بدەینەوە و لاپەڕەیەکی تازە بکەینەوە.

منیش لە لای خۆمەوە بەڵێنتان ئەدەمێ داوا لە دەولەتی بەرز بکەم لێتان خۆش ببێ. ئەگینا واوەیلا لەو چارەنوسەی چاوەڕێتان ئەکا.

ئەوەش بزانن کە شیری دەولەت بڕندەیە و، حسابی شەوکەتی ڕۆشنە. ئەگەر گومانتان لەوە هەیە لەوانە بپرسن کە لە ئێوە بە ساڵاچوترن و، لە خاوەن تەجروبەکان بپرسن. ئەگەر عەقڵتان هەبێ گوێ لە ئامۆژگارییەکانم ئەگرن و ئەیخرخێنن. «وان کل مغرور مغلوب والسلام»(٢)

لەشکرەکەی والی ی بەغداد و، حسێن پاشای تازە موتەسەڕیفی کەرکوک دو مانگ لەو دەوروبەرەدا سوڕایەوە هیچی پێ نەکرا. بە سەرنەکەوتویی گەڕایەوە (١١٠٢ک / ١٥٩٣ز).(٣).

هەلومەرجی بەغداد تێک چوبو. بەصرا لە لایەن ئێلەکانی عەرەبەوە پەلامار ئەدرا. والییەکان یەک لە دوای یەک ئەگۆڕان. بەڵام ئەبان ئەتوانی کاروباری وڵات ڕێک بخەنەوە و، باجی حکومەتی کۆ بکەنەوە.

- ٣ -

دەسەڵاتی سەربەخۆی سلێمان بەبە تا ئەهات زیادی ئەکرد. بە قسەی مەستورە: «لە سەردەمی جلوسی شا سولتان حسێن دا کاروباری ئەمارەتی کوردستان (ئەردەڵان) لە ئەستۆی محەمەد خانی کوڕی خەسرەو خانی ئەردەڵان دا بو، لە کاتی ئیالەتی ئەودا، سلێمان پاشای بابان لە بەر زۆریی سپا و لەشکر و، فرەیی زێڕ و

زتر بایی بو. لەشکرێکی لە ژمارەی ئەستێرەی زۆرتری سازدا. لە هەردو مەملەکەتی ڕۆم و ئێران دا کەوتە تالان و ڕاووڕوت و، بانگی سەربەخۆیی و یاخیبونی بە گوێ ی دانیشتوانی هەردو وڵات دا دا.

سەرەتا بە سپایەکی ژمارە زۆرەوە بەرەنگاری وەزیری بەغداد بو، دوای ئەوەی لە بەکرا چونی وەزیردا بە تێشکاوی هەڵات. ئەو سپا گەورەیەی بە نیازی گرتنی کوردستانی ئەردەڵان جوڵاند و، دەستی گرتنی بۆ ناوچە سنورییەکانی ئەوێ درێژ کرد و دەرگاکانی فیتنە و فەسادی کردەوە. لە یەکەم تەکان دا هەورامان و مەریوان و سەقزیان گرت و، تەمرخان بەگی کوڕی زۆراب سوڵتانی کوڕی کەلب عەلی خانی والی کە لە سەقز و سیاکو بو، هەروەها ئیبراهیم بەگی میر ئەسکەندەریی دەسەڵاتداری مەریوانیان کوشت.

سەرەنجام کە هەواڵی هەڵگەڕانەوە و ڕاپەڕینی سلێمان پاشا گەیشتە شا سوڵتان حسێن، پەژارەی ئەو ڕوداوە دای گرت. عەبباس قولی خانی قاجاری بە سەرداریی سپایەکی گەورەی زۆری لە ژمارە بە دەر دانا و، ناردی بۆ بەربەستی فیتنەی سلێمان پاشا و، یارمەتیدانی سپای ئەردەڵان.(٤)

شاسوڵتان حسێن (١١٠٥ - ١١٣٥ک / ١٦٩٣ - ١٧٢٢ز) بۆ ڕێگا بڕین لە تەقەلا فراوانخوازییەکانی سلێمان پاشا هەم ڕێگەی دیپلۆماسی و هەم ڕێگەی جەنگیی گرت.

- ٤ -

سنوری دەسەڵاتی سلێمان فراوان بو بو لە کەرکوکەوە تا ئەردەڵانی هێنا بوە ژێر دەسەڵاتی خۆیەوە. ئەم ناوچەیە لە ڕوی جوگرافیای بەشەریی و سروشتییەوە پێکەوە بەستراو بو. لە ڕوی ڕەگەز و زمان و فەرهەنگەوە لە یەک ئەچو. لە ڕوی دین و مەزهەبەوە هەمویان سوننی شافیعی بون. لە گەڵ مەزهەبی ڕەسمیی دەوڵەتی سەفەوی و، مەزهەبی والییەکانی ئەردەڵان جیاواز بو. هێزی یەککرتن و یەککەوتنیان زۆرتر تێ دا بو لەوەی بەشێ لە دەوڵەتی سەفەوی یا عوسمانی بن.

- ٥ -

لە سەردەمی شا سوڵتان حسێن دا دو ڕوداو قەومان ئەیانتوانی سەرلەنوێ ببن بە هۆی هەڵوەشانەوەی پەیمانی زەهاو و، هەڵگیرسانەوەی شەڕ لە بەینی هەردو دەوڵەت دا.

یەکەمیان، لەشکرکێشیی بەبە سلێمان بۆ سەر ناوچەکانی ئەردەڵان کە بە پێ ی پەیمانی زەهاو (١٠٤٩ک / ١٦٣٩ز) بەشێک بون لە قەڵەمڕەوی سەفەوی.

دوەمیان، داگیرکردنی بەصرا لە لایەن ئەمیری حوێزەوە کە بە پێ ی هەمان پەیمان بەشێ بو لە دەوڵەتی عوسمانی.

بەڵام لاوازیی هەردو دەوڵەت و گیرخواردنیان بە گیروگرفتی گەورەترەوە:

عوسمانی به شەڕی دەوڵەتانی ئەورووپاوە و، صەفەوی بە گیروگرفتی ناوخۆوە، هەردولای وا لێ کرد بیر لە شەڕ نەکەنەوە. ڕێگای گفتوگۆی سیاسییان گرت.
شای ئێران دو جار نامە و نوێنەری بۆ لای سوڵتانی عوسمانی نارد:
- نامەی یەکەمیانی ساڵی (١١٠٩ک / ١٦٩٧ز) لە گەڵ کلیلی شاری بەصرا و دیاریی هێنرا و بە نرخ دا بە ڕۆستەم خان دا نارد بۆ لای بابی عالی. ڕۆستەم خان لە پێش دا صەدری ئەعظەم و شێخولئیسلامی بینی، ئینجا سوڵتان، بە گەرمی پێشوازییان لێ کرد.
شا لەم نامەیەدا، پاش پێشەکییەکی درێژی پڕ لە چاپلوسی و، بیرهێنانەوەی پێویستی ڕاگرتنی مەرجەکانی ئاشتی، باسی گیروگرفتەکانی سنوری هەردو دەوڵەت ئەکا. بەصرا بە موڵکی سوڵتان ئەزانێ. هەر لەبەرئەوە کلیلی شارەکەی بۆ ناردۆتەوە. لە هەمان کات دا سکاڵا لە دەس بەبەسلێمان دەر ئەبڕێ کە «... ماوەیەکی درێژە هەمو ڕۆژێ شەڕ ئەفرۆشێ بە حاکمەکانی سەر سنور و ئێل و هۆزەکانی کوردی ئەم لایەنە... دەستی گرتوە بە سەر هەندێ لە ناوچەکانی حاکمەکانی ئەم سنورە و، ڕەفتاری نابەجێ ئەکا لە گەڵ پارێزەرانی کە لەو سەر سنورە مەئموری موراعاتی شەرایطی صولح و میثاقن...»
هەروەها گازندە لە پاشاکانی بەغداد ئەکا چونکە «...چەندین جار کردەوەی ناشایستەی ئەو کابرایە» یان پێ ڕاگەیەنراوە بەلام «...هەمو جارێک ئەوان بەڵێنی تەمێ کردنی ئەو و چارەسەرکردنی ئەم کارەیان داوە... بەڵێنەکانیان نەهێناوەتە دی، کەرکوک و ئەو شوێنانەی لە پاشا و سنجەق بەگەکانی گرت بو لە دەستی ئەودا هێنراونەتەوە...»
لە کۆتایی نامەکەی دا داوا لە سوڵتان ئەکا فەرمان دەربکا بۆ لە ناو بردنی سلێمان بەبە و، ئەمە دائەنێ بە هۆی پتەوبونی بناغەی پێوەندی دۆستانەی هەردو لا.
هەر بۆ ئەو مەبەستە هەندێ ڕاسپاردەی بە ڕۆستەم خان وتوە کە بە زار بۆ سوڵتانی ڕون بکاتەوە. (٥)
- نامەی دوەمیانی ساڵی (١١١٢ک / ١٧٠٠ز) لە گەڵ کلیلی شاری بەصرا بە هەمان ناوەرۆک بە ئەبولەعصوم خان دا ناردەوە بۆ سوڵتان. ئەمجارەیان سوڵتان فەرمانی گرتنەوەی بەصرای دا.
ئەتوانرێ لە ناوەرۆکی ئەم نامانە چەند ئەنجامگیرییەک بکرێ:
(١) هەوڵدانی دەرباری صەفەوی بۆ پاراستنی پەیوەندی دۆستانەی نێوان هەردو دەوڵەت لە سەر بنچینەی پەیمانەکانی ڕابردو: ئەوەش لە لایەکەوە ئەگەڕایەوە بۆ لاوازی و دارزانی دەوڵەتی ئێران کە ئیتر وزەی جەنگینی تێ دا نەمابو، وەکو دواییتر، هێرشی ئەفغانییەکان دەریان خست، وە لە لایەکی ترەوە خەریکبی شا و دەربارییانی صەفەوی بە ڕابواردنی ڕۆژانەوە.

(٢) هەوڵدانی دەرباری صەفەوی بۆ یەکخستنی تەقەلای هەردو دەوڵەت لە
بواری دامرکاندنەوە و سەرکوت کردنی بزوتنەوەی سەربەخۆیی خوازی میری بابان و
ئالۆزانی ناوچە سنورییەکان.

(٣) رای ئەستور و قینی قوڵی دەرباری ئێرانی لە کورد و مەزنەکانی.

- ٦ -

شا سولتان حسێن لە پاڵ تەقەلای دیپلۆماسی دا بۆ ئەوەی بابیعالی بۆ
هاوکاری و تەقەلای یەکگرتو رابکێشێ دژی میر سلێمان، لەشکرێکی گەورەی
قزلباشی بە سەرکردایەتی یەکێ لە سەرانی ناسراوی قزلباش ناردە سەر کوردستان،
بۆ ئەوەی بەری پێشڕەوی لەشکری کورد بگرن و بیان گێڕنەوە دواوە. لە هەمان
کات دا ئەو کوردانەش تەمێ بکا کە هاوکاریان لە گەڵ لەشکری بابان کردوە، یا
ئەرمان لە گەڵ نواند بون. مەستورە، لەم بارەیەوە نوسیویتی: «کە مەوکیبی سپای
قزلباش و فشونی ئەردەلان کەبشتە مەڵبەندی مەریوان، سلێمان پاشا بێ ی
نازایەتی و مەردایەتی بردە پێش و بو بە شەڕ. لە بەیانی ٩ ی موحەڕرەمەلحەرامی
١١١٠ تا ئێواری هەنگامەی جەنگ لە بریسکەی تیغ و زرمەی ڕم گەرم بو. لە
بەیانیەوە تا ئێواری ئێزەی دلێران لە یەکتری کاریگەر و شمشێری دلاوەران گیانی
ئەکوشت و سەری ئەبری، هیچ لایەکیان کارێکیان بۆ پێشەوە نەبرد.
بەیانی ڕۆژی داهاتو کە ١٠ هەمی مانگی ناوبراو بو. دوبارە تەپڵی شەڕ لە
هەردو لاوە لێ درا و، هەردولا بۆ شەڕ ریزیان بەست، وەکو ئەژدەشێر هەڵیان
ئەکوتایە سەر لەشکری یەکتری. سلێمان پاشا بۆیان دابەزیە ناو مەیدان و مەردانە
و دلێرانە ڕوی لە شەڕگە کرد و نازایەتی نواند، سەری چەندین سواری ناوداری بە
زەبری بازو بەردایەوە سەر ئەرز.
لە دوایی دا، لەبەرئەوەی فەتح وظەفەر بەندە بە تەقدیرەوە نەک بە زەبری
بازوی دلێرانی ڕۆستەم ئاسا و هێزی شمشێری شێرانی پڕ هونەر، شەماڵی
سەرکەوتن بە سەر ئاڵای دەوڵەتی عەبباس قولی خان دا هەڵی کرد و، سلێمان پاشا
و لەشکرەکەی ژێر کەوتن و تێشکان، زۆری سەرکردەکانیان کوژران و گیران و
بەشێکیشیان برینداد و بە دیل گیران. ئەوەی لە شمشێر ڕزگاری بو بە هەزار
دەردەسەر و کێشە گیانی خۆی قوتار کرد. خێوەت و بارەگا و کەلوپەلی خۆیان بە جێ
هێشت. بەرەو لای ڕۆم و قوستەنتین هەڵاتن» (٦)

- ٧ -

قاسم سولتانی هەورامی لای سەرکردەی لەشکری عەجەم زمانی لە
مەزنەکانی ئەردەلان دا بو. تاوانباری کرد بون بەوەی ئەوان بە «هۆی دراوسێیەتی و
هاومەزهەبی و هاوسێیەتی و دور بیرکردنەوە» دەستکێشیی لەشکری بابانیان کردوە

بۆ داگیرکردنی ناوچەکە. لە سەرئەوە عەبباس قولی خانی قاجار ۱۲۰۰ کەسی لە کوردەکانی ئەردەڵان سەربڕی. بۆ چاو ترساندن و تەمێ کردنیشیان گردێکی لە کەللەی سەریان دروست کرد، کە بە «کولێنی کوه» ناسراوە. قاسم سوڵتان کە دوژمانی کرد بو، ئەویش لە سرا ڕزگاری نەبو. سەری ئەویشی بە ببراوی لە سەر لوتکەی گردەکە دانا. (۷)

شێخ ئەحمەد، شاعیرێکی ئەو سەردەمە، شیعرێکی فارسی بەم بۆنەیەوە داناوە. شیعرەکەی پڕ مەعنایە و توانجێکی کوشندە لە کورد خۆی ئەگرێ. ساڵی ڕوداوەکەشی باس کردوە. لە شیعرەکەدا ئەڵێ:

اگر چه او منارکلەها ساخت
ولی باوی سلیمان نردها باخت
بسال سیزده خان قزلباش
نحوست های مخفی کرد او فاش
نحوست ها زکس نبود، که از ماست
از ان گفتند کز ماست انچه برماست

- ۸ -

چیرۆکی دوانزە سوارەی مەریوان، کە لە ناو کوردا وەکو ئەفسانەیەکی ئەتەوەیی لێ هاتوە و، پیرەمێرد بە شێوەیەکی ئەدەبیی دایڕشتوتەوە، ئەبێ لە سەردەمی میر سلێمان دا ڕوی دابێ. گوایە ۱۲ سواری بابان لە شەبەیخونێکی کتوپڕدا ئەدەن بە سەر چەند هەزار سەربازێکی ئێرانی دا کە لە کەناری گۆمی زرێبار لە مەریوان بارگەیان خست بو. هێزی ئێرانییەکان ئەشکێنن و پێش ئەوەی هێرشەکەیان بۆ بکرێ پاشەکشێ ئەکەن. (۸)

- ۹ -

تاعون بەصرای بە جۆرێ پەرێشان کرد ـ خەڵک بەباشە توانی تەرمی مردوەکانیان ببەن بۆ گۆڕستان بیانێژن. هەرکەس ئەمرد لاشەکەی یا لە ماڵەکەی خۆی دا ئەشاردرایەوە یان بە جێ ئەما.

خەڵک باج و سەرانەیان پێ نەئەدرا. لە سەر وەرگرتنی باج و سەرانە بو بە شەڕ لە بەینی والی و خەڵک دا. ئێلەکانی عەرەب باجی بوبون. سەرپێچییان لە فەرمانەکانی دەوڵەت و دانی باج و سەرانە ئەکرد. والی لە شەڕدا لە گەڵ ئێلی مونتەفیک کوژرا (۱۱۰۲ک / ۱۶۹۰ز). بەصرا و دەوروپشتی پشێوی تێ کەوت بو. شێخی مونتەفیک «مانیع» دەستی بە سەر بەصرادا گرت بو. والیەکانی بەغداد دەسەڵاتیان بە سەری دا ئەما بو. چەند جارێ هێز لە بەغدادەوە کۆ کرایەوە و لەشکرکێشییان کرد بۆ گێڕانەوەی دەسەڵات بە سەر بەصرادا بەڵام هیچکام لە

هێرشەکان سەرکەوتو نەبو. بابی عالی خەریکی شەڕ بو لە مەیدانەکانی ئەوروپا
نەینەپەرژایە سەر بەصرا. والیەکانی بەغداد نائومێد بون لەوەی خۆیان بتوانن دەس
بگرنەوە بە سەر بەصرادا. ئەمیری حوێزە بە ڕەزامەندی والی ی بەغداد بە قینڵ
بەصرای لە دەس مانیع شێخی ئێلەکانی مونتەفیک دەرهێنا. مانیعی دەرکرد.
بەصرا کەوتە دەس ئەمیری حوێزە. ئەمیری حوێزە شای ئێرانی، شا سولتان حسێن،
لە گرتنی بەصرا ئاگادار کرد. شا نەینەویست شەڕ و دوژمنایەتی لە گەڵ دەوڵەتی
عوسمانی تازە بێنێتەوە. ڕازی نەبو بە گرتنی بەصرا. یەکێکی نارد بەصرا وەربگرێ
تا تەسلیمی عوسمانیەکان نەکرێتەوە.

سالی (١١١٢ک / ١٧٠٠ز) نسر بابی عالی دەستی بەتاڵ بو فەرمانی
دەرکرد بۆ والیەکانی دیاربەکر، سیواس، قەرەمان، پیرەجیبک، ئاماسیە، عەینتاب،
مەرعەش، حەلەب، شارەزور و میرەکانی بەدرە، باجەلان، بەیات و سوارەی کورد بۆ
ڕزگارکردنی بەصرا. هەروەها ژمارەیەکی زۆریش کەشتییان ئامادە کرد.

هێزی عوسمانی بەڕێ کەوت بەرەو بەصرا. داودخان، حاکمی ئێرانیی
بەصرا، شاری بە بێ شەڕ بەدەستەوە دان (١١١٢ک / ١٧٠٠ز). بە درێژایی
سالانی ١١٠٢ک (١٦٩٠ز) تا ١١١٢ک (١٧٠٠ز) بەصرا لە ژێر دەسەلاتی
عوسمانی دا نەمابو.

- ١٠ -

ناردنی دوجار سەفیر و نامە لە لایەن شاوە بۆ سولتان و، ناردنی نامەی
والی ی بەغدا، بەلگەی ئەوەن جولانەوەکەی سلێمان بەبە مەترسیەکی زلی بۆ سەر
دەسەلاتی صەفەوی و بۆ سەرهێ عوسمانی دروست کردوە لە ناوچەکەدا.

هەردو دەوڵەت کەوتنە هاوکاری بو نە ناوبردنی. دوای ئەم ڕوداوە لە لایەنی
عوسمانیەوە حەسەن پاشای وەزیری بەغداد کەوتە سەرکوتکردنی کوردەکانی سنجار
و، سۆران و، عەرەبەکانی لای بەصرا. لە لایەنی عەجەمیشەوە حسێن خانی لوڕ
نێردرایە سەر شارەزور و کەوتە تالان و کوشتنی خەلک. ئێلی بلباسی ڕاونا بۆ
ناوچەی ئاکۆ و قەندیل. (٩)

سەبارەت بە چارەنوسی بەبە سلێمان قسەی جیاواز هەیە: «لۆنگریک»
ئەلێ: «دوای تێشکانی لە هێزی ئێرانی پەنای بۆ ئەستەمول برد. بە خۆشیەکی
زۆرەوە پێشوازی لێ کرا. سجەلی بابانی درایە کە بە ڕەسمی خرایە سەر پاشایەتی
کەرکوک». ئەمین زەکی بەگیش هەوالەکانی لۆنگریکی دوبارە کردۆتەوە و، لە
سەرچاوەیەکی تورکیەوە ئەگێڕێتەوە کە سجەلی ئەدرنەی دراوەتێ. لابەلا باسی
هاوکاری هێزەکانی ڕۆم و عەجەم ئەکەن دژی سلێمان. بەلام هامەر پورگشتال،
مێژونوسی ڕەسمی تورک، چارەنوسی میر سلێمانی ڕون کردۆتەوە و، نوسیوێتی:
«لە ئاسیا، بەبە سلێمان سەرۆکی یاخیانی کوردی شارەزور لە زەمانی حکومەتی

حەسەن پاشادا، کە بەر لە دالتاپان حوکمرانی بەغداد بو، بە یارمەتی پاشاکانی حەلەب و دیاربەکر شکێنرا و، لە گەڵ حەڤدە بەگی کوردا، کە لە یاران و یاوەرانی ئەو بون، کوژرا...»(١٠)

ڕەنگە هەواڵەکەی هامەر لە هەمویان زیاتر جێگای باوەڕ بێ.

بەمجۆرە یەکەم هەوڵدانی بەبە سلێمان بۆ یەکخستنی کوردستانی بابان و کوردستانی ئەردەڵان و، دامەزراندنی دەسەڵاتی سەربەخۆی کورد لە نێوان بەرداشی هێزی ڕۆم و هێزی عەجەم دا وردوخاش بو.

دوای سلێمان پاشا مولکی بابان لە نێوان کوڕەکانی و نێلەکانی تردا بە تایبەتی زەنگنە دابەش بوە.

پەراوێزەکان

١. ڕیچ: ١٠٢.
٢. نظمی زادە: ٢٩٦ - ٢٩٧.
٣. العزاوی: ٥/ ١١٩.
٤. مستورە: ٥٩ - ٦١.

بۆ ئاگاداری زۆرتر لە سەر هێرشی میر سلێمان بۆ سەر ئەردەڵان و، شکاندنی میرسلێمان لە لایەن لەشکری ئێرانەوە بڕوانە: لونگریک: ١٠٥؛ امین زکی، «تاریخ السلیمانیە»: ٦٢؛ فخر الکتاب: ١٢٧؛ وقائع نگار کردستانی: ١٤١؛ ئەم دو سەرچاوەیە ڕوداوەکە ئەبەنەوە بۆ سەردەمی خان ئەحمەد خانی کوڕی کەلبعەلیخان (١٠٩٩ - ١١٠٧ک / ١٦٨٧ - ١٦٩٥ز) لە سەردەمی شاە سلێمانی صەفەوی دا. بەڵام ڕاستیەکەی ئەوەیە کە مەستورە نوسیویتی، نامەکانیش شا سوڵتان حسێن نوسیونی.

٥. نوائی، «اسناد...»: ١٢٩ - ١٣٠.
٦. مستورە: ٦١-٦٢.
٧. مستورە: ٦٢؛ فخرالکتاب: ١٧٢ و ٤٨٣؛ امین زکی، «کورد...»: ٤٠٦.

مێژونوسەکانی ئەردەڵان ئەگەرچی هەمویان هاوبیرن لە گێڕانەوەی شەڕەکەدا و لە کوشتنی بە کۆمەڵی مەزنەکانی ئەردەڵان دا، بەڵام لە دیاریکردنی مێژوی ڕوداوەکەدا هاوبیر نین.

شیعرەکەی شێخ ئەحمەد ئەڵێ: ١١١٣ ک بوە.

لۆنگریک ئەڵێ: ساڵی ١١٠٧ک بوە.

مەستورە ئەڵێ: ساڵی ١١١٠ک (١٦٩٨ز) بوە. تۆمارە کۆنەکانیش لەوانە تۆمارەکەی ڕەنجوری: «شکستی میر سلێمان ساڵی ١١١٠» ئەم ساڵەیان بە ساڵی

بێشکان و کۆنابی حوکمڕانی سلێمان پاشا داناوە.

٨. لۆنگریک: ص ١٠٦؛ پیرەمێرد لە: «چیرۆکی دوانزە سوارەی مەریوان»دا ڕوداوەکە ئەگێڕێتەوە بۆ سەردەمی ئەحمەد پاشا.

٩. پورگشتال: ٣٠١٠؛ مستورە: ٦٢.

١٠. لۆنگریک: ١٠٦؛ امین زکی. «تاریخ السلیمانیە»: ٦٣ - ٦٤؛ پورگشتال: ٤/ ٢٨٨٣.

٣. خانه پاشا:
کورد له شەڕی ئەفغان و تورک دا

- ١ -

بڵاوبونەوەی قاتوقڕی و تاعون و، گۆڕینی یەک لە دوای یەکی والیەکانی بەغداد هەلومەرجی بەغداد و ناوچەکەی پەرێشان و شپرزە کرد بو. لە ماوەی ١٦ ساڵ دا زیاتر لە ١٠ والی بۆ وەزارەتی بەغداد دانران و لێخران. بابی عالی لە شەڕدا بو لە گەڵ هەندێ لە دەوڵەتانی ئەورووپی ئەینەپەڕایە سەر ناوڕدانەوە لە بەغداد و بەصرا. دەسەڵاتی بەغداد بە سەر ناوچەکانی دووروپشتی دا کز بوبو لە هەندێ جێگادا هەر نەمابو.(١)

ساڵی ١١١٦ک (١٧٠٤ز) جەدید حەسەن پاشا بو بە والی ی بەغداد. ماوەی ٢٠ ساڵ کاروباری بەغداد و ولایەتەکانی شارەزور و بەصرای لە دەس دا مایەوە. وەزارەتی حەسەن پاشا سەرەتای قوناغێکی نوێ بو لە ژیانی سیاسی و کۆمەڵایەتی عێراق دا. حوکمی مەمالیک (کۆلەمەن) لە عێراق دا لە سەر دەستی ئەم دا دامەزرا و، لە سەر دەستی ئەحمەد پاشای کوڕی دا چەسپی. تا ئێستاش گەڕەکێکی بەغداد و یەکێ لە مزگەوتەکانی بە ناوی ئەمەوەیە.

حەسەن پاشا لە ماوەی وەزارەتەکەی دا، لەشکرکێشی ی بۆ سەر ئێلەکانی عەرەب و کورد، کرد بو بە بەرنامەی کاری. سوارەی کوردی لە دژی ئێلەکانی عەرەب و سوارەی عەرەبی لە دژی ئێلەکانی کورد بە کار ئەهێنا. بەمەش دەسەڵات و شکۆی هێزە خوجێیەکانی ئەشکاند، سامان و دارایێشی بە تاڵان ئەبردن. چەندین لەشکرکێشیی کرد بۆ سەر ئێلە عەرەبەکانی بەنی لام، شەممەر، زوبێدات، عوبێد، خەزاعیل، مونتەفیک، غزیە... و، چەندین جار پەلاماری ئێلە کوردەکانی شوان، بڵباس، یەزیدی، جاف و بابان... ی دا.

پردی ئاڵتون کۆپری چاک کردەوە و، پردی لە سەر چەمی نارین و چیمەن دروست کرد. ئەمەش هاتوچۆی بازرگانی و لەشکرکێشی ئاسان ئەکرد.

- ٢ -

دوای تێشکانی میر سلێمان سەرچاوەکان ئاگادارییەکی ڕون لە سەر موڵکی بابان و میرەکانی و ڕوداوەکانی بە دەستەوە نادەن.

تۆمارەکەی ریچ دوای میر سلێمان باسی کەسێ ئەکا کە ناوی تەمەر بان

تەیمورخان بەگە کە ئەمیر سالی ١١١٠ک (١٦٩٨ز) تا ١١١٥ک (١٧٠٣ز) و، دوای ئەویش بەکر بەگ تا سالی ١١٢٨ک (١٧١٥ز) میری بابان بوین.
دەربارەی تەیمورخان بەگ ئاگاداریەک بە دەستەوە نیە. تەیمورخان بەگ ئەوەی فەقێ ئەحمەد یا لە بنەماڵەی میرەکانی سۆران بوە لە کۆیە، دیار نیە.
میر بەکر کەڵکی لە لاوازیی دەسەڵاتی بەغداد و پشێوی هەلومەرجی عێراق وەرگرت. بە سەربەخۆیی کاروباری بەڕێوە ئەبرد. چاوی بڕی بوە کەرکوک بیگرێ. میر بەکر وەکو ئەڵێن گردی بەکراوای شارەزووری کردوە بە مەڵبەندی حوکمڕانی و، جۆگای بەکرەجۆش ئەو ڕێکی خستوە.
نێوانی بەکر و پاشای کەرکوک تێکچو. والی بە بیانوی سەرپێچییەوە سالی ١١٢٦ک (١٧١٤ز) لەشکری بردە سەر میر بەکر. میر بەکری شکاند. یەکێکی تری لە جێگا دانا. بەڵام نەیتوانی خۆی دەسگیر بکا. دوای ٢ سال میر بەکر بە خۆگۆڕین و لە بەرگێکی کەدا چو بو بۆ بەغداد. پیاوەکانی وەزیر ناسییانەوە، گرتیان و بە فەرمانی وەزیر کوشتیان (١١٢٨ک / ١٧١٥ز). سەرچاوەکان هەندێکیان ئەڵێن: شێت بوە بۆیە چۆتە بەغداد و، هەندێکی تر ئەڵێن: بۆ «دەخالەت» و دوای لێبوردن چوە، بەڵام پێش ئەوەی «دەخالەت» بکا گرتویانە و کوشتویانە.
دوای کوشتنی بەکر چەند سالێ «موتەسەللیم»ی تورک ڕاستەوخۆ موڵکی بابانیان بەڕێوە بردوە. (٢)

- ٣ -

سالی ١١٢٨ک (١٧١٥ز) حەسەن پاشا ٥٠٠ سوارەی کوردی لە گەڵ عەبدورەحمان پاشای کەهیای خۆی دا نارد بۆ بەشداری لە جەنگی ئەمسادا. بەرامبەر بەوە دەرامەتی شارەزوریان پێ بەخشی. (٣)

- ٤ -

ئەفغانییەکان لە قەندەهار شۆڕشیان دژی زوڵم و زۆری دەسەڵاتی صەفەوی بەرپا کرد. حوکمی شاهەکانی صەفەوی گەیشت بوە دوا قۆناغی گەندەڵی و، لە ڕوخان نزیک کەوت بووە. ئەفغان قەندەهاریان گرت (١١٣١ک / ١٧١٨ز). لێشاوی ئێلە ڕاپەڕیوەکانی ئەفغان بەرەو ئێران کشا. کرمان و مەشهەد و گوناباد ی گرت و، گەمارۆی ئەصفەهانی دا. پاش ئابلۆقەدانێکی درێژ شا سولتان حسێنی صەفەوی خۆی و پایتەختی بە دەستەوە دا (١١٣٥ک / ١٧٢٢ز).
والی ی بەغداد حەسەن پاشا، یەکێ لە باوەڕپێکراوە ژیرەکانی خۆی بە نامەیەکی پڕ ژیرانەوە نارد بۆ لای مەحمودی میرەویس، گەورەی ئەفغانییەکان. حەسەن پاشا لەمە نیازی کۆکردنەوەی زانیاری و هەڵسەنگاندنی هەلومەرجی ئێران بو دوای هێرشی ئەفغان. نێردراوەکەی حەسەن پاشا، دوای بەجێهێنانی ئەرکەکەی

کەرایەوە، لای وایو ئێران وەکو پارویەکی نەرم بە ئاسانی قوت ئەدرێ. والی بابی عالی ئاگادار کردەوە لە هەلومەرجی ئێران و دەولەتەکەی خۆی هان دا بۆ گرتنی. پێشتریش والی ی ئەرزڕۆم بابی عالی لە شێوانی هەلومەرجی ئێران ئاگادار کرد بو.

لە نێوان ئێران و دەولەتی عوسمانی دا پەیمانی زەهاو هەبو. بەلام پشێوی باروذۆخی ئێران هەلێکی باشی بۆ تورکیا و ڕوسیا هەلخست تا پەیمانە کۆنەکان پشت گوێ بخەن و ئەگبیری دابەشکردنی کەلاکی کەوتو بکەن.

بابی عالی بڕیاری دا ئەو شوێنانە بگرێ کە هێشتا دەستی ئەفغان ئەیان گەیشتبویە. بۆ ئەمەش پێویستی بەوە بو زەمینەی سیاسی داگیرکردنی ئێران و، بیروڕای خەلک بۆ لەشکرکێشی ئامادە بکا. لە لایەکەوە کەوتە بەکارهێنانی ئایینی ئیسلام بۆ پاساودانی لەشکرکێشیەکەی و، لە لایەکی ترەوە کەوتە گفتوگۆ لە گەل ڕوسیا بۆ دلنیا کردنی.

شێخولئیسلامی دەولەتی عوسمانی فتوای دا: عەجەم ددان نانێن بە «خەلافەت»ی ئەبوبەکر و عوسمان و عومەر دا، بەلکو زۆری صەحابەکانی پێغەمبەر، جگە لە ئیمامی عەلی، بە «کوفر» و «مورتەدد» و «موناقیق» دائەنێن. سوکایەتی بە عائیشە ئەکەن. زۆری ئایەتەکانی قورئان بە پێ ی ویستی خۆیان لێک ئەدەنەوە. کوشتنی «ئەهلی سوننە» بە «جائیز» ئەزانن و «ئیباحە» ی سامان و داراییان ئەکەن و ژنەکانیان کە ئەگرن دەس لە گەل تێکەل کردنیان بە بێ «عەقد» بە حەلال دائەنێن و وەکو «سەبایا» ی ناموسولمان ڕەفتاریان لە گەل ئەکەن... مرفتی ئێرانییەکانی بە «مورتەدد» دانا کە ئەبێ ئەحکامی «ئەهلی رەددە» یان بە سەرا بسەپێنرێ و، ولاتەکەیان بە «دارولحەرب» دابنرێ.

بابی عالی لە گەل ڕوسیا رێککەوتننامەیەکیان ئیمزا کرد بۆ دابەشکردنی سەرزەمینی ئێران (١٧٢١).

بە پێ ی مادەی سێهەمی ئەم رێککەوتنە: ئەبو سنوری عوسمانی و ئێران لە شوێنێنی تەواو بونی سنوری ڕوسیا و تورکیاوە لە دواوانی کور و ئاراسەوە بە لای ڕۆژئاوای شاری ئەردەبیل دا دەس پێ بکا بە هێلێکی ڕاست بکشێ بۆ هەمەدان و کرماشان. ئەگەر ئەمە سەری بگرتایە ئەو دابەشبونەی کوردستان کە بە کردەوە دوای شەڕی چالدێران بو بو، وە لە پەیماننامەکانی ئاماسیە و زەهاودا شێوەی قانونی بە خۆیەوە گرت بو هەلئەوەشایەوە. هەمو ناوچە کوردنشینەکانی ژێردەستی ئێران ئەکەوتە ژێردەستی عوسمانیەوە. (٤)

فەرمانی سولتان، کە پشت ئەستور بو بە فتوای شێخولئیسلام و، تێککەیشتنی روسی، دەرچو بۆ والیەکانی سنور بۆ «فەتح»ی ئەو ناوچانەی کە هێشتا دەستی ئەفغانیان ئەگەیشت بویە. حەسەن پاشای والی ی بەغداد و، عەبدوللا پاشای کوپریلی والی ی وان و، ئیبراهیم پاشای سلاحدار والی ی

ئەرزڕۆم هەریەکەیان کرایە فەرماندەی تۆزلی خۆی بۆ بە جێبەجێنانی فەرمانی سوڵتان و فتواکەی شێخولئیسلام (١١٣٥ک / ١٧٢٢ز). (٥)

- ٥ -

حەسەن پاشا، وەزیری بەغداد بۆ بەجێبەجێنانی فەرمانی سوڵتان دەربارەی گرتنی ئەو شوێنانەی هێشتا دەستی ئەفغانیان نەگەیشتبویە سپایەکی گەورەی سازدا. ژمارەیەکی زۆر لە ئێلەکانی عەرەب و کورد بەشدار بون. لەو کاتەدا گەورەی بابان خانە محەممەد بەگ بو.

سپای ڕۆم بە سەرکردایەتی حەسەن پاشا بەرەو کرماشان بە ڕێ کەوت. گەورە پیاوەکانی کرماشان پێشوازییان کردن و بە بێ شەڕ شاریان بە دەستەوە دا. لە هەمان کات دا وەزیر هێزی ناردە سەر لوڕستان و نزیک هەمەدان. لوڕستان هاتە بەر فەرمان و جافی جوانڕۆ هاتنە ژێر ئاڵای عوسمانییەوە.

خانە محەممەد بەگی بابان لە چوارچێوەی ئەم ستراتیجە گشتییەی عوسمانی دا بەرەو ناوچەی ئەردەڵان کشا. گەورەکانی مەریوان و هەورامان بەرەوپیری هاتن. بە بێ شەڕ بونە هاوکاری. خانە پاشا بەرەو سنە چو. سنە پایتەختی میرایەتی ئەردەڵان بو. والی ی ئەردەڵان بە بێ شەڕ سنەی چۆڵ کرد. گەورە پیاوانی سنە پێشوازییان لە حاکمی نوێ کرد. ئەو ئاواتەی میر سلێمان لە گەڵ خۆی برد بویە ژێر گڵ ئەم هێنایە دی. دانیشتوانی شاری سنە و قەڵەمڕەوی ئەردەڵان سوننە بون، بەڵام بنەماڵەی والییەکانی ئەردەڵان بۆ مەبەستی سیاسی بوبون بە شیعە. لە بەر ئەوە شتێکی ئاسایی بو بە خۆشییەوە پێشوازی دەسەڵاتی عوسمانی و خانە بکەن. هەمو مولکی ئەردەڵان کەوتە ژێر دەستی خانە بەگ (١١٣٦ک / ١٧٢٣ز). خانە پلەی پاشایەتی درایە و بوبو بە میری میران و، خالید بەگی براشی لە قەڵاچوالان بو بو بە پاشای بابان. سنوری دەسەڵاتی بابان لە هەمو کات فراوانتر بوبو. لە کەرکوکەوە تا نزیک هەمەدانی ئەگرتەوە. (٦)

مێژونوسانی ئەردەڵان بە ستایشەوە لە خانە پاشا ئەدوێن. بە پیاوێکی ژیر و شارەزا و دادپەروەر و بە ویژدانی دائەنێن کە هەوڵێکی زۆری داوە بۆ ڕازی کردنی دڵی خەڵک و، جێگیرکردنی ئارام و ئاسایش و ئاوەدانی. مزگەوت و مەدرەسەیەکی گەورەی لە سنە بە تەنیشت «دارولحکومە»وە بنیات نا (١١٣٨ک / ١٧٢٥ز). دو منارەی بەرز لە مزگەوتەکەدا بوە. تا سەدەیەک ئاوەدان بو. ئەمانوڵڵا خان بۆ ئەوەی شوێنەواری بابان لە سنە بسڕێتەوە. تێکی دان و شوێنەکەی کرد بە «باخی فیردەوس».

- ٦ -

حەسەن پاشا لە کاتێک دا چاوەڕوانی گەیشتنی وەرزی بەهار بو، بێ ئەوەی لەشکر بباتە سەر هەمەدان، لە کرماشان مرد (١١٣٦ک / ١٧٢٣ز). تەرمەکەیان

بردەوە بەغداو. ئەحمەد پاشای کوڕی، لەو کاتەدا، والی ی بەصرا بو. فەرماندەکانی حەسەن پاشا داوایان لە دەوڵەت کرد ئەحمەد پاشا لە جێگای باوکی بکەن بە والی ی بەغداد و سەرکردەی سپا. داواکەیان زو وەڵام درایەوە. ئەحمەد پاشا بۆ پرسەی باوکی چەند ڕۆژێکی کەم لە بەغدا مایەوە یەکسەر بە ڕێ کەوت بەرەو کرماشان. خانە پاشای میری ئەردەڵان و حسێن پاشای جەلیلی والی ی موسڵ و ژمارەیەکی زۆر سەرانی ئێلی عەرەب و کوردی لە گەڵ بو.

حەسەن پاشا داوای لە خەڵکی هەمەدان کرد بە بێ شەڕ خۆیان بە دەستەوە بدەن. بەڵام ئەوان خۆیان قایم کرد و بەرەنگاریان کرد. سپای ڕۆم گەمارۆی دان. پاش ماوەیەک گەمارۆدان و شەڕی خوێناوی دیواری دەوری شارەکەیان هەڵتەکاند و ڕژانە ناو هەمەدانەوە. کوشتن و تاڵان و دیلکردن ٣ ڕۆژ بەردەوام بو. خەڵکەکە داوای «ئەمان»یان کرد و وەزیریش «ئەمان»ی دان. میری ئەردەڵان خانە پاشا و میری درنە ئەحمەد بەگ لەم شەڕەدا بەشدار بون. (٧)

ئەم شەڕانە ٣ ساڵ درێژەیان کێشا بو. وەزیر گەڕایەوە بەغداو (١١٣٧ک / ١٧٢٤ز) هەندێ لە ئێلەکانی عەرەب یاخی بوبون، جەردەیی و ڕێگریان ئەکرد. ئەوەی کرد بە بیانوی پەلاماردان و تاڵانکردنیان.

- ٧ -

ئەو دەمەی ئەشرەف خانی ئەفغانی تاجی شاهێتی ئێرانی لە سەر نا بەشێکی فراوانی ئەرزی ئێران لە لایەن سپای عوسمانی و ڕوسەوە داگیر کرا بو. ئەشرەف گومانی ئەکرد سپای عوسمانی بەرەو ڕۆژهەڵاتی ئێران بکشێن و ئەصفەهانیش بگرێ. کەوتە هەوڵی بەلاداخستنی کێشەکە بە ئاشتی.

دوای جلوس (دانیشتن لە سەر تەختی شاهێتی) بە ماوەیەکی کورت عەبدولعەزیز خانی بە سەفیری خۆی نارد بو لای بابی عالی لە ئەستەموڵ.

عەبدولعەزیز خان ٣ نامەی پێ بو:

- نامەیەک لە ئەشرەفەوە بۆ سوڵتانی عوسمانی.
- نامەیەک لە ئیعتیمادولدەولەی ئەشرەفەوە بۆ صەدری ئەعظەم.
- نامەیەک بە ئیمزای ١٩ مەلای ئەفغانی بۆ مرفتی و زانا ئاینناسەکانی تری مەملەکەتی عوسمانی.

عەبدولعەزیزخان گەیشتە ئەستەموڵ. صەدری ئەعظەم پێشوازی لێ کرد. لە کۆڕێکی گەورەدا کە بەم بۆنەیەوە کۆ بوبونەوە عەبدولعەزیز نامەی ئیعتیمادولدەولەی دا بە صەدری ئەعظەم و بە دەنگی بەرز خوێندرایەوە. هەروەها نامەی مەلاکانی ئەفغانی دانێ و ئەویش خوێندرایەوە. بەڵام ویستی نامەکەی ئەشرەف کە بۆ سوڵتانی نوسی بو لای خۆی هەڵبگرێ بۆ ئەوەی خۆی بیدا بە سوڵتان. ئەوان نامەکەیان بە زۆر لێ سەند.

مەلاکانی ئەفغان لە نامەکەیان دا ئەوەیان ڕوون کرد بووەوە کە چۆن سوڵتان مافی هەیە لە لایەن «ئوممەت»ی خۆیەوە بە «ئیمام» دابنرێ، هەروەها ئەشرەفیش مافی ئەوەی هەیە لە قەڵەمڕەوەکەی خۆی دا لە لایەن میللەتەکەی خۆیەوە بە «ئیمام» بناسرێ. لە بەرئەوەی ئەشرەف لە لایەن خەڵکی ئێرانەوە بە «فاتیح» دانراوە ئەو هەقە بە خۆی ئەدا وەکو شاهی قانونیی ئێران هەموو ئەو شارانە داوا بکاتەوە کە تورک و ڕوس گرتویانە.

کاربەدەستانی عوسمانی و موفتی و قازی و زانا ئایینیە ناسراوەکانی عوسمانی زنجیرەیەک کۆبونەوەیان کرد بۆ لێدوان لە داواکانی ئەشرەف. ئەحمەد پاشای وەزیری بەغدادیش ئاگاداری کرد بون کە ئەفغان جەنگی پڕوپاگاندەیان لە ناو هێزەکانی دا دەس پێ کردوە دەربارەی «ناشەرعی» بونی شەڕ لە گەڵ هاومەزهەبە سوننییەکانیان دا.

لە کۆڕێکی گەورەدا بۆ دیاری کردنی هەڵوێست لە ئەشرەف دوو پرسیار لە موفتی کرا.

– یەکەمیان، ئاخۆ باوەڕدارانی ڕاستەقینە ئەتوانن لە یەک کات دا پێڕەوی لە دوو ئیمام بکەن؟

– دووەمیان، موسوڵمانان سوڵتانیان بە ئیمامی خۆیان داناوە، بەرامبەر کەسێکی کە بە زۆر و بە ناڕەوا ئەصفەهان و دەوروبەری گرتوە زات ئەکا داوای سەرزەمینێ بکا کە لە دەسەڵاتی ئێرانییانی «رافضی» ڕزگار کراوە و، خۆی بە ئیمام دائەنێ ئەبێ چی لە گەڵ بکرێ؟

موفتی هەردو کێشەی بە لادا خست.

دەربارەی پرسیاری یەکەم وتی: دو ئیمام لە یەک کات دا ناتوانن سەڵتەنەت بکەن مەگەر کۆسپێکی گەورەی وەکو ئۆقیانوسی هیندیان لە بەین دا بێ. بۆ ئەمەش «حەدیث»ێکیان ئەکرد بە بەڵگە: «اذا بويع لخليفتين فاقتلوا الثاني منهما».

لە وەڵامی پرسیاری دوەم دا وتی: ئەو کابرایە یاخیە ئەبێ داوای گوێڕایەڵی لێ بکرێ. ئەگەر سەری بۆ سێبەری خوا لە سەر ئەرز دانەواند ئەوا کێشە نامێنێ ئەگەر نافەرمانی کرد بە پێ ی قورئان حوکمی بڕتیە لە: «فان بغت احدهما على الاخرى فقاتلوا التي تبغي حتى تفئ الى امر الله».

وەڵام بۆ ئەشرەف نوسرایەوە. فتواکانی موفتی یشی لە گەڵ نێردرا.(٨)

دانانی ئەشرەف بە «یاخی» وەکو ڕاگەیاندنی ڕەسمیی جەنگ بو دژی. عەبدولعەزیز خان گەڕایەوە لای ئەشرەف (١١٣٨ک / ١٧٢٦ز).

لە پاییزی (١١٣٨ک / ١٧٢٦ز) دا ئەحمەد پاشای والی ی بەغداد بە هێزێکی گەورەوە لە خوڕڕەمئابادەوە بەرەو هەمەدان بە ڕێ کەوت. ئەشرەف کە بەمەی زانی ئەویش خۆی ساز دا و بە هێزێکەوە بە ڕێ کەوت.

سپاکەی ئەشرەف لە ١٧ هەزار ئەفغانی و دەرگەزینی و ئێرانی تێ

ئەنەبەزی. ژمارەیەکی کەم «رەمبورەک» یان هەبو.

سپاکەی ئەحمەد پاشا ۷۰ تا ۸۰ هەزار کەس ئەبو. تێکەڵاو بو لە تورک و عەرەب و کورد... توپخانەیەکی گەورەشی لە گەڵ بو. (۹)

هێزی کورد لە ناو سپاکەی ئەحمەد پاشادا نزیکەی ۲۰ هەزار کەس ئەبو. لە لایەن ۲۰ میری کوردەوە سەرکردایەتی ئەکران لەوانە: حاکمی ئامێدی، میری درنە و دەرەنەنگ ئەحمەد بەگ، میری باجەلان عەلی بەگ، میری کۆیە عەلی بەگ، میری خاف صەفی قولی بەگ، میری گەڕوس حەسەن بەگ، میری حەریر مصطفا بەگ، میری سەعداباد سوبحان ویردی بەگ، میری کەلهوڕ رەضا قولی بەگ، میری زەنگنە محەمەد بەگ، میری سەرتاس حەسەن بەگ، میری ئالسون کزیری ئەحمەد بەگ، میری قزلجە فەرهاد بەگ زادە، میری شارباژێر فەرهاد بەگ، میری سرۆچک حەسەن بەگ... ئەمانیش هەمویان لە لایەن خانە محەمەد پاشای بابانەوە سەرکردایەتی ئەکران. (۱۰)

ئەحمەد پاشا دوای ئەوەی هەمەدانی بە جێ هێشت پەیامێکی پڕ لە سوکایەتی بۆ ئەشرەف نارد: ئەفغانی بە گەلێکی بێ سەروبەر دانا بو، کە بە ناڕەوا شای قانونییان لە سەڵتەنەت لابردوە. گوایە ئەم هاتوە شای قانونی بخاتەوە سەر تەختی سەڵتەنەت. ئەشرەف لەم پەیامە ئەوەندە توڕە بو تاردی شا سوڵتان حسێنی صەفەویان سەربڕی و کەللەسەرەکەی بە هەڕەشەوە نارد بۆ ئەحمەد پاشا.

سپای تورک ۸۰ میل لە هەمەدان دور کەوتبوەوە. لە نێوان ئەوان و سپاکەی ئەشرەف دا ۱۲ میلیان بەین بو. هەردولا بار و بارگەیان خست.

هەردو سپا چەند ڕۆژێ لە بارەگاکانی خۆیان دا مانەوە. ئەشرەف کەلکی لەم چەند ڕۆژ ئارامییە وەرگرت. چەند کەسێکی لە باوەڕپێکراوەکانی خۆی ناردە ناو ئوردوی عوسمانییەوە بە تایبەتی بۆ ناو کوردەکان. مێژونوسە ڕەسمییەکان ئەڵێن گوایە ئەمانە بەرتیلێکی زۆریان داوە بە میرەکانی کورد و بەڵێنی پلە و پایەی «خان» یتیان پێ داون.

لە کاتێک دا تۆپکەرەکانی ئەفغان خەریکی ئێکدانی پێزەکی سپای تورک بون لە ناوەوە. ئەحمەد پاشا ٦ هەزار کەسی نارد تا ئاگاداریی لە سەر شوێن و بار و داخی دوژمن کۆ بکەنەوە. چاوساغەکانیان لە کوێرەڕێیەکی وەهادا عاسییان کردن. ئەفغانییەکان بینیان بەربون، تەفرو تونایان کردن

کوتوپڕ چوار مەلای ئەفغانی بە سیمایەکی ترسناکەوە بەرامبەر ئەحمەد پاشا لە ناوچەرکەی ئوردوگاکەی دا دەرکەوتن. ئەوی لە هەموان پیرتر بو ئاگاداری ئەحمەد پاشای کرد کە ئەوان لە لایەن گەورەی خۆیانەوە نێردراون تکا لە تورک بکەن دەس لە شەڕی هاومەزهەبەکانی خۆیان هەڵبگرن و، لە گەڵ ئەوان «جیهاد» ی ئێرانییە رافضییەکان بکەن. ئەشرەف سەری سوڕماوە لەوەی تورک لە گەڵ دەوڵەتێکی عیسایی ڕێک کەوتوە بۆ زەوتکردنی سەڵتەنەتی ئەو. کابرای مەلا

قسەکانی بەوە تەواو کرد کە ئەگەر ئەحمەد پاشا هەر سور بێ لە سەر پەلاماردانی ئەشرەف، ئەوا ئەشرەف بە داخە بۆ ڕشتنی خوێنی هاومەزەبە سوننیەکانی.

ئەم قسانە کاری لە هەمو ئەوانە کرد کە گوێیان لێ بو. لە کاتێک دا ئەحمەد پاشا خەریکی گفتوگۆ بو لە گەڵ مەلاکانی ئەفغانی، دەنگی بانگ بەرز بوەوە. مەلاکانی ئەفغان هەستان لە ڕیزی تورکەکان دا بۆ نوێژکردن ڕیزیان بەست. بەم جۆرە دیسان هاومەزەبی خۆیان سەلماند. دوای تەواو بونی نوێژ سەر لەنوێ مەلاکان داوایان لێ کردەوە کە خوێنی موسوڵمانان نەڕێژن و، گەڕانەوە بارەگاکەی خۆیان.

بە کارهێنانی ئایین بۆ مەبەستی سیاسی تیغێکی دودەمە. سوڵتان بە کاری ئەهێنا بۆ یەکخستنی ڕیزەکانی سپاکەی و ئەشرەفیش بۆ هەڵوەشاندنی.

ئەم پڕۆپاگاندە زیرەکانەیەی ئەشرەف کاری خۆی ئەکرد. ئەحمەد پاشا بۆ ئەوەی زیاتر ڕیزی سپاکەی هەڵنەوەشێ دەسبەجێ فەرمانی هێرشی دا. بەڵام زۆری سپاکەی نەک هەر بە قسەیان نەکرد. بەڵکو باڵی ڕاستی سپاکەی کە هێزی میرەکانی کورد بو بە سەرکردایەتی خانە پاشا بەجێیان هێشت. هەرچەند هەوڵی دا باڵی ڕاستی سپاکەی ڕێک بخاتەوە و، دو جار هێرشی پێ کردن بێ سود بو. ئەحمەد پاشا کە زانی هێرشەکەی سەرکەوتو نەبو بە ناڕێکوپێکی کشایەوە. ١٢ هەزار کوژراوی لە مەیدانی شەڕدا بە جێ هێشت و بارگە و بنە و تۆپخانەکەی بە دەستی ئەفغانی و کورد بە تالان چو.(١١)

وەزیر بە شکاوی کشایەوە بۆ کرماشان (١١٣٩ک / ١٧٢٦ز).

زۆر لە مێژونوسەکان هۆی دەسهەڵگرتنی کوردەکان لەو شەڕەدا ئەگێڕنەوە بۆ فروفێڵی ئەشرەف کە گوایە پەیمانی پلەو پایەی بەرزی پێ داون و، بەرتیلی زۆری بۆ ناردون، ڕەسوڵ حاوی کەرکوکلی لەمەش تێ ئەپەڕێ: ئەیگێڕێتەوە بۆ کاری جادوگەرانی ئەفغانی.(١٢)

ئەمە ئەگەر وابێ یا وانەبێ ئەبێ دو مەسەلەی گرنگ بهێنرێتە بەر لێکدانەوە:

یەکەمیان، کورد وەکو گەلێکی دیندار تا ڕادەیەکی زۆر گوێڕایەڵی قسەی مەلاکان بوە. تەنانەت وا باوە بە فتوایەکی مەلای خەتێ کە وتویەتی: «هەرکەس شەڕ لە گەڵ لەشکری خەلیفە بکا تەلاقی ئەکەوێ» لەشکرە گەورەکەی میر محەمەدی سۆران بڵاوەی کرد و هەڵوەشا. لێرەش دا قسەی مەلاکانی ئەفغان ئەبێ کاریگەر بوبێ.

دوەمیان، چەند ساڵێ پێش ئەو ڕوداوە بو والیەکانی بەغداد میر سلێمانی بابان و ١٧ میری کوردیان کوشت بو و، میر بەکریشیان لە بەغداد هەڵواسی بو. ڕەنگە ئەمەش تۆڵەی ئەوە بوبێ.

کاربەدەستانی دەوڵەتی عوسمانی هۆی ئەم تێشکانەیان گێڕایەوە بۆ ئەوەی وەزیر ڕاوێژی بە وەزیرەکان و سەرکردەکانی نەکردوە و بە هەڵەدا چوە. فەرمانی بۆ

دەرچو جارێکی تریش خۆی ئامادە بکاتەوە بۆ شەڕ. وەزیر جارێکی تر لەشکری لە کرماشانەوە بەرەو ئەصفەهان جوڵان. ئەفغان داوای ئاشتیان کرد. عوسمانی موبەتەتی کرد. گفتوگۆی ئەفغانی - عوسمانی بە پەیماننامەیەکی ئاشتی ١٢ مادەیی تەواو بو کە لوڕستان، خوزیزە، کرماشان، کوردستان، ئازەربایجان، شیروان، ئەرمەنستان، گورجستان لە ژێر دەسەڵاتی عوسمانی دا بمێنێتەوە. سوڵتان ئەشرەفی بە شای ئێران ناسی. ئەویش سوڵتانی بە پێشەوای جیهانی ئیسلام ناسی (١١٤٠ک / ١٧٢٦ز).(١٣)

بەڵام نە شاهێنتی ئەشرەف تا سەر بڕی کرد و نە ئەم ڕێککەوتنەش سەری گرت، چونکە ئەستێرەی کابرایەکی ئەناسراوی ئێلی تورکمانی ئەفشار هەڵهات، کۆتایی بە دەسەڵاتی ئەفغان هێنا و، بە شەڕ هەمو ئەو ئەرزانەی وەرگرتەوە کە تورک بە شەڕ لە ئێرانی گرت بو.

لەم ماوەیەدا شای تازەی صەفەوی و، ناوو ناوبانگی سەردارە شەڕکەرەکەی بە هەمو ئێران دا بڵاو بوبوەوە.

خانە پاشا، دوای ٤ ساڵ حوکمڕانی، سنەی پایتەختی ئەردەڵانی بە بێ شەڕ بە جێ هێشت (١١٤٠ک / ١٧٢٦ز) و گەڕایەوە موڵکی بەبان. والی پێشوی سنە بە فەرمانی نادر گەڕایەوە سنە.

- ٨ -

کاتی گەمارۆدانی ئەصفەهان، طەهماسبی کوڕی شا حسێنی صەفەوی دەرباز بوبو. لە خوراسان خەریکی کۆکردنەوەی هێز بو. کابرایەکی ئەناسراوی ئێلی ئەفشار بە ناوی نادرخان پەیدا بو. لە ماوەیەکی کورت دا بە هۆی ئازایەتی و لێوەشاوەییەوە ناوی دەرکرد و بو بە سەرداری هێزەکانی طەهماسب.

نادر کۆتایی بە دەسەڵاتی ئەفغان هێنا لە ئەصفەهان (١١٤٢ک / ١٧٢٩ز). هێزی ئێرانیی کتوپڕ هێرشی هێنایە سەر هەمەدان و کرماشان. هێزەکانی عوسمانی تەفروتونا کرد. وڵاتی لێ سەندنەوە (١١٤٣). ئەحمەد پاشا دیسانەوە خۆی ئامادە کردەوە بۆ شەڕ. هێزێکی گەورەی کۆکردەوە ٣ مانگ لە شارەزور مایەوە ئنجا ڕوی کردە کرماشان بە بێ شەڕ کەوتەوە ژێر دەستی. طەهماسب لە نزیک هەمەدان خۆی بۆ شەڕ ساز کرد بو. لە زنجیرە پێکدادانێکی یەک لە دوای یەک دا هێزی ئێران شکا و بەرەو قەزوێن هەڵات (١١٤٤ک / ١٧٣١ز). لەم شەڕانەدا والیەکانی دیاربەکر، سیواس و میرەکانی مەرعەش و ئاماسیە و موسڵ بەشدار بون. بەڵام پێشەنگی هێزەکانی عوسمانی ئێلاتی کورد بون.(١٤) هەمەدان کەوتەوە دەس عوسمانی. طەهماسب دوای ئەم شکانە قورسە داوای لە عوسمانییەکان کرد ئاشتی بکەن و نوێنەری دەسەڵاتداری خۆی بۆ ئەم مەبەستە نارد. هەردولا پەیمانێکیان مۆر کرد. ئەو شوێنانەی عوسمانی بە شەڕ گرتبونی ئەبوایە بە

دەس عوسمانییەوە بێنێتەوە.

نادرخان خۆی لە بەسابو بولە قەهەماسپ، ئەم ڕێککەوتنەی ڕەت کردەوە. هێزێکی گەورەی ئامادە کرد بۆ پەلاماردانی بەغداد.

هێزەکانی نادر بە ناو کوردستان دا هێرشیان دەس پێ کرد. خۆی لە قۆڵی کرماشانەوە بۆ دەربە و خانەقین و، هێزێکی ترشی بە لای قەڵاچوالان و سوورداش دا بۆ لای کەرکوک، گەمارۆی بەغدادیان دا (١١٤٥ک / ١٧٣٢ز). لەم ساڵەدا خانە پاشا کوژراوە، بەڵام کێ کوشتوویەتی و، لە سەرچی و لە کوێ کوژراوە؟ سەرچاوەکان هیچ ئاگاداریەکی ڕوون بە دەستەوە نادەن.(١٥)

پەراوێزەکان

١. العزاوی: ٥/ ١٣٣ - ١٦٠.

٢. العزاوی: ٥/ ١٩١؛ امین زکی، «کورد و...»: ٤٠٧؛ هەروەها: «تاریخ السلیمانیە...»: ٦٤ - ٦٦؛ ڕیچ: ٤٢٧؛ لۆنگریک: ١٥٧.

بە گوێرەی گێڕانەوەی نوسەری «سیر الاکراد»: «بەکر بەگ کوڕی فەرهاد بەگ و ساڵی ١٠١٧ لە جێگای باوکی دانیشتوە. لە هەڵسوکەوت دا لاسایی شاهەکانی کردۆتەوە. «دارولحکومە»ی لە «دارەشمانە»وە گوێزراوەتەوە «ماوەت» ئیمجا بۆ گردی «بەکراوا» لە دەشتی شارەزوور. هێزێکی لە خەڵکی دەرەوەی ناوچەکە پێک هێناوە پێیان وتون «چەکمەزەرد». ئێلەکانی ڕەواندز و کۆیە و هەریر و بلباس شۆڕشیان لێ کردوە، پەلاماریان داوە و شکاندویانە. بەکر بەگ ڕای کردوە بۆ شاهەکان. جارێکی تر هێزێکی لە خەڵکی بابان پێک خستۆتەوە چۆتە سەریان لە سەر زێی کۆیە شکاندونی». بابانی: ١١٢-١١٤.

ئەم گێڕانەوەیە جێگای باوەڕ نییە. ناوی باوکی و ساڵی حوکمڕانی بە هەڵە تۆمار کردوە. لە هیچ سەرچاوەیەکی تریش دا پشتیوانی لەم ئاگادارییانە نەکراوە.

٣. نظمی زادە: ١٩٣.

٤. لکهارت: ٢٦٩.

٥. العزاوی: ٥/ ٢٠٥ - ٢٠٦.

٦. العزاوی: ٥/ ٢٠٦ - ٢٠٧؛ فخر الکتاب: ١٣٦ - ١٣٧.

٧. العزاوی: ٥/ ٢١٣.

٨. لکهارت: ٣٢٨.

٩. پورگشتال: ٤/ ٣١٢٢.

١٠. العزاوی: ٥/ ٢١٩.

١١. الكركوكلي: ٢٢؛ لكهارت: ٣٣٣ - ٣٣٤. بورگشتال: ٤/ ٣١٢٣؛ لونگریگ: ١٦٦؛ امین زکی، «کورد...»، ٢٠٠.

١٢. الکرکوکلی: ٢٣؛ لکهارت: ٣٣٢؛ بورگشتال: ٤/ ٣١٢٢؛ لونگریک: ١٦٦.

١٣. العزاوی: ٥/ ٢٢٢؛ لکهارت. ٣٣٥ - ٣٣٦.

١٤. العزاوی: ٥/ ٢٢٦.

١٥. حوزنی موکریانی لەم بارەیەوە نووسیویەتی: «هەروەکو نووسرا کە بەدەر هەلات سەلیم بێگی بابان کەڕایەوە کوردستان ئەحمەد پاشای والی ی بەغدا لەمێژ بوداخ لە دلی خانک پاشا بو نەویش دەترسا چونکە پیاوێکی ناودار و حوکمدارێکی باڵەوان بو، لە شەڕی تەهماسی صەفەوی و گرتنی هەمەدان و مامڵەت کردنی لە گەڵ نادر شا و گەلێک بزوتنەوەی دیکەشی لێ ی لە دڵ گرت بو، هاتنی عوثمان پاشا توپاڵی بە کەلێن ژمارد و شکستەی نادری بە غەنیمەت زانی بە قتڵ خانک پاشای خواستە بەغدا کە هێندێک مەسایل هەن لێ ی دەدوێن. خانک پاشا لەوە دوردۆنگ بو وای بە چاک زانی کە خالید پاشا بنێرێتە لای توپاڵ پاشا بەخێرهاتنی بکات و بنامەی مەوددەت دابمەزرێنێتەوە.

کە خالید پاشای خستە ڕێ و گەیشتە کەرکوک توپاڵ پاشا گەلێکی حورمەت گرت و نەوازش و ئیکرامێکی بێ ژماری نیشان داو بۆ حوکمداری بابان نامزەدی کرد بەڵام پێ ی نەگوت لە دڵی دا ڕایگرت ناردیە دوی خانک پاشاش کە بۆ شەڕی نادر شا و مەسئەلەی تخلوپ مەشورەتێک بکەن بە هەزار درۆ و فێڵ خانک پاشا خەڵەتاندرا و لە ڕێ دەرخرا، خانک پاشا بۆ بەخێر هاتن کردنی توپاڵ پاشا بە هەزار سوار کوردەوە چوە کەرکوک و سەلیم بێگی کردە وەکیلی خۆی و لە قەڵاچوالانی دانا کە خانک پاشا گەیشتە کەرکوک عوثمان پاشا لە پاش میوانداری و ئیحترام کردنی بە خۆشی خۆی ناردیە بەغدا. ئەحمەد پاشا چێشتێکی لە خەودا چاوی پێ بەدەکەوت بە ناشکەرا دیتی. شەوێ لە خەودا خنکاندی سبەینە پاردەی ڕەبیع جەنازەکەی ناردەوە کوردستان». حوزنی موکریانی: ١٠٤ - ١٠٥.

حوزنی لە گێڕانەوەی ئەم هەواڵەدا ئیشارەت بە هیچ سەرچاوەیەک ناکا.

ڕەنجووری نووسیویەتی: «کوشتنی خانە پاشا ١١٤٣». سەرچاوەکانی تر ساڵی (١١٤٥ک / ١٧٣٢ز) یان نووسیوە.

ادعو لجناب الباشا بالعافية وسلامة الايمان
ولتسما اعظم مهمات الانسان وادعو له
بالرجوع الى هنا الى المكان سالكا مسالك العدل
والاحسان فقد ذكر عندنا ان الروم والعجم تصالحوا
على رد هذه البلاد الى الروم لكن هذا الامر
مجهول عندنا غير معلوم فان صح هذا
القول فبشرنا حتى تطمئن القلوب وتنفرج
الكروب ولك الثواب الجزيل والاجر الجميل (بخبر الناس)
وان كان هذا القول كاذبا فاخبرنا حتى نتدبر
الخروج الى بلاد الاسلام والدعاء الى جنابكم
اكرم دعاء

اسلم على الولد العزيز وانتم ولا والده
بطول البقاء والعافية في الدنيا واليوم الآخر
كلمت على بك بباب دارنا في رفع الذخيرة
عن كرانا فلم يسمع كلامي ولعبت الى والي
ارجوان يرفع الذخيرة عنها فلم يسمع
رجائي ويطلب منا عشرين حمولة
من الخبز وليس عندنا من الدقيق ما يكفي
حصتها وان ان ياتي على من ان
من يطلبها من ذلك ولا ادري فيؤذيني
لعماله وعماله وانا ضعيف عن ذلك
فعليك ان تدعو لي ولنفسك واهل بيتك
بالحفظ من شر العجم لانتم [illegible]
معروف

٤. سەلیم پاشا:
تێکچونی هاوسەنگیی سیاسی

-١-

شا طەهماسبی دووەم لە بەردەمی ئەشرەف خانی ئەفغانی دا شکا. بە تێشکاوی ڕوی کردە مازندەران و، بە سەرگەردانی لەوێ ئەسوڕایەوە. ئێران بوبو بە مەیدانی تەراتێنی هێزەکانی ئەفغان، عوسمانی و ڕوس. نادرقولی بەگ، یەکێ لە سەرانی هۆزی قرخلوی ئێلی ئەفشار، بە پێنج هەزار شەڕکەری تورکمانی ئەفشار و کوردی قوچانەوە چوە لای طەهماسب. سەرۆکی ئێلی قاجاریش بە ٣ هەزار کەسەوە دایە پالی. کۆبونەوەی ئەم هێزانە جوڵانەوەیەکی تازەی دروست کرد.

نادر، طەهماسبی قانیع کرد، لە پێش دا پەلاماری خوراسان و، دوای ئەوە پەلاماری ئەصفەهان بدەن. نادر بە پیلانێک لە کاتی شەڕدا خانی قاجاری کوشت و، خۆی بو بە سەرکردەی گشتی هێزەکانی شا.

هێرش بۆ سەر خوراسان تەواو بو. پاش چەندین ساڵ لەشکری ئێران سەرکەوتنێکی جەنگیی بە دەس هێنا. مەشهەد و هەرات گیران (١١٤٠ک / ١٧٢٦ز). سەرەتای کۆتایی دەسەڵاتی ئەفغان دەستی پێ کرد.(١)

لە زنجیرەیەک شەڕدا نادر لەشکری ئەفغانی شکان. ئەصفەهان، پاش ئەوەی ٧ ساڵ بو بە دەس ئەفغانەوە بو، گیرایەوە. ئەشرەف بەرەو قەندەهار هەڵات بەڵام لە ڕێگا کوژرا. بەمجۆرە دەسەڵاتی ئەفغان بڕایەوە.(٢)

نادر لە مەراسیمی تاجگوزاری شا طەهماسب دا بەشدار بو. لە پاداشتی خزمەتەکانی دا بو بە سپاسالاری ئێران و، حاکمی خوراسان و سیستان و مازندەران. بەڵام نادر خۆی لەوە بە زلتر دائەنا بەم پایەیە ڕازی بێ.

شای ئێران، بەرخوردار خانی ناردە لای سوڵتانی عوسمانی و، داوای گێڕانەوەی ولایەتەکانی ئێرانی لێ کرد. بابی عالی گوێ ی نەدایە داواکەی. نادر ئەم هەوڵە دیپلۆماسیەی شای پێ خۆش نەبو. لای وابو عوسمانی تەنیا لە زمانی زۆر تێ ئەگەن.

نادر هێزێکی گەورەی سازدا. لە ماوەیەکی کورت دا هەمەدان، لوڕستان، کوردستان، کرماشان و، بەشێکی ئازەربایجانی لە تورک پاک کردەوە. چوە سەر قەڵای ئێرەوان و گەمارۆی دا. نادر نەیتوانی درێژە بە شەڕ بدا دژی عوسمانی چونکە ئەبدالەکان لە هەرات شۆڕشیان کرد. نادر بەرەو هەرات بۆ دامرکاندنەوەی شۆڕشەکەیان بە ڕێ کەوت.

شکانی هێزەکانی تورک لە ئەستەموڵ دەنگێکی خراپی دایەوە. یەنیچەری سوڵتان ئەحمەدی سێیەمیان لابرد و، سوڵتان مەحمودی یەکەمیان لە جێ دانا. هێزی عوسمانی پەلاماری ئێرانی دایەوە. بۆ شەڕ کرماشانی گرتەوە. کەوتە پێشڕەوی بەرەو هەمەدان. هاوزەمان لە گەڵ ئەم لەشکرکێشییەدا خالید پاشای بابان هەڵی کوتایە سەر سنە و گرتی (١١٤٤ک / ١٧٣١ز). والی ی ئەردەڵان هەڵات بەڵام پاش ساڵێک کە نادر کەوتە هێرش بۆ سەر هێزی عوسمانی، خالید پاشا سنەی بەجێ هێشت و، والی ی لە ئەردەڵان دانایەوە (١١٤٥ک / ١٧٣٢ز).

شا ویستی خۆی سەرکردایەتی شەڕی بەرەنگاریی تورک بکا. بەڵام بە سەختی شکا و، هەموو ئەو شوێنانەی نادر ئازادی کردبوون لە ماوەیەکی کەم دا کەوتەوە دەس تورک. شا هەڵات بۆ ئەصفەهان. صەفی قولی خانی شاملوی بە نوێنەرایەتی خۆی نارد بۆ گفتوگۆ لە گەڵ ئەحمەد پاشای والی ی بەغداد. صەفی و ئەحمەد ڕێککەوتنێکیان ئیمزا کرد. نوێنەری شا دەستی لەو ناوچانە هەڵگرت بو کە تورک بە شەڕ گرتبونی.

نادر بەم ڕێککەوتنە ڕازی نەبو. خۆی لە شا بە بەهانە بو. کەوتە قسە دژی ئێشکانی جەنگی و، ڕێککەوتنی زەلیلانەی کرد بە بیانوی لێخستنی. نامەی بو والی و حاکمەکانی ئێران نارد کە ڕێککەوتنەکەی بەغداد هیچ نرخێکی نیەو بە ئەبری دابنێن. صەفی قولی خانی نارد بۆ ئەستەموڵ کە ئاگاداری سوڵتان مەحمود بکا ڕێککەوتنەکەی بەغداد هەڵوەشێنراوەتەوە. دەوڵەتی عوسمانی ئەگەر بە ئاشتی ولایەتەکانی ئێران چۆڵ ناکا، با خۆی بۆ جەنگ ئامادە بکا. (٣)

نادر هێزێکی گەورەی لە گەڵ خۆی برد بۆ ئەصفەهان. طەهماسبی لە شاهیتی خست. کوڕێکی چەند مانگەی لە جێگای ئەو دانا و، خۆی کرد بە «وەکیلولدەولە».

هاوزەمان لە گەڵ خۆ سازدان بۆ پەلاماردانی تورک، هەوڵی ڕێککەوتن و ئاشتی ئەدا لە گەڵ ڕوسیا. دوای مردنی پێتەری گەورە، لە ماوەی ٥ ساڵ دا ٣ قەیسەر گۆڕا بو. ڕوسیا بە وردی چاودێری گۆڕانەکانی ناو ئێرانی ئەکرد و، سەرکەوتنەکانی نادر وای لێ کرد بون چاو بە هەڵوێستی خۆیان دا بگێڕنەوە، بە تایبەتی بەو پەیمانەدا کە لە گەڵ عوسمانی بۆ دابەشکردنی ئێران ئیمزایان کرد بو.

نادر و نوێنەرەکانی دوای زنجیرەیەک گفتوگۆ و هاتوچۆ لە گەڵ ڕوسیا، چەند ڕێککەوتنێکیان ئیمزا کرد و، زۆری ئەو ناوچانەی کاتی خۆی پێتەر گرت بونی، بە ئاشتی چۆڵیان کرد. نادر پەژارەی هێرشی ڕوسی ئەما بو. (٤)

- ٢ -

نادر لەشکرێکی گەورەی ساز داو بەرەو هەمەدان کەوتە ڕێ (١١٤٥ک / ١٧٣٢ز) ئەحمەد پاشا کە هەواڵی جوڵانی لەشکری عەجەمی بیست، کەوتە

قایمکردنی ناوچە سنوریەکانی درنە، مەندەلی، بەدرە، جەسسان، بە هێزی کورد، بە تایبەتی هێزی ئەمارەتی بابان. بەڵام نادر کشێی هەڵیکوتایە سەریان، تەفروتونای کردن و، لە بەهرز لە ناوی سیروان پەڕیەوە.(٥)

نادر هێزەکەی کردە دوبەش، بەشێکیانی بە سەرکردایەتی ئیرگز خان ناردە سەر کەرکوک، وەکو ئەمین زەکی ئەڵێ: «ئەم قوڵە بە سەر طوزخورماتودا ڕۆیی و، هەر وڵاتێکی هاتە پێش ڕنراو و تاڵانی کردو زوڵم و شەناعەتی ئەم ئیرگز خانە لە حەد بە دەر بو، ژن و مناڵیشی لە دەست ئەجات نەدەبو. ئەمرانی کەرکوکیشی بەم دەردە بردو لە دوایدا ڕوی کردە موسڵ لە دوای موحاصەرە و ئەعسفاتێکی کەم هیچی پێ نەکرا و گەڕایەوە». لە شەڕی بەرەنگاری هێرشی عەجەم دا دو کەس لە سەرکردەکانی کورد کوژران: ئەحمەد بەگی میری درنە و باجەڵان و، ئەحمەد پاشای کۆیە و حەریر.(٦)

بەشی سەرەکی هێزەکەی، لە ژێر فەرمانی خۆی دا لە بەهرز لە ناوی سیروان پەڕیەوە بۆ سەر بەغداد. نادر گەمارۆی ناو شاری بەغدادی دا.

سوڵتان، تۆپاڵ عوسمان پاشای بۆ سەرکردایەتی ئۆردوی ڕۆم بۆ بەرەنگاری نادرد. هێزی یارمەتی کورد گەیشتە تۆپاڵ عوسمان پاشا. بەرەو بارەگای نادر کەوتە ڕێگا. نادر کە بە هاتنی ئەو هێزەی زانی ١٢ هەزار کەسی بۆ درێژەپێدانی گەمارۆی بەغداد گل دایەوە، پاشماوەی هێزەکەی لە گەڵ خۆی برد بۆ بەرەنگاری لەشکری ڕۆم. هەردو لەشکر لە کەناری ڕوباری دیجلە لە «دوجەیل» ڕوبەڕوی یەکتری بون. عەجەم شکا. ١٠ هەزاری لێ کوژرا، نادر خۆی بە برینداری هەڵات (١١٤٦ک / ١٧٣٣ز) بەڵام نادر لە ماوەی ٣ مانگ دا سەرلەنوێ لەشکری ئیرانی ڕێکخستەوە و ڕوی کردەوە عیراق، لەو کاتەدا تۆپاڵ عوسمان پاشا لە گەڵ هێزەکەی دا لە نزیک کەرکوک بو، ئەم دو هێزە دیسانەوە لە «لەیلان» نزیک کەرکوک بەرەنگاری یەک بون و، لە گەرمەی جەنگ دا تۆپاڵ عوسمان کوژرا و هێزەکەی شکاو، نادر سەرکەوت (١٧٣٣ز). (٧)

نادر هەوڵی دا کەڵک لەم سەرکەوتنە وەربگرێ بۆ پێکهاتن لە گەڵ دەوڵەتی عوسمانی، بە تایبەتی بۆ بە دەستهێنانی دانپیانانی ڕەسمیی بە مەزهەبی شیعەدا، بەڵام هەڵگیرسانی شۆڕشێکی ناوخۆ لە فارس دیسانەوە نادری ناچار کرد، کە بێ ئەوەی بکاتە ئەنجام، بە خۆی و هێزەکەیەوە بکشێتەوە بۆ سەرکوتکردنی یاخیبونەکەی فارس.

لە ئەنجامی هێرشەکانی نادردا ناوچەی ئەردەڵان لە دەس پاشاکانی بابان دەرچو. ناوچەی بابان توشی زەرەری ماددی و گیانیی قورس بو.

-٣-

نادر هەمو گەورە پیاوەکانی ئیرانی بانگ کرد بۆ کۆبونەوە لە دەشتی موغان.

سەفیرەکانی ڕوس و عوسمانی یش بانگ کرا بون. نادر پەیامێنکی بۆ ئەم کۆڕە نارد. تێی دا نوسی بوی دوای ئەوەی هەمو خاکی ئێران لە دوژمن ئازاد کراوە، ئیتر ئەو گەرەکێتی بگەڕێتەوە قەڵای کەلات. پاشماوەی ژیانی بە هێمنی بە سەر ببات. داوای لێ کرد بون کە یەکێکی شایستە بە «شاەی ئێران هەڵبژێرن. بەشدارانی کۆڕەکە نادریان هەڵبژارد (١١٤٨ک / ١٧٣٥ز). بەڵام نادر بۆ ئەوەی ئەم هەڵبژاردنە قبوڵ بکا ٣ مەرجی بۆ دانان:

١. نابێ هیچ کەس پشتیوانی لە هێنانەوەی بنەماڵەی صەفەوی بکات.

٢. نابێ ئیتر لەعنەتی ٣ خەلیفەکەی ئیسلام و، عایشەی هاوسەری محەمەد و ئەو کەسانە بکرێ کە لای سونە بەڕێزن.

٣. هەمو سوێند بخۆن کە دڵسۆزی نادر و نەوەکانی و بنەماڵەی ئەفشار نەبن.

کۆڕەکە مەرجەکانی پەسند کرد. بەڵگەنامەیەکیان ئیمزا کرد. نادر تاجگوزاری کرد. بو بە شای ئێران (١١٤٨ک / ١٧٣٥ز).

بۆ گەیاندنی ئەم هەواڵە بە بابی عالی و، بۆ کۆتایی هێنان بە ناکۆکی شیعە و سونە و، دانانی بناغەی ئاشتی لە نێوان ئێران و عوسمانی دا نادر دەستەیەکی سەفارەتی بە سەرۆکایەتی عەبدولباقی خانی زەنگنە بە دیاری و پێشکەشی هێژا و زۆرەوە بۆ ئەستەمۆڵ نارد.

سەفیری ئێرانی ٥ پێشنیاری پێ بو:

١. لەبەرئەوەی خەڵکی ئێران وازیان هێناوە لە لەعنەت کردنی سونە، دەوڵەتی عوسمانی مەزهەبی جەعفەری بە مەزهەبی پێنجەمی ئیسلام بناسێ.

٢. لە کەعبە گۆشەیەک بۆ ئەم مەزهەبە تەرخان بکرێ، وەکو چۆن مەزهەبەکانی تر هەریەکەیان گۆشەی تایبەتی خۆی هەیە.

٣. ئێران میرحەجی خۆی دابنێ و، دەسەڵاتدارانی تورک وەکو میرحەجەکانی شام و میصر ڕەفتاریان لە گەڵ بکەن.

٤. پەیمان لە بەینی هەردو دەوڵەت دا ببەسترێ و، دیلەکانی هەردولا بەر بدرێن.

٥. هەردولا لە پایتەختی یەکتری دا سەفیریان هەبێ.

عوسمانییەکان ئامادە بون بۆ بەستنی پەیمان و، ڕێککەوتن لە سەر مەسەلە سیاسیەکان. بەڵام بە هیچ جۆرێ ئامادە نەبون ئەو پێشنیارانەی لایەنی دینییان هەبو بسەلمێنن.

پەیمانێکی سەرەتایان ئیمزا کرد دەربارەی سنوری هەندێ لە ناوچەکان و، ڕەفتار لە گەڵ زائیرەکانی ئێران و، کاروباری بازرگانی و گومرگ (١١٤٩ک / ١٧٣٦ز). بەڵام کێشەی سەرەکی کە ناسینی ڕەسمیی مەزهەبی شیعە بو بە چارەسەر نەکراوی مایەوە.(٨)

ئەوەش وەکو گرنگترەی ناکۆکیەکانی نێوان هەردو دەوڵەت مابەوە.

لە پاش لەشکرکێشی بۆ سەر هیند، نادر سەفیرێکی بۆ ڕاگەیاندنی ئەم سەرکەوتنە ناردە ڕوسیا، هەروەها سەفارەتێکی سەرلەنوێ بە سەرۆکایەتی محەمەد ڕەضا خان ناردە لای بابی عالی (١١٥٣ک / ١٧٤٠ز) ئەم سەفارەتەش نەیتوانی پێکهاتنی شیعە و سوننە ئەنجام بدا.(٩)

- ٤ -

هێزی عەجەم هێرشێکیان هێنایە سەر مەندەلی و شارەزور (١١٥٤ک / ١٧٤١ز)، بەڵام هێرشی گەورەی عەجەم بۆ دەسگرتن بە سەر عیراق دا ساڵی (١١٥٦ک / ١٧٤٣ز) دەستی پێ کرد. کە دیسان نادر خۆی سەرکردایەتی ئەکرد.

هێزی عەجەم بە ١٧٠ هەزار کەس تەقدیر ئەکرا لە شارەزور و مەندەلیەوە کەوتنە هێرش بردن. لە دوای تاڵانکردنی شارەزور گەیشتنە کەرکوک و پاش هەفتەیەک گەمارۆدان گرتی و، لە زێ ی کویە پەڕینەوە بۆ سەر هەولێر، ئەویشی داگیر کرد و، بارەگای خۆی لە یارمجە دامەزراند و کەوتە ئابلوقەدانی شاری موسڵ (١١٥٦ک / ١٧٤٣ز).

ئەحمەد پاشا لە نامەیەک دا بۆ بابی عالی لە باسی ئەم هێرشەدا نوسیویتی: «.. عوسمان ئاغا لە کرماشانەوە ئاگاداری کردین کە دوژمن بە تەمای پەلاماردانی بەغدایە... حوزمان و هێزەکانی سلێمان ئامادە کرد... بەڵام کتوپڕ بەیانی ٢٦ ی جیمادی دوەم پەلاماری درنەی دا و بۆ ئێوارە گەیشتە خانەقین... هێزەکانی ئازەربایجان بە سەرکردایەتی خانی تەورێز لە لای ئەڵچوالانەوە ڕوبان کردۆتە کەرکوک... هیوام بە هێزەکانی کورد بو، بەڵام ئەوانیش خەریکی خۆیان و خێزانەکانیان بون، ناتوانن بگەنە لامان و، هیوامان لێ بڕیون....»

ئینجا باسی کەمیی هێزەکانی خۆی و داوای یارمەتی ئەکا و، بۆ ئەوەی بابی عالی بترسێنێ ئەڵێ: «ئەگەر ئێرە بشکێ تا ئەستەمۆڵ ڕێگا کراوە ئەبێ». لە سەر ڕەفتاری لەشکرەکەی نادر نوسیویتی: «دوژمنەکەمان ڕەفتارێکی نواندوە لاسایی هۆلاکۆ و تەیموری کردۆتەوە، خۆی بە یەکێ لەوان دائەنێ»(١٠)

هاوزەمان لە گەڵ گەمارۆدانی موسڵ دا هێزێکی ٤٠ هەزار کەسیی تر گەمارۆی شاری بەغدادی دابو. ئەحمەد پاشای والی ی بەغداد، بۆ تەفرەدانی نادر شا وەکو ئەڵێن: «ئاگرە سوری لە من دوری» ئاه بەڵێنی دابوبە کە ئەگەر موسڵ بگرێ، ئەویش بەغدادی بە دەستەوە بدا، بەڵام خەڵکی موسڵ بە سەرکردایەتی حسێن پاشای جەلیلی بەرەنگاریەکی قارەمانانەیان کرد و، شارەکەیان بە دەست نادرەوە نەدا.

-٥-

نوسەری «جهانگشای نادری» لە ڕوداوەکانی ساڵی ١١٥٦ک (١٧٤٣ز) دا

کە هێرشی فراوانی نادر شارەزووری لە گەڵ خۆی ڕامالی بۆ ئەڵێ: «... خالید پاشای حاکمی بابان و شارەزوور و سەلیم بەگی ئامۆزای لە گەڵ مەزن و سەرۆکەکانی کورد واریدی دەرباری خەلافەت مەدارە بوون و «بە نازناوی خانی و ئیالەت سەربلند و، گشت ئەو مەرزوبومەی کوردستانی ڕۆم» کەوتە ناو «حەوزەی ئیطاعەتەوە» (۱۱)

ئەم هەواڵە هەمووی ڕاست نییە. کوردەکانی ناوچەی بابان بە دەگمەن هاوکارییان لە گەڵ نادر کردووە. لە کاتی هێرشەکەی نادردا خالید پاشا میری بابان بوو، کە نزیکی نادر گەیشتە کوردستان خالید پاشا لە سەردەشت ڕێگای پێ گرت. (۱۲) بەڵام هێرشی عەجەم ئەوەندە گەورە و خێرا بوو لە توانای هێزێکی بچووکی وەکو لەشکری بابان دا نەبوو بەری بگرێ. لە ماوەیەکی کورت دا ناوچەکەی گرت و، کەرکوک و هەولێری داگیر کرد و، گەمارۆی موسڵ و بەغدادی دا.

خالید پاشا بە خاووخێزان و دەستوپێوەندەکانیەوە ڕووی کردۆتە موسڵ. دانەری «نورجوزە» ی «ملحمة الموصل» نووسیویتی:

اذ جاء فوج زمر الاكراد
بالمال والعيال والاولاد
فقيل: من هذا؟ فقالوا: «خالد»
حامي قرتپوالان ذا المعاند
وسار يبغي امد والعسكرا
وانه منذعر مما جرى
من بعد ان ضر قرى التالكر
وسار يطوي سهبا مع قفر
من بعده جاءنا «قوج» وقد
ادخل للموصل في الدور وقد
من بعد ان ادى شروط الخدمة
في نادي والهنا كثير النعمة(۱۳)

ئەم سەفەرەدا خالید پاشا نەخۆشییەکی گرانی گرت. شێخ صادق، یەکێ لە هاوسەفەرەکانی، «موناجات» ێکی درێژی پڕ سۆزی بە کوردی هۆنیوەتەوە داوا لە خوا ئەکا شیفای خالید پاشا بدات. ئەوەی زانراوە تا ئێستە ئەمە یەکەمین شیعرە بە زاراوی بابان هۆنرابێتەوە. خالید پاشا بەم نەخۆشییە لە توورفا مرد (۱۱٥٦ک / ۱۷٤۳ز).

وەکو دانەری «نورجوزە» کە ئەڵێ: قۆج پاشا و هێزەکەی هاوبەشی بەرگری موسڵ بوو و، بەشێ لە هێزەکانی بابانیش لە ناو شاری بەغداد بوو هاوبەشی بەرپەرچدانەوەی هێرشەکانی نزیکی نادر بوون. کاتێ تۆپاڵ عوسمانی سەرکردەی نزیکی ڕۆمیش گەیشتە ناوچەکە، وەکو هامەر نووسیویتی، هێزەکانی کورد دایانە پاڵی. لە ناو میرەکانی بابان دا تەنیا سەلیم بەگی کوڕی بەکر بەگ خۆی لە گەڵ

نادر شا سازاندوە و، ئەویش دوای ئەوەی نائومێد بو لە بەرهەڵستی ئۆردوەکەی نادر شا.

ئەو سەردەمەدا یەکێ لە پیاوە بە ناوبانگەکانی ناوچەکە شێخ حەسەنی گلەزەردە (١٦٧٧ - ١٧٦٢ز) بوە. شێخ حەسەن مەلایەکی ناسراو و شێخی تەریقەتی قادری بوە. ئەستێرەوانێکی شارەزاش بوە. لە مەدرەسەکەی دا رەوانگەیەکی بۆ حسابی بورجەکانی ساڵ دروست کردوە. تا ئێستاش حسابی گلەزەردە لە ناو خەڵک دا ماوە.

نادر شا، وەکو هەندێ سەرچاوە ئەگێڕنەوە، نامەیەکی بۆ شێخ حەسەن ناردوە داوای لێ ئەکا بچێ بۆ لای و، هەڕەشەی لێ ئەکا کە ئەگەر نەچێ ڕق و تورەیی خۆی بە سەردا ئەبارێنێ. بەڵام شێخ حەسەن پیری و کەنەفتی خۆی کردوە بە بیانو، وەڵامێکی نازایانەی داوەتەوە و نەچوتە سەردانی.(١٤)

کوردەکانی ناوچەی بابان بە گشتی هاوکاریان لە گەڵ نادر شا نەکردوە. بۆ ئەمەش دو هۆی سەرەکی هەبوە: یەکەمیان، هۆی مەزهەبی. ئەوان شیعە بون و کوردی بابان سوننە بون. دوەمیان، رەفتاری خراپی لەشکرەکەی نادر لە گەڵ دانیشتوانی ناوچەکە. ئەمین زەکی ئەڵێ: «موعامەلەی نادر دەرحەق بە کورد زۆر خراپ بو، کوردەکان ئەیان بوغزاند. حەتتا دانیر بە شەڕی لە گەڵ توپاڵ عوسمان پاشادا، بە لەدەمەی گۆڕان هەجوبەکیان بۆ هەڵبەست بو. سەبەبی ئەم نەفرەتەش زوڵم و خراپەی نادر شاه بو...»(١٥)

- ٦ -

مەزهەبی سوننە بنچینەی ئایدیۆلۆجی دامەزران و چەسپین و مانی دەوڵەتی عوسمانی و، مەزهەبی شیعە هی صەفەوی بو. جیاوازیی مەزهەب ماوەیەکی درێژ هۆی ناکۆکی خوێناوی ئەم دو دەوڵەتە و، هۆی دابەشبونی دانیشتوانیان بو. دانیشتوانی ئەم دو وڵاتەی تووشی کارەساتی گەورە کرد بو.

نادر شا، لە سەردەمی حوکمڕانی خۆی دا، هەوڵێکی زۆری دا بۆ نزیکخستنەوەی شیعە و سوننە لە یەکتری و، تەنانەت لە کاتی تاجگوزاری دا لە دەشتی موغان، یەکێ لە مەرجەکانی بۆ قبوڵکردنی تاجی شاهێتی ئێران ئەوە بو کە ئێرانیەکانی شیعە دەس هەڵبگرن لە جنێودان بە سوننە و خەلیفەکانیان. لە هەمو ئەو گفتوگۆیانەدا کە لە نێوان نوێنەرانی ئێران و تورک دا ئەکرا بۆ ئاشتی، یەکێ لە داواکانی نوێنەرەکانی نادر ئەوە بو: دەوڵەتی عوسمانی شیعە وەکو مەزهەبی پێنجەمی ئیسلام بسەلمێنێ و، لە کەعبە گۆشەیەک بۆ ئەمان، وەکو مەزهەبەکانی تر، تەرخان بکرێ. بابی عالی هەرگیز ئەم داوایەی بۆ ئەسەلماند.

پاش ئەوەی نادر نائومێد بو لە گرتنی موسڵ و بەغدا، سەرلەنوێ هەوڵێکی تری دا بۆ نزیککردنەوەی هەردو مەزهەب لە یەکتری. داوای لە والی ی

بەغداد کرد یەکێ لە زانا هەڵکەوتوەکانی سوننە بنێرێ بۆ پیلەبازی لە گەڵ زاناکانی شیعە. ئەحمەد پاشا، شێخ عەبدوڵلای ئاڵ سویدی نارد. سویدی لەو زەمانەدا یەکێ لە زانا گەورەکانی سوننە بو.

سویدی کە ئەگاتە لای نادر شا لە حیللە. شا لێ ی ئەپرسێ: ئەزانی تۆیان بۆچی ناردوە و، من بە تایبەتی بۆچی تۆم ویستوە؟ شێخ ئەڵێ: نازانم.

شا ئەڵێ: مەملەکەتەکەم دو فیرقەی تێ دایە: ئەفغان و تورکستان لە لایەک و، ئێرانیەکان لە لایەکی تر، هەر لایە «تەکفیرە»ی ئەوی تر ئەکا. لە گەڵ ئەوەی کە «تەکفیر» شتێکی ناشیرینە، ویستم ئەوەیان لە بەین دا ئەهێڵم تۆم کردوە بە وەکیلی خۆم و بە شایەت بە سەر ئەوانەوە. (١٦)

شا فەرمانی دا بە رێکخستنی کۆڕەکە. کۆڕێکی گەورە لە ژێر گومەزی نارامگای ئیمام دا بە ئامادە بونی ٧٠ مەلا لە زاناکانی شیعەو سوننەی ئێران و ئەفغانستان و ئەودیو ڕوبار بەسترا. بۆ تێگەیشتن لە جۆری بیرکردنەوەی مەزهەبی و، تێگەیشتن لە بنچینەکانی ناکۆکیەکە لێرەدا لە زمانی شێخ عەبدوڵلای سویدیەوە، هەندێ لە وتووێژەکان ئەگێڕمەوە:

«مەلاباشی ڕوی کردە بەحرلعیلم وتی: ئەزانی ئەمە کێ یە، دەستی بۆ من ڕاکێشا، ئەمە لە گەورەزاناکانی سوننەیە، شا داوای لە ئەحمەد پاشا کردوە بینێرێ بۆ ئەوەی لە بەینی ئێمەدا حەکەم بێ و، وەکیلی شا بێ و، شایەتی ئەوەش بێ کە لە سەری ڕێک ئەکەوین.

یەکەم پرسیاری کردی: ئەو هۆیانەمان بۆ ڕون بکەنەوە کە وای لێ کردون ئێمە بە کافر دابنێن بۆ ئەوەی بە بەرچاوی ئەمەوە بەریەرچی بدەینەوە. بێگومان ئێمە کافر نین، لە کتێبی «جامع الاصول» دا هاتوە کە ئیسلام پێنج مەزەبە و، مەزەبی پێنجەم ئیمامیە، هەروەکو لە کتێبی «الفقه الاكبر» ی ئەبو حەنیفەدا وتراوە: ئەهلی قیبلە تەکفیر مەکەن. وە لە کتێبی «شرح الهداية» دا وتراوە: ڕاستە ئیمامیە لە فیرقەکانی ئیسلامە. زاناکانی ئێمەش وەها باسی ئێوەیان کردوە، بەڵام توندڕەوە ئەزانەکانی ئێوە ئێمەیان بە کافر داناوە، ئەوەش ئەزانەکانی ئێمەیان وا لێ کردوە بە هەمان شێوە ڕوبەڕوتان ببنەوە و بە کافرتان دابنێن. ڕاستیەکەشی نە ئێمە کافرین و، نە ئێوەش کافرن. با باسی ئەمە بکەین بۆ ئەوەی خراپ لە یەک گەیشتن لە ناوا نەمێنێ.

خواجا هادی وتی: ئەوەی لە سەر ئێوەمان هەیە ئێوە صەحابەکان بە گومڕا دائەنێن و ئەکفیریان ئەکەن.

مەلاباشی وتی: صەحابەکان (خ. ر) هەمویان عدولن.

خواجا هادی وتی: ئێوە ئەڵێن «میتعە» حەڵاڵە.

مەلاباشی وەڵامی دایەوە: «میتعە» لای ئێمە حەرامە، تەنیا سەفیهەکانی ئێمە باسی ئەکەن.

بەحرولعیلم هادی خواجە وتی: ئێوە فەضلی عەلی نادەن بە سەر ئەبوبەکردا و، ئالێین دوای پێغەمبەر ئەو خەلیفەی بە حەق بوە.
مەلاباشی وەڵامی دایەوە: باشترین خەڵق لە دوای پێغەمبەر ئەبوبەکری کوڕی ئەبو قەحافەیە، ئینجا عومەر، ئینجا عوسمان، ئینجا عەلی خوایان لێ ڕازی بێ و، خەلافەتیشیان بەوجۆرە بە ڕیز بوە.
بەحرولعیلم لێ ی پرسی: ئایا ئەمانە لە بنچینەکانی باوەڕنانە؟
مەلاباشی وەڵامی دایەوە: بنچینەکانی باوەڕی ئێمە پێڕەوی بنچینەکانی باوەڕی ئەبولحەسەن ئەلئەشعەری ئەکا.
بەحرولعیلم وتی: مەرجێکم هەیە، ضەروریاتی دینی کە ئیجماعی لە سەرە نابێ حەڵاڵەکانی بگۆڕن بە حەرام و، حەرامەکانی بکەن بە حەڵاڵ.
مەلاباشی وتی: ئەم مەرجەمان قبوڵە.
بەحرولعیلم وتی: مەرجێکی تر، ئەبێ خۆتان لابدەن لەو شتانەی کە چوار ئیمامەکە ڕێکن لە سەر حورمەت گرتنی.
مەلاباشی ئەمەشی قوبوڵ کرد. ئینجا مەلاباشی ڕوی کردە بەحرولعیلم وتی: ئێمە هەمو ئەوانەمان قوبوڵ کرد کە باسنان کرد، ئاخۆ لێرە بە دواوە لە فیرقەکانی ئیسلام دامان ئەنێن؟
بەحرولعیلم ماوەیەک مات بو ئینجا وتی: جنێودان بە دو شێخەکە کفرە.
مەلاباشی وەڵامی دایەوە: جنێودانمان بە هەردو شێخ هەڵگرتوە، مەرجەکانی پێشەوەی ئێوەمان قوبوڵ کردوە، ئایا لە ڕیزی فیرقەکانی ئیسلام دا دامان ئەنێن یان هێشتا بە باوەڕی ئێوە ئێمە کافرین؟
بەحرولعیلم دیسان مات بو ئەوەی دوبارە کردوە کە جنێودان بە هەردو شێخ کفرە.
مەلاباشی وتی: ئەی جنێودانمان هەڵنەگرت؟
موفتی ئەفغان مەلا حەمزە کەوتە دوان: ئەی بەحرولعیلم ئایا ئەوانە پێش ئەم کۆڕە جنێویان بە هەردو شێخ داوە؟
بەحرلعیلم وەڵامی دایەوە: نەخێر.
مەلا حەمزە وتی: کەواتە بۆچی لە ڕیزی فیرقەکانی ئیسلام دا دایان ئەنێین دوای دەربڕینی ئیلتیزام بە جنێونەدان بە هەردوشێخ لە پاشەڕۆژدا، «وعفا الله عما سلف؟»
ئەوسا بەحرولعیلم وتی: بەڵێ ئەوانە موسوڵمانن «لهم ما لنا وعليهم ما علينا».
هەمویان هەڵسان و دەستی یەکتریان گوشی و هەرکەسەیان بە وی تریانی ئەوت برا مەرحەبا.» (١٧)
ئەم ڕێککەوتنە لە لایەن هەمو بەشدارەکانەوە ئیمزا ئەکرێ. نادر شا ئەمە بە

سەرکەوتنێکی گەورە دانەنێن بۆ خۆی نوێژی هەینی لە مزگەوتی کوفەدا ئەکەن و، ئەم پەیمانەش ئەخوێننەوە. دوای ئەوە نادر شا گەڕایەوە ئێران و، هێزەکانی لە عیراق کێشایەوە و، کەوتە هەوڵدانی ڕێککەوتنی ئاشتی لە گەڵ دەوڵەتی عوسمانی.

-٧-

نادر چەند جارێ پەیامی بۆ بابی عالی ئەنارد بۆ پێکهاتنی ئاشتی. بابی عالی ئامادە نەبو داخوازیە دینیەکانی نادر بسەلمێنێ و، شیعەی جەعفەری بە مەزهەبی پێنجەم بناسێ. نادریش دەستی لەم داوایانە هەڵگرت. سەرەنجام حەسەنعەلی خان بە نوێنەرایەتی نادرشا و ئەحمەد پاشا بە نوێنەرایەتی سوڵتان مەحمود خانی یەکەم، «عەهدنامە»یەکیان مۆر کرد (١١٥٩ک / ١٧٤٦ز). پەیماننامەی زەهاو (١٠٤٩ک / ١٦٣٩ز) کرایەوە بە بنچینە بۆ دیاریکردنی سنوری هەردو دەوڵەت. هەردولا ئەو سنورەیان سەلماندووە. بەم پێیە هەمان سنوری پەیماننامەی زەهاو بووە سنوری ئێران ئەمارەتەکانی بابان و ئەردەلان.

- ٨ -

ڕێککەوتنەکە لە هەردو لا پەسند کرا. بەڵام نادر شا لەو ماوەیەدا کوژرا (١١٦٠ک / ١٧٤٧ز).

سەلیم بە درێژایی حەریکبونی هێزەکانی عیراق بە پەلاماری نادرەوە، بە سەربەخۆیی کاری ئەکرد و، گوێی ئەئەدایە فەرمانەکانی والی ی بەغدا. ئەم بەشەی کوردستان بە کردەوە لە دەسەڵاتی تورک دابڕا بو. ئەحمەد پاشا دەرفەتی ڕێککەوتنی ئاشتبونەوەی هەردو دەوڵەت و، کوژرانی نادرشای بە هەل زانی حساب لە گەڵ سەلیم پاشا تەواو بکا و، ناوچەی بابان بهێنێتەوە ژێر دەسەڵاتی خۆی.

والی بە بیانوی ئەوەی سەلیم دەستی لەگەڵ ئێران تێکەڵاو کردوە لەشکری بردە سەری. لەشکری عوسمانی بە سەرکردایەتی وەزیر ئەحمەد پاشا و بە هاوکاری موتەفا پاشای والی ی کەرکوک بەڕێ کەوت. سەلیم خۆی لە قەڵای سرۆچک و شێربەگی برای لە قەمچوغە دا قایم کرد بو. ئەحمەد پاشا بە ڕێگای حەسەن تەپە ئینجا تابین دا گەیشتە سەر قەمچوغە و پەلاماریان دا و گرتیان.

ئەحمەد پاشا و هێزەکەی بەڕێ کەوتن بۆ کێنچیە، سوسێ، تەپەڕەش، سەرچنار، تەپەکەل، بێستانسور لەوێوە بە ناو دەشتی شارەزوردا بەرەو سرۆچک. لە سرۆچک سەلیم پاشایان گەمارۆ دا. ئاووهەوای شارەزور لە هاوین دا ناسازە، نەخۆشی ی مەلاریای تێ دا بڵاوە. زۆری لەشکر توشی لەرزوتا بون. ئەحمەد پاشاش نەخۆش کەوت.

سەرچاوە ڕەسمییەکانی ئەحمەد پاشا ئەڵێن: سەلیم پاشا بۆ دەربڕینی گوێڕایەڵی کوڕەکەی بە بارمتە نارد و، هەندێکی تریش ئەڵێن دایکی لای پاشا

کـردۆتە تکاکـار. بەڵام پێی ناچێ ئەو هەواڵانە ڕاست بن. ئەم قـسـانەیان کـردۆتە بەهانەی گەڕانەوەی هێزەکەی والی بە سەرنەکەوتویی.

ئەخۆشی هێزەکە و ئەحمەد پاشای شپرزە کرد. لەوێوە بە پەلە گەڕانەوە سەرای سەید صادق، کە پاشاکانی بابان بۆ ڕاو و شکار دروستیان کرد بو. ئەحمەد پاشا لە سەید صادقەوە بۆ پێنجوێن و ئینجا گرێز ڕۆیشت. والی کەوتە لابردن و دانانی حاکمەکانی ناوچەکە: سلێمانی کوڕی خالید پاشای بۆ بابان و، عوسمان پاشای بۆ کۆیە و، قڵیچ پاشای بۆ هەولێر و، محەممەد بەگی بۆ قەرەداغ و، عەبدوڵڵا بەگی بۆ دەربە دانا. سلێمان لە بنەماڵەی بابان و عوسمان و قڵیچ لە بنەماڵەی میرەکانی سۆران و عەبدوڵڵا لە بنەماڵەی میرەکانی باجەڵان، واتە لە ٣ بنەماڵەی جیاواز بون.

والی بە ئەخۆشی گەڕایەوە بۆ زادەشت و عەبباسان. بە ڕێگای زەنگاباد و قەرە تەپە و نارین دا گەیشتە دەلی عەبباس. والی، پاش نزیکەی ٣٠ ساڵ حوکمڕانی، ٤ ساڵی لە بەصرا و، ٢٤ ساڵی لە بەغداد، لە دەلی عەبباس مرد و جەنازەکەیان بردەوە بۆ بەغداد (١١٦٠ک / ١٧٤٧ز).(١٨)

- ٩ -

دوای مردنی ئەحمەد پاشا بابی عالی ئەیویست دەسەڵاتی ناوەندی لە بەغداد دامەزرێنێتەوە. دو والییان لە دوای یەک دانا توشی شەڕ و بەربەرەکانی بون لە گەڵ یەنیچەری. کوێخاکانی ئەحمەد پاشا، لە ناو ئەوانەدا سلێمان پاشا، خۆی بە شایستەی وەزارەت دادەنا. خەریکی پیلانگێڕان بون دژی والییەکانی لە ئەستەمبوڵەوە دائەنران. سلێمان پاشا کۆیلەیەکی ئازادکراوی ئەحمەد پاشا بو. هەروەها مێردی عادلە خانمی کچی بو. لەو کاتەدا ولایەتی بەصرای پێ سپێردرا بو.

کێشەی ململانێ ی دەسەڵات دو ساڵ زیاتری خایاند تا سەرەنجام بە فارانجی سلێمان پاشا بە لادا کەوت. بابی عالی فەرمانی وەزارەتی بەغدادی بۆ دەرکرد.

ئەگەرچی ئەحمەد پاشا، پێش ئەوەی بمرێ، سەلیم پاشای لە میرایەتی بابان خست بو، سلێمان پاشای کوڕی خالید پاشای لە جێگا دانا بو. بەڵام سەلیم کەڵکی لە بۆشایی دەسەڵاتی بەغداد وەرگرتبو، هەر لە کوردستان مابوەوە لە ململانێ دا بو لە گەڵ سلێمان. وەزیری تازەی بەغداد سەرلەنوێ سەلیمی دانایەوە بە میری بابان (١١٦٣ک / ١٧٤٩ز). سلێمان پاشا بە خۆشی ملی نەدا بەرەنگاریی کرد. بەڵام شکا و کشایەوە بۆ ئێران. بە یارمەتی والی ی ئەردەڵان جارێکی تر هێرشی هێنایەوە سەر سەلیم، دیسان سەرکەوتو نەبو.(١٩)

- ١٠ -

نوسەری «دوحە» نوسیوێتی: «هەڵسوکەوتی سەلیم پاشا لە زەمانی نادر شاوە جێگەی گومان بو، لە ئێرانیەکان نزیک ئەکەوتەوە و، لە گەڵیان ڕێک

نەکەوت. لە وەزیر یاخی ئەبو و هەڵئەگەڕایەوە و، گوێڕایەڵیی فەرمانەکانی نەئەکرد. لەو ماوەیەی دواییش دا لە گەڵ حاکمی کۆیە عوسمان پاشا پێک هات بو و، حیابونەوە و سەربەخۆیی ڕاگەیاند بو. هەردوکیان کەوتبونە گەڕان و سوڕان بە ناوچەی کوردەکان دا و، بەرەبەرە دەستیان بە سەردا ئەگرت. ئیتر وەزیر نەیئەتوانی لێیان بێدەنگ بێ. لەشکری کردە سەریان و، خۆی سەرکردایەتی لەشکرەکەی کرد.»(٢٠)

والی لە مانگی شەعبانی ١١٦٤ک (١٧٥٠ز) دا لەشکری کێشایە سەر سەلیم پاشا. والی گەیشتە دەڵی عەبباس، نارین، قەرەتەپە، گۆکتەپە، چیمەن، ئەسکی کفری، توز خورماتو. کوردەکان بەرگەیان نەگرت و شکان.

سەلیم پاشا بە تێشکاوی هەڵات بۆ ئێران. پاشای درنەو باجەلانیش ڕایکرد بۆ ئێران. عوسمان پاشا و قۆج پاشا لە بەربەرچدانەوەی هێرشی لەشکری ئێران دا، شەڕی زۆریان لە گەڵ ئێران کرد بو، نەیانئوێرا پەنا بۆ ئێران ببەن. عوسمان پاشا لە کۆیە نەیئەتوانی بەرەنگاریی بکا، هێزەکانی خۆی ساز داو کشایەوە شاخی ئاوەگرد لەوێ دامەزرا. قۆج پاشای برایشی لە قەڵای هەولێر دامەزرا.

وەزیر لە نزیک کەرکوک چاودێری ئەکردن. هێزێکی ناردە سەر ئاوەگرد. قەڵاو سەنگەرەکانی گەمارۆ دان. ڕێگاکانی لێ گرتن و، ئاوی خواردنەوەی لێ بڕین. ئینجا هێرشێکی قورسیان کردنە سەر. قەڵا و سەنگەرەکانیان هەڵتەکاندن و گرتیان. «ئەگەرچی ئازایەتی و بەرەنگاریییەکی بێ وێنەیان نواند» بەڵام وەکو نوسەری «دوحە» ئەڵێ: سەرەنجام شکان و، خەڵکێکی زۆریان لێ کوژرا و، پاشماوەکەشیان ڕاو نان. عوسمان پاشا و براکانی: ئیبراهیم بەگ و سلێمان بەگ و، کوڕەکەی: حەسەن بەگ بە دیل گیران. کەلوپەل و ئازوقە و تفاقەکانیان کەوتە دەس تورک.

وەزیر خۆیشی لە کەرکوکەوە بە ڕێگای گۆک تەپە، ئاڵتون کۆپری، بوستان (بێستانە)، دەربەند (ی گۆمەسپان) دا چوە سەر هەولێر. نامەیەکی بۆ مەلاو گەورە پیاوەکانی هەولێر نوسی قۆج پاشای حاکمی هەولێری تەسلیم بکەن. بە قسەیان نەکرد. لە ١٦ ی شەوال دا تورک هێرشیان کردە سەری. لە هەمو لاوە گەمارۆیان دا. پاش ٩ ڕۆژ قەڵای هەولێریان گرت. قۆج پاشا و لایەنگرەکانی و عوسمان پاشاو ئیبراهیم و سلێمانی برای و حەسەن بەگی کوڕی لە ڕۆژی جەژنی قوربان دا بە فەرمانی وەزیر لە گەردنیان درا و، کەللەسەرەکانیان ناردن بۆ ئەستەمول.

سلێمان پاشای ئامۆزای سەلیم پاشا جێگیر بو.(٢١)

- ١١ -

ململانێ ی دەسەڵات لە سەر تاج و تەختی ئێران هێشتا بە لادا نەکەوت بو. کەریمخانی زەند، عەلیمرادخانی بەختیاری، محەمەد حەسەنخانی قاجار، ئازادخانی ئەفغانی... هەریەکەیان لە لایەک و بە جۆرێک خەریکی چەسپاندنی دەسەڵاتی

خۆی بو و، هەوڵی شاهێتیسان نەدا. ئازادخان یەکێ بو لە سەرکردەکانی نادر شا. لە گەڵ میرەکانی بابان دا تێکەڵاو بو. یەکێ لە ژنەکانی کچی خالید پاشای بابان بو. هەر بەو بۆنەیەوە ماوەیەک ئازادخان کە شکا و، خۆی لە کەریمخانی زەند شاردەوە، لە شارەزوور خۆی حەشار دابو.(۲۲)

سەلیم پاشا دوای تێشکانی لە بەردەم ئوردوی بەغدادا ماوەیەک لە سنورەکانی ئێران دا مایەوە. حەسەنعەلی خانی والی ی ئەردەڵان لەو کاتەدا بە لەشکرکێشییەوە خەریک بو. ماوەیەک خەریکی شەڕ بو لە گەڵ ئیسماعیلی خانی زەنگەنە کە کرماشانی گرت بو. دوای شکاندنی ئیسماعیلی چو بۆ یارمەتیدانی مێهر عەلی خانی تکەلوی حاکمی هەمەدان کە لە لایەن کەریم خانی زەندەوە گەمارۆ درا بو. کەریم خان و هێزەکەی دەستیان لە گەمارۆ هەڵگرت و گەڕانەوە ناوچەکەی خۆیان لە پەری و کەمازان لە مەلایەر. بەڵام حەسەنعەلی خان لە کوڵسان نەبودوە لەشکری کوردستانی بردە سەریان. کەریم خان ڕوبەڕویان نەبووەوە. خێزانەکانی ناردە پەنایەکی ئەمین و خۆی کەوتە شەڕی پارتیزانی لە گەڵیان. حەسەنعەلی ٤٤ ڕۆژ مایەوە هیچی بە هیچ نەکرد، بەڵکو چەندین جار هێرشی ناکاوی ئەکرایە سەر و خەڵکی لێ ئەکوژرا و ولاخ و کەلوپەلی لێ بە تالان ئەبرا. لەم ماوەیەدا حەسەنعەلی بیستی، کە سەلیم پاشای بابان بە هێزێکی گەورەوە بە هاوکاری هەندێ لە گەورە و ڕیش سپییەکانی ناوچەی ئەردەڵان، بە تایبەتی محەممەد عەلی سوڵتانی حاکمی بانە و هەورامان، کە ماوەیەک لەوەوبەر، حەسەنعەلی چاوی دەرهێنا بو، کەوتونە ڕێ بۆ گرتنی سنە. حەسەنعەلی خان وازی لە ڕاونانی کەریم خان هێنا و بە پەلە گەڕایەوە کوردستان. لە نزیک سنە لەشکرەکانی حەسەنعەلی خان و سەلیم پاشا دایان بە یەک دا. حەسەنعەلی شکا و بە تێشکاوی هەڵات. سەلیم پاشا چوە ناو سنەوە.(۲۳)

وەکو سەرچاوەکانی ئەردەڵان ئەگێڕنەوە، حەسەنعەلی پەنای بۆ ئازاد خانی ئەفغانی بردوە. بەڵام ئازاد خان بەرامبەر چەردەیەک پارەی زۆر کە لە سەلیم پاشای وەرگرتوە، حەسەنعەلی خانی بە گیراوی تەسلیمە پاشای بابان کردوە. ئەویش دوای ٦ مانگ گیراوی کوشتویەتی (۱۱٦٤ک / ۱۷۵۰ز). بنەماڵەی والی ی ئەردەڵان لە سەرەتاوە لە گەڵ ئەریمسان ناکۆک بون. محەممەد حەسەن خانی قاجار، یەکێ بو لەوانەی داوای تاج و تەختی ئێرانی ئەکرد و، گەورەترین مینملی کەریمخان بو. خەسرەوخانی ئەردەڵان، بە یارمەتی محەممەد خانی قاجار، سەلیم پاشای، پاش ئەوەی چەند ساڵێ حوکمڕانی کرد، لە ئەردەڵان دەرکرد (۱۱۷۰ک / ۱۷۵٦ز).(۲٤)

- ۱۲ -

سەلیم پاشا لە ناوچەی بابان هەڵکەنرا بو. سلێمان پاشای بابان لە قەڵاچوالان دا جێگیر بوبو. لە ئەردەڵانیش دا هەڵکەنرا بو. خەسرەو خان حوکمی

گرتبوە دەست. سەلیم جێنیەکی بە دەستەوە نەما بو. والی ی بەغداد، سلێمان پاشا، بە قسەی خۆش سەلیمی هەڵفریواند بچێ بۆ بەغداد. بۆ زیاتر دڵنیا کردنی عادلە خانیش دەسە کی ئاوریشمی بە دیاری بۆ نارد. عادلە خانمی کچی ئەحمەد پاشا، کە هاوسەری والی بو، ڕقی لە سەلیم بو. ڕەنگە هەر هی ئەوە بوبێ کە باوکی لە لەشکرکێشی دا بۆ سەر سەلیم نەخۆش کەوت و لە ڕێگا مرد. عادلە خانم دەستی بە سەر مێردەکەی دا نەڕۆیشت. والی هان دا بۆ کوشتنی. والی سەلیم پاشای کوشت (١١٧١ک / ١٧٥٧ز).(٢٥)

سەلیم پاشا کە ماوەیەکی درێژ هەوڵی دا هاوسەنگیی لە نێوان ڕۆم و عەجەم دا ڕابگرێ و، کەڵک لە ناکۆکی هەردولا وەربگرێ بۆ چەسپاندنی دەسەڵاتێکی سەربەخۆ، سەرەنجام چارەنوسی ئەمیش، وەکو هی باوکی، لە زیندانێکی بەغداد بە هەڵواسین تەواو بو.

پەراوێزەکان

١. مهدوی: ١٥٢.
٢. مهدوی: ١٥٣.
٣. مهدوی: ١٥٥.
٤. مهدوی: ١٥٢ - ١٥٥؛ پورگشتال: ٤/ ٣١٧٧ و ٣١٨٧؛ امین زکی، «کورد...»: ٢٠٣.
٥. پورگشتال: ٤/ ٣١٨٧.
٦. العزاوی: ٥/ ٢٣٥؛ امین زکی، «کورد»: ٢٠٤.
٧. پورگشتال: ١٣٩١؛ امین زکی، «کورد»: ٢٠٥.
٨. مهدوی: ١٦٢-١٦٤؛ پورگشتال: ٤/ ٣٢١٨.
٩. مهدوی: ١٦٩.
١٠. العزاوی: ٥/ ٢٣٥.
١١. مهدی خان: ٢٨٤.
١٢. امین زکی، «تاریخ السلیمانیه ...»: ٧٣.
١٣. الموصلی: ١٠.
١٤. چەند سەرچاوەیەکی نوێ باسی ئەم نامەیە ئەکەن لەوانە: ئەمین زەکی بەگ نیشارەت بۆ «دەفتەرەکەی حسێن ناظم» ئەکا. هەروەها شێخ محەممەدی خاڵ لە کتێبەکەی دا: «الشیخ معروف النودهی البرزنجی» و، مەلا کەریمی موددەریس لە «علماؤنا فی خدمة العلم والدین». بەڵام لە سەرچاوە کۆنەکان دا باسی بەرچاو ناکەوێ. ئەمەش هەردو نامەکەیە کە لە «خاڵ» وەرگیراوە:

نامەکەی نادر شا:

بسم الله الرحمن الرحيم

منی الی الحبر النبيل، والشريف الغطريف الاصيل، ذی المآثر والمناقب والمنن، السيد حسن، نسمات التسليمات، ونفحات التحيات،

وبعد: فان اجل مطالبی وارل مآربی ترويج مذهب جدكم جعفر الصادق رضی الله عنه الامام الهمام، منبع العلوم والحقائق، وان حبی لاجدادكم الاماجد لمعلوم، وان محبتكم الينا لزم اشد اللزوم، فبوصول امری اليكم اتينا لنتبرك بكم وبمن لديكم، والا فستبدو نار غضبی عليكم والسلام.

وەلامەکەی شێخ حەسەن:

والحمد لله رب العالمين، والعاقبة للمتقين، ولاعدوان الا علی الظالمين، والصلاة والسلام علی سيدنا محمد وعلی اله وصحبه اجمعين،

وبعد فقد اخذت كتابكم، اما دعوی حب اجدادی، فلا اعلم اهذا الحب مشوب ببغض الاصحاب ام لا؟ فان كان مشوبا ببغضهم فلا ينفعك يوم الحساب، بل يكون سببا للحساب والعذاب!

واما قولكم: ان قصدی ترويج مذهب جعفر الصادق رضی الله عنه فهو، وان كان من اجل التابعين، واكمل المجتهدين، لكن لانقراض اصحابه ماصار مذهبه مدونا، ولو علمنا تدوينه لاتبعناه لكوننا من ذريته، واما انا فكاسف الحال عليل البال. لا اقدر علی المجیء، لكن اوصيك بوصايا ان علمت بها فنجوت، منها: ان لا تحارب مع السلاطين العثمانية، اذ قد اطلع اهل الكشف علی بقائهم الی اقرب قيام الساعة ممتازين بخصائص لا توجد فی غيرهم. ومنها ان ما اضمرت من تخريب الموصل والحرب مع اهلها، فلا تفعله، لان ذلك سببا لهلاك جندك ومنها ان تعمل فی التوبه والاستغفار قبل ان يفاجئك الحمام والبوار، فان بعضا من اقاربك اراد قتلك، والسلام علی من اتبع الهدی». «الحاج، والشيخ معروف...»: ٧٥ - ٧٦.

١٥. امين زكی، «كورد...»: ٢٠٧.

بەشێ لە لەشکرەکەی نادر شا کورد بون، بە تایبەتی لە کوردەکانی خوراسان بون. هەندێ لە سەرکردەکانی لەشکرەکەشی کورد بوە. شەڕی نادر لە گەڵ عوسمان توپاڵ کراوە بە داستانێکی هۆنراوەیی بە زاراوی هەورامی لە ژێر ناوی «نادر و توپاڵ» دا. ئەم داستانە لایەنگری عوسمانی و دژی نادرە. بەڵام لە هەمان کات دا «میرزا ئەلماس خانی کەنولەیی» کە سەرهەنگ بوە لە هێزەکەی نادر شادا شەڕەکانی نادری بە ستایشەوە بە هەڵبەست لە «نادرنامە» دا بە زاراوی گوران هۆنیوەتەوە.

١٦. الكركوكلی: ٥٤.

١٧. الكركوكلی: ٥٥ - ٥٧.

١٨. الكركوكلی: ٩٣ - ٩٤. العزاوی: ٥/ ٢٧٩ - ٢٨١: امين زكی، «تاريخی سلێمانی...»: ٧٣ - ٧٤.

عبدالله الشاوی هەواڵنامەی ئەم سەرکەوتنەی بۆ خەڵکی بەغداد نوسی. عبدالرحمن السويدی بەم بۆنەیەوە قەصیدەیەکی داناوە لە «حديقة الزوراء» دا نوسراوە.

١٩. العزاوی: ٦/ ١٩ و ٢٢.

٢٠. الكركوكلى: ١١٧.

٢١. الكركوكلى: ١١٦ - ١١٨. العزاوى: ٦/ ٢٤ - ٢٧؛ امين زكى، «تاريخى سليمانى...»: ٧٤ - ٧٥.

بەم بۆنەیەوە عبدالرحمن السويدى و عبدالله السويدى سەرو قەصیدەیان داناوە، لە «حديقه الزوراء» دا نوسراون.

٢٢. ورهرام: ٥٠.

٢٣. كلستانه: ١٦٥ - ١٦٧.

٢٤. مستوره: ١٠٣.

٢٥. لونكريك: ٢٠٣ و ٢١٥.

٥. پێنج براو ٣٧ ساڵ براکوژی!

- ١ -

پەیمانی ئاشتی ڕۆم و عەجەم لە هەردولاوە پەسند کرا (١١٥٩ک / ١٧٤٦ز). بەڵام نادر شا پێ ڕانەگەیشت کەڵکی لێ وەربگرێ کوژرا (١١٦٠ک / ١٧٤٧ز). ئەحمەد پاشای وەزیر ئەمەی بە هەل زانی سەلیم پاشا لێ بخات و، موڵکی بابان بهێنێتەوە ژێر ڕکێفی دەسەڵاتی بەغداد. لەشکرێکی گەورەی کۆکردەوە. میرەکانی بابان و کۆیەو باجەلان و هێزەکانیان بەشداری ئەم لەشکرکێشییە بون. وەزیر ئەیویست سلێمان پاشای کوڕی خالید پاشا لە جێگای سەلیم دانێ. لە ساڵانی شەڕی ڕۆم و عەجەم دا خالید پاشا بە دڵسۆزی مابووەوە بۆ عوسمانی، بەڵام سەلیم لە گەڵ ئێرانییەکان دەستی تێکەڵاو کرد بو. خالید پاشا لە نورفا مرد بو. چەند کوڕێکی لە دوا بە جێ مابون لە وانە: سلێمان، ئەحمەد، محەمەد، مەحمود، عومەر.

لەشکرکێشییەکە بە هۆی ئەخۆش کەوتنی زۆری سپاو سەرکردەکانەوە بە تەواوی بە ئامانج نەگەیشت. ئەگەرچی ئەحمەد پاشا سلێمانی بە پلەی پاشا بە میری بابان دانا (١١٦٠ک / ١٧٤٧ز) بەڵام سەلیمی بۆ نەگیرا. سەلیم لە ناوچەکەدا مایەوە.(١).

مردنی ئەحمەد پاشا و پەشێوانی هەلومەرجی بەغداد تا وەزارەت بە سلێمان پاشای (ئەبولەیلە) گەیشت وای کرد بو سلێمان بە تەواوی جێگیر نەبێ. سەلیم لە ناوچەکەدا مابووەوە. پێ ئەچێ دەسەڵاتیشی بوبێ. ئەبولەیلە سەلیمی دانابەوە بە میری بابان و، سلێمان هەڵات بۆ ئەردەلان (١١٦٤). سلێمان گیروگرفتی گەورەی بۆ سەلیم و بۆ وەزیر دروست کرد بو. وەزیر سەلیمی لابردەوە و، لەشکرکێشییەکی گەورەی کردە سەری. سلێمانی دانایەوە.

سلێمان یەکێ لە میرە لێهاتوەکانی بابان بو. لە ماوەیەکی کورت دا خۆی جێگیر کرد. سنوری دەسەڵاتی گەیشتبوە کۆیە، هەریر، هەولێر، بەدرە، جەسان، مەندەلی، زەنگاباد، قەرەحەسەن، ئالتون کۆپری، هەروەها سنە.

- ٢ -

سلێمان پاشای بابان بایەخێکی زۆری دا بو بە مزگەوت و مەدرەسە و کتێبخانە. لە سەردەمی ئەم دا مەدرەسەکانی قەڵاچوالان پڕ بون لە مەلای گەورە و

تونابی و فەقێ. لەو وەقفنامەیەدا کە ساڵی ١١٧٤ک (١٧٦٠ز) نوسیویەتی ئەڵێ: «وبعد فقد وقفت فرقفت جمیع عقاراتی من البساتین والرحی والخانات والاراضی والقنوات والدکاکین والتیمارات التی تملکت بالشراء والاحیاء والاحداث فی شهرزور وتوابعه وفی کویسنجق ولواحقه وفی اربیل ومضافاته وفی کرکوك وما یلیه وفی مریوان وقراه، علی مدارس قلعه چوالان ومدرسیه وطلابه وجوامعه والجسر فیه وفی شهرزور، وعلی الایتام المتعلمین بقلعه چوالان وعلی المعتکفین فی عشر اخر رمضان والایام المعدودات وعلی دار الضیافه والوعاظ والمترجمین والمصنفین فیها؛ وعلی مدرسه گلعنبر ومدرسیه وطلابه وجامعه، وعلی مدارس وطلاب ومدرسی قصبه کوی؛ وعلی مدرسه اربیل ومدرسیه: وعلی المدرستین اللتین بنیناهما بکرکوك؛ وعلی الطلاب والمدرسین بتفصیل کتب فی المجمع علی حده»

وەکو شێخ محەممەدی خاڵ نوسیویەتی ژمارەیەکی زۆر لە زانا دینییە ناسراوەکانی ئەو سەردەمە، ئەم «وەقفنامە» یەیان مۆر کردوە. (٢)

ئەم وەقفنامەیە جگە لەوەی سنوری دەسەڵات و نوفوزی سلێمان پیشان ئەدا نیشانەی بایەخدانێکی گەورەیە بە خوێندن و خوێندەواری.

وەکو تۆمارەکەی ڕیچ باس ئەکا: سلێمان پاشا لە زەنگاباد یش دا مزگەوت و حەمام و خانی دروست کردوە. کاتی خۆی دروستکردنی حەمامیش بە «کاری خێر» دانراوە.

-٣-

سلێمان پاشا بایەخێکی زۆری بە پیشە و پیشەسازی داوە. مێژونوسەکانی تورک ئەڵێن: کە لە قەڵاچوالان کشاوەتەوە لە گەڵ خۆی پیشەکارەکانی بردوە بۆ ناوچەی سنە، کە ماوەیەک مەڵبەندی حوکمڕانی ئەم بوە. مێژونوسەکانی ئەردەڵانیش ئەڵێن: کە سنەی بەجێ هێشتوە هەندێ لە پیشەکار و بازرگانەکانی ئەوێ ی لە گەڵ خۆی بردوە بۆ شارەزور.

یەکێ لەو پیشەسازییانەی سلێمان پاشا خەریکی دامەزراندنی بوە، دروستکردنی باروت بوە. بێگومان باروت کەرەستەیەکی گرنگی شەڕ بوە. پێ ئەچێ لەو سەردەمەدا لە ناو مەلاکان دا مشتومڕ هەبوبێ سەبارەت بە «پاکیی» و «گڵاویی» ماددەکانی دروستکردنی باروت. بۆ بەلاداخستنی ئەم کێشەیە سلێمان پاشا مەسەلەکەی بەرەو ڕوی یەکێ لە زاناکانی ئەو سەردەمە کردۆتەوە. سەید عەبدوللەطیفی بەرزنجی، زانای دینیی و شاعیر و نوسەر، بەمجۆرە کێشەکەی یەکلا کردۆتەوە:

«کثر التردد والتشاجر فی حجر البارود اهو طاهر او نجس؟

وغالب ما یشاهد فیه انه یتکون فی المزابل ونحو مرح الاغنام بعد کنسها، فاشار لنا الوالی ای سلیمان پاشا الکردی، بتحقیق الجواب ولم نراه فی کتاب فبادرت للامتثال والله اعلم بحقیقه الحال...»

بەمجۆرە کۆتایی بە فتواکەی دێنێ:
«ولنا وجه ان الاستحالة تطهر الاعيان النجسة فعلى هذا يكون طاهر العين وان تحقق تولده من عين النجاسة تطهر النوشادر... على اننا قلنا بالوجه القائل بطهارة الدخان من النجاسة او بان الاستحالة تطهر الاعيان النجسة»(٣)

-٤-

سلێمان پاشای وەزیر مرد (١١٧٥ک / ١٧٦١ز). کوێخاکانی هەریەکەیان خۆی بە شایستەی وەزارەت ئەزانی و، هەموویان داوایان کرد کە دەوڵەت یەکێکیان دابنێ. لە ناو ئەوانەدا عەلی پاشا دانرا بە وەزیر. عەلی پاشا گێنچەڵی بە سلێمان پاشای بابان ئەکرد.

سلێمان پاشای ئەبولەیلە کاتی خۆی سلێمان پاشای بابانی لە هەندێ باج بەخشی بو، بۆ ئەوەی ئەو دەرامەتە تەرخان بکا بۆ سازدانی لەشکر و ژیاندن و چەکدارکردنیان. عەلی پاشای تازە وەزیر، سلێمان پاشای هەڵپێنچا بو بۆ بژاردنی باجی کەڵەکە بوی دوانزە ساڵی رابوردو. چەندی هەوڵی دا لە وەزیری تازەی بگەیەنێ کە وەزیری کۆچکردو، کاتی خۆی، لەم باجە بەخشیویتی، کەڵکی نەبو.(٤)

عەلی پاشا لەشکرێکی گەورەی بۆ سەر سلێمان سازدا. سلێمان کە بەمەی زانی ئەویش لە قەڵاچوالانەوە بە رێ کەوت و، هێزەکانی خۆی کۆ کردەوە. پێنج شەش هەزار سوارەو، حەوت تا هەشت هەزار پیادەی کۆکردەوە. تۆپ و کەرەستەی تەواوی جەنگیی ئامادە کرد. لە جەبەل حەمرین دامەزرا و لە دامێنی هەردەکانی «صقال توتان» سەنگەری لێ دا. رێگای هاتوچۆی بڕی.

لەشکری وەزیر گەیشتە دەلی عەبباس، لەشکری بابان خۆی پێ نەگیرا بە چەمی ناریین دا بەرەو دواوە کشایەوە. وەزیر کەوتە دویان. هێزی بابان چوە کفری لە نێوان کفری و دوانزە ئیمام دا لە شوێنێک دا بە ناوی «کۆشکی زەنگی» هەردو لەشکر لێکیان دا. لەشکری بابان شکا. زۆری گیرا و کوژرا. سلێمان بە زەحمەت خۆی دەرباز کرد. بارگە و بنە و خێوەت و تۆپەکانی کەوتە دەست لەشکری مەمالیک – رۆم.

لەم لەشکرکێشیەدا ئەحمەد بەگی برای سلێمان پاشا هاورێ ی سەفەری وەزیر و میرانداری هێزەکەی بو. وەزیر «خەلعەت»ـی میرایەتی کردە بەر ئەحمەد و بە پلەی پاشا لە جێگای سلێمانی برای دانا (١١٧٦ک / ١٧٦٢ز)(٥)

-٥-

وەکو نوسەری «تاریخ زندیە» لە رووداوەکانی ساڵی ١١٧٣دا نوسیویتی ئەڵێ: «سلێمان پاشا، پاشای کوردستانی بابانیش بەندایەتی راگەیاند و،

دڵسۆزیی و نۆکەرایەتی و فەرمانبەریی خۆی دەربڕی»(٦)
سلێمان هەڵات بۆئێران. نێوانی لە گەڵ کەریمخان باش بو. کەریمخان ئەردەڵانی بێ سپارد. والی ی ئەردەڵان کاتی خۆی بە یارمەتی حەسەنعەلیخانی قاجار گەڕا بوەوە سنە. حەسەنعەلیخان یەکێ بو لە دوژمنە سەرسەختەکانی کەریمخان.
وەزیری بەغدا لەشکری سازدابو بۆ شەڕی ئێلی کەعب. هێزی بابانی بە سەرکردایەتی ئەحمەد پاشا لە گەڵ خۆی برد بو. محەمەدپاشای بە هێزێکی کەمەوە لە قەڵاچوالان دانا بو. سلێمان ئەمەی بە هەل زانی پەلاماری قەڵاچوالانی دا گرتیەوە. بەڵام وەزیر کە شەڕی کەعبی تەواو کرد ڕێگای بە ئەحمەد پاشا دا بگەڕێتەوە بۆ قەڵاچوالان. هێزێکی گەورەشی بۆ یارمەتیدانی لە گەڵ نارد. سلێمان خۆی بێ نەگیرا. ڕستانێکی سەخت بو. قەڵاچوالانی بە جێ هێشت بەڵام لە گەڵ خۆی هەمو وەستاو سنعەتکارەکانی برد بۆ سنە.(٧)

- ٦ -

مێمڵەکانی عەلی پاشا خەریکی پیلانگێران بون بو لە ناوبردنی. عەلی پاشا کوژرا عومەر پاشا، کە یەکێکی تر بو لە کوێخاکانی سلێمان پاشای ئەبولەیلە، لە جێگای ئەو بو بە وەزیر. عومەر پاشا حەزی لە چارەی ئەحمەد پاشا نەئەکرد. دۆستایەتی کۆنی لە گەڵ سلێمان پاشا هەبو. ئەحمەد پاشای لێ خست. «خەلعەت» ی بۆ سلێمان نارد بۆ سنە.
ئەحمەد بەرەنگاریی نەکرد بەڵام دەستوپێوەندەکانی بردە ئامێدی و خۆی چوە موسڵ لەوێ دانیشت. عومەر پاشا ئەحمەدی بردە بەغداد لەوێ دایناً.(٨)

-٧-

هەندێ لە نوسەرانی ئەو سەردەمە بە ستایشێکی زۆرەوە باسی سلێمان پاشایان کردوە.
نوسەری «دوحە» نوسیویتی: «... لەو پیاوە صالحانە بو کە تەقوای بەردانیان کرد بو بە شیعاری خۆیان و، لەو گوێڕایەڵانە بو کە ئەم ئایەتە کەریمەیان جێبەجێ کرد بو «واطیعوا الله والرسول واولی الامر منکم». حاکمی ناوچەکانی بابان و کۆیە و هەریر و هەولێر و کەرکوک و قەرەحەسەن و زەنگاباد و جەسان بو. ماوەی دوانزە ساڵ کاروبارەکانی بە جۆرێ بەڕێوە ئەبرد کە خوا و پێغەمبەر و دەوڵەتی بەرزی لێ ڕازی بێن. لەو ماوەیەدا کەسێ نەبو شکاتی لێ بکا یا بەرپەرەکانی بکا یا لێی یاخی بێ...
بەڵام لە ماوەی دوایی دا کەوتە کۆکردنەوەی ڕەسم و باج لەو ناوچانەدا و، وا ڕەفتاری ئەکرد کە وەکو موڵکی خۆی بێ. بەمجۆرە سامان و داراییەکی زۆری کۆ

کردەوە، ئەوسا کەوتە بیری هەڵگەڕانەوە لە دەوڵەت و هەندێ کەمیشی لێ کۆ بووەوە...»(٩)

نووسەرێکی تریش نووسیویتی:

«خۆی موتەدەیین و، بە مەزهەب شافیعی بوو. خۆی لە کەموکوڕی لا ئەدا و زاهید و خاوەن صەلاح بوو»(١٠)

ڕاستییەکەی ئەوەبوو، وەکو پێشتر باس کرا، گێنجەڵی پارەیان پێ نەکرد.

-٨-

سلێمان پاشا لە سنەوە تا کەرکوکی لە بەردەست دا بوو. بەڵام تەنیا یەک ساڵ وەها مایەوە. لە کاتێک دا لە ماڵەکەی خۆی دا لە قەڵاچوالان لە ناو جێگادا نووست بوو ئەقێ ئیبراهیم بە خەنجەر کوشتی.

مەلا عەبدوڵلای بێتووشی، ئەم ڕووداوەی بە چەند دێڕێ لە پەراوێزی یەکێ لە کتێبەکانی دا بەمجۆرە تۆمار کردووە:

«مێژووی مردنی سلێمان پاشای کوڕی خالید پاشا

شەوی هەینی مانگی زیلحیججەی ١١٧٨ لە ماڵەکەی خۆی دا کوژرا، کابرایەکی خەڵکی شارۆچکەی کۆیە ناوی ئەقێ ئیبراهیم بوو بە شەو چووە ناو حەرەمەکەیەوە خەنجەرێکی لێ دا لە کاتێک دا لە سەر جێگاکەی نووست بوو. بەو خەنجەرە پاش چەند ڕۆژێکی کەم مرد. خوای گەورە ڕەحمی پێ بکا»(١١)

سلێمان پاشا لە قەڵاچوالان بە خاک سپێردرا و، لە سەر کێلی گۆڕەکەیان نووسی بوو:

مقصدی نیمه شبی با خنجر
جوهر جسم گرامش بسعید(١٢)

ئێستا شوێنەواری گۆڕ و کێلەکەی نەماوە.

لە سەر هۆی کوژرانی سلێمان پاشا قسەی جۆراوجۆر هەیە:

- نیبور، کە ساڵانی (١٧٦٥ - ١٧٦٦) هاتۆتە عێراق، هەواڵی کوژرانی سلێمان پاشا و باسی قەڵاچوالان بەمجۆرە ئەگێڕێتەوە:

«ژمارەیەکی زۆری ئەم بنەماڵەیە بۆ بە دەستهێنانی پلەی پاشایەتی لە ناو خۆیان دا ڕقەبەری لە گەڵ یەکتری ئەکەن، لەبەرئەوە پاشای بەغداد هەمیشە پاشایەک لەم بنەماڵەیە دائەنێ، بەڵام ئەوەیان دائەنێ کە لەوانی تر پارە زۆرتر بدا. پیاو ئەتوانێ بەی بەوە ببات کە ئەم ڕەعیەتە بەسەزمانانە چۆن بە دەس چەوساندنەوەی دولایەنەوە گیریان خواردووە: لە لایەک حوکمی زۆرداری تورکە زالمەکان و، لە لایەکی ترەوە حوکمی تۆقێنەری کە ئەم بنەماڵەیە سەپاندوویانە بە سەر کوردەکانی قەڵاچوالان و ناوچەکەدا. بۆیە لەم ناوچەیەدا شار و شارۆچکەی تێ دا نییە. قەڵاچوالانیش گوندێکی بچوکی هەژارە.

ئەگەر بمانەوێ نموونە لە سەر ڕەوشتی گەلێک بهێنینەوە، کە سیفەتێکی لە

یەکجوری دیاریان هەبێ، ئەوە بە سەر کوردا جێبەجێ نەبێ: گەلێکن حەز لە تۆڵە نەکەن و خۆیان لە پێناوی سەندنەوەی تۆڵەدا بە کوشت نەدەن. پێش ئەوەی بگەمە موسڵ بە ماوەیەکی کەم، مەلایەک شەو لە قەڵاچوالان هەڵی کوتاوەتە سەر پاشا لە ناو جێگاکەی دا کوشتویەتی، چونکە براکەی ئیعدام کردوە»(١٣)

- نوسەری «مسیر الاکراد» ئەڵێ: «لە نێوان بنەماڵەی فەقێ برایم و ماڵێکی تردا لە سەر ئاشێ یا کێڵگەیەک ناکۆکی هەبوە. سلێمان پاشا داوەری کردون. ئاشەکەی داوە بە ناحەزەکانی ماڵی فەقێ برایم. فەقێ برایم بەم داوەرییە رازی نەبوە. لە تۆڵەی ئەوەدا کوشتویەتی». (١٤)

- نوسەرانی مێژوی ئەردەلان رقیان لە سلێمان پاشا بوە. هۆی کوشتنی ئەگێڕنەوە بۆ هەندێ هۆی تر.(١٥)

- ٩ -

که هەواڵی کوژرانی سلێمان پاشا بە عومەر پاشای وەزیری بەغداد گەیشت، لەو کاتەدا ئەحمەد پاشا لە بەغداد بو، محەمەدی برایان کە لە سلێمان پچوکتر و لە ئەحمەد گەورەتر بو لە کوردستان بو. ئەوەکو یاخی بێ و کێشە ساز بکا «خەلعەت»ی پاشایەتی بابانی بۆ محەمەد پاشا نارد.

عومەر پاشا هێرشی بە دەستەوە بو بۆ سەر ئێلەکانی عەرەب. داوای لە محەمەد پاشا کرد بەشدار بێ. ٢ هەزار کەسی لە گەڵ خۆی هێنا. ئەرکی خۆی بە باشی بە جێ هێنا. لەم سەفەرەدا عومەر پاشا هەندێ تەکلیفی قورسی لە محەمەد کرد بو، دڵی رەنجاند بو، لە دڵی خۆی دا بڕیاری دابو کە گەڕایەوە وڵاتی خۆی جارێکی تر نەیەتەوە بۆ لای ئەم وەزیرە.

ئەحمەد پاشای برای لە بەغداد فەرامۆش کرابو. بەزەیی پێ دا هاتەوە. ناردی بە دوی دا ئاشتی کردەوە و، ناوچەکانی کۆیە و قەرەداغی پێ سپارد. عومەر پاشا ویستی هەڵی بگێڕێتەوە لە براکەی. پایەیەکی بەرزتری پێ ببەخشێ. ئەم قوبوڵی نەکرد.

چەند ساڵێ هەردو برا رێک بون. بەڵام دوایی تێکچرن. ئەحمەد بە خۆی و دەسوێوەندەکانیەوە گواستیەوە بۆ زەنگاباد. وەزیری بەغداد بۆ ئەوەی ناکۆکییەکەیان کەمتر بکا بەدرە و جەسسان و مەندەلی پێ بەخشی.

لەم ماوەیەدا تاعون بڵاو بوبوەوە. شیرازەی کاروباری وڵات تێک چوبو. محەمەد پاشا بۆ رێکخستنی هەندێ کار چو بو بۆ لای کۆیە. ئەحمەد پاشا بە هەڵی زانی کە ژمارەیەکی کەم هێزی لە گەڵە بە نیازی لە ناوبردنی ئەمیش چو بۆ ناوچەی کۆیە. لە سەر ئاوی زێ لای ئاڵتون کۆپری هەر یەکەیان لە بەرێکی زێ دا بون، خەریک بو بێ بە شەڕێکی قورس. ناوبژیکەر بە «قورئان»ەوە کەوتنە بەینیانەوە رێکیان خستنەوە. ئەمجارەش کۆیە و قەرەداغ درایەوە بە ئەحمەد پاشا و محەمەد

پاشا گەڕایەوە بۆ قەڵاچوالان.(١٦)

دوای ساڵێ دیسان تێکچونەوە. ئەحمەد پاشای بانگ کرد بۆ قزلجەو گرتی. هێزێکیشی ناردە سەر مەحمودی برای لە قەرەداغ ئەویش بگرێ. بەڵام مەحمود زو پێ ی زانی هەڵات بۆ بەغداد. وەزیر بە گەرمی پێشوازی لێ کرد و ناوچەی قزرابات (سەعدییە) ی بۆ تەرخان کرد.

- ١٠ -

محەمەد پاشا بە هۆی بڵاوبونەوەی تاعونەوە نەینەتوانی داواکانی وەزیر جێبەجێ بکا. لە هەمان کات دا دۆستایەتی لە گەڵ کەریمخانی زەند دامەزارند بو.

وەزیر لەشکرێکی سازدا لە ٥٠ بەیرەق لەوەند و سپاهی و لەوەندەکانی کەرکوک و هەندێ لە (نوحاقلو) ەکانی خۆی بە سەرکردایەتی حاجی سلێمان ئاغا بۆ سەر محەمەد پاشا. وەزیر محەمەد پاشای لێ خست بو. مەحمودی برای لە جێگا دانا بو. هێشتا هێزەکە بە ڕێگاوە بو مەحمود پاشا گەیشتە لایان. «خەلعەت»ی میرایەتییان لە بەر کرد.

محەمەد پاشا بەرەنگاریی پێ نەنەکرا بە بێ شەڕ کشایەوە بۆ ئێران. هێزی ڕۆم و مەحمود پاشا بە بێ بەرهەڵستی چونە قەڵاچوالانەوە. ئەحمەد پاشایان لە زیندان دەر هێنا. مەحمود پاشا بە ئارەزوی خۆی دەستی لە میرایەتی هەڵگرت بۆ ئەحمەد پاشای کاکی.

ئەحمەد پاشا بو بە میری بابان.(١٧)

ڕەنگە ئەمە یەکەمین جار و دوایین جار بوبێ میرێکی بابان بە ئارەزوی خۆی دەستی لە پاشایەتی هەڵگرتبێ بۆ براکەی.

- ١١ -

عومەر پاشا والی ی بەغداد بە هۆی ڕەفتاری خراپەوە لە گەڵ ئێرانییەکان نێوانی لە گەڵ کەریمخان تێکچو.

نوسەری ڕەسمیی «تاریخ گیتی گشا» هۆکانی تێکچونی نێوان هەردو دەوڵەت و، لەشکرکێشیی ئێران بۆ سەر بەصرا بەمجۆرە ڕون ئەکاتەوە:

تاعون لە عیراق بڵاو بودوە. هەندێ لەو ئێرانیانەی لە نزیک پیرۆزگەکانی شیعە نیشتەجێ بون یا بۆ زیارەت و کار و بازرگانی لەوێ بون، بەم نەخۆشییە مردن. عومەر پاشا کەلەپوری مردوەکانی زەوت کرد بو نەینەدایەوە بە میراتگرەکان. کەسوکاری مردوەکان پەنایان بۆ کەریمخان برد. کەریمخان نوێنەرێکی خۆی ناردە بەغداد بۆ لای عومەر پاشا. داوای دانەوەی میراتی مردوەکانی لێ کرد. عومەر پاشا داواکەی کەریمخانی پشت گوێ خست.

عومەر پاشا کۆسپی ئەهێنایە ڕێگای حاجییانی ئێرانەوە. بە پێچەوانەی

ڕێوشوێنی والیەکانی پێش خۆی هەندێ باج و سەرانەی تازەی داهێنا بو لەو حاجیانەی ئەمسەند کە لە ئێرانەوە بە ناو عێراق دا ئەچون بۆ حەج. بۆ ئەمەش، کەریمخان، داوای لە عومەر پاشا کرد کە دەس لەم کارە هەڵبگرێ. عومەر پاشا گوێ ی نەدایە.

لە کاتی لەشکرکێشیی زەکی خان دا بۆ سەر عەرەبەکانی عومان، کە ئێرانییەکان بە خەواریجیان دائەنا، داوایان لێ کرد ڕێگا بە لەشکری ئێران بدا لە بەصراوە تێ بپەڕن. عومەر پاشا ڕێگای نەدان. بە پێچەوانەوە کارناسانی بۆ 'خەواریج' کرد خواردەمەنی لە بەصراوە ببەن.

عومەر پاشا، محەممەد پاشای بابانی لابرد و، ئەحمەد پاشای لە جێگە دانا. محەممەد پاشا پەنای بۆ کەریمخان برد. کەریمخان وا تێ گەیەنرا بو محەممەد پاشا بۆیە لابراوە چونکە سەر بە دەسەڵاتی زەندە. کەریمخان تکای لە عومەر پاشا کرد بیکاتەوە بە میری بابان. عومەر پاشا گوێ ی نەدایە داواکەی کەریمخان.

کەریم خان چەند جارێ داوای لە عومەر پاشا کرد ڕەفتاری دۆستانە لە گەڵ ئێران بنوێنێ کەڵکی نەبو. هەروەها داوای گێڕانەوەی کرد گوێیان نەدایە. بۆ ئەمێ کردی عومەر پاشا کەوتە سازدانی هێزێکی گەورە بۆ پەلاماردانی عێراق لە لای سەروی و ناوەراست و خوارویەوە. بۆ گرتنی «ئوئمولبیلادی بەصرا و دارولسەلامی بەغداد و ولایەتەکانی تری تابیعی». (١٨)

- ١٢ -

کەریمخان هێزێکی ١٠ هەزار کەسیی بە سەرکردایەتی عەلیمورادخان ئامادە کرد لە گەڵ محەممەد پاشا پەلاماری ناوچەی بابان بدا و، محەممەد پاشا لە جێگەی خۆی دابنێتەوە. لەشکری زەند لە پێش دا هێزی ڕۆمیان شکاند. بەڵام سلێمان ئاغا و ئەحمەد پاشا خۆیان ڕێکخستەوە لە چیای سەرسیبر بۆ دوژمن دامەزران، هێزی ئێرانیيان شکاند چوار تا پێنج سەد کەسیان لێ کوشتن و عەلیمورادخان بە دیل گیرا (١١٨٨). سەرچاوە ئێرانییەکان ئەڵێن عەلیموراد بە سەرخۆشی و تاکەسوارە خۆی کردوە بە ئوردوگای دوژمن دا. عەلیمورادیان نارد بۆ بەغداد. پاش ماوەیەک عومەر پاشا بەڕێزەوە ئازاد و ڕەوانەی لای کەریمخانی کردەوە. (١٩)

عومەر پاشا بۆ ئەوەی دوژمنایەتی لە گەڵ ئێران بخەوێنێ، ئەحمەد پاشای لە میرایەتی خست و محەممەد پاشای دانایەوە بە میری بابان و هەولێر و ئالتون کۆپری. مەحمود پاشای برای و تەیمور پاشای کۆیە بە خۆیان و پیاوەکانیانەوە چون بۆ کەرکوک لەوێ دانیشتن. ئەمە ئێرانییەکانی شێتگیرتر کرد. (٢٠)

کەریمخان ئەمجارە لەشکرێکی بە سەرکردایەتی نەظەرعەلیخان لە کرماشانەوە بۆ سەر درنە و لەوێوە بۆ دەشتی کەرکوک و، لەشکرێکی تری بە سەرکردایەتی شەفیع خان لە سنەوە بۆ سەر شارەزور و سلێمانی نارد. (٢١)

هەروەها لەشکرێکی گەورەی بە سەرکردایەتی صادق خانی برای بۆ سەر بەصرا بە ڕێ خست(١١٨٩). صادق خان پاش گەمارۆدانێکی درێژ بەصرای گرت.

-١٣-

لەم سەردەمەدا لەهجەی بابان وەکو زمانی نوسینی شیعر، لە لایەن دو لە زاناکانی کوردەوە، بە کار هێنراوە: مەلا محەمەدی ئیبنولحاج و مەلا محەمەدی سێوچی.

ئیبنولحاج ناوی محەمەدی کوڕی حاجی حەسەنی ئالانی بوە. زانایەکی پایەبەرز بوە لە زانستەکانی دین و ڕێزمانی عەرەبی دا. چەندین کتێب و شەرح و پەراوێزی نوسیوە کە تا ئێستاش لە ناو مەلاکان دا برەوی هەیە و، وەکو سەرچاوەیەکی باوەڕپێکراو کەلکی لێ وەردەگرن. ئیبنولحاج بە شانازییەوە باسی کوردایەتی خۆی ئەکا. لە کۆتایی یەکێ لە مەنظومەکانی دا ئەڵێ:

ابیاته تضئ کمعضب بارق
وهو بهذا العصر من خوارق
لاسیما من عهد سوء آبق
کردی طبع نشأه من شاهق
وربنا لما یشا فعال
ومن له فی فعله مقال
مرهبه لحاضر وبادی
یلحق بالعربا من الاکراد

مزگەوت و مەدرەسەکەی لە گوندی هەزارمێردی خوارەوی سلێمانی بو. ئەوسا سلێمانی هێشتا بنیات نەنرا بو. چەندین مەلای پایەبەرز لە لای ئەو خوێندویانە. لەوانە: مەلا عەبدوللای بێتوشی و شێخ مارفی نودێ.

ئیبنولحاج بە هۆی «شۆڕشی عەجەم»ەوە لە ناوچەی بابانەوە کۆچی کردوە بۆ ناوچەی بادینان و، لە گوندی «زەستە»ی نزیک گەلی زەننە لە مەڵبەندی ئاکرێ کۆچی دوایی کردوە (١١٨٩). (٢٢)

ئیبنولحاج هەڵبەستێکی دینیی درێژی بە زمانی کوردی بە ناوی «مەهدی نامە»وە داناوە. پێکهاتوە لە ١٥٧ چوارینە. قافیەکانی نیوە بەیتی یەکەم و دوەم و سێیەمی هەمو هەڵبەستەکە وەکو یەکە و قافیەکانی نیوە بەیتی چوارەمیشی وەکو یەکە. هەڵبەستەکە باسی هەندێ بیروباوەڕی دینیی ئیسلام ئەکا و، ئەیەوێ بە زمانی سادەی نزیک بە زمانی خەڵک، بۆیان ڕون بکاتەوە. (٢٣)

زانایەکی تری ئەم سەردەمە «مەلا محەمەدی سێوچی»ە. کە خەڵکی هەمان ناوچەیە. سێوچی سالی ١١٩٢ کۆچی دوایی کردوە.

سێوچی هەڵبەستێکی دینیی درێژی بە زمانی کوردی بە ناوی «تذکرە العوام»ەوە داناوە. پێکهاتوە لە ١٢٧ بەند. هەر بەندێکی ٣ بەیتە. نیوەی یەکەم و سێیەم

و پێنجەمی بەندەکان یەک قافیەیان هەیە و، نیوەی دووەم و چوارەم و شەشەمیشیان یەک قافیە.

هەرچەندە سیئوچی ناوی ناوە «تذکرە العوام» گوایە بە زمانێکی سادەی وەها هەڵی بەستوە کە عەوام بە ئاسانیی تێ ی بگەن، بەڵام ڕاستییەکەی پارچەیەکی ئەدەبی بەرز و پاراوە. پڕە لە زاراوی دینی. (٢٤)

«مونا جات»، «کەی شێخ صادق (کە ئەبێ ساڵی ١١٥٦ هەڵی بەست بێ)، لە گەڵ «مەهدی نامە»، کەی مەلا محەمەدی ئیبنولحاج (١١٨٩) و، «تذکرە العوام» «کەی مەلا محەمەدی سیئوچی (١١٩٢) سەرەتای هۆنینەوەی شیعرن بە لەهجەی بابان، کە دوایی تر لە لایەن نالی، سالم و کوردی «وە کەشەی پێ درا.

زانایەکی تری هەڵکەوتوی ئەم سەردەمە مەلا عەبدوڵڵای بێتوشیە (١١٣٥ - ١٢١٠ک). گوندی بێتوش لە ناوچەی ئالانە، نزیک بوە لە قەڵاچوالان. بێتوشی لای ئیبنولحاج ئینجا لە ماوەران لای حەیدەرییەکان و، دوایی تر لە بەغداد خوێندویەتی. مەلا عەبدوڵڵا و مەلا مەحموودی برای هەردوکیان ڕویان کردۆتە بەصرا، ئینجا کوێت و، لە ئەحسا نیشتەجێ بون. بێتوشی ٣ جار سەردانی کوردستانی کردۆتەوە. کەچی لە کوردستان نەماوەتەوە و لە ئەحسا گیرساوەتەوە. بەشی زۆری ژیانی لەوێ بەسەر بردوە. لە بەصرا مردوە. بێتوشی دەیان کتێبی بەنرخی لە زانستەکانی دین و ڕێزمانی عەرەبی دا داناوە. ڕەنگە ئەویش هەر بە هۆی نائارامی و ناڕەزاییەوە کوردستانی بە جێ هێشت بێ، ئەگینا بۆ مەلایەکی پایەبەرزی کورد ئەبێ ئەحسای ئەوسا بۆچی لە کوردستان خۆشتر بوبێ.

بێتوشی لە یەکێ لە مەنظومەکانی دا ئەڵێ:

وان تجد شينا خلاف الادب
فالطبع كردي و هنا عربي

لە کاتی گەمارۆدانی بەصرادا لە لایەن هێزەکانی صادق خانی زەندەوە بێتوشی لەوێ بوە. لە ماوەی گەمارۆکەدا یەکێ لە مەنظومە بەناوبانگەکانی داناوە. هەروەها لە کاتی گیرانی دا لەوێ بوە. بەم بۆنەیەوە نامەیەکی بەسۆزی بۆ سلێمان شاوی نوسیبوە، هانی ئەدا بە هاواری خەڵکی بەصراوە بچن و ڕزگاری بکەن (٢٥)

- ١٤ -

لە بەر ئەوەی عومەر پاشا بە مایەی تێکچونی پێوەندی ئێران و عوسمانی ئەزانرا، پاش ١٣ ساڵ وەزارەت، لە وەزیری خرا (١١٩٠). بەغداد دیسان پشێوی ئەکەوتەوە. عومەر پاشا کوژرا. بابی عالی ئەیویست دەستی مەمالیک لە بەغداد ببڕێ بەڵام نەیئەتوانی. سەرەنجام عەبدوڵڵا کەهیە کرا بە وەزیری بەغداد و کەرکوک درا بە حەسەن پاشا، کەهیەیەکی تری سلێمان پاشا. داوای لێ کرد ئەن خەریکی ڕزگار کردنی بەصرا بێ. حەسەن پاشا کەوتە هەوڵدان بۆ سازدانی هێز بۆ پەلاماردانی

ئێران. محەممەد پاشای میری بابان و ئەحمەد پاشای میری کۆیە و هەریری سازدا. ئەبوایە محەممەد لە قەڵاچوالانەوە بەرەو سنە و ئەحمەد لە زەهاوەوە بەرەو کرماشان بکشێن. بۆ هەر یەکەیان چەردەیەک پارە و هەندێ سەربازی رۆمی بۆ ئامادە کردن.

ئەحمەد، لە حەسەن پاشا بێزار بو ماوەیەک لای دەسکەرەی زەهاو هەڵی دا و چوە پاڵ لەشکری ئێران. بەڵام محەممەد پاشا هەڵی کوتا بە سەر خاکی ئەردەڵان. خەسرەو خان ١٢ هەزار کەسی لە گەڵ بو. هێزی بابان و ئەردەڵان لە مەریوان لە یەکیان دا خەسرەو خان شکا. محەممەد دیلەکانی ئەردەڵانی بە رێزەوە ئازاد کرد. (٢٦)

کەریمخان هێزێکی تری بە سەرکردایەتی کەلبعەلی خان رێکخست بۆ پەلاماردانی دوبارەی کوردستان. ئەحمەد پاشای بابان چو بوە پاڵ ئەم هێزە. میرەکانی بابان دڵسۆزیی و جێگەیان گۆڕی بودوە. ئەمجارەیان محەممەد لە گەڵ عەجەم و ئەحمەد لە گەڵ رۆم بو.

محەممەد پاشا بە خۆی دا رانەپەڕمو بەرەنگاری بکا کشایەوە کۆیە بۆ لای تەیمور پاشا. داوای یارمەتییان لە والی کرد کەسی نەنارد. هێزی عەجەم هیچ هێزێکی لە بەردەم دا نەبو بەرهەڵستی بکا ناوچەکەی راماڵی (١١٩١ک / ١٧٧٧ز). ئەحمەد پاشا قەڵاچوالانی گرت و لێی دانیشت. هێزی عەجەم بە هۆی بەفر و سەرمای زستانەوە کشایەوە. (٢٧)

عەبدوڵڵا پاشای وەزیر بە نەخۆشی ی پسیل مرد (١١٩٢ک / ١٧٧٨ز). کەهیەکانی لە ناو خۆیان دا کەوتنە شەڕ و پیلانگێڕان بۆ ئەوەی یەکێکیان ببێ بە وەزیر. محەممەد پاشا ئاڵۆزانی هەلومەرجی بەغداد و کشانەوەی هێزی عەجەمی بە دەرفەت زانی قەڵاچوالان بگرێتەوە. هێزی خۆی کۆکردەوە بۆ سەر قەڵاچوالان. ئەحمەد بەمەی زانی. ئەویش هێزی خۆی سازدا. لە حێشانە هەردو لەشکر بە یەک گەیشتن. هێزی ئەحمەد چواریەکی هێزی محەممەد بو. ژمارەیەکی زۆر لە پیاوە ناسراوەکانی هێزەکەی محەممەد کوژرا لەوانە تەیمور پاشای میری کۆیە. محەممەدیش گیرا و، بە دیلی رەوانەی قەڵای سرۆچک کرا (١١٩٢ک / ١٧٧٨ز). (٢٨)

ئەحمەد مەسەلەکەی بۆ حەسەن پاشای وەزیر نوسی. لە باتی ئەوەی لومەی بکا، جگە لە موڵکی بابان، کۆیە و هەریری لە گەڵ «خەلعەت»ێکی نایاب دا پێ بەخشی. (٢٩)

چەند کەسێ لە کەهیەکانی وەزیری پێشو یاخی بون. هێزێکی گەورەیان لێ کۆبوەوە. وەزیر و بەغدادیان خستبوە مەترسییەوە. وەزیر محەممەد بەگی شاوی نارد بۆ قەڵاچوالان هێزی بابان بهێنێ بۆ کوژاندنەوەی یاخی بونەکە. ئەحمەد پاشا خۆی ئامادەکرد بۆ ئەوەی لە گەڵ شاوی بەرەو بەغداد بە رێ بکەوێ. محەممەدی برای هێشتا لە زیندان دا بو لە ترسی ئەوەی نەوەکو کێشەیەکی بۆ دروست بکا، ناردی چاویان دەرهێنا.

ئەحمەد کەوتە رێ بەرەو بەغداد. لە ئەزمڕ نەخۆش کەوت. کە گەیشتە

ئەرەداخ، بە هۆی توند بونی نەخۆشییەوە دوا کەوت و، لە سەگرمە مرد (۱۱۹۲ک / ۱۷۷۸ز).

تەرمەکەیان بردەوە بۆ قەڵاچوالان لەوێ ناشتیان. لە سەر کێلی گۆڕەکەی نوسی بویان:

شاه غازی احمدی لشکرشکن
انکه تیغش قلب اعدا میبرید(۳۰)
ئێستا شوێنەواری کێل و گۆڕەکەی نەماوە.

- ۱۵ -

کە هەواڵی مەرگی ئەحمەد پاشایان دا بە وەزیر لە جێگەی ئەو مەحمود پاشای برای دانا بە حاکمی بابان و کۆیە و هەریر. نامە و خەلعەتی بۆ نارد و، داوای لێ کرد بە پەلە بگاتە لای.

مەحمود پاشا هێزی بابانی سازدا. لە گەڵ سوارەی عوبێد بە سەرکردایەتی حاجی سلێمان بەگی شاوی و، هێزەکانی وەزیر بە سەرکردایەتی عوسمان کەهیە لە (ام تل) یەکیان گرتەوە. لە پێکدادانێک دا لای خالص و لە پێکدادانێکی ترا لە (سبع رحی) لای مەندەلی هێزی یاخییەکانیانی تەفروتونا کرد. وەزیر جێگیر بو.(۳۱)

بەڵام دەسەڵاتی وەزیر نزیکەی ۱۸ مانگ درێژەی کێشا. خەڵکی بەغداد لێ ی هەڵگەڕانەوە و دەریان کرد. بابی عالی سلێمان پاشای کرد بە وەزیری بەغدا. سلێمان پاشا لە پێش گرتنی بەصرادا موتەسەللیمی بەصرا بو. دوای داگیرکردنی بەصرا ئەویش بە دیلی نێردرا بو بۆ شیراز. دوای مردنی کەریمخان و چۆڵکردنی بەصرا ئەویش ئازاد کرابو. بە یارمەتی شێخی مونتەفیک گەڕابوەوە بەصرا. لە مێژوی مەمالیک دا بە سلێمان پاشای گەورە «بیوک سلێمان» ناوی ئەبەن. کە گەشتە بەغدا تەنیا یەک شەوی تێ دا مایەوە. هێزەکانی کۆکردەوە بۆ پەلاماردانی یاخیەکانی کە دبالەیان کرد بو بە مەڵبەندی خۆیان.

لە سەر داوای وەزیر مەحمود پاشا، عوثمانی کوڕی لە گەڵ پێنج سەد سوار نارد بۆ بەشداری لەم لەشکرکێشییەدا (۱۱۹٤ک / ۱۷۸۰ز).(۳۲)

عوسمان بەگی بابان لەم شەڕانەدا ئەرکی خۆی وەکو پێویست بە جێ هێنا. سەبارەت بەو ئازایەتیەی نواند بوی بە قسەی نوسەری «مطالع السعود» والی پێ ی وتبوە: «انما انت یا عثمان، من سلیمان کالعین او الانسان». بە قسەی نوسەری «دوحە»ش پلەی پاشایەتی دراوەتێ.(۳۳)

-۱٦-

چەند گەورەپیاوێکی ئەردەڵان لەوانە: محەممەد ڕەشید بەگی وەکیل و، کەهزادخانی کوڕی سوبحانوێردیخانی والی ی پێشوی ئەردەڵان، لە خەسرەوخانی

والی ئەردەڵجیش پەنا ئەبەنە بەر مەحموود پاشای بابان. لە هەمان کات دا محەممەد پاشا و عومەربەگی برای مەحموود پاشا هەڵدێن و پەنا ئەبەنە بەر والی ی ئەردەڵان. خەسرەو خان و مەحموود پاشا سەودایەک ئەکەن. ڕێک ئەکەون لە سەر گۆڕینەوەیان. مەحموود پاشا کەهزاد و محەممەد ڕەشید ئەنێرێتەوە بۆ سنە. خەسرەویش محەممەد و عومەر ئەنێرێتەوە بۆ قەڵاچوالان.

مەحموود پاشا هەردوکیانی لە ژێر دارەگەورەکەی قەڵاچوالان دا کوشت (١١٩٤ک / ١٧٨٠ز).(٣٤)

-١٧-

سلێمان پاشا، عوسمان کەهیەی وەزیری پێشو، کە کەهیەی بەغداد بو ویستی لە خۆی نزیک بخاتەوە موتەسەللیمی ی کەرکوکی پێ بەخشی. بەمە ڕازی نەبو ئەیویست بیێنێتەوە بە کەهیای بەغدا. دڵی ڕەنجا بو ویستی لە گەڵ عوسمان پاشای کۆیە و مەحموودپاشای بابان دا قسە یەک بخەن و. کارێک لە دژی وەزیر بکەن. وەزیر دەمێ بو لە بەهانە بو لە مەحموود پاشا ئەیویست بچێتە سەری.

وەزیر بە لەشکرەوە ڕوی کردە کەرکوک. لە کەناری شار لێیوەتەگەی دامەزران. مەحموود پاشا و عوسمان پاشا و، عوسمان کەهیە پێنج تا شەش هەزار سوار و پیادەیان کۆکردەوە لە «دەربەندی بازیان» دامەزران. وەزیریش بارەگەکەی گوێزرایەوە بۆ «خان کێشە» ی نزیک دەربەند

وەزیر بۆ ئەوەی ڕیزەکانیان تێک بدا و، بەماڵەی بابان بکا بە کۆ یەک دا، بۆ یەکێ ئەگەڕا لە باتی مەحموود پاشای دابنێ. حەسەن بەگی کوڕی خالید پاشای کوڕی سلێمان پاشا ڕیزی لەشکری بابانی بە جێ هێشت و چوە ناو ڕیزی هێزەکانی وەزیرەوە.(٣٥) هەروەها مەحموود پاشای کوڕی تەیمور پاشای چوە لا. حەسەنی لە باتی مەحموود و، مەحموودی لە باتی عوسمان دانا. مەحموود پاشا بەمە زۆر تێک چو. مەلا و پیاوچاکانی کرد بە تکاکار و ئەگەر لە جێگەی خۆی بێنێتەوە هەمو مەرجەکانی والی قوبوڵ بکا. حاجی سلێمان بەگی شاوی بە نوێنەرایەتی وەزیر چو بۆ لای بۆ ڕێککەوتن. داوایان لێ کرد: عوسمان کەهیە دور بخاتەوە. دەس لە کۆیەو هەریر هەڵبگرێ. سێ سەد کیسە دراو بدا. یەکێ لە کوڕەکانی بە بارمتە دابنێ لای وەزیر.

والی گەڕایەوە بەغداد. مەحموود پاشا مەرجەکانی پێ جێبەجێ نەکرا. هێزێکی نارده سەر مەحموودپاشای تەیمور پاشا لە کۆیە. بەڵام والی یش هێزێکی نارده سەر ئەم. سەرەنجام وا ڕێک کەوتن کۆیە نە بۆ مەحموودی تەیمور پاشا بێ و نە بۆ عوسمانی مەحموود پاشا. بەڵکو بدرێ بە ئیبراهیم بەگی کوڕی ئەحمەد پاشا (١١٩٦ک / ١٧٨١ز).

والی لە ژێرەوە لە گەڵ ئیبراهیم بەگ ڕێک کەوت بو، ئەو واز لە مەحموود

پاشا بهێنێ، ئەمیش لە جێگەی ئەو بیکا بە میری بابان.

والی سەرلەنوێ لەشکرێکی گەورەی سازدا بەرەو کەرکوک. مەحمود پاشا و عوسمان بەگی کوڕی لە دەربەندی بازیان دامەزران.

وەزیر ناردی بە دوی ئیبراهیم بەگ دا. ئیبراهیم لە گەڵ هەمو براکانی گەیشتنە والی. هەروەها حەسەن بەگی کوڕی شێربەگ و، هەندێ لە میر و گەورەکانی تر. والی خۆی چوە سەر دەربەند. پلەی پاشایەتی بە ئیبراهیم بەخشی و، لە جێگەی مەحمود پاشا کردی بە میری بابان و کۆیە و هەریر.

ڕیزی هێزەکانی مەحمود پاشا تێکچو. هێزێکی ئەوتۆی بە دەورەوە نەما بەرەنگاری بکا. خۆی و دەستوپێوەندەکانی ڕۆیشتن بۆ ئێران. ئیبراهیم پاشا چوە قەڵاچوالان. (٣٦)

- ١٨ -

دوای مردنی کەریمخان (١١٩٣ک / ١٧٧٩ز) ئێران شێوا بو. میراتگرەکانی کەریمخان لە ناو خۆیان دا لە سەر تاج و تەخت خەریکی شەڕی یەکتری بون. دەسەڵاتی بنەماڵەی زەند کز بوبو.

مەحمود پاشا لە ناوایی باخچەی نزیک سنە جێگیر بو. عوسمانی کوڕی بە دیاریەوە نارد بۆ لای عەلیمورادخانی زەند، کە لەو کاتەدا ئیدیعای شایەتی ئێرانی ئەکرد. عەلیموراد خان دەستی بە سەر هەمو ئێران دا نەئەڕۆیشت بە تایبەتی ئازەربایجان. لەو کاتەدا ئەحمەدخانی موقەددەم قەتلوعامی ئێلی بڵباسی کرد بو. هەزار پیاوی بۆ میوانداری دەعوەت کرد بو بۆ مەراغە و شەو لە خەودا هەمویانی کوشت بو. ئێلی بڵباس هاواریان بۆ مەحمود پاشا هێنا بو. وا گومان ئەکرا بوداقخانی موکری لەم پیلانەدا دەستی هەبوبێ.

هەندێ سەرچاوە ئەڵێن: عەلی موراد خان پەشیمان بۆتەوە لە دانانی مەحمود پاشا بە حاکمی موکریان. نامەیەکی نهێنیی بۆ فەرماندەکەی خۆی و، حاکمەکانی ناوچەکە نوسیوە، کە مەحمود پاشا بکوژن. بەڵام نامەکە پێش ئەوەی بگاتە دەستی خاوەنەکانی، دەست ئەوڕەحمان پاشا کەوتوە.

مەحمود پاشا لە «ئێلتیمور» کەوتە بوسەی هێزی عەجەمەوە گوللەیەک پێکای و کوژرا (١١٩٨ک / ١٧٨٣ز). کوڕەکانی مەحمود: عوسمان بەگ و ئەوڕەحمان بەگ بە ناڕەحەتی کشانەوە بۆ سەقز. حاکمی سەقز، عەبباسقولیخان، لەم پیلانەدا دەستی هەبو. عەبباسقولییان کوشت و سەقزیان تاڵان کرد. بە یارمەتی ئێلی بڵباس کشانەوە ڕەواندز. (٣٧)

بەمجۆرە ڕۆژگاری پڕ شەڕوشۆڕ و براکوژی و خۆخۆری ئەم ٥ برایە کۆتایی هات.

پەراوێزەکان

١. الكركوكلي: ٩٤.
٢. الخال، «الشيخ معروف...»: ١٨؛ القزلجي: ٢٦ - ٢٧.
٣. محمد، «شاعر باباني»، کاروان، ژ ٥٠، ل ١٥٩.
٤. امين زكي، «تاريخي سلێماني...»: ٧٢.
٥. الكركوكلي: ١٣٧. العزاوي: ٦/ ٣٤ - ٣٥.
عبدالرحمن السويدي ئەم ڕووداوەی بە شیعر هۆنیوەتەوە لە «حديقه الزوراء» دا نووسراوە.
٦. نامي اصفهاني: ٩٥.
٧. الكركوكلي: ١٤٦. العزاوي: ٦/ ٤٤ - ٤٥.
٨. الكركوكلي: ١٤٦.
٩. الكركوكلي: ١٣٥ - ١٣٦.
١٠. العزاوي: ٦/ ٣٤.
١١. نووسینەکەی پێتوشی بە عەرەبی بەمجۆرەیە:
«تاريخ وفات سليمان باشا ابن خالد باشا: ليلة الجمعة من ذي الحجة سنة ١١٧٨ قتل في بيته داخل الحرم دخل عليه ليلا رجلا من قصبه كوى اسمه فقه ابراهيم فضربه خنجرا وهو نايم على فراشه فمات من تلك الضربه بايام فلاحل. رحمه الله تعالى»
کتێبەکەیش ناوی: «البهجة المرضية في شرح الالفية» لە مەکتەبەی ئەوقافی سلێمانییە بە ژمارە (٢٣١٥).
ڕەنجووری یش نووسیوێتی: «کوشتنی سلێمان پاشای بابان سالی ١١٧٨»
گۆڕەکەی لە قەلاچوالان بوەو، لە سەر کێلەکەی چەند شیعرێکی فارسی نووسراوە. عەبدولعەزیز یاملکی سالی ١٩١٦ چۆتە قەلاچوالان و سەردانی گۆڕی سلێمان پاشای کردوە. دوایی‌تر لە وتارێک دا بە زمانی تورکی لە سەری نووسیوەو، بەشێ لە شیعر و نووسینەکانی سەر کێلەکەی نووسیوەتەوە و لە: «ژین»، ع ١٨، ئەستەمۆڵ، بلاوی کردۆتەوە.
١٢. امين زكي، «تاريخي سلێماني»: ٥٧. ئەمیش لە دەفتەرەکەی حسێن ناظمی وەرگرتوە.
١٣. نیبور: ٧٤.
١٤. الباباني: ١٢١.
١٥. بۆ نموونە بڕوانە: مردوخ کردستانی: ٢/ ١٣٢.
هەندێ سەرچاوەی کوردی ڕووداوەکە بە جۆرێکی تر ئەگێڕنەوە:
حوزنی نووسیوێتی: «سالی ١١٧٦ محەمەد پاشای کوڕی خالید پاشا کە سوپەهدار بو بە ئارەزوی حوکمداریی لە ژێر حوکمی سلێمان دەرچو و بە لەشکرەوە

جووە سەر قەلاچوالان. سلێمان پاشا چووە بەرابەری لە «تارن» دەست بە شەڕ کرا سلێمان پاشا شکا و هەلات. محەمەد پاشا گەلێکی تالان و دیل دەس خست.

سالی ١١٧٧ محەمەد پاشا هێزی زیاد بو لێکی دا سەر سلێمان پاشا لە مەیدانی شەڕدا سلێمان گیرا و کوژرا و لەشکرەکەی بلاو کراوە». حوزنی موکریانی: ١٢٨.

هیچ سەرچاوەیەک پشتیوانی لەم گێڕانەوەیەی حوزنی ناکات و، خۆشی نیشارەتی بۆ هیچ سەرچاوەیەک نەکردوە.

مەحمود ئەحمەد محەمەدیش «بەلگەنامەیەکی کۆن!» ی بلاو کردۆتەوە تێی دا نوسراوە:

«باباسلێمان دوای کوشتنی دلاوەری مونەصەرپەفی کەرکوک نیتر ناتوانێ لە دارەشمانە دانیشێ ئەچێتە قەلاچوالان. داوا لە سەید عومەر ئاغا ئەکا مالەکەی خۆی بۆ چۆل بکا. ئەویش خانوەکەی خۆی ناداتێ. شەو سلێمان ئەدا بە سەریان دا. سەید عومەر و زۆری مالەکانی و هەندێ لە دانیشتوانی گوند ئەکوژێ و مالەکەی لێ زەوت ئەکا. یەکێ لە کوڕەکانی سەید عومەر بە ناوی سەید عەلی هەلدێ بۆ گوندی قاسەحە لە شارەزور. سەید عەلی کوڕێکی ئەبێ بە ناوی سەید ئیبراهیم. سەید ئیبراهیم بۆ تۆلە کردنەوەی باپیری لە قەلاچوالان ئەبێ بە فەقێ. شەوێک هەلی بۆ هەلئەکەوێ لە کاتی نوستن دا سلێمان پاشا ئەکوژێ لە تۆلەی ئەوەی باپیری سلێمان پاشا باپیری برامی کوشت بو.» محمد: «کاروان»، ژ ٣٦، ل ١٣٨ - ١٥٠.

ئەم بەلگەیە، ئەگەرچی هەندێ لە ئاگادارییەکانی بە وردی ڕێکخراوە، بەلام بەلگەکە هەموی لە هەلبەستراو ئەچێ و، پێ ئەچێ لەم سالانەی دوایی دا بۆ مەبەستێکی تایبەتی نوسرابێ. لەبەرئەوە پشتی پێ نابەسترێ. «شەجەرە» و «بەلگە» ی دروستکراو زۆرە.

١٦. الكركوكلي: ١٤٨.

١٧. الكركوكلي: ١٤٨ - ١٤٩؛ العزاوي: ٦/ ٤٧ - ٤٩.

١٨. نامی اصفهانی: ١٨٠ - ١٨٣؛ ورهرام: ٧١ - ٧٢.

١٩. الكركوكلي: ١٤٩؛ نامی اصفهانی: ١٧٨ - ١٧٩؛ ڕەنجوری: «شکستی عەلی مەردان خان و محەمەد پاشا سالی ١١٨٨»

٢٠. الكركوكلي: ١٥١؛ العزاوي: ٦/ ٥٠.

٢١. ڕەنجوری: «هاتنی شەفی خان سالی ١١٨٩».

٢٢. السلفي: «کاروان»، ژ ١٩، ص ١٥٠ - ١٥١.

٢٣. ابن الحاج: «مەهدی نامە» ١٩٧٥.

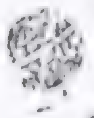
٢٤. مەلا محەمەدی سێبرچی: «تذكرة العوام یا بەیتی ئەوەل و ئاخر»، ١٩٧٩.

٢٥. شێخ محەمەدی خاڵ بە زمانی عەرەبی لە سەر ژیان و بەرهەمەکانی کلێنبکی بە ناوی «البینوشی» نوسیوە و ساڵی ١٩٥٨ لە بەغداد چاپ کراوە.
٢٦. الكركوكلي: ١٥٨. ڕەنجوری: «شکستی خەسرەوخان لە زرێبار ساڵی ١١٩١».
٢٧. الكركوكلي: ١٥٨؛ فخرالكتاب: ١٥٢؛ العزاوي: ٦/ ٦٦ - ٦٧.
٢٨. ڕەنجوری: «کوشتنی تەیمور پاشای کۆیە ٢٥ ی صەفەری ساڵی ١١٩٢». بنەماڵەی پاشاکانی کۆیە ئەچنەوە سەر میرەکانی سۆران.
٢٩. الكركوكلي: ١٦٤؛ العزاوي: ٦/ ٧٥.
٣٠. الكركوكلي: ١٦٥ - ١٦٦؛ العزاوي: ٦/ ٧٨؛ ڕەنجوری: «وەفاتی ئەحمەد پاشای بابان ٢٧ ی جمادی دوەمی ساڵی ١١٩٢».
٣١. الكركوكلي: ١٦٦؛ العزاوي: ٦/ ٧٨
٣٢. الكركوكلي: ١٧٢؛ العزاوي: ٦/ ٨٥.
٣٣. البصري: ١٧٢.
٣٤. ڕیچ: ٤٣٢؛ فخرالكتاب. ١٥٥ - ١٥٧؛ ڕەنجوری: «کوشتنی محەممەد پاشا و عومەر پاشا ڕەمەزانی ساڵی ١١٩٤».
٣٥. حەسەن بەگ کوڕی خالید پاشای سلێمان پاشا بو. خالید لە لایەن ئێرانەوە بە حاکمی مەندەلی دانرا بو. خەڵکی مەندەلی لێ ی هەڵگەڕانەوە و کوشتیان. سەریان بڕی و کەللەسەریان بە دیاری برد بۆ والی ی بەغداد (١١٩٠). العزاوي: ٦/ ٦٨.
٣٦. الكركوكلي: ١٧٧؛ البصري: ١٥٦ - ١٥٧.
٣٧. الكركوكلي: ١٧٨؛ العزاوي: ٦/ ٩٠ - ٩٣؛ اديب الشعرا: ١٨٩ - ١٩١؛ ڕەنجوری: «کوژرانی مەحمود پاشای بابان لە مەحاڵی سابلاغ و یەلتیمور ڕۆژی یەکشەممە ٦ ی جیمادی یەکەمی ١١٩٨».

بلغه من اصله لانه تحديث وكراهته في كلام الشافعي المراد بها التحريم وقد تحمل على ما لا
تحديث فيه ان تقصر وما لا دوج له الفناء ودار لا يجب عمارتهما على مالكهما الرشيد
لانهما تنمية المال وهي لا تجب فلم يكره تركها الى ان تخرب لغير غرض كترك سقي الزرع
والشجر دون ترك زراعة الارض وغرسها ولا ينافي ما هنا من عدم تحريم اضاعة المال
تحريم تخريب المواضع بعرصته لان محل الحرمة حيث كان سببها فعلا كالقاء مال في بحر
وتلك فيه حيث كان سببها تركا لهذه الصور ولمشقة العمل فيما علم بسبب يلزم وليه
عمارة داره وارضه وحفظ ثمره وزرعه وكذا ولي ناظر وقف وامام في الربع العمومي
بل يلزم مالكه رعاية مصالحه ومنها ابقاء عسل للنحل في الكوارة ان تعين لغذائها وعلف
دود القز من ورق التوت ويباع فيه ماله كالبهيمة فان استغنى جاز تجفيفه بالتشميس
وان اهلكه لحصول فائدته كذبح المأكول ولا تكره عمارة لحاجة وان طالت والاخبار
الدالة على منع ما زاد على سبعة اذرع وان فيه الوعيد الشديد محمولة على من فعل
ذلك للخيلاء والتفاخر على الناس وتكره الزيادة عليها اي لغير حاجة وصح ان الرجل
ليؤجر في نفقته كلها الا في هذا التراب اي ما لم يقصد بالانفاق في البناء به مقصدا صالحا

كما هو معلوم والله اعلم

تم يوم الجمعة من شهر ربيع الاول سنة الف ومائتين واثنين واربعين بعد
الهجرة النبوية على مهاجرها افضل الصلاة وازكى السلام بقلم الفقير الى الله المقر
بالذنب والتقصير [illegible] الناس غفر الله له ولوالديه وللمسلمين [illegible] من هو
[illegible] الائمة [illegible] المستقيمة [illegible]
[illegible] بابان [illegible] سليمان [illegible] دام الله [illegible]
الى [illegible] ابن المرحوم المغفور له [illegible] عبد الرحمن
باشا غفر الله لهما ولسائر المسلمين امين
برحمتك يا ارحم الراحمين سبحان ربك رب
العزة عما يصفون وسلام على
المرسلين والحمد لله رب
العالمين

١٢٤٢

١

٦. ئیبراهیم پاشا:
بنیاتنانی شاری سلێمانی

-١-

سلێمان پاشای گەورە، وەکو وەزیرەکانی پێش خۆی، نەیئەهێشت هیچ کام لە گەورەپیاوەکانی عەرەب یان کورد ماوەی درێژ لە شوێنەکانی خۆیان دا بمێنەوە. زو زو ئەیگۆڕین بۆ ئەوەی دەسەلاتیان جێگیر نەبێ و، لە ناو خێزانەکانی خۆیان دا ململانێ بۆ ئەدۆزینەوە. ویستی مەحمود پاشا لا بدات. چەند جارێ گێچەڵی بۆ کرد. دواجار ئەیسا بابانی لە دەس دا هێنشنەوە. کۆیەو هەریری سپارد بە ئیبراهیم بەگ.

ئیبراهیم بەگ کوڕی ئەحمەد پاشای براگەورەی مەحمود پاشا بو. ئەحمەد پاشا دوای مردنی، ئیبراهیم بەگ، عەبدولعەزیز بەگ و، خالید بەگی لە پاش بە جێ ما بو. ئەمانە هەریەکەیان بە جۆرێ لە ڕوداوەکانی ناچەکەدا دەوریان بینی.

سلێمان پاشا لەشکری کۆکردەوە بۆ سەر مەحمود پاشا. مەحمود پاشا لە دەربەندی بازیان دامەزرا. سلێمان پاشا زۆربەزۆر لە گەڵ ئیبراهیم پێکهات بو، لە جێگەی مەحمود پاشا، بیکا بە میری بابان. ئیبراهیم و براکانی و چەند کەسی تر لە بەگزادەکانی بابان گەیشتنە ئۆردوی وەزیر. بە یارمەتی ئەمان مەحمود پاشای شکاند. مەحمود هەڵات بۆ ئێران. ئیبراهیم بە پلەی پاشا بو بە میری بابان و کۆیە و هەریر (١١٩٧ک / ١٧٨٢ز).

-٢-

کە مەحمود پاشا لە ئێلتیمور کوژرا (١١٩٨ک / ١٧٨٣ز) کوڕەکانی ماوەیەک سەرگەردان بون. مەحمود پاشا لە دوای خۆی چەند کوڕێکی بەجێ هێشت بو: عوسمان بەگ، ئەوڕەحمان بەگ، سەلیم بەگ، عەبدوڵلا بەگ، خالید بەگ... عوسمان بەگی کوڕە گەورەی مەحمود پاشا بار و بنەی لە سەقز پێچایەوە، لە گەڵ خێزان و دەسوپێوەندەکانی بە یارمەتی ئێلی بلباس ڕۆیشتە ڕەواندز. کەسوکار و خزمەکانی لەوێ دانا و خۆی چوە ناو ئێلی بلباس، دوایی‌تر چوە ئامێدی، لە ناوکر دانیشت. (١) لەوێوە پێوەندی لە گەڵ وەزیری بەغداد، سلێمان پاشای گەورە، کرد. وەزیر بە هۆی مستەفا ئاغای سیلاحدارەوە «ئەمان»ی بۆ نارد. عوسمان پاشا ڕوی کردە بەغداد. وەزیر دڵنەوایی کرد. دوای ماوەیەک ناوچەکانی قزلرەبات،

بسم الله الرحمن الرحيم

الحمد لله الذي جعل لكل امة شرعة ومنهاجا وخص هذه الامة [illegible] احكاما وحجاجا
وقدم [illegible] من سواهم من [illegible] الاصول والفروع [illegible] والمنهاج
[illegible] استنباطا [illegible] واشهد ان لا اله الا الله وحده لا شريك له واشهد
ان محمدا عبده ورسوله الذي [illegible] صلى الله
عليه وعلى آله وصحبه الذين [illegible] الدين القويم [illegible] من مقاصده [illegible]
[illegible] صلاة وسلاما [illegible] بدوام [illegible] لا تزال [illegible]
[illegible] من [illegible] العالم [illegible] ولي الله
[illegible] ابي زكريا يحيى النووي [illegible]
[illegible] سنة [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

خانەقین و عەلیاوای پێ بەخشی.(٢)

ئەمین زەکی لە بارەی ڕەنجاندن و دڵنەوای میرەکانی بابانەوە نوسیویتی: «ئەم تەوجیهە و دڵنەوایيەی سلێمان پاشا، کە خیلافی طەبعی بو جارجاری ڕوی نەکردە بەعضێ ئومەرای بەبە، لە حسسیکی ئینسانی زیاتر بە مەقصەدێکی سیاسی بو. ئەبوێست دائیمەن بەرامبەر بە حاکمێکی بەبە ئەمیرێکی بەبەی بە دەستەوە بێ. لە لایەکەوە حاکمێکی بەبەی پێ بترسێنێ و لە لایەکی تریشەوە ئەگەر بێ ئەمری کرد دەسبەجێ ئەم ڕەقیبە بنێرێتە جێگەی. خولاصە مەقصەد ئیبقای فیتنە و نیفاق لە بەینی ئومەرای بەبەدا بو»(٣)

-٣-

ماوەیەک بو میرەکانی بابان بیریان لەوە کرد بوەوە لە قەڵاچوالان بگوێزنەوە. سەرانسەری قەڵەمڕەوی بابان شارێکی تێ دا نەبو. قەڵاچوالان، سورداش، بازیان، قەرەداغ... کە ناوەندی بەڕێوەبەرایەتیی هەندێ لە ناوچەکان بون، ئەمانە گوندی گەورە بون.

مەحمود پاشا لە نزیک گوندی مەلکەندی سەرایەکی دروست کرد بو بە تەما بو بیکاتە مەڵبەندی حوکمڕانی. بەڵام فریا نەکەوت تەواوی بکا لایان برد. ئیبراهیم پاشا درێژەی بەم پرۆژەیە دا. بازاڕ و حەمام و مزگەوت و چەند خانوبەکی لێ دروست کرد و بنکەی حوکمڕانی لە قەڵاچوالانەوە گوێزایەوە بو شوێنی تازە کە ناویان نا: سلێمانی (١١٩٩). بو دروستکردنی شاری نوێ، خانوەکانی قەڵاچوالانیان ڕوخاند و، دارو پەردوەکەیان لە دروستکردنی خانوەکانی سلێمانی دا بە کار هێناوە.(٤)

لە سەر ناونانی شارەکە بوچونی جیاواز هەیە. هەندێک ئەڵێن: ئیبراهیم پاشا بە ناوی سلێمان پاشای والی ی ئەوسای بەغدادەوە ناوی ناوە. هەندێکی تر ئەڵێن: بە ناوی باباسلێمانی دامەزرێنەری بنەماڵەی بابانەوە بوە. تا سەردەمی ئیبراهیم دو لە میرە گەورە و ئێهاتوەکانی بابان ناویان سلێمان بوە. سلێمانی یەکەم باپیرە گەورەی ئیبراهیم و، سلێمانی دوەم مامی ئیبراهیم. جگە لەوان، یەکێ لە کوڕەکانیشی ناوی سلێمان بو.

هەرچەندە تۆژینکەرانەوەی هوێ دروستکردنی سلێمانی زوّر باس و بابەت ئەگێڕنەوە. بەڵام ڕەنگە هوێ سیاسی و جەنگی گرنگترین هوێ دروستکردنی بوبێ.(٥)

سلێمانی بو بە ناوەندێکی گرنگی جوڵانەوەی سیاسی و فەرهەنگی و ئەدەبی لە مێژوی نوێ ی کوردا.

-٤-

یەکێ لەو بنیاتانەی لە گەڵ دروستکردنی سلێمانی دا بنیات نراوە

مزگەوتێک بوە کە ناونراوە «مزگەوتی گەورە». ئەمە تەنیا مزگەوتی سلێمانی بوە نوێژی هەینیانی تیا کراوە. ئەگەر مزگەوتەکانی کوردستان لە گەڵ مزگەوتەکانی بەغداد و کەربەلا و نەجەف یا ئەسفەهان و شیراز و تاران بەراورد بکرێن، زۆر هەژارانە دروست کراون. هیچ هونەرێکی ئەندازە و بەناسازیان تێ دا بەدی ناکرێ. بە خشتی کاڵ و قوڕ و دار دروست کراون. مزگەوتی گەورەش هەروا بوە. بەڵام ئەم مزگەوتە کتێبخانەیەکی دەوڵەمەن و گەورەی تێ دا بوە. مامۆستای زانا و تێگەیشتو دەرسیان تێ دا وتۆتەوە. سەدان مەلای زانا و لێوەشاوەی تێ دا پێگەیشتوە.

یەکێ لەو مەلایانەی لە سەرەتای بنیاتنانی سلێمانیەوە لە مزگەوتی گەورە دامەزراوە شێخ مارفی نۆدێ (١١٧٥ - ١٢٥٤) بوە. شێخ مارف لە گوندی نۆدێ لە شارباژێڕ لە دایک بوە. لە ساداتی بەرزنجەیە. بە منالی لە لای باوکی چۆتە بەر خوێندن. ئینجا براوەتە مەدرەسەکەی تەلاچوالان لەوێ ماوەتەوە تا کوژرانی سلێمان پاشا. بە هۆی ئەم ڕوداوە ماوەیەک فەقێکان پەرەوازە بون ئەویش چۆتە لای مەلا محەممەدی ئیبن ئەلحاج لە هەزارمێرد. ٤ سالیش لەوێ خوێندویەتی. هەر ئەو کاتە مەلا عەبدوڵلای بێتوشی بە سەردان لە کوردستان ئەبێ و ماوەیەک لە هەزارمێرد لای ئیبنولحاج ئەبێ. مەلا مارف لە لای ئەویش ئەخوێنێ، ئینجا ئەگەڕێتەوە بۆ تەلاچوالان و لەوێ ئیجازە وەرئەگرێ.

لە مەزەب دا سوننی شافیعی و، لە تەریقەت دا قادری بوە. بە هۆی بیروڕای ئاینیەوە لە ناکۆکی ئێران و عوسمانی دا هەمیشە لە گەڵ عوسمانی بوە و، لە ناکۆکی نێوان پاشاکانی بابان و والی دا، هەمیشە لە گەڵ والی بەغداد بوە.

ژمارەیەکی زۆر کتێبی بە پەخشان و بە هۆنراوە لە زانستەکانی دینی ئیسلام دا، هەروەها لە ڕێزمانی عەرەبی و، بەلاغەت دا بە عەرەبی نوسیوە.

دوای ئەحمەدی خانی، شێخ مارف یەکەمین کەسە فەرهەنگی «ئەحمەدی» عەرەبی - کوردی، بە ناوی «کاک ئەحمەد» ی کوڕیەوە، بە هۆنراوەی کوردی داناوە. ١٤٧٥ وشەی عەرەبی گرتۆتەوە.

لە گەڵ دروستکردنی سلێمانی ئەویش بانگ کراوەتە سلێمانی. لە مزگەوتی گەورە دامەزراوە. خەریکی دەرس وتنەوە و، نوسین بوە و، سەرپەرشتی کتێبخانەکەی کردوە. (٦)

-٥-

سلێمان پاشا هەوڵێکی زۆری ئەدا بۆ دامەزراندنی کۆلەمەن (مەمالیک) و دورخستنەوەی گەورە پیاوانی خۆجێیی عەرەب و کورد لە کاروباری حکومەت. سلێمان بەگی شاوی، یەکێ لە سەرۆکەکانی ئێلی عەرەبی عوبێد، دژی ئەم سیاسەتەی والی بو. لە دانیشتن و کۆڕەکانی دا تواڵجی لە وەزیر ئەگرت و گاڵتەی

بە ئەسڵ و فەسڵی نەکرد. لە هەمان کات دا دژی ئەحمەد ئاغای موهردار بو، ئەحمەد ئاغا یەکە پیاوی وەزیر و خاوەن نوفوزێکی زۆر بو لە دەزگای بەڕێوەبەرایەتی دا، دوایی بو بە کەهیەی وەزیر. بەڵام لەبەر ئەوەی پیاوێکی دەسەڵاتدار بو و، زۆری خزمەتی دەوڵەت کرد بو، والی نەیئەتوانی بە ئاسانی سزای بدا. والی، شاوی لە بەغداد دور خستەوە. شاوی لە شوێنێکی نزیک بەغداد هەڵی دا. پیاوەکانی ئێلەکەی خۆی لێ کۆبونەوە.

وەزیر هێزی کۆکردەوە بینێرێتە سەری. ئەحمەد ئاغا و لەشکری بەغدادی ساز دا. ناردی ئیبراهیم پاشا و لەشکری بابانیش بێن. هێزەکە خرایە ژێر سەرکردایەتی ئیبراهیم پاشا. سلێمان بەگ بە خۆی دا ڕانەپەرمو بەرەنگاریی بکا. هەڵات بۆ تکریت. لەوێش چونە سەری، باروبنەی بەجێ هێشت و خۆی کشایەوە بۆ دەوروبەری خابور. کەلوپەلەکەی تاڵان کرا و لەشکر گەڕایەوە بەغدا (١٢٠٠ک / ١٧٨٥ز).(٧)

-٦-

ساڵی ١٢٠٠ک (١٧٨٥ز) وشکە ساڵ بو. گرانی و قاتوقڕی بڵاو بوەوە. خەڵکی برسی لە بەغداد وروژان و هێرشیان کردە سەر سەرای حکومەت. لێیان دان هەندێکیان کوشتن و، هەندێکیان گرتن و هەڵیان واسین.(٨)

-٧-

سلێمان بەگی شاوی هێزی لە خۆی کۆکردەوە و، لە عانە دانیشت. والی دیسان هێزێکی ناردە سەری. بەشێکی ئەم هێزە دیسان کورد بو. لە نزیک فەللوجە هەردو هێز پێکا هەڵپژان. هێزی شاوی لەشکری والی شکاند. لەم شەڕەدا بەکر پاشای کۆیی کوژرا و، سەرکردەی لەشکرەکە و، مەحمود پاشای بەنوبر پاشای کۆیە بە دیل گیران. بەڵام سلێمان بەگ مەحمودی بەردا و ئەسپ و کەلوپەلەکانیشی دایەوە.

دوای ئەم شەڕە بە مانگێ سلێمان بەگ هەڵی کوتایە سەر بەغداد. گەیشتە ناو کەرخ. بەڵام هێزەکانی والی هێزەکانی شاوییان شکاند. شاوی دیسان کشایەوە. شاوی لە گەڵ ثوەینی شێخی مونتەفیک و حەمەد ئال حەمود شێخی خەزاعیل پەیمانی بەست و بون بە هاودەنگ. یەکگرتنی ئەم ٣ هێزە مەترسیەکی گەورەی بۆ سەر والی دروست کرد. دەسەڵاتی مەمالیکی خستبوە مەترسیەوە.

وەزیر ناردی بە دوای ئیبراهیم پاشای بابان و عەبدولفەتاح پاشای درنە و باجەلان، کە بە خۆیان و هێزەکانیانەوە ئامادە بن بۆ شەڕ. هەردوکیان بە هێزەکانیانەوە هاتن بەڵام وەزیر بیانوی ئەوەی پێ گرتن، کە هێزەکانیان وەکو پێویست پۆشتە و تەیار نین. هەردوکیانی لێ خست. عوسمانی مەحمود پاشای لە

جێگەی ئیبراهیم و، عەبدولقادری لە جێگەی عەبدولفەتاح دانا (١٢٠١ک / ١٧٨٦ز). بەڵام هێزەکانی هەموویانی برد بۆ شەڕەکە.

عوسمان، ئەوڕەحمانی برای بە پەلە ناردەوە بۆ کوردستان بۆ سازدان و کۆکردنەوەی هێز. زۆری پێ نەچو بە ٢ هەزار کەسەوە گەڕایەوە بۆ بەغداد. وەزیر دەستی خستە بوە ناو شێخەکانی مونتەفیک و خەزاعیلەوە. حەمود بن ثامر لە مونتەفیک و موحسین ئال حەمەدی لە خەزاعیل هەڵ گیرا بووەوە.

لەشکری وەزیر چوە سەر ئێلەکانی عەرەب. سلێمان بەگ و ثوەینی و حەمەد نزیکەی ٢٠ هەزار سوار و پیادەیان کۆکردبووەوە و خۆیان بۆ شەڕێکی گەورە ئامادە کرد بو. لە شوێنێک دا بە ناوی (ام الحنطه) هەردو هێز لێکیان دا. عوسمان پاشای بابان سەرکردایەتی باڵی چەپ و ئیبراهیم پاشای بابان سەرکردایەتی باڵی راستی ئەکرد و، وەزیر خۆیشی لە ناوەڕاست دا بو. شەڕێکی قورس قەوما. ئێلەکانی عەرەب ٣ هەزار سوار و پیادەیەکی زۆریان لێ کوژرا. ٣ منارەیان لە کەللەسەری کوژراوەکانیان دروست کرد. شۆڕشەکەیان شکا و سەرکردەکانیان بڵاوەیان لێ کرد (سەرەتای موحەڕڕەمی ١٢٠٢ک / ١٧٨٧ز). (٩)

عوسمان پاشا چوە سلێمانی و، ئیبراهیم پاشا لە بەغداد دانیشت.

-٨-

مستەفا ئاغای کوڕی «موتەسەللیم»ی بەصرا رقی لە وەزیر بو. بە نهێنی کەوتە پێوەندی لە گەڵ عوسمان پاشا. دۆستایەتی کۆنیان لە بەین دا هەبو. پێوەندی لە گەڵ ثوەینی شێخی مونتەفیک کرد. هەروەها زۆر گەورەپیاوی تری کرد بو بە هاودەنگی خۆی. وەزیر ویستی لەشکرکێشی بکا بۆ سەر مستەفا ئاغا لە بەصرا. عوسمان پاشای ئاگادار کرد هێزەکانی کۆ بکاتەوە بۆ بەشداری لەم لەشکرکێشییە دا. سلێمان بەگی شاوی ویستی تۆڵەی کۆنیان لێ بکاتەوە و دڵی وەزیر لە خۆی پاک بکاتەوە. ئاگاداری وەزیری کرد کە ئەوانە شتێکیان لە بەین دا هەیە. داوای لە وەزیر کرد باوەڕپێکراوێکی خۆی بنێرێ نهێنییەکانی بۆ بڵێ. وەزیر باوەڕپێکراوێکی نارده لای. سلێمان بەگی شاوی کابرای باوەڕپێکراوی لە کەینوبەینی مستەفا ئاغای موتەسەللیمی بەصرا و عوسمان پاشا ئاگادار کرد، نامەکانی عوسمان پاشای دایە. وەزیر بۆ ئەوەی عوسمان پاشا فریو بدا بانگی کرد بۆ بەغدا. خوازبێنی خوشکەکەی لێ کرد بۆ عەبدوللا بەگی برای ئەحمەد کەهیە و، ڕێگەی دا بگەڕێتەوە بۆ کوردستان، بەو مەرجەی لە بەهاردا بە خۆی و لەشکری بابانەوە بێت بۆ بەغداد بۆ هاوبەشی لە لەشکرکێشی دا بۆ سەر بەصرا.

بەهار عوسمان پاشا ئامادە بو. لەشکرکێشی بۆ سەر بەصرا دەستی پێ کرد. مستەفا ئاغا و ثوەینی هەڵاتن. بێ شەڕ بەصرا گیرا. والی گەڕایەوە بەغداد. لە نزیک بەغداد خێوەتی هەڵ دا. والی عوسمان پاشای لە گەڵ خۆی سواری کەشتی

کرد و بردیە بەغداد.

لە کۆڕێکی گشتی دا وەزیر بەرەو ڕووی عوسمان پاشا بووەوە. تاوانباری کرد بە «خیانەت». وەکو بەڵگەی ئەم خیانەتە نامەکانی عوسمان پاشا بۆ سلێمان بەگی شاوی نارد بۆ ئاشکرا کرد. عوسمان پاشا گیرا و خرایە زیندانەوە. لە هەمان کۆڕدا قاوەیەکی ژەهراوییان دەرخوارد دا. عوسمان پاشا لە زیندان دا نەخۆش کەوت. نەخۆشییەکەی سەختتر بوو. لە زیندانەوە گوێزرایانەوە ماڵی یەکێ لە گەورەپیاوەکانی بەغداد: محەممەد سەعیدی دەفتەردار. پزیشک تەرخان کرا بۆ چارەسەرکردنی. سوودی نەبوو. ئیجا گوێزرایانەوە بۆ ماڵی دایکی محەممەد سەعید. دوای چەند ڕۆژێ لەوێ دا مرد (١٢٠٢ک / ١٧٨٧ز). گەورەپیاوەکانی بەغداد، ئەوانە ئەحمەد کەهیە، لە پشت تەرمەکەیەوە ڕۆیشتن. وا باو بوو ئەم «ئەحمەد»ە دەرمانخواردی کردوە. تەرمەکەی لە گۆڕستانی ئیمام ئەعظەم بە خاک سپێردرا.(١)

ئیبراهیم پاشا لە بەغداد دانیشتبوو. والی لە جێگەی عوسمان پاشا کردبوویەوە بە حاکمی بابان (١٢٠٢ک / ١٧٨٧) و کۆیە و هەرێمی سپاردەوە بە مەحموود پاشای کوڕی تەیموور پاشا. بەڵام لەم ماوەیەدا مەحموود پاشاش مرد. کۆیە و هەرێمیشی سپارد بە ئیبراهیم پاشا.

-٩-

عوسمان پاشا کە بانگ کرا بوو بۆ بەغداد، ئەوڕەحمان بەگی برای لە جێگەی خۆی لە سلێمانی دانا بوو. ئەوڕەحمان بەگ کە بە گیران و مردنی عوسمان پاشای برای و، دانانی ئیبراهیم پاشای زانی، خۆی و کەسوکار و دەسوپێوەندەکانی کۆ کردەوە سلێمانی بە جێ هێشت و ڕووی کردە ئێران. نامەیەکیشی بۆ والی نووسی ئاگاداری کرد بوو کە بڕیاری داوە ئەم وڵاتە بە جێ بهێڵێ و سەری خۆی هەڵبگرێ بۆ ئێران.

سلێمان پاشای وەزیر بۆ سەیران و ڕاو چوو بوو بۆ نزیک مەندەلی. ئەوڕەحمان بەگ ئەمەی بە هەل زانی نامەیەکی تری بۆ نووسی داوای لێبووردنی لێ کرد. والی لە پەنابردنی گەورەکانی کورد بۆ ئێران ئەسڵەمییەوە. هەوڵی ئەدا زوو چارەی بکا. ناردی بە دوای ئەوڕەحمان بەگ دا و «ئەمانننامە»ی بۆ نارد کە بە دڵنیایی بگەڕێتەوە.

ئەوڕەحمان بەگ خۆی و دەسوپێوەندەکانی چوونە بەغداد و لەوێ نیشتەجێ بوون.

والییەکانی بەغداد هەرگیز نەیانئەهێشت پاشاکانی بابان ماوەی درێژ لە شوێنەکانی خۆیان دا بە ئاسوودەیی بمێننەوە. زووزوو ئەیانگۆڕین و، مێشل و ملۆزمیان لە ناو بنەماڵەکانی خۆیان دا بۆ ئەدۆزینەوە. والی بێ ئەوەی هیچ بیانوویەکی بە جێ ی بە دەستەوە بێ دیسانەوە ئیبراهیم پاشای لێ خست و، ئەوڕەحمان بەگی بە پلەی

پاشا لە جێگە دانا، ناوچەکانی بابان و کۆیە و هەریری پێ سپارد (١٢٠٤ک / ١٧٨٩ز).

میرەکانی بابان لە ناو خۆیان دا، لە گەڵ یەکتری، زۆر خراپ بون. کە یەکێکیان لا ئەبرا و یەکێکی کە لە جێگەی دائەنرا. دەسوپێوەندەکانی پاشای پێشویان ئازار ئەدا و ئەیان ڕوتاندنەوە، تەنانەت هەندێ جار خێزانەکانیشیان، کە بە زۆری خزمی خۆیان بون، لەم تەنگ پێ هەڵچنینە دەرباز نەئەبون. لەبەر ئەوە ئیبراهیم پاشا کە بیستی لابراوە و، ئەوڕەحمان پاشا لە جێگەی دانراوە، خێزان و بار و بنەی پێنجابەوە لە سلێمانییەوە ڕەوانەی بەغدایان بکا. عەبدولعەزیز بەگی برای لە گەڵ ناردن.

ئەوڕەحمان پاشا لە پێش خۆی دا سەلیم بەگی برای نارد کاروباری سلێمانی بگرێتە دەست. سەلیم بەگ لە گلەزەردە توشی کاروانەکەی عەزیز بەگ بو. بو بە شەڕیان. عەزیز بەگ لە کاتی شەڕدا لە وڵاخەکەی گلا و بە برینداری بە دیل گیرا. ئیبراهیم پاشا کە زانی ڕێگەی بەغدادی لێ گیراوە ڕوی کردە ئێران. ئەوڕەحمان پاشا عەزیز بەگی بە گیراوی نارد بۆ بەغداد.

والی زانی ئیبراهیم پاشا بە ناچاری ڕوی لە ئێران کردوە. عەزیز بەگی بەردا و، محەممەد بەگی شاوی نارد بۆ ئێران بە دوی ئیبراهیم پاشا دا.

ئیبراهیم پاشا گەڕایەوە بەغداد. والی بە ڕێزەوە لە بەغداد دایینا و، ناوچەکانی قزلرەبات، قزولە، خانەقین، عەلیاوا، دێهاتەکانی بەشیر و تازەخورماتوی بۆ تەرخان کرد (١٢٠٥ک / ١٧٩٠ز). (١١)

-١٠-

لەو کاتەوە کە ئیبراهیم پاشا لێخرا بو (١٢٠٤ک / ١٧٨٩ز) بە گۆشەگری لە بەغداد دانیشت بو. والی ویستی دڵخۆشی بدانەوە. ئەوڕەحمان پاشای بانگ کرد بو بەغدا. دەسبەسەر گلی دایەوە. ناوچەی بابانی لێ سەندەوە و، دیسانەوە سپاردی بە ئیبراهیم پاشا، کۆیەو هەریر بە دەس ئەوڕەحمان پاشاوە مایەوە. سەلیم بەگی برای سەرپەرشتی ئەکرد. (١٢)

-١١-

سلێمان پاشای والی مرد (١٢١٧ک / ١٨٠٢ز). عەلی پاشا بو بە والی. والی نوێ کارەکانی بە تاڵانکردنی ئێلاتی کورد دەس پێ کرد.

ئێلی بڵباس لە گەڵ کاربەدەستانی ئێران تێکچو بون. حکومەتی ئێران داوای لە دەوڵەتی عوسمانی کرد بو ئەویش تەمێ یان بکات. ئێلی بڵباس بۆ لەوەڕخۆری تا نزیک کۆیە و هەولێر ئەهاتن. والی ئەمەی بە هەل زانی. لەشکری کۆ کردەوە بۆ سەر بڵباس. ئەوڕەحمان پاشای بابان و محەممەد پاشای کۆیە و عەبدولفەتاح پاشای

باخەلان لە گەڵ هێزەکەی خۆی بون. فەرمانی دا بە ئیبراهیم پاشا، ئەویش بە لەشکری بابانەوە لە لای خۆیەوە بچێ بۆ سەرکوتکردنی بلباس.

لەشکری والی بەغداد بەرێ کەوت بەرەو ئالتون کۆپری و لەوێوە بۆ هەولێر. ئیبراهیم پاشا ئیشتە سەر بلباس و، دەسکەوت و تالانی لە گەڵ خۆی برد و، لە هەولێر لە گەڵ والی بەکیان گرتەوە (١٢١٧ک / ١٨٠٢ز).

ئەو تالانییەی گەیشتە هەولێر، جگە لە وەی لە رێگە مردار بوبوەوە یان خورا بو: شەست هەزار سەر ئاژەڵ و، دو هەزار سەر مەنگ و، زیاتر لە دو هەزار ئێستر بو.(١٣)

-١٢-

والی هەر لە هەولێرەوە ئەو لەشکرەی کۆی کرد بوەوە سازی دا بۆ سەر یەزیدییەکانی سنجار. بەرەو موسڵ ڕۆیشتن و، هەڵیان کوتایە سەر سنجار و ئاواییەکانی یەزیدییەکان. ئەم شەڕەیان خست بوە قالبی شەڕی دینیی ئیسلام و کافرەوە.

نوسەری «دوحە» ڕەوتی شەڕەکە بەمجۆرە ئەگێڕێتەوە:

«دەوری باخییەکانیان گرت و، بە توندی ئاگربارانیان کردن بە جۆرێ کە ناچار بون ماڵ و خانوەکانیان بە جێ بهێڵن و، بۆ ڕزگارکردنی گیانی خۆیان ڕایان کرد بۆ لوتکەی چیاکان. هێزەکە ماڵ و گوندەکانی داگیر کردن و، هەرچی کەلوپەل و ئازوقەیان تێ دا بو بردیان و، ڕەز و باخەکانیان وێران کردن...

...هێرشەکە تەنگی بە یەزیدییەکان هەڵچنی و لە هەمو لایەکەوە دەوریان دان، زۆریان بون بە نیشانەی گوللەی تفەنگچییەکان کوژران و برینداربون، ڕێگە درا بەو خێڵانەی لە گەڵ لەشکرکێشییەکە بون: عوبێد و ئال جەربا و هی تر، پەلاماریان بدەن. ئەوانیش کەوتنە ڕاونان و ڕاوکردنیان، خەریک بو بە تەواوی لە ناو بچن، ئەوانەیان بە زیندویەتی مابون خۆیان بە دەستەوە دا و، گوێڕایەڵی و سەردانەواندنیان ڕاگەیاند.»(١٤)

ئیبراهیم لە کاتی ئەم شەڕەدا نەخۆشییەکی گرانی گرت. سەرکردایەتی لەشکری بابانی بە خالید بەگی برای سپارد، ئیبراهیم پاشایان لە ناو تەختەڕەوان دا بردەوە بۆ موسڵ، لەوێ مرد و، لە «نەبی یونس» ئێنژرا (١٢١٧ک / ١٨٠٢ز).(١٥)

-١٣-

ئیبراهیم پاشا پیاوێکی تێگەیشتوی هەڵکەوتو بوە. لە کاروباری بەڕێوەبردنی دەوڵەت دا شارەزا بوە. ڕێزی لە زاناکان گرتوە. وا باوە، لە ژیانی ڕۆژانەدا و، لە هەڵسوکەوتی دا لە گەڵ خەڵک وەکو شازادەیەکی ئەریستۆکراتی ڕەفتاری کردوە. گرنگترین کاری بنیاتنانی شاری سلێمانی بو، بەڵام بە هۆی

ناثارامی سیاسی و، ناکۆکی ناوخۆی میرەکانی بابانەوە، نەیتوانی لەم شارەدا کە خۆی دروستی کرد بو، بە ئاسودەیی بژی. تەنانەت جێگە گۆڕێکیشی بە نسیب نەبو.

چەند کەسێ لە زانا ناسراوەکانی ئەو زەمانە ستایشیان کردوە. لەوانە: سەید عەبدوللەطیفی بەرزنجی، بە عەرەبی و، مەولانا خالیدی نەقشبەندی، بە فارسی، چەند شیعرێکیان لە ستایشی دا داناوە.(١٦)

پەراوێزەکان

١. ئاوکر: ناوچەیەکە لە نێوان ڕوبارەکانی کومل و خازر دا لە قەزای شێخان.

٢. العزاوی: ٦/ ٩٣.

٣. امین زکی، «تاریخی سلێمانی...»: ٩٧.

٤. ڕەنجوری: «ئاواکردنەوەی سلێمانی و ڕوخاندنی قەڵاچوالان سالی ١١٩٩»

٥. امین زکی، «تاریخی سلێمانی..»: ٨٩ - ٩٠؛ خورشید: «کاروان»، ژ ٥٤، ل ١٥٠ - ١٥٩.

٦. شێخ محەمەدی خاڵ لە سەر ژیان و بەرهەمەکانی شێخ مارف کتێبێکی بە عەرەبی لە ژێر ناوی: «الشیخ معروف النودهی البرزنجی» نوسیوە، سالی ١٩٦١ لە بەغدا چاپ کراوە. لەم ساڵانەی دواییش دا بەشێکی بەرهەمەکانی چاپ کراوە.

٧. الکرکوکلی: ١٨٢؛ البصری: ١٦٩.

٨. الکرکوکلی: ١٨٢؛ البصری: ١٦٩.

٩. الکرکوکلی: ١٨٤ - ١٨٧؛ البصری. ١٧٢ - ١٧٧.

١٠. الکرکوکلی: ١٨٨ - ١٩١؛ البصری: ١٧٩ - ١٨٣. العزاوی: ٦/ ١٠٣ - ١٠٦.

لە ساڵ و ڕۆژی مردنی عوسمان پاشادا سەرچاوەکان جیاوازن. «مطالع السعود» ئەڵێ: «لە کۆتایی ڕەمەزانی ١٢٠٣» دا بوە. نوسەری «دوحە» یش هەمان ساڵی نوسیوە، بەڵام ڕەنجوری ئەڵێ: «وەفاتی عوسمان پاشا لە بەغداد ٩ ی جیمادی یەکەمی ١٢٠٤»، لەبەرئەوەی ڕەنجوری خۆی لە ڕوداوەکان و داوودەزگای بابانەوە نزیک بوە ڕەنگە دیاریکردنەکەی ئەم لە هەمویان زیاتر جێگەی باوەڕ بێ.

١١. الکرکوکلی: ١٩٣؛ البصری: ٢٠١ - ٢٠٢؛ العزاوی: ٦/ ١٠٧ - ١٠٨.

١٢. الکرکوکلی: ٢٠٣؛ البصری: ٢١١؛ العمری: ٤٧؛ العزاوی: ٦/

۱۲. ڕەنجووری: «دانانی ئیبراهیم پاشا لە سەر سلێمانی بە تەنیا ساڵی ۱۲۱۲ لە ۱٦ ی ذولقەعیدەدا»
۱۳. الکرکوکلی: ۲۲۲ - ۲۲۳؛ البصری: ۲٤۷؛ العمری: ٦۲.
۱٤. الکرکوکلی: ۲۲۳.
۱٥. الکرکوکلی: ۲۲۳؛ البصری: ۲٤۷ - ۲٤۸؛ العزاوی: ٦/ ۱٥٥.
۱٦. یەکێ لە شیعرەکانی مەولانا خالید ئەم قەصیدەیەیە بە فارسی:

از پس حمد ملک ذوالجلال
بعد درود مه برج کمال
به که به اوصاف شه دادگر
خامه کنم رشک ده نیشکر
ان شه دریا دل والا تبار
داور دارا سیر جم وقار
کوه شرف، کان سخا و هنر
هرکه شود از کرمش بهرەور
رتبه(ی) عالیش بدانسان شود
تاج سرش صیقل کیوان شود
کشتی تن در یم احسان او
خرد کند موجه(ی) توفان او
خصم خجل کشته(ی) شمشیر او
چرخ سراسیمه(ی) تدبیر او
خواست برد سر بەدراز امر او
خورد دو سیلی زکف قهر او
اینکه بر او چشمه(ی) شمس و قمر
مانده نشان بسته ز جوزا کمر
شاهد اقبال در اغوش او
صد جم و کی غاشیه بر دوش او
عالم و رغبت ده اریاب شرع
ارض و سمائی است به اصل و به فرع
گشت ز همنامی او پیش ازین
اتش نمرود چو خلد برین
تا زده ان مهر عدالت علم
رخت برون برده ز عالم الم
باز به گنجشک دهد دانەرا
شمع نسوزد پر پروانەرا

الغرض از حمایت امن و امان
داغ نهد بر دل نوشیروان
مهدی اگر گردد ازین باخبر
«یحسبه سنه خیر البشر»
بانی این بلده(ی) جنت نهاد
رشک ده روضه(ی) «ذات العماد»
بس که فرح می دهد ان گلستان
حافظ شیراز بلاغت نشان
بیند اگر یک نفس جای خویش
نسخ کند نعت مصلای خویش
کرد خرد ختم سخن اینچنین
«انک فیها لمن الخالدین»
معتمدی: ۳۲۹ - ۳۳۰.

هذا كتاب عقيده نامه كرديه

بسم الله الرحمن الرحيم وبه نستعين

اگر كسى بپرسيت اسلام چيه اسلام پنج ركنن عقيده

لسر هموو مسلمانى عاقل بالغى واجبه بزانيت ئلبتيا

بى يكا اول اونه اشهد بدل ودزانم بيقين بزبان

وليم باختيار ان لا اله هيچ معبود بحق نيه

الا يه بپرستن بى الا الله الا اوزاته نبيت

واجبه بوني بخلقه هموو صفتى كمالى هيه هيچ نقص نيه

...

آسمانى حسابيان لگل بكمن ... بووه يه ... كاران

ناو بنه جهنمى خدا عاصيان بكمن لعذاب جوار ... بوويه

بدلان كه جهنميان ببينه دروغ لياتن او انه بيچاره بوويه

مرتبه جاكو عالى پايه بلند يان بده البهشتى ه ه ه

تمت كتاب عقيده كرديه

مصنفات حضرت مولانا خالد

رحمة الله ...

...

٧. ئەورەحمان پاشا:
خولیای سەربەخۆیی

-١-

ئەورەحمان پاشا لە ١٢٠٤ک (١٧٨٩ز) ەوە حوکمڕانی بەردەوام بو تا ١٢١٢ک (١٧٩٧ز). لەو ماوەیەدا وڵات بەرەو خۆشییەوە چو، ئاسایش چەسپی بو. کاروباری وڵاتی بە ڕێکوپێکی بەڕێوە ئەبرد. والی بە پێ ی نەریتی والییەکانی پێش خۆی نەی ئەویست میری بابان ماوەیەکی دریژ نیشتەوە، جێگیر بێ و بنەماڵەکەیان یەک بخات.

ماوەیەکی دریژ بو ئیبراهیم پاشا بە گۆشەگیری دور لە کاروباری سیاسی لە بەغدا بو. والی ویستی ئاوڕێکی لێ بداتەوە. ناردی بە دوای ئەورەحمان پاشادا بۆ بەغداد. نەخۆش بو لە ناو تەختەڕەوان دا هێنایان بۆ بەغداد. بەڵام لە گەڵ خۆی دیاری ی زۆری هێنا بو. ئەوانە چل دەست جل و، ئەسپ و، پارە. والی ئەورەحمان پاشای لە بەغدادا گل دایەوە. بە بیانوی نەخۆشییەوە لە گوایە کاروباری وڵاتی پێ بەڕێوە نابرێ ناوچەی بابانی لێ سەندەوە دای بە ئیبراهیم و، تەنیا کۆیە و هەریری لە دەس دا هێشتەوە. ئەویش سپێردرا بە سەلیم بەگی برای. دەستوپێوەندەکانی ئەورەحمان پاشا چونە کۆیە (١٢١٢ک / ١٧٩٧ز).(١)

چوار ساڵ ئەورەحمان پاشا بە دەستبەسەری لە بەغداد مایەوە. سەلیم بەگ سەرپەرشتی کۆیەی ئەکرد. لەگەڵ مستەفا بەگی حاکمی ڕەواندز بو بە شەڕیان (١٢١٦ک / ١٨٠١ز). یەکێ لە سەرکردەکانی هێزەکەی سەلیم بەگ کوژرا. مستەفا لای والی ی بەغداد شکاتی لە سەلیم کرد. والی داوای لە سەلیم کرد لە گەڵ مستەفا پێک بێ. بەڵام سەلیم فرسەتی لە مستەفا بەگ هێنا نزیک ئالتون کۆپری کوشتی. والی لەمە توڕە بو. فەرمانی دا بە ئیبراهیم پاشا، سەلیم بگرێ و، ڕەوانەی بەغدادی بکات. سەلیم لە پێش دا هەڵات بۆ کەرکوک و، دوایی خۆی چوە بەغداد.

والی خۆی لە بەهانە بو لە ئەورەحمان پاشا. گوایە «پیاوی ئەبو لەو فەرمانانەی لە بەغدادەوە بۆ ی ئەکران» ئەمەی کرد بە بیانو، کۆیە و هەریری لێ سەندەوە و، دای بە محەممەد بەگی مەحمود پاشای کۆیە. ئەورەحمان و سەلیمی گرت و، بە گیراوی ڕەوانەی زیندانی حیللەی کردن (١٢١٦ک / ١٨٠١ز).(٢)

ئەورەحمان، قینی لە محەممەد پاشا هەڵگرت. پاشان تۆڵەی ئەمەی لێ

کردەوە.

دوای گیرانی ئەوڕەحمان پاشا و سەلیم بەگ، براکانی: خالید بەگ، ئەحمەد بەگ، عەبدوللا بەگ و، ئامۆزاکانی بە چوارسەد سوارەوە پەنایان بۆ موسڵ برد. محەممەد پاشای ئال جەلیلی داڵدەی دان و، دایەزراندن و، موچەی مانگانەی بۆ بڕینەوە. لای والی ی بەغدادیش «شەفاعەت» ی بۆ کردن. والی لێ یان خۆش بو.(۳)

-۲-

لەم ماوەیەدا تاعون لە بەغدا بڵاو بوەوە. هەروەها وەهابییەکان هەڵیان کوتایە سەر کەربەلا و تاڵانیان کرد و نزیکەی هەزار کەسیان کوشت.

والی فەرمانی بۆ عەلی پاشا دەرکرد بچێ بۆ دەرکردنی وەهابییەکان و، خۆیشی لە ترسی نەخۆشی بەماڵەوە چو بۆ خالص.

وەزیر سلێمان پاشای پاشای گەورە مرد (۱۲۱۷ک / ۱۸۰۲ز). نزیکەی ۲٤ ساڵ حوکمی بەغدادی کرد بو. وەزیر ۳ کوڕ و ٤ کچی هەبو. کوڕەکانی: سەعید، صالح، صادق، بچوک بون. کچەکانی دوانیان درا بون بە شو: یەکێکیان هاوسەری عەلی پاشای کەهیەو، ئەوی تریان ژنی سەلیم ئاغای موتەصەڕیفی بەصرا بو. دوکچەکەی تری: یەکێکیان مارەبڕی داودئاغا (دوایی داودپاشا) و، ئەوی تریان مارەبڕی ئەصیف ئاغا بو.

وەزیر بەر لە مردنی وەسیەتی کرد عەلی پاشا، کە یەکێ لە کۆیلە ئازادکرەوەکانی خۆی و زاوایشی بو، جێگەی بگرێتەوە و، داوای لەوانی تر کرد هەمویان گوێڕایەڵی و پشتگیری بکەن.

ئاژاوەیەکی گەورە دژی عەلی پاشا دەستی پێ کرد. سەرۆکی یەنیچەری و سەلیم ئاغا لە پشتی ئاژاوەکەوە بون. بۆ ئەوەی ئاژاوەکە بخەوێنن، ویستیان سەعید بەگی کوڕی سلێمان پاشای گەورە لە جێگەی والی دابنێن. سەلیم بۆ بەهێزکردنی خۆی، ناردی ئەوڕەحمان پاشا و سەلیم بەگی برایان لە حیللە هێنایەوە بەغداد و ئازادی کردن. ئاژاوە درێژەی کێشا. سەرەنجام عەلی پاشا ئاژاوەکەی دامرکاندەوە. ئەوڕەحمان پاشا هەڵات بەڵام لە ئەعظەمییە گیرایەوە. سەلیم بەگی برای دەرباز بو بۆ موسڵ. ئەوڕەحمان پاشا خەریک بو لەم هەرایەدا سەری تێ دا بچێ. محەممەد پاشای ئال جەلیلی و، چەند پیاوماقوڵێکی والی بۆی تێ کەوتن لە مردن ڕزگاریان کردن.

عەلی پاشا لە ئەستەمولەوە دانرا بە وەزیری بەغداد (۱۲۱۷ک / ۱۸۰۲ز).(٤)

ئەوڕەحمان پاشا لە بەغداد نیشتەجێ بو. وەزیر ئەیویست لە خۆی نزیک بخاتەوە.

-٣-

لەو لەشکرکێشییەدا کە عەلی پاشا بۆ سەر بلباس و یەزیدییەکانی سنجاری کرد، داوای لە ئەوڕەحمان پاشا کرد ئەویش بەشدار بێ. ئەویش ناردی بە شوێن سەلیم بەگ و براکانی دا، کە لە کاتی پشێوییەکەی بەغداد دا ڕایان کرد بوە موسڵ و ئال جەلیلی دالدەی دابون، هاتن و هەموویان لە بەغدادا کۆبونەوە.

والی، ئەوڕەحمان پاشا و، محەمەد پاشای ئەتمور پاشای کۆیە و، عەبدولفەتاح پاشای باجەلانی خستە پاڵ خۆی. فەرمانبێشی دا بو، ئیبراهیم پاشای بابانیش، لە لای خۆیەوە، پەلاماری بلباس بدا. بلباس سەرکوت و تالان کرا. لەشکر ڕوی کردە سنجار. لە بەختی ئەوڕەحمان پاشادا، ئیبراهیم پاشا لە موسڵ دا مرد و، بەمەش ملۆزمێنکی بەهێزی لە کۆڵ بوەوە (١٢١٧ک / ١٨٠٢ز).

عەلی پاشا ویستی خالید پاشای ئەحمەد پاشا لە جێگەی ئیبراهیم پاشای برای دا دانێ، گەورەپیاوەکانی بابان، ئەوڕەحمان پاشایان پەسند کرد. والی لە سەر داخوازی ئەوان ئەوڕەحمان پاشای دانایەوە بە حاکمی بابان (١٢١٨ ک / ١٨٠٣ز).(٥)

-٤-

وەهابییەکان ڕوەو بەصرا کشا بون. دەوڵەتی عوسمانییان خستبوە عابلەوە، سوڵتان فەرمانی دەرکرد بۆ والی ی بەغدا، تەمێیان بکات. ئەویش کەوتە خۆی و بە لەشکرەوە ڕوی کردە حیللە. ئەوڕەحمان پاشای بابان و، محەمەد پاشای کۆیەش بانگ کران. دوای چەند ڕۆژێ پاشای بابان گەیشتە بارەگای وەزیر.

وەزیر سلێمان بەگی کەهیەی خوشکەزای و، ئەوڕەحمان پاشای ناردە سەر بەصرا. لەشکرەکە «زوبێر» ی بڕی و ڕوی کردە «ئەحسا» و، بە چەند پەلاماری وەهابییەکانیان دەرپەڕاند و، زۆریان لێ کوشتن و، بە سەریان دا سەرکەوتن. لەم لەشکرکێشییەدا بە هۆی گەرمای بیابانەوە، سەدان کەسی بابان مردن. ئەوڕەحمان پاشا هاتەوە حیللە.

لەم هەڵەدا شێخی خەزاعیل سەرکێشی کرد بو. وەزیر خۆی و، ئەوڕەحمان پاشا و، محەمەد پاشای کۆیەی بردنە سەر. دوای سەرکەوتن گەڕانەوە. وەزیر، ئەوڕەحمان پاشا و محەمەد پاشای کۆیەی لە حیللە دا هێشتەوە تا ماوەیەک ئاسایش و ئارامی ناوچەکە ڕابگرن و ئەوجا بگەڕێنەوە کوردستان. خۆیشی (٢٢ ی ذیلحەججەی ١٢١٩ ک / ٢٠ ی مارتی ١٨٠٥ز) گەڕایەوە بەغداد.(٦)

دوای مانگ و نیوێ، خالید کەهیەی سەرۆکی ئاغاکانی والی لە حیللەوە گەڕایەوە بەغداد. دوای ٨ ڕۆژی تر، ئەوڕەحمان پاشا و محەمەد پاشای کۆیەش ئیزنی گەڕانەوەیان پێ درا. چەند ڕۆژێکی کەمی مابانەوە هەواڵ گەیشتە والی کە

کۆکردنەوەی هێزەکانی خێڵی عوبێد.

والی، دەستیان داوای لە عەبدولڕەحمان پاشا و محەممەد پاشا کرد هێزەکانیان کۆ بکەنەوە و، بە عەبدولڕەحمانی ڕاگەیاند لە کەرکوک دا چاوەڕێی بێ و، داوای لە محەممەدیش کرد بە هێزەکەیەوە بکاتە لای عەبدولڕەحمان و، پێکەوە ڕووەو جاسوور بڕۆن.

وەکو نووسەری «دوحە» باس ئەکا: وەزیر ڕقی لە هەردووکیان بوو، چونکە «یەکەمیان بە هەموو ڕێگەیەک لە پایەی وەزیری کەم ئەکردەوە... و دووەمیشیان لەو سنوورەی بۆی دیاری کرا بوو دەرچوو بوو..» وەزیر ئەیویست بە هەرچی جۆرێ بێ لە کۆڵ خۆیانی بکاتەوە»(٧)

لە جێگەیەک بە ناوی «بەحت»(٨) دوو هەردووکیان بە یەک گەیشتن. عەبدولڕەحمان ڕقی کۆنی لە محەممەد هەڵگرت بوو، هەلی بە دەرفەت زانی و کوشتی، زۆربەشی لە هێزەکەی کوشت و دیل و پەرەوازە کرد. والیشی، بە داوای لێبووردنەوە، ئاگادار کرد و، چوو بۆ کەرکوک.(٩)

والی لەو کاتەدا نەیئەتوانی شتێ بەرامبەری بکا. هەندێ گلەیی لێ کرد و، ئامۆژگاری کرد جارێکی تر شتی وەها دووبارە نەکاتەوە. بۆ ئەوەی زیاتریش دڵنیای بکا مولکی کۆیزاوی بە بکۆژ بەخشی. کۆیەو هەریری پێ سپارد و فەرمانی بۆ نارد.

- ٥ -

موتەسەڕیفی کەرکوک، وەزیری ئاگادار کرد کە گوایە هێزەکەی عەبدولڕەحمان پاشا، لە ڕێگەی گەڕانەوەی دا، زیانی لە کشتوکیڵی خەڵکی داوە و، تاڵان و بڕۆی کردووە و، خەڵکی کوشتووە. لە لایەکی تریشەوە، وەزیر گومانی پەیدا کرد بوو کە خالید ئاغای کەهیە و عەبدوڵڵا ئاغای «موتەسەللیم» ی پێشووی بەصرا، بە نهێنی لە گەڵ عەبدولڕەحمان پاشا ڕێک کەوت بێ و دەڵگوباسی بۆ بنێرن. هەروەها نووسەری دیوانی وەزیر، محەممەد فەیضی لوطفوڵڵایشی لەم باسەدا تاوانبار کرد.

وەزیر، لە پێش دا ئەو دووانەی گرت و، بەندی کردن. سێیەمیشی لابرد. ئینجا کەوتە هەڵگێڕانەوەی بابانەکان. بابانی بڕییەوە بۆ خالید بەگی کوڕی ئەحمەد پاشا، کە چەند مانگێ بوو ڕەوانەی ئامێدی کرا بوو بۆ یارمەتیدانی قوباد پاشا. کۆیە و هەریریشی بڕییەوە بۆ سلێمان بەگی کوڕی ئیبراهیم پاشا و فەرمانی پاشایەتی و خەلعەتی بۆ ناردن.

وەزیر لە مانەوەی خالید کەهیە و عەبدوڵڵا ئاغای بەندکراو ئەسڵەمییەوە. یەکەمیانی کوشت و، دووەمیشیانی بە بەندی نەفی کرد بۆ بەصرا. ئینجا لە ٥ ی ڕەبیعی یەکەمی ١٢٢٠ ک (٤ ی حوزەیرانی ١٨٠٥ز) دا ڕووی کردە کوردستان بۆ پەلاماردانی عەبدولڕەحمان پاشا.

عەبدولڕەحمان کە زانی والی لە کۆڵی نابێتەوە، دەستپێشخەری کرد، ویستی بە

ئەوڕەحمان کە زانی والی لە کۆڵی نابێتەوە، دەستپێشخەری کرد، ویستی بە خۆشی ڕازی بکا. کەڵکی نەبو، ناچار کەوتە خۆی. لە لایەکەوە شێخی عوبێد، شامی ئاڵ حەمەد و، شێخی عزیز، حەمەد ئاڵ حەمەسی یەک کرد بۆ هاوکاری و، لە قەرەحەسەن دا جێگیری کردن. لە لایەکی ترەوە، بۆ بەرگرتن لە عەبدوڵڵە تاج پاشای دێرنە و باجەلان و زەهاو، سەلیم بەگی برای بە ٥ سەد سوارەوە ناردە سەر و، ڕاوی با و باوچەکەی گرت. خۆیشی بۆ بەرهەڵستی خالید بەگی ئامۆزای ساز دا، کە لە موسڵ و هەولێر دا لەشکری خڕ ئەکردەوە.

والی ی موسڵ زیاتر لە هەزار کەسی بۆ وەزیر نارد. حاجی قاسم ئاغای موتەسەللیمە ی هەولێریش لە گەڵ خالید بەگی بابان هەزار تفەنگچیان کۆ کردەوە. ئەم هێزانە یەکیان گرتەوە و بەرەو ئاڵتون کۆپری کشان. ئەوڕەحمان پاشا وەڵامی بۆ عەبدوڵڵا بەگی ئەرمەنسەفالادی سەرکردەی هێزەکەی موسڵ نارد لە ئاڵتون کۆپری بپەڕێتەوە. ئەو گوێی نەدایە و خەریکی هەڵدانی خێمەت و ڕێکخستنی خۆ تەنگا بو، ئەوڕەحمان پاشا هێزێکی ناردە سەریان. خالید بەگ و حاجی قاسم ئاغا بە زەحمەت لە مردن دەرباز بون. زۆری هێزەکە خۆی هاویشتە ئاوی زێوە وە. لە هێزەکەی موسڵ ٥٠ کەس لە سەرکردەکانیان و ٣٠٠ سەرباز و ٢٠٠ پەنجەری لە ئاودا خنکان، لە هێزەکەی هەولێریش ١٠٠ کەس خنکا و ١٠٠ کەسیش بە زیندویەتی بە دیل گیران و ڕوت کرانەوە. لەشکری بابانیش ٢٥٠ خێوەت و ژمارەیەکی زۆر چەک و وڵاخ و ئازوقەی دەس کەوت (١١ ی ڕەبیعی دووەمی ١٢٢٠ک / ٩ ی حوزەیرانی ١٨٠٥ز)(١٠١).

عەزیز بەگی برای خالید بەگ، خۆی لەم شەڕە دا دەرباز کرد. لە ڕێگەی دوزخورماتو و بەیاتەوە خۆی گەیاندە وەزیر و ڕوتی شەڕەکەی بۆ گێڕایەوە. ئەوڕەحمان پاشا کشایەوە قەرەحەسەن. وەزیر لەشکرەکەی گەیشتە کەرکوک و ئەوڕەحمان ئاگادار بەبو، ناچار کشایەوە دواوە بەرەو دەربەندی بازیان. شێخی عوبێد و شێخی عزیز هەڵاتن و ڕویان کردە سنجار بەرەو حەلەب و لەوێوە بۆ شامیە. بەڵام لە ڕێگەدا کەوتنە بۆسەی شەڕکەرانی ئێلی شەممەرەوە، کوژران.

ئەوڕەحمان پاشا لە دەربەندی بازیان دا سەنگەری قایم کرد و، دەمی دەربەندی گرت. لەشکری وەزیر گەیشتە شوێنەسەر. خالید و سلێمان و دەستوپێوەندەکانیشیان لە گەڵ بو. وەزیر بۆ ڕێگەیەکی ئاسان ئەگەڕا کە پشت لە هێزەکانی بابان بگرێ. خالید و سلێمان ڕێگەیەکیان دۆزییەوە ئەوڕەحمان پاشا نەیگرت بو. پشتی هێزەکانی ئەوڕەحمان پاشا گیرا. شەڕێکی قورس قەوما ٣٠٠ کەس لە لەشکری بابان کوژرا. ئەوڕەحمان پاشا شکا. عەلی پاشای وەزیر فەرمانی دا سەری دیل و کوژراوەکانی بابان ببڕن. ٦ سوفی لێ پڕ کرد و بە دیاری ناردی بۆ دەوڵەت. ئەوڕەحمان پاشا ناچار بو ڕو بکاتە وڵاتی ئەردەڵان (١٢٢٠ک / ١٨٠٥ز).

بۆ بنکەی میرایەتی خۆیان. خالید بۆ سلێمانی و سلێمان بۆ کۆیە.(١١)

- ٦ -

ئەوڕەحمان پاشا پەنای بۆ ئەمانوڵڵاخانی والی ئەردەڵان برد.(١٢) لە سەقز نیشتەجێ کرا. وەزیر دەستی بەسەر سلێمانی دا گرت. ئەمانوڵڵاخانی ئەردەڵان کێشەی ئەوڕەحمان پاشای گەیاندە فەتحعەلی شای قاجار. ڕۆیشتنی ئەوڕەحمان بۆ ئێران تەنگوچەڵەمەیەکی دیپلۆماسی لە پێوەندییەکانی هەردو دەوڵەت دا دروست کرد. والی ی بەغداد ئەحمەد چەلەبی بۆ گفتوگۆ و گێڕاندنەوەی ئەوڕەحمان پاشا نارد بۆ تاران. ئەحمەد چەلەبی لە گفتوگۆکانی دا لە گەڵ کاربەدەستانی ئێران بە ئەنجامی وستراوی نەگەیشت..

فەتحعەلی شا نامەیەکی دۆستانەی بۆ والی ی بەغداد نوسی بە میرزا محەمەد صادق خانی وەقائیع نیگاردا ناردی (١٢٢٠ک / ١٨٠٥ز). لە نامەکەی دا داوای لە والی کردبو لە ئەوڕەحمان پاشا ببورێ و، بیگێڕێتەوە سەر جێگە و ڕێگەی خۆی.(١٣)

والی گوێ ی نەدایە تکای شا. سلێمان بەگی فەخری بۆ دوبارەکردنەوەی خواستەکانی ناردەوە بۆ دەرباری شا. لە کاتێک دا سلێمان بەگ خەریکی گفتوگۆ بو لە گەڵ کاربەدەستانی ئێرانی ئەوڕەحمان پاشا گەیشتە تاران و سەردانی فەتحعەلیشای کرد و، دانرایەوە بە حاکمی بابان. فەتحعەلی شا ڕێزی زۆری لە ئەوڕەحمان پاشا گرت. نیگاری ئەوڕەحمان پاشا لە ڕیزی پیاوەگەورەکانی ئەو سەردەمەدا لە سەر دیواری «کاخی نیگارستان لە تاران کێشراوە. شا فەرمانی دا بە محەمەد عەلی میرزا، کە ئەوڕەحمان پاشا بباتەوە سلێمانی.(١٤)

عەلی پاشا گوێ ی نەدایە داواکانی شا. لە باتی ئەوە خۆی بۆ هێرشێکی گەورە ئامادە کرد.

محەمەد ئەمین ئاغا، یەکێ لە سەرکردەکانی، لە گەڵ چەند تیپ سوارە نارد بۆ یارمەتی خالید پاشا. خۆیشی لە بەغداوە بەڕێ کەوت لە سیروان پەڕییەوە گەیشتە شارەبان. خالید پاشای حاکمی بابان و، عەبدولفەتاح پاشای موتەصەڕیفی درنە و باجەلان و، حەسەن خانی فەیلی گەیشتنە لای. ئەمانە ڕێیان دا: پێش ئەوەی هەنگاو بنێن پرس بە بابی عالی بکرێ. بەڵام وەزیر پێ ی لە سەر ڕەئی خۆی داگرت.

وەزیر، «زەهاو»ی کرد بە بنکەی خۆی. بەرایی هێزەکانی گەیشتنە «پای تاق» و «ماهیدەشت». کەوتنە ڕاووڕوت و تاڵان. خەڵکی کرماشان ترسان هەندێکیان چون بۆ هەمەدان. ئەم هەواڵانە گەیشتنەوە شا. شا فەرمانی دا بە محەمەد عەلی میرزا پارێزگاری سنور بکا و، ئەگەر هاتنە ناو ئەرزی ئێرانەوە دەریان بکەن. هەروەها فەرمانی دا بە فەرەجوڵڵاخان بچێ بو یارمەتیدانی ئەمانوڵڵاخان و ئەوڕەحمان پاشا.

وەزیر هێزێکی ٣ تا ٤ هەزار کەسیی لە چەکدارەکانی کۆیە و هەریر و کەرکوک بە سەرکردایەتی سلێمان کەهیە نارد بۆ یارمەتی خالید پاشا.

بابی عالی فەرمانی دا بو بە عەلی پاشا ڕێزی پەیماننامە کۆنەکان بگرێ و، هیچ لەشکرکێشییەک بۆ سەر ئێران نەکا. کاتێ ئەم فەرمانە هات ئۆردوی والی سنووریان بەزاند بو.

سلێمان کەهیە کابرایەکی هەڵەشە بو. لە پای تاقەوە بەرەو شارەزور کشا بو. لە گەڵ هێزەکەی خالید یەکی گرت بووەوە. خالید ویست بوی قائیمی بکا ماوەیەک پشو بە لەشکرەکەی بدا بۆ حەسانەوە. گوێ ی لێ نەگرت بو. لە سنور تێپەڕی بو گەیشت بوە زریبار. لە ماوەی چەند ڕۆژێکی کەم دا ڕێگەیەکی شاخاوی سەختی بڕی بو. لەشکرەکەی و وڵاخەکانیان ماندو بون.

ئەوڕەحمان پاشا نەیهێشت پشو بدەن پەلاماری دان. لە ماوەیەکی زۆر کورت دا. زیاتر لە هەزار کەسی لێ کوشتن. زۆریشیان گیران لە وانە سلێمان کەهیە. خالید پاشا بە زەحمەت دەرباز بو. ئەمە سەرکەوتنێکی گەورە بو بۆ ئەوڕەحمان پاشا (جمادی دوەمی ١٢٢١ک / ١٨٠٦ز).

کاتێ ئەم هەواڵە بە وەزیر گەیشت خۆی لە شیروانە بو. محەمەد عەلی میرزا ئەم دەستدرێژییەی ڕۆمی کرد بە بیانوی ڕاووڕوت. هێزێکی نارد سنووریان بەزاند هەتا قزراباتیان تاڵان کرد و گەڕانەوە ئێران. (١٥)

ئێرانییەکان، محەمەد عەلی میرزا لە لایەک و، ئەمانوڵڵاخان لە لایەکی ترەوە ئەم سەرکەوتنە بە هی خۆیان ئەزانن. بەڵام وەکو ڕیچ ئەیگێڕێتەوە: هێزی ئێران نەکەوتونەتە شەڕەوە. ئەوەی شەڕەکەی کردوە و هێزی ڕۆمی شکاندوە، ئەوڕەحمان پاشا و ئەو هێزەی بابان بوە کە لە گەڵی بون. لەم شەڕەدا سەلیم بەگی برای ئەوڕەحمان پاشا کوژرا، سەلیم بەگ لە فەرماندە ئازاکانی ئەوڕەحمان پاشا بو. (١٦)

- ٧ -

میرزا شەفیع صەدری ئەعظەمی ئێران لە نامەیەکی درێژدا بۆ ئیبراهیم پاشای صەدری ئەعظەمی عوسمانی نوسی بوی کە ڕەفتاری خراپی عەلی پاشای والی ی بەغداد وای لە ئەوڕەحمان پاشای بابان و ئێلەکانی عەرەب کردوە بێزار بن و ڕو بکەنە ئێران. کاربەدەستانی دەوڵەت ئامۆژگاریان کردوە کە ئەوانە ئاشت بکانەوە بەڵام لە بەر ئەزانی بە قسەی نەکردون. خۆی بە هێزێکی عەرەب و وەهابییەوە ڕوی کردە کرند لە کرماشان و، سلێمان کەهیە و خالید پاشای لە سلێمانی و شارەزورەوە ناردە کوردستان. شازادە محەمەد عەلی میرزا...

ئەگەر شارەزایەک بتوانێ بۆ لێکۆڵینەوە ئەزانێ لاشەی کوژراوەکان لە ئەرزی کام مەملەکەت دا کەوتوە و کام یەک لەم دو سپایە پێ ی ناوەتە سنوری ئەوی ترەوە. (١٧)

والی کشایەوە بەغداد. شێخ مەعمەری جەراعی، کە لە نەجەف دانیشتبوو، بۆ شەفاعەت ناردە لای محەمەد عەلی میرزا و لەوێوە چوو بۆ تاران. یوسف ئەسانی والی ی ئەرزڕۆم، نەفسی مەحمود ئەفەندی بۆ لای عەبباس میرزا نارد بۆ ئەوەی بۆ سلێمان شەفاعەت بکەن. ئەنجامەکەی ئەوە بوو، سلێمان کەهیەی ئازاد کرد و لەگەڵ میرزا عەلی خانی و دەستەی پێکەوە ناردرایەوە بۆ بەغداد (١٨).

ئەم شەڕە لە کاتێک دا ڕووی دا ئەرەسە ئەیویست هاوپەیمانێتییەکی دوقوڵی لە نێوان عەجەم و ڕۆم دا ڕێک بخات. ناپلیۆن بۆ ئەو مەبەستە دەستەیەکی نوێنەرایەتی تێکەڵاوی لە گەورەئەفسەران و شارەزایان، بە سەرۆکایەتی جەنەراڵ گاردان، نارد بۆ بۆ ئێران.

شێخولئیسلام ئاقا ئیبراهیم، کە بە سەفارەت نێردرا بو بۆ ئەستەموڵ لە گەڵ محەمەد ڕەفیع ئەفەندی دا گەڕایەوە بۆ باسی یەککرتنی ٣ قوڵی. ڕەفیع لە گفتوگۆکانی دا لە گەڵ عەبباس میرزا و میرزا عیسای قائیمقام بە هیچ ئەنجامێکی سەرکەوتوانە نەگەیشت لە بەرئەوە گەڕایەوە ئەستەموڵ (١٢٢٢ک / ١٨٠٧ز). (١٩)

- ٨ -

دوای ئەم شەڕە ئەوڕەحمان پاشا گەڕایەوە سلێمانی. والی بە ناچاری خالید پاشای لابرد و ئەوڕەحمان پاشای دانایەوە بە حاکمی بابان. جەنەراڵ گاردان لە یەکێ لە ڕاپۆرتەکانی دا بۆ شامپانی، وەزیری دەرەوەی ناپلیۆن، ئەم بارەیەوە هەڵسەنگاندنی خۆی نوسیوە:

« لەم دوایەدا ڕاستیی ئەم هەواڵەم پێ گەیشتوە کە خەلعەتی پاشایەتی شارەزوریان بە ئەوڕەحمان پاشا داوە، لە گەڵ هەموو ئەوەش دا وا دەرئەکەوێ ئاشتی نێوان سلێمان پاشا و ئەم سەرکردەیەی کورد، دیسان شتێکی ڕواڵەت بێ. » (٢٠)

- ٩ -

تاقمێک لە کاربەدەستەکانی بەغداد پیلانێکیان لە عەلی پاشای وەزیر گێڕا، بە خەنجەر کوشتیان (١٢٢٢ک / ١٨٠٧ز). سلێمان کەهیە بە مۆرەقەت بو بە قائیمقام، بابی عەلی یوسف ضیا پاشا، صەدری پێشوو و والی ی ئەرزڕۆمی، دیاری کرد بێ بە وەزیری بەغدا. والی تازە پێش ئەوەی بگاتە بەغداد، خەلعەت و بیورلدی بۆ ئەوڕەحمان پاشا ناردوە. بێ ئەچێ ئەوڕەحمان پاشا لەو کاتەدا ئومێدی بە کاربەدەستانی عوسمانی نەبوبێ و، زۆرتر بە هیوای پشتیوانی ئێران بووبێ. ئەمەی کردوە بە هۆیەکی تری خۆنزیککخستنەوە و باوەڕ بە دەسەڵاتانی ئێران. بیورلدی و خەلعەتەکەی ناردوە بۆ شازادە محەمەد عەلی میرزا. لە نامەکەی دا نوسیویەتی:

«... بەپێی فەرمانی شاهەنشاهی ئەگەر دوژمنی تورکمان لە لایەکەوە پەیدا بوو، دوژمنی ئەو دوژمنە نەبن [illegible] والی ئەردەڵان بە پێی ئەرکی سەرشانی دا [illegible] و [illegible] نارد،... هیچ بەپەیمانێک [illegible] پەیوەندی پاشگرای نەدراوە... هیچ یەکێکی ئیلچییەکەش نەگیراوە... بۆ ئەوەی پەیوەندی بکەوێتە بەرچاوی کاربەدەستانی حکومەتی شاهەنشاهی پەیوەندی لە ئیلچی وەرگیراوە و [illegible] دراوە بۆ دارولسەلتەنەی تاران و تا هاتنەوەی وەڵامی ئیلچی لێرە گل دراوەتەوە...» (۲۱)

مەمالیک نەیان هێشت یوسف ضیا کاروبار بگرێتە دەست.

ئەوڕەحمان پاشا ویستی کەڵک لەم پشێوییە وەربگرێ کۆیە و هەریر و گەلی بهێنێتەوە ژێر دەسەڵاتی خۆی. بەڵام سەرکەوتوو نەبوو. (۲۲)

- ۱۰ -

سلێمان پاشا و ئەوڕەحمان پاشا هەر زوو ناکۆکییان کەوتە بەینەوە. سلێمان رقی ئێشکانی زنجیاری لە دڵ دا بوو. ئێران کە هەردوکیانی بە دەستنیژی خۆی ئەزانی، چونکە ئەوڕەحمان پاشا بە یارمەتی ئەمان حوکمرانی بابانی کەوت بووە دەس و، سلێمانیش بە دیلی کەوت بووە دەس ئێران و، ئازادیان کرد بوو. پێی ئەچێ ئێران هەوڵێکی دابێ بۆ ڕێک خستنیان. گاردان لە نامەیەکی دا بۆ وەزیری دەرەوەی فەرەنسا، لەم بارەیەوە نوسیوێتی:

«شازادە عەبباس میرزا... فەرمانی داوە هەموو هێزەکانی لە لەشکرگاکەی خۆی دا لە خوی کۆ بینەوە. ئەرەجوڵلاخانیشی بە سوارەمەکانیەوە ئامادە کردوە. ئەم سەرتیپە... دوای ئەوەی چوە ناوچە سنوورییەکانی کوردستان ئەیتوانی بولەوێ بینێتەوە و، ئەو ناکۆکییانەی ئە کۆنەوە لە نێوان سلێمان پاشا و ئەوڕەحمان پاشا دا بوە لابەلا بکا، لە قەڵاچوالانەوە گەڕاوەتەوە لای شازادە...» (۲۳)

بە ڕواڵەت وا دەرئەکەوێ کە دەوری ئەوڕەحمان پاشا لە تیژکردنی ناکۆکییەکانی ئێران و عوسمانی دا کاریگەر بوبێ. بەڵام ڕاستییەکەی دەوری ئەو لاوەکی بوە و، ناکۆکییەکانی ئەم دوو هێزە زۆر لەوە قووڵتر بوە. ئێران ئامانجی تایبەتی خۆی هەبوە لە کوردستان و لە عێراق دا. گاردان لە نامەیەکی تر دا نوسیوێتی:

«پایەبەرز گەورەکێتی پەیوەندی دۆستانەی خۆی لە گەڵ بابی عالی دابمەزرێنێ، بو ئەوەی پەیوەندی لە گەڵ فەرەنسا، لە ڕێگای ئەستەمبوڵەوە، ئاسان بکا. بەڵام بە هیچ جۆرێ ئەو ڕەفتارەی ئەگۆڕێ کە بەرامبەر والییە تورکییەکانی دراوسێ ی ئێران هەیبو. وەکو جاران دەس وەرئەداتە ئەو ناکۆکییانەوە کە لە نێوان پاشای بەغداد و پاشای سلێمانی دا هەیە. لەشکریانی ئێران لە جوڵان دان بەرەو کوردستان. ئەتوانرێ پێشبینی بکرێ، سەرەڕای هەموو ئەو دڵنیاکردنە گردەبڕانەی

وەزیر دەری بڕبون، ئەچنە ناو قەڵەمڕەوی عوسمانییەوە.
پایەبەرز دەستی هەڵنەگرتوە لە داواکانی سەبارەت بە عیراقی عەرەب و قەڵەمڕەوی بەغداد و بەصرا. یەک لە دوای یەک دان بەوەدا ئەنێ کە چاوەڕوانی هەلی لە بارە بۆ ئەوەی بیانگرێ. بەڵام دیارە پێویستە سلێمان پاشا بە تەواوەتی پێڕەوی ئێران بکا. ئەگەرچی دیار نیە کە پایەبەرز دەستی هەبوبێ لە دانانی ئەودا بە حوکمڕانی بەغدا. لای وایە لەم کارەدا یارمەتی ئەوی داوە، چونکە کە سلێمان لە شەڕی عەلی پاشا لە گەڵ ئەوڕەحمان پاشا دا بە دیل گیرا، ئەو ئازادی کرد. پاشای بەغداد ڕیعایەتی ئینگلستان و ئێران ئەکا: ڕیعایەتی ئینگلستان ئەکا بە هۆی بەصراو بازرگانیی لەوێوە لە گەڵ هیند. ڕیعایەتی ئێرانیش ئەکا چونکە ئاگاداری ویستەکانی فەتح عەلی شایە و، ترسی هەیە لەدەستێوەردانی ئەو هەمیشە بە قازانجی ئەوڕەحمانی باخێ. بەڵام ئەفرەتێکی توندی بەرامبەر هەر شتێ هەیە کە ناوی ئێرانیی پێوە بێ.»(٢٤)

- ١١ -

سلێمان کەهیە کە بە سلێمان پاشای پچوک (کوچک سلێمان) ناسراوە بو بە وەزیر. بناغەی دۆستایەتی لە گەڵ شای ئێران دامەزراند بو.
ئەوڕەحمان پاشاش پاشاش گوێ ی ئەنەدایە وەزیری بەغداد بە سەربەخۆیی کاری ئەکرد. وەزیر لەشکری سازدا بۆ سەری. سلێمان تێشکانەکەی زرنباری لە چاوی خالید پاشا ئەناسی. خالیدی فەرامۆش کرد بو. بەڵام محەممەد پاشای کوڕی خالید پاشا و سلێمان پاشای کوڕی ئیبراهیم پاشای کرد بو بە هاودەنگی خۆی.
ئەوڕەحمان پاشا بە خۆ کەوت. چوار تا پێنج هەزار کەسی ئامادە کرد. ئەمجارەش لە دەربەندی بازیان دامەزرا.(٢٥)
والی، وەکو جاری پێشو، ئەمیش ویستی پشت لە هێزەکانی ئەوڕەحمان پاشا بگرێ. لە لای ڕاستی دەربەندەوە، تفەنگچییەکانی کەرکوک و هەولێر و هەندێکی بابان بە سەرکردایەتی محەممەد بەگی کەهیەی وەزیر و، بە چاوساغی محەممەد بەگی کوڕی خالید پاشا و، لە لای چەپەوە سلێمان پاشای کوڕی ئیبراهیم پاشا، بە شەو لە هەردو لاوە سەرکەوتن و شوێنەکانی خۆیان گرت. کە ڕۆژ بووەوە قزڵەکانی سەرشاخ لە لای خۆیانەوە و، وەزیریش ڕوبەڕو لە دەربەندەوە هێرشیان کردە سەر سەنگەرەکانی لەشکری بابان. ئەوڕەحمان پاشا بەرگەی نەگرت. بە شکاوی کشایەوە. محەممەد و سلێمان تا قزڵجە بە دوی کەوتن (جیمادی یەکەمی ١٢٢٣).
وەزیر سلێمان پاشای بە حاکمی بابان و، محەممەد بەگی بە موتەسەڕیفی کۆیە دانا. خەلعەتی لە بەر کردن.(٢٦)
خالید پاشا لەمێژبو فەرامۆش کرابو بێ موچە و بێ کار لە کەرکوک دانیشت بو. پێنج تا شەش سەد سواری کۆکردەوە لە بەینی کفری و قەرەتەپەوە چو بۆ

ڕەهاو و لەوێوە چو بۆ لای ئەوڕەحمان پاشا بۆ مەریوان.

وەزیر بۆ ئەوەی تێنشەکە گەورە نەبێ سلێمان پاشای لە سلێمانی کێشایەوە بەغداد. مەندەلی و خانەقین و عەلیاوای پێ بەخشی. مولکی بابانی دایەوە بە ئەوڕەحمان پاشا (١٢٢٣). (٢٧)

- ١٢ -

سکاڵا و گازاندە لە سلێمان پاشای وەزیر زۆر گەیشتبوە بابی عالی. دەستدرێژی کردبوە سەر سنوری هەندێ لە ولایەتەکانی دراوسێ ی. پێش ئەوەی ببێ بە وەزیر بەڵێنی دابو قەرزەکانی والییەکانی پێش خۆی بداتەوە. بابی عالی ئەیویست کۆتایی بە دەسەڵاتی مەمالیک بهێنێ و، بەغداد ڕاستەوخۆ بخاتەوە ژێردەستی ئەستەموڵ.

لە ئەستەموڵەوە حالەت محەمەد سەعید. سەرۆکی دیوانی هومایونی، هاتە بەغداد. دەسەڵاتی تەواوی گۆڕینی وەزیر و دانانی وەزیرێکی تازەی درابویە. ئەنانەت فەرمانی وەزارەتی هێنا بو تەنیا جێگەی ناوەکەی بە بۆشی هێڵرابوەوە، بۆ ئەوەی خۆی کێ ی بە پەسند زانی بینوسێ.

حالەت داوای لە سلێمان کرد: یان بە ڕێکوپێکی دەرامەتی دەوڵەت بنێرێ، یان واز لە پایەی وەزیری بهێنێ. (٢٨)

حالەت ماوەیەک لە بەغداد مایەوە هیچی پێ نەکرا نەیتوانی خواستەکانی دەوڵەت بهێنێتە دی. نە قەرزەکانی پێ وەرگیرایەوە و نە وەزیریشی پێ لابرا. لە بەر دەسەڵاتی زۆری وەزیر نەیوێرا نیازی ڕاستەقینەی خۆی بدرکێنێ. بە دەستی بەتاڵ بەغدادی بە جێ هێشت و چوە موسڵ چاوەڕوانی ڕێنی دەوڵەت بێ.

بەڵام حالەت کۆڵی نەدا. بۆ ئەو مەبەستە، پێوەندی لە گەڵ والی ی موسڵ کرد. والی ی موسڵ ڕەزامەندی بۆ بەجێهێنانی فەرمانەکانی دەربڕی. هەروەها پێوەندی لە گەڵ ئەوڕەحمان پاشای بابان کرد. ئەویش ڕەزامەندی دەربڕی. هەردوکیان ڕقیان لە وەزیر بو.

حالەت، مەحمود پاشای والی ی موسڵ و شێخی طەی و میری شەمامک و سوارەکانی لە گەڵ خۆی هێنا و لە کەرکوک کۆبولەوە. ئەوڕەحمان پاشا زیاتر لە ١٠ هەزار سوار و پیادەی لەگەڵ خۆی هێنا بو. لە ناو ئەوانەدا سوارەی جاف بە سەرکردایەتی قادر بەگ و کەیخوسرەو بەگ. ئێلەکانی عوبێد و عزیز و بەیاتیشیان گەیشتنێ. سلێمان پاشا خۆی ئامادە کرد بۆ بەرگری. (٢٩)

حالەت بە نهێنی خەڵکی بەغداد و کاربەدەست و دەستوپێوەندەکانی وەزیری ئاگادار کرد کە فەرمانی لێخرانی دەرچوە. ئەمەش پشێوی خستە ناو ڕیزەکانیانەوە. لە ناو خۆیان دا هەندێ وردە شەڕ قەوما. هەندێ لە هێزەکانی وەزیر لە وەزیر تەکینەوە.

هێزەکەی حالەت بەرەو بەغدا کشا. وەزیر بەرەنگاریی کردن. شەڕێکی قورس ڕوی دا. لە بەلاداهستنی شەڕەکەدا لەشکری ئەوڕەحمان پاشا دەورێکی کاریگەری هەبو. لە پەلاماردانی شەوێکیان دا نزیکەی ٨٠ کەس لە سوارەکانی کوژران. یەکێکیان عەبدولعەزیزبەگی کوڕی ئەحمەد پاشا بو، کە ئامۆزای ئەوڕەحمان پاشا و زاوایشی بو، هەروەها ١٥٠ کەسی لێ بریندار بو. سلێمان پاشا هەڵات بو ناو ئەکانی عەرەب. کۆیلەکانی عەرەبی خێڵەکی بە هەلی زانی کوشتی و کەللەکەی هێنایەوە بۆ ئەوڕەحمان پاشا (١٢٢٥). لەو ڕۆژەدا یەکەمین دەسەڵاتداری بەغدا ئەوڕەحمان پاشا بو.(٣٠)

بەغدا بێ وەزیر بو،

- ١٣ -

هێشتا ململانێی دەسەڵات لە بەغداد بە لادا نەکەوت بو، دو کەسی ئەو ئێرانییانەی سەروکاریان لە گەڵ کاروباری عێراق هەبو چەند نامەیەکیان دەربارەی باروودۆخی عێراق بۆ دەرباری ئێرانی نوسیوە.

محەمەد حسێن خان، کە ماوەیەک بەکارگوزاری ئێران بوە لای وەزیری بەغداد لە نامەیەک دا بۆ عەباس میرزا، نائیبولسەلتەنەی ئێران، نوسیویتی:

«پێش ئەوەی ئەوڕەحمان پاشا بێتە باعیسی ئەم فیتنە و فەسادە و حەولانی لە شارەزورەوە تا فەرمانی شەڕەکە و چۆنیەتی کوژرانی وەزیر، ڕۆژ بە ڕۆژ و مو بە مو، بە خاکی پێی مبارەکی شەهریاری گەیەنراوە.. سلێمان پاشای بابان ئێستا بریندارە و گیراوە لەوانەیە بیکوژن.. خەڵک لە خۆیانەوە ڕویان لە وەزیر وەرگێرا و لێی تەکینەوە.. وەزیریش کە بەوەی زانی لە گەڵ چەند کەسێ هەڵات. لە کەناری ڕوباری دیالە بە دەستی عەرەب کوژرا.. دوای ئەوە فەتحوڵلا ئاغای کە هەم خەزانەدار و مەسرەفبینی کوشت و دارایەکی زۆری لەوان و لە زۆری ئەعیانی بەغداد زەوت کردوە.. ئەڵێن پارەیەکی زۆری لە محەمەد سەعید بەگی دەفتەردار سەندوە و کوشتویەتی.. کوشتنی ئەو کەسانە و سەندنی ئەو هەمو پارەیە لە خەڵک، هەمویی ئەوڕەحمان پاشا ئەیکات. ڕەئیس ئەفەندی وەکو میوانێکی نەناسراو لەوێ دانیشتوە و خۆی لە هیچ ناگەیەنێ، هەرکەسێ ئەوڕەحمان پاشا بیکوژێ یا لایبەرێ یا دایبنێ، ئەو یا کەسێکی تر دەسەڵاتی نیە...

.. یەکەمجار کارگوزارانی دەربار... ئاگادار کران کە ئەگەر بیروڕای کاربەدەستانی دەوڵەت.. بێتە سەر گرتنی عێراقی عەرەب هەلی لەمە باشتر هەڵناکەوێ... دوای ئەوەش دوبارە ئاگادار کران کە ئەگەر دو سێ هەزار کەس و چەند طوغرا و فەرمان دەربکرێ.. هەمو عێراقی عەرەب بە ئاسانی ئەکەوێتە دەس کاربەدەستانی ئەم دەوڵەتە مەزنە.. ئەوەش نەکرا. ئێستا کار بە ئێرە گەیشت ئەختی بو بە هێزی بەدناوی ئەم لایەنە.

ئەوڕەحمان پاشا کە لە سەرەتاوە بێ ئەقڵ و شێت بوو نیشانی کە
مەملەکەتێکی وەکو عێراقی عەرەبی گرتووە و، چەند کرێ ساماڵی کەوتوانە دەستی،
هەڵسەنە مێشکی تێک ئەچێ. هەندێ جوڵانەوەی ناهەمواری لێ ئەوەشێنەوە. لەو
لایەوە هەمیشە پێشێ لە گەڵ والی ی کوردستان، لەم لایەوە لە گەڵ ئەهالی ئەم
سەرسنورانە شەڕ دروست ئەکا و سەرەنجام تێخستنی ئەولیای دەولەت . ئەگەر
ئەوسا سەرکوتکردن و ئەمین کردنی لە دزواریی و ئیشکال خالی نابێ. بەڵام ئێستە
چارەکردنی ئاسانە.
هەرکتێ.. ئەم . . هێشتا کاروباری عێراقی عەرەب رێک نەخراوە و وەزیری
دانەنراوە و پشێویی تەواو لەو ناوچەیەدایە، بۆ نموونە لەم ماوانەدا لە چوار فرسەخی
ئەحمەدی ئەشرەف حەوت سەد تا هەشت سەد زائیری ئێرانی ڕووت کراونەتەوە و
سەد و پەنجا کەسیان لێ کوشتوون و، لە نێوان قەسر و خانەقین دا پەنجا شەست
کەس ڕووت کراونەتەوە و پێنج شەش کەسیان کوشتووە و، لە نێوان کازمەین و
بەغدادیش دا قافلێ تالان کراون و شەش حەوت کەسیان کوشتووە و، ئاژاوەیەکی زۆر
لە کاروباری ئەوێ دا هەیە. بە ئەندازەی دوازدەهەزار سوارە و تفەنگچی ... مەنصور
و، دانیشتوانی ئەم دوو سێ ویلایەتەی دراوسێ ئاگادار بکەن. ئیستا ئەڵقاتی بکەونە
دەفعی ئەسادی ئەوڕەحمان پاشا، بە ئاسانترین شێوە کار بۆ پێشەوە ئەڕوا . . .
چونکە مەبەستی ئەولیای دەولەت، یەکگرتنی هەردوو دەولەتە. . . . ئەم موفسیدە
سەرەنجام ئێوانی هەردوو دەولەت تێک ئەدا . . .»(٣١)
محەممەد صادق خان، کە بێ ئەچێ لە ڕێگادا جێژنی لە بەغداد بووبێ، لە
نامەیەک دا بۆ میرزا شەفیع، صەدری ئەعظەمی ئێران، ئەنووسێ:
«. . . دوای کوژرانی وەزیر و، دەس بە سەردا گرتنی دارولسەلام لە لایەن
ئەوڕەحمانەوە، هەرچی کەلوپەلی دیار هەبوو لە شتی فرۆشتنی و ولاغ و چەک و
کەرەستەی جەنگ و تۆپ و زەمبورەک بە تایەفەی بابانی بەخشی، لە وانەدا شەش
هەزار سەر ئێستر کە هی وەزیرەکانی بەغداد بوو درا بە تایەفەی بابان. هەرچی دراو
بوو لە ئەشرەفی و شتی تر لە دارایی سلێمان پاشا و عەلی پاشا و ئەم وەزیرە کوژراوە
هەمووی بردووە، کەهیەی کوشت و هەرچی هەبوو زەوتی کرد. پاش ئاغا و خەزینەدار
و حیشمەت ئاقاسی و پاشینکی تری لە ئەعیانی بەغدا کوشتووە و، هەموو کەلوپەل
و دارایی بەندەنگ و دەسگدارانی زەوت کردوون، دەفتەردار و گورەکەی گرتووە، دوو
ئەغاتی ئەستەمۆڵی ژنی، کە ئەکاتە ١٢٠٠ مەنی تەوریزی، لێ سەندوون. .
سەرەرای ئەوەی هەموو ئەوانەی بردوە هێشتا داوای پارە لە بازرگانەکانی بەغدا -
حزمەلی و بێگانە ئەکا . سەد هەزار قرۆشی لە کلیلدار و سەیەلی کازمەین
سەندووە . بۆ گێڕانەوەی کەلوپەل، ولاغەکانی وەزیر بەشی ئەکردوە، لە سلێمانی و
دەوروبەریەوە ولاغیان هێناوە. پیاوێکی ناسراوی لە بەغدادا نەهێشتوە. سلێمان
پاشای کوڕی ئیبراهیم پاشا، کە لە ناو تایەفەی بابان دا ناوونیشانێکی هەبوو،

خەڵکی بابان لایەنگیری بون، گرتوە و کوشتوە.. ئێستا دنیا بە ئارەزوی ئەم پیاوە شێتە بێ هەوایە ئەگەڕێ.. عەبدوڵڵا پاشای خەزینەداری عەلی پاشا، کە نۆکەری ئەوڕەحمان بو، کردویەتی بە قایمقام.. وەکو بیستراوە نامەیەکی نوسیوە بۆ کاربەدەستانی ڕۆم، بەڵێنی داوە چەردەیەکی زۆر پارە بدا ئەگەر وەزارەتی بدەنێ.. ئەگەر وەزارەتی ئەم قبوڵ نەکەن، وەزیرێ بۆ بەغداد ئەدۆزێتەوە، کە نۆکەری خۆی بێ.. زەهاو، خانەقین، بەعقوبە، مەندەلی بە فەتاح پاشای زەهاو داوە، بەو مەرجەی کە ساڵی دو هەزار سوار ئامادە بکا.. دوای جەژنی ڕەمەزان خەیاڵی گەڕانەوەی هەیە بۆ سلێمانی.. ڕەئیس ئەفەندی میوانێکە لە گزشەدا کەوتوە.. لە دەوری بەغداد و سەرپرد و ئاوشار و قزڕابات و خانەقین و قەسردا سێ چوار زائیر کوژراون و، دەدوانزە هەزاریش ڕوت کراونەتەوە.. »(٣٢)

لەم دو ڕاپۆرتە ئەگونجێ چەند ئەنجامگیرییەک بکرێ:

١. پێش ئەوەی وەزیر لێ بخرێ و هەڵێ و بکوژرێ، داوایان لە دەرباری ئێرانی کردوە، پشتیوانی لە وەزیر بکا بۆ ئەوەی بمێنێتەوە، بەڵام دەرباری ئێرانی ئەم پێشنیازەی جێبەجێ نەکردوە. ئیتر لە بەر ئەوە بوە ڕوداوەکان ئەوەندە بە خێرایی هاتون ئێران فریای یارمەتیدانی وەزیر نەکەوتوە، یان بە چاکی ئەزانیوە خۆی لەو کێشەیە هەڵ بقورتێنێ، ئەمە باسێکی جیاوازە.

٢. لە کاتی پەشێوانی هەلومەرجی بەغدادا، بە تایبەتی دوای کوژرانی وەزیر، پێشنیاریان کردوە ئێران هێز بنێرێ بۆ گرتنی ناوچەکە و، ئەو کاتەیان لە هەمو کاتێ بێ لەبارتر بوە، بۆ لەشکرکێشییەکی وەها.

٣. لە بەر ئەوەی مەترسی ئەوەیان هەبوە، ئەوڕەحمان پاشا دوای ئەم ئەنگوچەلەمەیە بەهێز ببێ، دەرباری ئێرانییان هان داوە هەر لە سەرەتاوە چاری بکەن و، نەهێڵن بەهێز و دەسەڵاتدار ببێ.

گومانی تێ دا نیە، هەردو کاربەدەستی ئێرانی بە گیانێکی دوژمنانەوە، ڕوداوەکانیان زلتر کردوە لەوەی هەبوە بۆ ئەوەی کاربەدەستانی ئێرانی دژی ئەوڕەحمان پاشا بوروژێنن. چەندین هەواڵ و دەنگوباسی ناڕاستیشیان تێ دایە. ئەگینا دوای ئەم ڕوداوە بە چەند ساڵێ داود پاشا پەنای بۆ میری بابان ئەنەبرد و، جارێکی تریش لەشکری بابان نەیئەتوانی داود پاشا بباتەوە بەغداد.

عوسمان پاشای بابان کاتێ خۆی لە بەغداد دەومانخوارد کرا بو. هەندێ لە گەورەپیاوەکانی بەغداد دەستیان لەم پیلانەدا هەبو. ئەوڕەحمان پاشا ئەو قینەی لە دڵ دا ما بو. ئەم هەلەی بۆ هەڵکەوت، بە کوشتن یا بە تاڵانکردن، تۆڵەی لەوانە کردەوە، کە دەستیان لە کوشتنی کاکی دا هەبو.(٣٣)

سەرەڕای ئەمەش، لەشکری بابان، بە سەرکردایەتی ئەوڕەحمان پاشا، دەوری کاریگەری هەبوە لە بەلاداخستنی شەڕەکەدا و، زۆری کوژراوەکانیش لەوان بوە. لە بەر ئەوە بە هەقی خۆیان زانیوە لە باتی خوێنی کوژراوەکانیان تاڵان و بڕۆ بکەن. لە

ناو تالانییەکەدا تۆپ و جبەوەت و قورسایی بوو. ئەوڕەحمان پاشا دوانزە تۆپی ناردۆتەوە بۆ سلێمانی. لە کەرکوک هێزی یەنیچەری ڕێگەیان بە کاروانەکە گرتوە. ویستویانە نەهێڵن بیگوێزنەوە بۆ سلێمانی. وتویانە: «ئەمە خیانەتێکی گەورەیە تۆپ لە گرنگترین شوێنی مەملەکەتی عوسمانییەوە ببرێ و بنێردرێ بۆ دوق یەک»(٣٤)

یەنیچەری سەرەنجام ڕێگەیان بە کاروانەکە دا تێ بپەڕێ و، نەیانتوانی گلی بدەنەوە.

- ١٤ -

والیی بەغداد عەبدوللا ئاغای خازن و ڕەحیم ئاغای سەفی کرد بوو بۆ بەصرا. پاش چەند مانگێ لێیان بووردو داوای لێ کردن بگەڕێنەوە بەغداد. ترسان بۆ کوشتن بانگ کرابن. نەیانوێرا بگەڕێنەوە بۆ بەغداد. کە گەیشتنە قوڕنە لە ڕێگەی حوێزەوە هەڵاتن بۆ لوڕستان. لەوێوە هاتنە سلێمانی. لە گەڵ ئەوڕەحمان پاشا ناسیاوی کۆنیان هەبوو. ئەوڕەحمان پاشا بە گەرمی میوانداری کردن و ڕێزی لێ نان.

عەبدوللا ئاغا لە کۆیلە ئازادکراوەکانی سلێمان پاشای گەورە بوو. حالەت لە حوڵانەکەی دا بەرەو بەغداد ئەمیشی لە گەڵ خۆی هێنا و کردی بە قائیمقام.

حالەت لە دڵی خۆی دا حەزی لە چارەی مەملووکەکان نەکرد. بە نهێنی کەوتە ئاژاوەنانەوە بۆ ئەوەی بە یەکتریان بهارێ. وای بڵاو کردەوە کە عەبدوللا ئاغا، لە لایەن ئەوڕەحمان پاشاوە دانراوە، ئەویش سەر بە ئێرانە. هانی دان ئەوڕەحمان پاشا دەربکەن و سەعیدی کوڕی سلێمانی گەورە دابنێن. ئەمە شەڕێکی ناوخۆیی هەڵگیرساند. خەریک بوو حالەتی تێ دا بکوژرێ. بەڵام ئاژاوەکە کوژێنرایەوە. حالەت ناچار بوو فەرمانەکەی بۆ عەبدوللا ئاغا پڕ کردەوە. عەبدوللا پاشا بوو بە وەزیری بەغدا (١٢٢٥ک / ١٨١٠ز).(٣٥)

- ١٥ -

ئەو کاتەی حالەت ئەفەندی بۆ یەکێ ئەگەڕا دای بنێ بە والی، ئەوڕەحمان پاشا، لە ناو گەورەپیاوەکانی عیراق دا، لە هەموویان بە دەسەڵاتتر و، بە ناوبانگتر، ڕەنگە لێبووەشاوەتریش بووبێ.

سەرچاوە کوردییەکان، وەکو ڕیچ ئەگێڕنەوە: حالەت «... داوای لە ئەوڕەحمان پاشا کردبوو، کە لە جێ ی سلێمان پاشا بێتە والیی بەغداد، کەچی ئەوڕەحمان پاشا زۆر مەردانە و بە تووندی داواکەی ڕەت کردبووەوە و وتبووی: ڕاستە من بەوە، پلەی یەکەمی وەزیریم ئەدرێتێ، بەڵام قەرمێنێک لە ناوی چیاکانی کوردستان، بە [illegible]خت و بەختی دەوڵەتی عوسمانی ناگۆڕمەوە، ڕەنگە چونیشم

بۆ بەغداد، گوزەرانیشم زۆر خۆشتر بکات، بەڵام ئەنجامەکەی ئەبێتە هۆی لە ناو چوونی بنەماڵەی بابان.» (٣٦)

نوسەری «سیر الاکراد» ئەڵێ: «... ئەوسا تاقمێ لە سەرانی وڵاتی داواکرد بۆ ڕاوێژکردن لە سەر دانانی وەزیر. بە کۆمەڵ وتیان: «ئێمە لە حکومەتی ئێوە خۆشحاڵین و، جگە لە تۆ کەسی تر بۆ سەرۆکایەتی عیراق دانانێین. گەورەکانی بابان وتیان: «پاشا ئەریتی کوردی و خێڵایەتی لە دەس مەدە و، دەس لە وڵاتی خۆت هەڵ مەگرە. ژیان لە عیراق - تکلیفی مالا یطاق - ئەم چرایە ئەوەندە ڕۆشن نابێ. بە نان و دۆی خۆمان هەڵ ئەکەین و خەریکی شتێ نەبین.» (٣٧)

بەڵام سەرچاوە عوسمانیەکان ئەڵێن: ئەوڕەحمان پاشا زۆری هەوڵ داوە، ئەنانەت ئامادەیی دەربڕیوە کە باجی ساڵانەی وڵایەتی بەغداد پێنج قات بە زیادەوە پێشکەش بە بابی عالی بکا. بەڵام حالەت ڕازی نەبوە. بابی عالی هەرگیز ڕازی نەبوە گەورەپیاوێکی عەرەب یا کورد بە والی ی بەغداد دابنرێ. چونکە ئەترسا عیراق بەرەو جیابونەوە و سەربەخۆیی بیەن، بە تایبەتی لە گەورەکانی بابان کە پێوەندییان لە گەڵ ئێران هەبوە. (٣٨)

بەڵام ئەوەی گومانی تێ دا نیە ئەوڕەحمان پاشا هەوڵێکی زۆری داوە لە پانی ئەوەی بیەسپرێ بە والی ی بەغدادوە، ڕاستەوخۆ سەر بە بابی عالی بێ. لە بەرامبەر ئەوەدا ئامادە بوە باجی ساڵانە زیاد بکا. (٣٩)

- ١٦ -

ئێران سلێمان پاشای بە دەسنیژی خۆی دانەنا. ئەم گۆڕینەیان پێ ناخۆش بو. جگە لەوەش عەبدوللەفەتاح پاشای مونەصەڕیفی درنە و باجەلان لە گەڵ ئەوڕەحمان پاشا هات بو بۆ یارمەتیدانی حالەت. بەڵام کەمتەرخەمی کردبو. سەرەڕای ئەوەش چەند جارێ لە لەشکرکێشی ڕۆم دا بۆ سەر ئەوڕەحمان پاشا بەشداری کرد بو. وەزیر لە سەر داوای ئەوڕەحمان پاشا عەبدوللەفەتاحی لابرد و، خالید پاشای ئامۆزای دانا. مەحەمەد عەلی میرزا داوای لە وەزیر کرد بیخاتەوە جێگەی خۆی، وەزیر لە ژێر گوشاری ئەوڕەحمان پاشادا داواکەی بۆ جێبەجێ نەکرا. سەرەنجام عەبدوللەفەتاح و عەبدولعەزیزی کوڕی لە گەڵ پیاوەکانیان پەنایان برد بۆ شازادە لە کرماشان. دو جاری تر شازادە داواکەی دوبارە کردەوە، هەردو جار ئەوڕەحمان پاشا لاساری کرد و، نەیهێشت عەبدوللەفەتاح پایەی پێشوی پێ بدرێتەوە.

بۆ تەنگاوکردنی ئەوڕەحمان پاشا ئێران بوداق خانی میری سابلاخی بە لەشکرێکەوە نارد بۆ گرتنی سەردەشت. سەردەشت لەو کاتەدا بەشێ بو لە مولکی بابان. ئەوڕەحمان ئیزنی لە وەزیر خواست بگەڕێتەوە کوردستان. وەزیر ڕێگەی دا (١١ ی صەفەری ١٢٢٦ک / ٥ ی مارتی ١٨١١ز).

ئەوڕەحمان کوڕێ ی ئەنەدایە وەزیر. هەروەها کوڕێ ی ئەنەدایە شازادە. ساردی کەوتە بەینیانەوە. هەردولایان ڕێک کەوتن ئەوڕەحمان پاشا تەمێ بکەن. خالید

پاشا لەو کاتەدا لە زەهاو بو. وەزیر موافەقەتی کرد لە جێگەی ئەورەحمان بیێتە میری بابان. ئەورەحمان وای ئەزانی خالید پاشا لە گەڵ ئەوە. ئەیشەزانی لە ژێرەوە لە گەڵ دوژمنەکانی ڕێک کەوتوە. ئەورەحمان خۆی ئامادە کرد بۆ بەرەنگاری و، سلێمانی نارد بۆ بەرهەڵستی وەزیر.

محەممەد عەلی میرزا هێزێکی ٦٠ هەزار کەسی بۆ سەر ئەورەحمان ئامادە کرد. ئەورەحمان لای وابو هێزەکەی خۆی و هێزی خالید پاشا بەسن بۆ بەرگری دژی شازادە. بەڵام کە شازادە گەیشتە زەهاو خالید پاشا، لە سەر داوای وەزیر، چو بە پیریەوە و کەوتە گەڵ هێزەکەی. ئەورەحمان بە خۆی دا ڕانەپەرمو بەرەنگاری بکا خۆی و خێزانەکەی و هەندێ لە پیاوەکانی کشانەوە کۆیە. کۆیەی قایم کرد دژی گەمارزدان و هێرشی لەشکری عەجەم.

وەزیر خەلعەت و بیورلدی میرایەتی بابان و کۆیەو هەریری بۆ خالید پاشا نارد. ئەمە جاری دوەم بو خالید پاشا جێگەی ئەورەحمان پاشا بگرێ. شازادەش دەوری کۆیەی گرت. وەزیر لە هاوکاری شازادە پەشیمان بوەوە. ترسا کوردستان بە تەبەی کەرکوکی لە دەس دەربچێ. شازادە ١٥ ڕۆژ ئەورەحمان پاشای گەمارۆ دا. ئەورەحمان پاشا حەفتا تا هەشت سەرکەری بابانی لە گەڵ بو، ئازایەتییەکی زۆریان نواند.(٤٠) شازادە ئائومێد بو لە گرتنی لە گەڵی ڕێک کەوت: بابان بۆ خالید پاشا بێ و، کۆیەو هەریریش بۆ ئەو (١٢٢٦ک / ١٨١١ز). سالانە هەندێ دیاری بۆ بنێرێ.(٤١)

پاش ٣ مانگ ئەورەحمان پاشا بە ناوی ڕاوەوە چوە شوێنێکی نزیک سلێمانی. خالید پاشا هێزێکی کەمی هەبو ترسا. سلێمانی بە جێ هێشت. چو بۆ زەهاو و لەوێوە بۆ مەندەلی. ئەورەحمان پاشا چوە سەرچنار، ئاگاداری وەزیری کرد. بە هۆی هاتنی وەرزی زستانەوە وەزیر لەشکرکێشی بە پاش ئەراتی. گوێ ی خۆی لەم ڕوداوانە خەواند و سلێمانی بە ئەورەحمان سپارد و، خالیدی بانگ کردەوە بۆ بەغداد و مەندەلی بۆ تەرخان کرد (١٢٢٧).(٤٢)

- ١٧ -

لە (١٢٢٦ک / ١٨١١ز) دا ڕوسیا و تورک ڕێککەوتننامەی «بوخارست»یان ئیمزا کرد. لەم ڕێککەوتنەدا بە هیچ جۆرێ ناوی ئێران نەهات بو. ئێران وای دائەنا لە پشتەوە خەنجەری لێ دراوە. ئێران لە ڕێگەی سەفیری بەریتانیاوە نارەزایی خۆی بە بابی عالی گەیاند. سەدری ئەعظەمی عوسمانی لە وەڵام دا وت بوی: لە کاتێک دا دەوڵەتی عوسمانی لە جەنگ دا بو دژی ڕوسیا، ئێران نەک هیچ وەڵامێکی پاشی عەبدولوەهاب ئەفەندی نەدایەوە، بەڵکو پشتیوانی لە یاخیبونی ئەورەحمان پاشا کرد و، پەلاماری ویلایەتەکانی ڕۆژهەڵاتی دەوڵەتی عوسمانییان دا. ئەبێ چاوەڕوانی چ دۆستایەتییەک لە ئێران بکەین؟

شا لە هەڵوێستی بابی عالی سەبارەت بە پێکهاتن لە گەڵ ڕوسیا بێ ئاگاداری ئێران دڵگران بو. چاوەڕوانی هەلێ بو ئەم داخەیان پێ بڕێژێ.(٤٣)

- ١٨ -

سەرلەنوێ وەزیر کەوتەوە گێنجەڵ بە ئەوڕەحمان پاشا. بۆ جاری سێیەم خالیدی لە جێگە داناپەوە. هێزێکی گەورەی بردە سەر ئەوڕەحمان پاشا. ئەوڕەحمان خۆی بو ئامادە کرد. لە شوێنێکی نزیک کفری لەشکری بابان و ڕۆم لێکیان دا. سەرەتا لەشکری وەزیر شکا و بەشێکی هێزەکەی لە مەیدانی شەڕ هەڵاتن. هێزەکەی خۆی و، تفەنگچییەکانی عوقەیل و، هەندێ شەڕکەری بابان و، تۆپخانەکەی مایەوە. ئەمانە بە سەرکردایەتی داود ئەفەندی (دوایی داود پاشا) لە شەڕەکەدا خۆیان ڕاگرت و شکستیان بە لەشکری ئەوڕەحمان پاشا دا. لەم شەڕەدا خالید بەگی برای ئەوڕەحمان پاشا و زۆر کەسی تر کوژران (١٢٢٧ک / ١٨١٢ز). منارەیەکیان لە سەری کوژراوەکانی کورد دروست کرد. ڕۆم بارەگا و کەلوپەلی بارەگاکەی ئەوڕەحمان پاشایان تاڵان کرد.(٤٤)

وەزیر بەڕێ کەوت بۆ کەرکوک. موتەسەللیم و قازی و میرئالای کەرکوک و ئاغای بەغداد و ٣ کەس لە گەورەپیاوەکانی شەمەری تاوانبارکرد بە دەستێکەڵاو کردن لە گەڵ ئەوڕەحمان پاشا و سزای دان. والی ی موسڵیش بە هەمان تۆهمەت تاوانبار بو. [illegible]ام بە دیاری و پاڕانەوە خۆی پەڕاندەوە.

ئەوڕەحمان پاشا دیسان پەنای بۆ ئێران برد. شا ئەمەی بە هەل زانی. فەرمانی دا بە محەمەد عەلی میرزا یارمەتی ئەوڕەحمان پاشا بدا.(٤٥)

شازادە دالدەی دا و، داوای لە وەزیر کرد بیگێڕێتەوە سەر میرایەتی بابان. وەزیر داواکەی جێبەجێ نەکرد. شازادە ڕوی کردە قزرابات و تاڵانی کرد و، خەڵکەکەی هەڵاتن. وەزیر خۆی سازدا بۆ بەرپەرەکانێ. لەم کاتەدا سەعیدی کوڕی سلێمان پاشای گەورە، لە ترسی گیانی خۆی، هەڵات بۆ ناو موتەفیک. عەبدوڵڵا ئەمە کەوتە پەژارەوە. ترسا بە فیتی دەوڵەت ئەمەی کرد بێ. واری لە شازادە هێنا و، داواکانی جێبەجێ کرد. خالید و سلێمانی لە بابان و کۆیەو هەریر لاداو، ئەوڕەحمانی بۆ گێڕایەوە (١٢٢٧ک / ١٨١٢ز). بەڵێنی دا خەرجی لەشکرکێشییەکەی شازادەش بدا. بۆ ئەوەی دەستی بۆ سەعید بەگ واڵا بێ.(٤٦)

ئێران و ڕوسیا پەیمانی گولستانیان ئیمزا کرد (١٢٢٨ک / ١٨١٣ز). بە گوێرەی ئەم ڕێککەوتنە ئێران. ناوچەکانی تفلیس، قەرەباغ، شیروان، شەکی، دەربەند، باکوی لە دەس دا. تورک لای وابو ئێران بە داگیرکردنی ئەرزی عوسمانی ئەیەوێ بیتەوە مایە و، زەرەرەکانی پڕ بکاتەوە.

بۆ دەربڕینی ناڕەزایی لە لەشکرکێشی ئێران بۆ سەر ئەرزی عوسمانی، بابی عالی جەلالەددین محەمەد ئەفەندی لە ڕێگەی بەغدادەوە نارد بۆ تاران (١٢٢٨ک

/ ١٨١٣ز). جەلالەددین لە گفتوگۆکانی دا پێی ی لە سەر خۆتێ هەڵنەقورتاندنی ئێران لە کاروباری ناوخۆی عوسمانی و، گێڕانەوەی ئەو ئەڵاسپانەی دانەگرت کە لە دوا لەشکرکێشی دا بردبویان. ئێرانیش لە بەرامبەر ئەمەدا داوای گێڕانەوەی کەلوپەلی تاڵانکراوی زائیرانی نەکرد. ئەم سەفارەتەش بە ئەنجام نەگەیشت. بەڵام هەمو هاتوچۆیەک زیاتر ڕێگەی لە یەکگەیشتنی نزیک ئەکردەوە..

- ١٩ -

ئەگەرچی سەردەمی ئەوڕەحمان پاشا زۆر ئاڵارام بوو. شەڕوشۆڕی زۆری تێ دا قەوماوە. لە ماوەی ٢٤ ساڵ دا ئەوڕەحمان پاشا پێنج جار لابراوە. لە گەڵ ئەوەش دا ئەوڕەحمان پاشا هەروەکو سەرکردەیەکی هەڵکەوتوی مەیدانی جەنگ بوو، هەروەها پێشەنگێکی مەیدانی خوێندەواری و ڕۆشنبیری بوو. بێ مەلامەت سە ڕەحموری بە بۆنەی گیرانەکەیەوە شیعرێکی پڕ ستایشی بۆ ئەنێرێ بۆ زیندانی حیللە و، م. خالیدی نەقشبەندی ستایشی ئازایەتی و دادپەروەری ئەکا و، لە شەڕی ئەم و والی ی بەغدادا. کە لایەکیان لەشکری خەلیفەی ئیسلام و لایەکەی تری شۆڕشگێڕێکی یاخی کوردە، پشتیوانی لە شۆڕشگێڕەکە ئەکا و، شیوەن بۆ کوژراوەکانی ئەکا. یان عەلی بەردەشانی شەڕەکانی بە «بەیت»ی درێژ ئەهۆنێتەوە و، ئەکەوێتە سەر زمانی شایەر و گۆرانیبێژ و کۆڕ و دانیشتنی پێ گەرم ئەکەن.

ئەوڕەحمان پاشا لە بواری هاندانی خوێندەواری دا چەند کاری گرنگی کردوە:

١. دروستکردنی مزگەوت و مەدرەسەی نوێ،

٢. هێنانی مەلا ناودارەکان بۆ قەڵەمڕەوەکەی خۆی و، دابینکردنی پێویستیەکانی ژیان و خوێندن و دەرس وتنەوە.

٣. کڕین و نوسینەوەی سەرچاوە گرنگەکانی خوێندنی مەلایەتی و، وەقف کردنی لە سەر مزگەوت و مەلاکان.

گرنگی دانی ئەم میرە مەزنە بە خوێندەواری لەوەدا دەرئەکەوێ، سەرەڕای کەشمەکێشی ئەو ڕۆژگارەی ئەوی تێ دا ژیاوە، وەکو ئەگێڕنەوە خۆیشی هەندێ جار دەرسی بە فەقێ و قوتابی مزگەوتەکان وتوتەوە.(٤٧)

- ٢٠ -

عەبدوللا پاشای وەزیر لەشکرێکی گەورەی سازدا بۆ سەر مونتەفیک کە دالدەی سەعدیان دابو. لەم لەشکرکێشیەدا زۆری هێزەکەی وەزیر لە وەزیر هەڵگەڕانەوە، وەزیر بە دیل گیرا و کوژرا (١٢٢٨ک / ١٨١٣ز). سەعید بوە وەزیری بەغدا.

لەم ماوەیەدا ئەوڕەحمان پاشا نەخۆش کەوت و، شەوی ١٧ی ڕەبیعی دوەمی ١٢٢٨ک / ٢ی مارتی ١٨١٣) مرد. لە مزگەوتی گەورەی سلێمانی بە

خاک سپێردراوه. وەکو پێچ ئەگێڕنەوە ئەوڕەحمان پاشا لە سەرەمەرگدا وروژاوە چونکە بە کەسایی لە جنگەدا ئەمرێ لە کاتێک دا لەو هەمو شەڕانەدا نەکوژراوه.

عینایەت بەگ، یەکێ لە شاعیرەکانی ئەو سەردەمە، لە شیوەنی ئەوڕەحمان پاشادا شیعرێکی فارسی داناوە لە دوا بەیتی دا ئەڵێ:

چو بود او ظل رحمن در حقیقت

از ان شد سال فوتش (ظل رحمن: ١٢٢٨)(٤٨)

پەراوێزەکان

١. الكركوكلي: ٢٠٣؛ العمري: ٤٧. العزاوي: ٦/ ١٢٠ - ١٢١؛ ڕەنجوری: «ڕۆیشتنی ئەوڕەحمان پاشا بۆ بەغداد دوای کوشتنی ئەحمەد کەهیە خەزبەندەئوغلی و لێخرانی لە حکومەتی سلێمانی سەرەتای ڕەمەزانی ١٢١٢».

٢. الكركوكلي: ٢١٦؛ العمري: ٦٠؛ العزاوي: ٦/ ١٤٣.

ڕەنجوری بەم بۆنەیەوە شیعرێکی داناوە ناردویەتی بۆ «پاشای کوردستان» ئەوڕەحمان پاشا لە زیندانی حیللە. ئەمە چەند بەیتێکیتی:

ڕەوان بە ڕاهی چون بەرق ڕەهوار

مدارا مەکەر تا وە «بەغدا» شار

لە بارگەی خاصان بوازە هیممەت

ڕوکەر نە ماوای قەیس پڕ بەینەت

دەور بدەر نە مولک «بابل» بێ ئەندێش

بشۆ وە جایێ «حیللە» ماچان پێش

شەهزادێ جە نەسل بەگزادەی بابان

جە نەوەی ئوجاغ مالیک ڕیقابان

والی ویلایەت گشت کوردستانەن

نیسم شەریفش عەبدوڕڕەحمانەن

ستارەی بەختش قیران ئەحسەن

جە «حیلە»ی دنیا نە «حیللە» حەبسەن

دیوانی ڕەنجوری: ٢٠٥ - ٢٠٧. بڵاوکەرەوەی دیوانەکە ئەڵێ کە شیعرەکە ناتەواوە و، بەشێکی فەوتاوه.

٣. العمري: ٦١ - ٦٢.

٤. الكركوكلي: ٢٢١؛ العمري: ٦٢؛ العزاوي: ٦/ ١٥١.

٥.

٦. الكركوكلي: ٢٢٧ - ٢٢٨؛ زكي، «تاريخي سليمانى: ١٠٦؛ العزاوي: ٦/ ١٦٢ - ١٦٣.
٧. الكركوكلي: ٢٢٨.
٨. عباس العزاوي له «رحلة المنشي البغدادي» دا ئەڵێ: «بەت» ڕوباری «عوظيم»ە.
٩. العمري: ٦٨؛ لونگريک: ٢٧٩. پێ ئەچێ دوای کوژرانی محەمەد پاشا، نەوەکانی تەیمور پاشای کۆنە نیتر ئەوەندەی ئەوتۆیان لە ڕوداوەکانی ناوچەکەدا نەمابێ.
١٠. العمري: ٦٨ - ٧٠.
١١. الكركوكلي: ٢٢٨ - ٢٣١؛ العمري: ٦٨ - ٧٠؛ لونگريک: ٢٧٩؛ العزاوي: ج ٦، ص ١٦٤ - ١٦٧.
١٢. دنبلی: ١٦٦. دونبولی ئەڵێ: نزیکەی ٥ هەزار ساڵی لە گەڵ بو. ڕەنگە ئەم ژمارە زۆرە ڕاست نەبێ.
١٣. نصيری: ١/ ٥١.
١٤. نصيری: ١/ مقدمه/ ٢١ - ٢٢؛ العزاوي: ٦/ ١٧٢؛ الكركوكلي: ٢٣٤؛ بابانی: ١٣٠؛ دنبلی: ١٦٦.
١٥. الكركوكلي: ٢٣٤ - ٢٣٧؛ لونگريک: ٢٧٩ - ٢٨؛ العزاوي: ٦/ ١٧١ - ١٧٧؛ دنبلی: ١٦٧ - ١٦٩.
١٦. العمري: ٧١ - ٧٢. مەولانا خالیدی نەقشبەندی دو «مەرثیە»ی جیاوازی بۆ سەلیم بەگ و یەکێکی تر لە میرەکانی بابان بە ناوی میرعوسمان نوسیوە. ئەبێ میر عوسمانیش لەو ڕوداوانەدا کوژرا بێ. ساڵی کوژرانی بە حسابی ئەبجەد دیاری کردوە.
«مەرثیە»ی یەکەم:
هزبر بیشەی مردی سلیم بن محمود انکه
بە نوک نیزەاش بس عقدەی وا شدە، واشد
زکینش رزمگه شد دشت چین از بس تن بی جان
تو می گوئی زجبهەش قابض الارواح هویدا شد
تمنا داشت پیش شیر شیران داور اعظم
کشد خودرا و اخر عمر او دراین تمنا شد
بسوی اشیان قدس در پرواز شد جانش
روانش طوطی نزهتگه فردوس اعلی شد
بە ماتم داریش اشفتەشد شاهنشە ایران
بە چشمش روز روشن چون شب تاریک یلدا شد
زمرگ او بسی اه و دریغا در جهان افتاد
همین تاریخ سال مرگ او «اه» و «دریغا» شد: (١٢٢١)

«مەرسیەی دووەم:
داد ازین گردون دون، فریاد ازین
نیست جز مردان حق را در کمین
بحر احسان، کوه عرفان، کان جود،
فخر دوران، ناصب اعلام دین
میرعثمان انکه رای روشنش
بود نظم ملک را حبل المتین
گشت جانش تیر قدرت را هدف
باد بروی رحمت از جان افرین
ماه ذالحجه بد و بیست و یکم
رخش همت کرد در یکشنبه زین
رخت بیرون برد ازین دنیای دون
خیمه برافراشت در خلد برین
شد زصهبای شهادت جرعه‌نوش
گشت با همنام پیشینش قرین
خاک بر فرق فقیران کرد و رفت
خاطر خوشنود عالم شد حزین
بسکه گرد غم بجنبید از جهان
کس نداند اسمان را از زمین
زاریش را شب همه شب تا سحر
دیده‌ها بگشاده چرخ هشتمین
از پی تاریخ سالش گفت دل
«باد صد باره به مرگش افرین»: (۱۲۲۱)
معتمدی: ۱، ۳۰۱، ۳۱۷ - ۳۱۸.
۱۷. نصیری: ۱/ ۵۷ - ۵۹.
۱۸. دنبلی: ۱۶۸.
۱۹. نصیری: ۱/ مقدمه ۲۲.
۲۰. نفیسی: ۱/ ۱٤۷.
۲۱. نصیری: ۱/ ۲۱۰.
۲۲. العزاوی: ٦/ ۱۹۱.
۲۳. نفیسی: ۱/ ۱٤۱.
۲٤. نفیسی: ۱/ ۱۳٦.
۲۵. بۆ نەجێ م. خالىدى نەقشبەندى بە بۆنەى ئەم خۆنامادەكردنەوە ئەم چەند بەیتەی لە ستایشی ئەوڕەحمان پاشادا هۆنیبێتەوە:
عبد رحمن، شیر میدان، شاه گردون، جاودان
با عموم شهرتش، مهر است مانند سها

توپ لژدروار را چون بر عراده تکیه داد
پارەشد خمپارەوش قلب عدو زین اعتنا
حسب حال خصم ملهم گشت تاریخش بدل
«دشمن بد چون رهد از شیر یا از لژدها»: (۱۲۲۳)
معسدی: ۳۲۱

٢٦. العزاوی: ٦/ ١٨٤ - ١٨٥؛ الکرکوکلی: ٢٤٢ - ٢٤٣.
٢٧. الکرکوکلی: ٢٤٤؛ العزاوی: ٦/ ١٨٦.
٢٨. لۆنگریک: ٢٧٣.
٢٩. باپانی: ١٣٤.
٣٠. العزاوی: ٦/ ١٩٥ - ٢٠١؛ دنبلی: ٢٤٢ - ٢٤٣؛ باپانی: ١٣٥؛ نصیری: ١/ ١١٩ و ٢١٤.
٣١. نصیری: ١/ ١١٩.
٣٢. نصیری: ١/ ٢١٤.
٣٣. فائق بەگ: ٤١.
٣٤. العمری: ١٢١.
٣٥. العزاوی: ٦/ ٢٠٦ - ٢٠٧.
٣٦. ریچ: ١١٥.
٣٧. باپانی: ١٣٧.
٣٨. نوار، «داود باشا»: ٥٠؛ «تاریخ العراق»: ١١٣؛ لۆنگریک: ٢٧٣.
٣٩. ریچ: ١١٥.
٤٠. رەنگە ئەو قەصیدە درێژەی مێژوونوس، عثمان بن سند، کە بە هۆی حبةاللە حەیدەرییەوە ناردوویەتی بۆ ئەورەحمان پاشا و، وەکو ئەڵێن، وەڵامی وەرنەگرتۆتەوە، بە بۆنەی ئەم شەڕەی کۆیەوە بێ کە سەرەتا و ناوەڕاست و کۆتاییەکەی ئەمەیە:

الیه لحبات حسان تواترت
فاهدت من المدح القریض له اللبا
لحبات صب لم یزل ذا حشاشه
مقرحه من حب من قطن اللبا

*

وکیف وبیض الکرد تجزم للعلی
لشورتها کسرا وتنعها نصبا
ثفت وعابد الرحمن والفارس الذی
له صدرت لحطان فی وردها الحربا

*

فدونکها حسناء ترفل بالثنا
متی انشدت فی الرکب اطربت الرکبا

فخذها فان السعد من خشمها هبا

البصري، «اصفى الموارد..»: ٧٥ - ٧٧.

وەکو نەڵێین تا ئێستاش لە کۆیە، لە نزیک «ڕۆژی شۆخێ» شوێنەواری گۆڕستانی «شەهیدی عەجەمان» ماوە، کە کوژراوەکانی ئەو شەڕەیان تێ دا نێژراوە..

٤١. الكركوكلي: ٢٥٢ - ٢٥٣؛ دنبلي: ٢٦١ - ٢٦٢؛ العزاوي: ٦/ ٢٠٩ و ٢١١.

٤٢. الكركوكلي: ٢٥٥.

٤٣. نصيري: ١/ مقدمه/ ٢٥.

٤٤. الكركوكلي: ٢٥٦ - ٢٥٧؛ لۆنگریک: ٢٧٤ و ٢٨١.

٤٥. نصيري: ١/ مقدمه/ ٢٥.

٤٦. الكركوكلي: ٢٥٧ - ٢٥٨؛ دنبلي: ٢٨٠ - ٢٨١؛ لۆنگریک: ٢٧٥؛ العزاوي: ٦/ ٢١٢ - ٢١٤.

٤٧. القزلجي: ٣٧؛ الخال، «الشيخ معروف»: ٢٦.

٤٨. الكركوكلي: ٢٦١؛ ڕیچ: ٣٢١؛ العزاوي: ٦/ ٢٢٠؛ الخال، «الشيخ معروف»: ٢٥؛ ڕۆژی نوێ: ژ ١، ١٩٦١.

٨. مەحمود پاشا:
هەڵتەکاندنی بنچینەی ئەمارەتی بابان

-١-

ئەوڕەحمان پاشای کوڕی مەحمود پاشا دوای ٢٤ ساڵ میرایەتی پچڕپچڕی پڕ شەڕوشۆڕ و دەربەدەری و حوکمڕانی لە ساڵی (١٢٢٨ک / ١٨١٣ز) دا بە نەخۆشی لە سەر جێگە مرد.

لە پێش مردنی دا «هەموو بەگ و ئاغا و شێخ و سەید و عالم و سەرانی عەشایەر و کوێخای گوندەکان» کۆبونەوە مەحمود بەگی کوڕیان لە جێگەی ئەوڕەحمان پاشا بە میری خۆیان هەڵبژارد.

ئەوڕەحمان پاشا دوای مردنی خۆی ٣ برا: عەبدوڵڵا بەگ، ئەحمەد بەگ، عومەربەگ و، چەند کوڕێک لە وانە: مەحمود بەگ، عوسمان بەگ، سلێمان بەگ، حەسەن بەگ، عەزیز بەگی... بەجێ هێشت بو.

والی ی بەغداد سەعید پاشا، «خەلعەت» و «بیورلدی» بۆ مەحمود بەگ ڕەوانە کرد و بە پلەی «پاشایەتی» لیواکانی بابان و کۆیە و هەریری پێ سپارد.

دوای ماوەیەکی کورت مامەکانی: عەبدوڵڵا بەگ، ئەحمەد بەگ، عومەربەگ، خزیان و دەسوپێوەندەکانیان مەحمود پاشایان بە جێ هێشت. بە کۆمەڵ ڕویان کردە بەغداد. (١)

پێشتریش خالید پاشای ئەحمەد پاشا و محەمەدبەگی کوڕی چوبونە بەغدا.

والی ی بەغداد ئەمانەی لای خۆی گل دابووەوە و، بۆ دابین کردنی ژیانی خۆیان و سوارەکانیان داهاتی ناوچەکانی مەندەلی و خانەقین و عەلیاوا و زەنگ‌باد و ئاڵتون کۆپری... بۆ بڕی بونەوە. لە بەرامبەر ئەمەدا خۆیان و سوارەکانیانی بەکار ئەهێنا: بۆ پاراستنی خۆی لە ملوزمەکانی و، بۆ سەرکوتکردن و تاڵانکردنی عەشیرەتەکانی عەرەب و، بۆ کەمکردنەوەی دەسەڵاتی میری بابان و، بۆ لێنخستن و گۆڕینی میرەکان...

-٢-

نوسەری کتێبی «داود پاشا»، لە هەڵسەنگاندنی سیاسەتی سەعید پاشا و، هۆی سەرنەکەوتنی لە درێژەپێدانی وەزارەت دا ئەڵێ: «سەعید لە سیاسەتەکەی دا بە شێوەیەکی بنچینەیی پشتی بە عەرەب ئەبەست، بەمجۆرە سەعید بە هێزی

مەمالیک حوکمی نەنەکرد، بەڵکو بە هی عەرەب بە تایبەتی هی مونتەفیک و عوبێد حوکمی نەکرد. ڕۆژگاری سەعید بۆ عەرەب، بو لە کاتێک دا ڕۆژگاری عەبدوڵلا بۆ کورد، هەردو لا - مەبەستی کورد و عەرەبە - شەرەفی دانانی والییان پێ برا بو.» (٢)

ئەم لێکدانەوەیە دروست نیە چونکە:

یەکەم. مەمالیک بێگانە بون بە کورد و عەرەب لە عیراق دا. کۆمەڵەکانی کورد و عەرەب لەو سەردەمەدا کۆمەڵی خاوەن ڕێکخراوی خێڵەکی بون. ڕێچەڵەک و بنجوبناوانیان بە لاوە گرنگ بوە. مەمالیک لە ناو عیراق دا ڕەگیان نەبوە. ئیل و عەشرەت و بنەماڵە و، هەستی نەتەوەیی کوردی یا عەرەبییشیان نەبوە. بە منالی بە پارە لە بازارەکانی قافقاس دا کڕدرا بون و کرابون بە کۆیلە. بە کۆیلەیی هێنرا بون بۆ بەغداد و پەروەردەیان کردبون بۆ کاروباری حکومەتی.

دوەم، ئەگەرچی عەبدوڵلا بە یارمەتی کورد حوکمی گرتە دەست، بەڵام هەروەکو لەشکرکێشی بۆ سەر ئیلاتی عەرەب نەکرد، کە خۆی قایم کرد چوە سەر پاشای کوردستانیش، لە کاتێک دا ئەو هێزی سەرەکی بو لە دانانی دا.

سێیەم، ئەگەرچی سەعیدیش بە یارمەتی ئێلەکانی عەرەب کاروباری گرتە دەست. بەڵام هەروەکو لەشکری نەناردە سەر کورد، ئاوەهاش لەشکری نەناردە سەر عەرەب.

ڕۆژگاری عەبدوڵلا هی کورد و، ڕۆژگاری سەعید هی عەرەب نەبو، وەکو مێژونوسی میصری ئەڵێ، بەڵکو ڕۆژگاری هەردوکیان هی مەمالیک بو. ئێلەکانی کورد و عەرەبمان بۆ سەپاندنی دەسەڵاتی خۆیان بە کار ئەهێنا.

هەر لەو ماوەیەدا داودیش بە یارمەتی کورد بو بە والی. ئەویش پێڕەوی هەمان ڕێبازی حوکمڕانی کرد.

سەعید پاشا گەنجێکی بێ ئەزموە بو. گەنجێکی حوانیش بو بو بە هاوڕێ و هاودەمی ناوی حەمادی ئەبوعەقلەین بو. سەعید لە قسەی حەمادی دەرنەئەچو. ئەویش بەگیسەی خراپی بۆ ئەکرد. سەعید چەند جارێ سلێمان پاشا و خالید پاشای لە جێگەی یەکتری لە کۆیە و هەریر دائەناو لائەبرد. حەمادی زۆری لە سەعید کرد مەحمود پاشا لێ بخاو عەبدوڵلا پاشای مامی مەحمود لە جێگەی دابنێ. سەعید فەرمانی لابردنی مەحمود پاشا و دانانی عەبدوڵلا پاشای دەرکرد (١٢٣١ك / ١٨١٥ز). عەبدوڵلا پاشا لە گەڵ هێزی ڕۆم دا بەڕێ کەوت بەرەو کەرکوک لە «قرل دەگرمان» خێوەتی هەڵدا. مەحمود پاشا بڕیاری دا بەرەنگاری بکا. هێزی بابانی بە سەرکردایەتی عوسمان بەگی برای نارد بۆ دەربەندی بازیان. (٣)

مەحمود پاشا داوای لە ئێران کرد هێز بۆ یارمەتی دانی بنێرن. لە هەمان کات دا نامەیەکی هەڕەشەی بۆ کاربەدەست و گەورەکانی کەرکوک نارد داوای لێ کردن عەبدوڵلا پاشا لە کەرکوک دەربکەن. (٤)

-٢-

سەعید پاشا جێگەی لەق و، ناحەزی زۆر بو بو. داود پاشا زاوای سەعید بو. لە ترسا بیکوژن، لە بەر ئەوە بە ناوی ڕاووشکاردوە لە بەغداد دەرچو، بەرەو کوردستان هەڵات و، چو بۆ سلێمانی. مەحمود پاشا خۆی بە پیشوازییەوە هات بو بۆ کەناری شار. (٥)

سەعید بە ڕاکردنی داود شپرزە بو. هەواڵی بۆ شێخی موڵتەفیک حەمود ئال ثامر نارد بە خۆی و هێزەکانیەوە بچن بۆ بەغداد. هەروەها عەبدوڵڵا پاشاش لە کەرکوکەوە گەڕایەوە بۆ بەغداد. مەحمود پاشا مەترسی هێرشی عەبدوڵڵای تەما.

دادود پاشا چل ڕۆژێ لە سلێمانی مایەوە. لەو ماوەیەدا ئەوانەی هەڵاتبون بۆ ئێران هاتنە لای داود. سلێمان پاشای ئیبراهیم پاشای حاکمی پێشوی کۆیە و هەریر، خەلیل ئاغای (موتەسەللیم) ی کەرکوک، ڕوستەم ئاغای (موتەسەللیم) ی بەصرا، سەید علێوی ئاغای پێشوی یەنیچەری بەغداد، ئەمانە لە داود کۆبونەوە. مەحمود پاشاش هێزەکانی خۆی ساز دا. (٦)

داود پاشا نامە و سەرلەی بە ئەنەری ئاسەتی دا بۆ بابی عالی نارد، داوای لێخستنی سەعید و دانانی خۆی کرد بو. داود بە پشتیوانی هێزەکانی مەحمود پاشا و سلێمان پاشا بەرەو کەرکوک بە ڕێ کەوت. خالید پاشا لەو کاتەدا حاکمی کۆیە بو گوێ ی نەدایە داود پاشا. عەبدوڵڵا پاشاش هەروەها

داود لە گوندی یەقماقلو بو لە نزیک کەرکوک کە فەرمانی لێخرانی سەعید و دانانی خۆی بە والی ی بەغداد لە بابی عالیەوە پێ گەیشت. داود وێنەی فەرمانەکانی نارد بۆ گەورەپیاوەکانی بەغداد. سەعید گوێ ی نەدایە ئەم فەرمانە بڕیاری دا بەرەنگاری بکا بەڵام ناو ڕیزەکانی دەوروبەری پشێویان تێ کەوت و، کەوتنە هەڵاتن بۆ لای داود پاشا. سەعید بۆ ئەوەی سەر لە مەحمود پاشا تێک بدا، لەو کاتەدا لە گەڵ داود بو، عەبدوڵڵا پاشای بە هێزێکەوە ناردە سەر سلێمانی و، داوای لە خالید پاشاش کرد یارمەتی عەبدوڵڵا بدا. عەبدوڵڵا پەلاماری سلێمانی دا بەڵام حەسەن بەگی برای مەحمود پاشا چەند ڕۆژێ بەرەنگاریی کردن تا هێرشەکەی شکاندن.

داود پاشا بە هێواشی ئەجولا نەیویست هەلومەرجی ناو بەغداد ئامادە بێ. چوە توزخورماتو و حەمدیدە پاش ماوەیەک چوە نزیک بەغداد و، پێشوازییەکی گەرمی لێ کرا. سەعید خۆی قایم کرد بو بەڵام پەلاماریان دا و کوشتیان (١٢٣٢ک / ١٨١٦ز).

عەبدوڵڵا پاشا و خالید پاشا بە پەشیمانی «دەخالەت» یان کرد. داود لێیان خۆش بو.

داود پاشا بو بە وەزیر. (٧)

نوسەری «داود پاشا» لێرەش دا لێکدانەوەیەکی خۆکردی هێناوەتە ناو

باسەکەوە. هێزی هەڵگەڕانەوەی داود پاشا لە سەعید ئەگێڕێتەوە بۆ هەستی نیشتمانپەروەریی عیراقیێتی. گوایە داود بۆیە شۆڕشی کردوە بۆ ئەوەی بەری پەرەسەندنی نفوزی ئێرانی بگرێ چونکە ترساوە ئێران بەغداد داگیر بکا و، ڕیچ، واتە ئینگلیز، نفوز و دەسەڵاتی زیاد بکا.(٨)

هیچ بەڵگەیەکی مێژوویی بە دەستەوە نیە بۆ سەلماندنی ئەم بۆچونە. ڕاستییەکەی وەکو هەمو سەرچاوەکانی دەستی یەکەم ئەیگێڕنەوە ئەوەیە: سەعید ئەترسا داود پیلانی لێ بگێڕێ و جێگەکەی داگیر بکا، لە بەر ئەوە ڕێنیشوێنی لە ناوبردنی دانا. داودیش بە مەی زانی لە ترسی گیانی خۆی هەڵات بۆ کوردستان. کەوتە هەوڵی لادانی سەعید و، بەدەستهێنانی وەزارەتی بەغداد. بە ئاکامیشدا ئەمەی گەیشت

نوسەری «داود پاشا» کە لە ئینگرای کتێبەکەی دا بە ستایشەوە لە داود ئەدوێ. بەمجۆرە باسی سیاسەتی داود پاشا ئەکا بەرامبەر بنەماڵەی بابان:

«هێزی کورد لەو کاتە دا مەترسیەکی گەورە بو لە سەر داود لە کاتێک دا هێشتا جێگە پێ ی خۆی قایم نەکرد بو. ئەم مەترسیە بە تەنیا لە هێزی جەنگی بابان دا نەبو، بەڵکە لەو هاوکارییە کوردی - ئێرانیەدا بو کە لە پایەی پاشای مەملوکی لای بابی عالی ئەهێنایە خوارێ، بەوەی کە ناتوانێ دڵسۆزیی کورد بۆ سوڵتان دابین بکا. دواد لە توانای دا نەبو لەو هەلومەرجە زوەی حوکمڕانیەکەی دا جگە لە پێڕەوی ڕێبازی کۆن لە بەرامبەر یاخیبونی کوردا کاتێ ویستی تێکی مەحمود بکا بە دو ڕێگە یارەکە کە ئەویش:

ا. دەس ئانە بینی بۆ دەس بەسەردا گرتنی هەندێ ناوچەی ستراتیجی گرنگی کورد.

ب. ڕاکێشانی یەکێ لە میرەکانی بابان.

هەردو پلانی جەنگی و سیاسی بەجێبەێنانیان ئاسانە لە سەرەتاوە، لە بەر ئەوەی هێزی پاشای کوردستان چەندە زۆر بێ، هەمیشە دو هەڕەشەی لە سەرە:

ا. لەشکری مەملیکی بەغداد.

ب. جیاوازی یەکێ لە ئەندامانی بنەماڵەی پاشای دەسەڵاتداری بابان.

بەمجۆرە زەمینە لەبار بو بۆ دارشتنی پیلان دژی مەحمود پاشا و، بۆ ئەوەی داود هاوپەیمانی بەهێز لە ناو خودی ئەندامانی بنەماڵەی بابان دا بدۆزێتەوە، عەبدوڵلا پاشای داواکاری حوکمی سلێمانی هاوپەیمانێتی کرد. هەروەها حەسەن بەگ - برای مەحمود پاشا - کە بە ڕێگەوە بو بچێ بێ بە بارمتە لای شازادە لە کرماشان.»(٩)

داود لە دەوری سالی (١١٨٨ک / ١٧٧٤ز) لە تفلیس لە خێزانێکی گورجیی مەسیحی لە دایک بو بو. بە منالی بە کرێن لە بازاڕی تفلیس یان بە فڕاندن هێنا بویانە بەغداد. لە پێش دا کابرایەک بە ناوی مستەفا بەگ کڕی بوی

و، دوایی فرۆشت بویەوە بە سلێمان پاشای گەورە. سلێمان پاشا خستیە فێرگای تایبەتیەوە کە بۆ پەروەردەکردنی «مەمالیک» دای مەزراند بو.

داود کوڕێکی قلۆز و زیرەک بو. لای زانا گەورەکانی عیراق زانستەکانی دینی خوێند و شارەزای ئەدەبی عەرەبی، فارسی و تورکی بو. لە شەریعەت و حەدیث دا شارەزاییەکی زۆری پەیدا کردو. لە چەند پایەتی گرنگ دا ئیجازەی لە مەلا بە ناوبانگەکانی ئەو سەردەمە وەرگرت. سلێمان پاشا ئازادی کرد و کردی بە «خەزنەدار»ی خۆی و، یەکێ لە کچەکانیشی لێ مارە کرد.

سەردەمی وەزارەتی داود پاشا (١٢٣٢ - ١٢٤٧ک / ١٨١٦ - ١٨٣١ز)

کوردستان ئارام و ئاسایشی لێ بڕا و، بو بە مەیدانی ململانێ ی لەشکرەکانی تورک و عەجەم و، مەیدانی زۆرانبازی خوێناوی و وێرانکەری میرەکانی بابان. ئاژاوە و پشێوی و هەژاری و شەڕوشۆڕێکی بێ بڕانەوەی تێ خست.

-٤-

مەحمود پاشا لە سەردەمی باوکی دا ماوەیەکی درێژ وەکو بارمتە لە ئێران گل درابووەوە. ناسیاوی و پێوەندی لە گەڵ زۆر لە کاربەدەستانی ئێران بە تایبەتی شازادە محەممەد عەلی میرزای حاکمی کرماشان هەبو. هەروەها کچی خانی ئەیلی ئێرا بویە و، کوڕێکی بە ناوی عەلی لێ ی هەبو. ئەوانە هەر لە ئێران مابونەوە.

داود پاشا لە سەر نەریتی حاکمەکانی پێش خۆی بۆ ئەوەی نەهێڵێ هیچ میرێکی بابان جێگیر بێ و، بە ئاسودەیی میرایەتی بکا کەوتە پیلانگێڕان لە مەحمودپاشا. حەسەن بەگی برای تەفرە دا. لە گەڵ ٥٠٠ کەس هەڵات بۆ بەغداد (١٢٣٣ک / ١٨١٧ز). داود، عینایەتوڵڵا ئاغای موهرداری بە نوێنەرایەتی خۆی نارد بۆ لای مەحمود پاشا گوایە ئامۆژگاری بکا پێوەندی لە گەڵ ئێران بپچڕێ. کۆیە و هەریری لێ سەندەوە. عوسمان بەگی لێ لابرد و، حەسەن بەگی لێ دانا (١٢٣٣ک / ١٨١٧ز).

مەحمود پاشا لە خۆی ترسا داوای لە ئێران کرد هێزێک بنێرن بۆ پشتیوانی محەممەد عەلی میرزا، بۆ هەل ئەگەڕا دەس بخاتە ناو کاروباری عیراقەوە، هێزێکی بە سەرکردایەتی محەممەد عەلی خانی شامسەیاتی و، هێزێکی تری بەسەرکردایەتی حەسەن خانی فەیلی لە گەڵ لەشکری لوڕ بۆ سەر مەندەلی و، هێزی عەلی خانی کەلوڕ و کەلبعەلیخانی گەڕوس بۆ سەر بەدرە و جەسسان، نارد.

داود پاشا بە خۆ کەوت هێزی نارد بۆ پاراستنی مەندەلی و بەدرە و جەسسان و هێزێکیشی نارد ڕێگەی پێوەندی نێوان هێزەکانی ئێران و مەحمودپاشا بگرێ. خۆیشی هێزێکی زلی سازدا بەرەو کەرکوک لەوێوە بچێ بۆ سەر مەحمود پاشا،

لەم کاتەدا داود پاشا تووشی گیروگرفتی ناوخۆ بو. صادق بەگی برای سەعید پاشا هەڵات بۆ ناو ئێلەکانی زوبێد و قاسم بەگی شاوی هەڵات بۆ ناو خەزاعیل.

داود پاشا وازی لە سەفەری کەرکوک هێنا بۆ ئەوەی خەریکی کوژاندنەوەی شۆڕشەکەی ئەمان بێ. بەڵام عەبدوڵڵا پاشا و محەممەد پاشای خالید پاشای بە هێزێکی گەورەوە نارد بۆ کەرکوک و، ئاگاداری ئێلەکانی دزەیی و شەمامکی کرد ئەوانیش بچنە کەرکوک و هەموویان لە عینایەتوڵڵا ئاغا کۆببنەوە.

شازادە پێنکەی سەرکردایەتی لە پای تاق دانا بو. خۆی و هێزێکی گەورە لەوێ هەڵیان دابو.

هێزی ئێران گەیشتە کوردستان. هەندێ وردە شەڕیان کرد بەڵام هیچ جێکەیەکی گرنگیان پێ نەگیرا. چەند جارێ سەفیر لە نێوان داودپاشا و شازادەدا هاتوچۆی کرد بۆ بەلاداخستنی کێشەکە. ئێران ئەیویست بە هۆی پاشاکانی بابانەوە نوفوزی خۆی لە کوردستان دا بە هێز بکا.

داود پاشا، سەری بۆ گوشاری شازادە دانەواند. حەسەن بەگی لە کۆیە کیشایەوە. سلێمان پاشا لە زەنگاباد و، عەزیزبەگ لە درنە و باجەلان و، عەبدوڵڵا پاشا لە کۆیە و هەریر و، مەحمود پاشا لە سلێمانی دانرانەوە.

هێزەکانی هەردولا کشانەوە شوێنەکانی خۆیان (١٢٣٣ک / ١٨١٧).(١٠)

-٥-

کلۆدیوس جەیمس ڕیچ، نوێنەری کومپانیای هیندی ڕۆژهەلات لە بەغداد، نفوز و دەسەلاتێکی زۆری هەبو. نەخۆش کەوت. بۆ گۆڕینی ئاووهەوا بڕیاری دا لە گەل هاوسەرەکەی و، دەسوپێوەندەکانی دا گەشتێکی چەند مانگە بە کوردستان دا بکا. بۆ ئەمەش ئیزنی لە داود پاشا وەرگرت. تەنانەت داود نامەی بۆ مەحمود پاشا نوسی، کە ڕێزی ڕیچ بگرێ و، گەشتەکەی بۆ ئاسان بکا و، هۆکانی حەسانەوەی بۆ دابین بکا. بەڵام داود پاشا، گومانی لە ڕیچ ئەکرد و، حەزی بە گەشتەکەی نەئەکرد و، لێ ی دڵنیا نەبو. لای وابو پیلانی لێ ئەگێڕێ و پاشاکانی بابانی لێ هان ئەدا. سەیر ئەوەیە نوسەرەکانی عەرەب هەتا ئێستاش لە سەر هەمان بیروڕان.

ڕیچ لە گەشتەکەی دا بۆ سلێمانی چەند مانگێ مایەوە و، سەردانی بانە و سنەشی کرد. بە درێژایی گەشتەکەی سەرنجی ورد و زیرەکانەی لە سەر باری سیاسی و، هەلومەرجی کۆمەلایەتی و ئابوری و، جوگرافیای سروشتی و مرزیی ناوچەکە تۆمار کردوە. بیرەوەریەکانی کە ڕۆژانە نوسیونێتی بە سەرچاوەیەکی بە نرخ دائەنرێ بۆ لێکۆڵینەوەی ئەو سەردەمە.

-٦-

ئەوڕەحمان پاشا تا مابو، خالید پاشا یەکێ بو لە ملۆزمە لاسارەکانی. دوای مردنی ئەویش ئارام دانەنیشت. کوڕەکانی لە کەرکوک دائەنیشتن. پیاوەکانیان لە

دنهاتەکانی دەوروپشت حەردەس و ڕێگرییان نەکرد. چەند جارێ ئاگاداری محەممەد پاشای کوڕیان کرد نەهێلێ پیاوەکانی کاری وەها بکەن. کەڵکی نەبو. محەممەد پاشا خرایە زیندانەوە. بەڵام پیاوەکانی هەڵیان کوتایە سەر زیندانەکە و محەممەدیان ڕزگارکرد. لە باتی ئەو خالید پاشای باوکیان گرت. محەممەد چوە ناو شوان ماوەیەک لەوێبوە کەوتە گفتوگۆ. وەزیر لێیان خۆش بو. ڕاکردوەکان گەڕانەوە و گیراوەکان بەردران (١٢٣٥). (١١)

محەممەد پاشا دوای ماوەیەک پیاوەکانی خۆی کۆکردەوە هەڵات بۆ کرماشان. سلێمان پاشا ناوانبارکرا بەوەی لە گەڵ ئاحمەزانی داود پاشا پێوەندی هەیە ئەویش هەڵات. عەبدوڵڵا پاشا، ماوەیەک لە سلێمانی گیرا لە سەر ئەوەی گومانیان لێ کرد بو نامەی لە شازادەوە بۆ هاتبێ، دوای بەربونی ئەویش هەڵات (١٢٣٦ک / ١٨٢٠ز). ئەمانە هەمو لە کرماشان کۆبونەوە. (١٢)

-٧-

م. خالید (١١٩٣ - ١٢٤٢ک) کوڕی ئەحمەد کوڕی حسێن لە تیرەی مکایەلی جاف لە ناوچەی قەرەداغ لە دایک بوە. بە منداڵی چۆتە بەر خوێندن. لای مەلا گەورەکانی ئەو سەردەمە خوێندویەتی و، لە سە لای شێخ قەسیمی مەردۆخەی ئیجازەی وەرگرتوە. ساڵی ١٢١٣ کە مامۆستاکەی: سەید عەبدولکەریمی بەرزنجی بە تاعون ئەمرێ، ئەوڕەحمان پاشا ئەم لە جێگەکەی ئەو لە مزگەوتەکەی دا، کە خۆی دروستی کرد بو، دائەنێ. ئەمیش بەڵگەی لێهاتویی بوە بەو گەنجیە لە جێگەی زانایەکی وا گەورە دابنرێ. ساڵی ١٢٢٠ بە ڕێگەی موسڵ، دیاربەکر، حەلەب، دیمەشق.. دا ئەچێ بۆ حەج. دیسان ئەگەڕێتەوە بۆ سلێمانی. ساڵی ١٢٢٥ ئەگاتە دەهلی لە هیندستان. تەریقەت لە شێخ عەبدوڵڵای دەهلەوی وەرئەگرێ و، ئەگەڕێتەوە ماوەیەک لە بەغداد جێگیر ئەبێ ئینجا دێتەوە بۆ سلێمانی.

مەلا خالید ئیتر ئەبێ بە مەولانا خالید. ناوبانگێکی زۆر دەرئەکات و، هەزاران موورید و مەنسوب و خەلیفە پەیدا ئەکات. وەک مەلا عەبدولکەریم نوسیونی: «... بەشی زۆری مەنسوبەکانی مەولانا لە زانا ناودارە پایەبەرزەکان بون و، کەسی تر لە ناو پیرانی تەریقەت دا هەڵنەکەوتوە ئەو هەمو مەنسوبەی لە ڕیزی مەلا پایەبەرزەکان دا بێ»

ئەم ماوەیە هاوزەمان بو لە گەڵ ناکۆکیی ئەوڕەحمان پاشا و والی ی بەغداد لە لایەک و، ناکۆکیی ئەوڕەحمان پاشا و سلێمان پاشای کوڕی ئیبراهیم پاشا لە لایەکی ترەوە. هەروەکو پێشتریش شایەتی ناکۆکیی ئیبراهیم پاشا و عوسمان پاشا و، دواییتر ئەوڕەحمان پاشا و، ئینجا خالید پاشا و ئەوڕەحمان پاشا و، ئەوڕەحمان پاشا و والی ی بەغداد بو.

تەریقەتی نوێ کراوەی «نەقشبەندی» لە ماوەیەکی کورت دا پەرەی سەند. تا ئەوسا تەریقەتی «قادری» باوی بو. شێخانی تەریقەتی قادری لەم تەریقەتە نوێ یە ناڕەحەت بون و چونەوە بەگژی دا. زانای پایەبەرز و گەورەی ساداتی بەرزنجە: شێخ مارفی نودێ، سەرکردایەتی ئەم بە گژدا چونەی ئەکرد. کەوتە هاندانی والی ی بەغداد و مەلاکانی عیراق و میرەکانی بابان دژی م. خالید. دوایییەکەشی ئاشت بونەوە.

م. خالید سلێمانی بەجێ هێشت (١٢٢٨) و چو لە بەغداد درێژەی بە ئیرشاد و دەرس وتنەوە دا. لەوێش، لە ماوەیەکی کورت دا، جێگەی خۆی کردەوە و، ئەستێرەی کەوتە درەوشانەوە.

کاتێ کە سەعید پاشای والی ی بەغداد کوژرا و، داود پاشا بە یارمەتی هێزەکانی مەحمود پاشای بابان شاری بەغدای گرت و، بو بە والی ی بەغداد و شارەزور و بەسرا. مەحمود پاشا بینی م. خالید پایەیەکی زۆر بەرزی لە بەغداد هەیە. تکای لێ کرد بگەڕێتەوە بۆ سلێمانی. م. خالید گەڕایەوە. بۆ ڕێزلێنانی م. خالید، مەحمود پاشا مزگەوت و خانەقایەکی بۆ بنیات نا و، تا ئێستاش بە ناوی «خانەقای مەولانا خالید»ەوە ناسراوە.

م. خالید زانایەکی گەورەی ئاینناس و، ڕابەری تەریقەتی نەقشبەندی. لە سەرانسەری ڕۆژهەلاتی ناوەڕاست دا هەزاران مورید و مەنسوب□و خەلیفەی هەبوە. بە فارسی و عەرەبی و کوردی: بە هەردو زاراوی گۆران و بابان، شیعری داناوە. دیوانەکەی چەند جارێ چاپ کراوە. چەندین کتێب و پەراوێزی لە زانستەکانی دین و ڕێوشوێنی تەریقەت دا نوسیوە.

م. خالید ڕەنگە یەکەم کەس بێ کە بناغەی نوسینی پەخشانی کوردی بە زاراوی بابان دانابێ. «عەقیدەنامەی کوردی - لوبی عەقائید»ی بە پەخشان نوسیوە. دوای ئەویش شێخ حسێنی قازی (١٢٢٥ - ١٢٩٢) «مەولودنامە»ی بە پەخشانی کوردی نوسیوە. بە چاولێکەری ئەم دو نامیلکە کوردیە، مەلاکانی کورد چەندین «عەقائید» و «مەولودنامە»ی تریان بە زمانی کوردی نوسیوە.

م. خالید پێش ئەوەی بێ بە مورشیدی تەریقەت، چەندین شیعری لە ستایشی میرەکانی بابان دا داناوە بە تایبەتی لە ستایشی ئیبراهیم پاشای بنیاتنەری شاری سلێمانی و، ئەوڕەحمان پاشای بابان دا. هەروەها بۆ «سوکواری» میرە کوژراوەکانی بابان چەندین شیعری هۆنیوەتەوە، بە تایبەتی بۆ سەلیم بەگی کوڕی مەحمود پاشا کە لە زرتبار لە شەڕی والی ی بەغدادا کوژرا و، بۆ میر عوسمان کە ئەویش هەر لە یەکێ لەم شەڕانەدا وەکو م. خالید ئەڵێ: وەکو هاوناوی پێشوی ئەمیش قومی لە «سەهبای شەهادەت» داوە.

م. خالید هەوڵی داوە یەکێتی لە ناو میرەکانی بابان دا پێک بهێنێ: مەحمود پاشا و عوسمان بەگی برای و عەبدوڵلا پاشای مامیان ڕێک بخات و

پەیمانێکیان پێ ببەستێ. ئەمانە هەرسێکیان لە بەردەمی م. خالید دا سوێند بە قورئان و تەڵاق و خەنجەر ئەخۆن، کە خیانەت لە یەکتری نەکەن و، هەر کاتێ نامە لە حاکمی کرماشان یا والی ی بەغدادوە بۆ یەکێکیان بێ، لە یەکتری نەشارنەوە و، لە بەردەمی م. خالید دا بیکەنەوە. پێ ناچێ م. خالید باوەڕی بە پەیمانەکەیان و ئومێدی بە ڕێککەوتنەکەیان هەبوبێ، وەکو خۆی لە نامەیەک دا بۆ داود پاشای نوسیوە.

ساڵی(١٢٣٦ک / ١٨٢٠ز) بە هۆی ئاژاوەی سیاسی و، ناکۆکی ناوخۆی میرەکانی بابانەوە، بە یەکجاری سلێمانی بە جێ هێشت و، سەری خۆی هەڵگرت بۆ بەغداد.

م. خالید دوای ئەوەی بوە بە شێخی تەریقەت هیچ شێعرێکی بۆ ستایشی هیچکام لە میرەکانی بابان دانەناوە، هۆی ئەمەش بێگومان ئەوەیە کە ئیتر ئەو بە ئەمانی هیچ دەسکەوتێکی دنیایی نەماوە، جگە لەوە ڕەنگە کەسێتیشی بە شایستەی ستایش کردن نەزانی بێ. بە پێچەوانەوە نامەکانی کە بۆ مەحمود پاشای نوسیوە پڕن لە گلەیی و، ئامۆژگاری. بەتایبەت کە مەحمود پاشا داوای گەڕانەوەی لێ کردوە بۆ سلێمانی، بێ پێچ و پەنا، داواکەی ڕەت کردۆتەوە و، داویەتیە بەر لۆمە و پلار کاتێکیش کە بۆ بەسەربردنی هاوین ڕو ئەکاتە گوندێکی ناوچەی سلێمانی و، مەحمود پاشا پێ ئەزانێ و ئەیەوێ بۆ ئاشتکردنەوە و دڵنەوایی کردنی، قازی سلێمانی بنێرێتە لای، م. خالید بێ ڕاوەستان دەر ئەکەوێتەوە بۆ یەکێ لە گوندەکانی هەورامان لە کوردستانی ئێران و، لەوێوە ئەگەڕێتەوە بۆ بەغداد.

پێ ئەچێ داود پاشا و، دەسەڵاتدارانی عوسمانی پێی مانەوەی ئەمیان لە بەغداد پێ خۆش نەبوبێ، بۆیە لەوێش نەمایەوە و، چو بۆ شام.

م. خالید ساڵی ١٢٣٨ک (١٨٢٢ز) لە بەغدادەوە چوە شام و لەوێ جێگیر بو، سەرەنجام بە نەخۆشیی تاعون لە دەربەدەری و لە تەمەنی ٥١ ساڵی دا لە ١١ ی زیلقەعیدەی ١٢٤٢ (٧ ی حوزەیرانی ١٨٢٧ز) دا مرد و، لە شاخی قاسیون ناشتیان. (١٣)

-٨-

ئێران بە تەمای لەشکرکێشییەکی فراوان بو بۆ سەر خاکی ڕۆم. شازادە عەبباس میرزا لە تەوریزەوە بۆ لای ئەرزڕۆم و شازادە محەممەد عەلی میرزا لە کرماشانەوە بۆ سەر کوردستان و بەغداد.

داواکانی شازادە زۆر و قورس بون، بە تایبەتی پارەی زۆر و دیاری داوا ئەکرد. بە مەحمود پاشا هەڵنەئەسوڕا. شازادە ویستی مەحمود پاشا لابدات و عەبدوڵڵا پاشا لە جێگەی دابنێ.

مەحمود پاشا داوای لە وەزیر کرد هێزی یارمەتی بۆ بنێرێ. وەزیر هێزێکی

کەمی بۆ نارد بە سەرکردایەتی کابرایەک بە ناوی «محەممەد کەهیە». محەممەد لە بەغداوە بەڕێ کەوت ماوەیەک لە کۆزکس لای زەنگاباد و زیاتر لە مانگێ لە شیروانە مایەوە.

شازادە هێزێکی بۆ عەبدوڵلا پاشا ئامادە کرد بۆ گەیشتنە خواجایی.

کەیخەسرەوبەگی جاف کە ئەو پارمەتی مەحموود پاشا بدا لێ ی هەڵگەڕایەوە دایە پاڵ عەبدوڵلا پاشا.

هێزی محەممەد کەهیە هاتە باریکە لە نزیک تانجەرۆ هەڵی دا، بەڵام نەخۆشی لە هێزەکەدا بڵاو بوەوە. هەمو ڕۆژێ چەند کەسێکی لێ ئەمرد و، ئەوی تریشی لە بەر نەخۆشی و لاوازی نەیئەتوانی ئەرکەکانی خۆی بە جێ بهێنێ. عەبدوڵلا پاشا کە بەمەی زانی لە خواجاییەوە بەڕێ کەوت بەرەو گەورەقەڵا و زەردەلیکاو و لە دەربەند دامەزرا.

شازادە لە پای تاقەوە بەڕێ کەوت بۆ زەهاو. لە سیروان پەڕیەوە قەرەتولوسی لە زەنگاباد تاڵان کرد.

محەممەد کەهیە هێزە نەخۆشەکەی لە باریکەوە برد بۆ هێستان سور و ئینجا ئەرەکۆل.

ئێرانیەکان بۆ درێژە پێدان تا گەیشتنی هێزەکەی شازادە بە ناوی عەبدوڵلا پاشاوە کەوتنە گفتوگۆ.

هێزی هەردولا پێکا هەڵپژان. هێزەکانی بەغداد و بابان شکان.

مێژونوسەکانی داود پاشا ئەم شکستە ئەدەنە پاڵ خیانەتی کەهیە. کەهیەش پاش چەند ڕۆژێ لەم شکانە خۆی و براکانی و خزمەکانی هەڵاتن بۆ لای شازادە.

عەبدوڵلا پاشا چوە ناو شاری سلێمانی. شازادەش ڕۆژانی موحەڕڕەمی لەوێ بە سەر برد. شازادە بەرەو کەرکوک چو. وەزیر بەغدادی قایم ئەکرد ترسی هەبو پەلاماری بەغداد بدا. محەممەد کەهیەش بوبو بە هاوسەفەری شازادە.

نەخۆشی کۆلێرا لە هیندستانەوە داکەوت بو. گەیشت بوە بەصرا و بەغداد و کوردستان. ئەم نەخۆشیە کەوت بوە ناو ئوردوی ئێرانیشەوە. شازادە ئەیویست بە پەلە ڕێک بکەوێ. بە هۆی یەکێ لە ئاخوندە ناودارەکانی شیعەوە گفتوگۆ دەستی پێ کرا. شازادە داوای ئەکرد: عەبدوڵلا پاشا لە سلێمانی و محەممەد پاشا لە کۆیە دابنرێن و، ئەوانەی کە پەنایان بۆ ئێران هێناوە چاوپۆشیان لێ بکرێ. لەشکری ئێران ناوچەکانی داقوق، توزخورماتو، کفری، قەرەتەپە و دەلی عەباسیان تاڵان و وێران کرد بو. شازادەش توشی نەخۆشیی کۆلێرا بو بو. لە نزیک قزرابات مرد. تەرمەکەیان بردەوە بۆ ئێران (١٢٣٧). مردنی شازادە کۆتایی بەم لەشکرکێشیە هێنا و داود پاشا لە یەکێ لە دوژمنە گەورەکانی ڕزگاری بو. (١٤)

ئێرانیەکان کشانەوە بەڵام بۆ پشتیوانی لە عەبدوڵلا پاشا هێزێکیان لە سلێمانی دانا بو. مەحموود پاشا چوە سەریان هێزەکەی ڕاونا و عەبدوڵلا پاشای

دەرکرد. بەڵام مەحمود پاشا بە هۆی بڵاو بونەوەی نەخۆشییەوە لە سلێمانی نەمایەوە عەبدوڵڵا پاشا فرسەتی هێنا سلێمانی گرتەوە. بەمجۆرە چەند جارێ دەستاودەستی کرد. (١٥)

-٩-

دوای مردنی محەمەد عەلی میرزا، شا کوڕەکەی، محەمەد حسێن میرزای لە جێگە دانا. بەڵام ئەم وەکو باوکی بێ نەنەکرا. فەتح عەلی شا کاروباری کوردستان و عیراقی عەرەبی بە عەبباس میرزا سپارد. عەبباس و محەمەد عەلی حەزیان لە چاوی یەکتری نەبو. لە شەڕی ڕوس دا محەمەد عەلی یارمەتییەکی ئەوتۆی عەبباسی نەدابو.

عەبباس میرزا، یەکێ لە پیاوە ژیر و باوەڕپێکراوەکانی خۆی بە ناوی محەمەد حسێن خانی ئیشکئاقاسی بە نامەیەکەوە نارد بۆ لای مەحمود پاشا. نێردراوی عەبباس میرزا لە کەرکوک مەحمود پاشای بینی و نامەکەی دابە. بێ ئەچێ مەحمود پاشا بێ ئومێد بوبێ لە داود پاشا و، یارمەتی جەنگی ڕۆم، عوسمان بەگی برای لە گەڵ محەمەد حسێن نارد بۆ ئەوەی بۆ بینینی عەبباس میرزا. لەم ماوەیەدا عەبدوڵڵا پاشا دیسان لە گەڵ داود پاشا سازابو گرێ ی نەئەدایە ئێران. ئێرانیش خەریکی گفتوگۆی ئاشتی بو لە گەڵ عوسمانی. بۆ سەودای ناو ئەو گفتوگۆیە پێویستی بە پاشاکانی بابان بو. عەبباس میرزا فەرمانی دا بە ئیبراهیم خانی سەرتیپی باکۆبی دو فەوجی تەورێز و مەراغە لە گەڵ عوسمان بەگ بچنە سەر عەبدوڵڵا پاشا لە سلێمانی و، مەحمود پاشا دابنێنەوە.

ئیبراهیم خان، مەحمود پاشای لە جێگەی عەبدوڵڵا پاشا لە سلێمانی و عوسمان بەگی لە جێگەی محەمەد پاشا لە کۆیە دانا و گەڕایەوە ئێران. مەحمود پاشا لە دوای ئەم لەشکرکێشییە خۆشی چو بۆ تەورێز بۆ بینینی عەبباس میرزا (١٢٣٧ک / ١٨٢٢ز). (١٦)

- ١٠ -

لەو کاتەوە کە میر محەمەد کاروباری میرایەتی سۆرانی گرتە دەست، میرایەتی سۆران چوە قۆناغێکی نوێ ی پێشکەوتن و بەهێزبەوە. بە هەر چوار لای خۆی دا کەوتە پەلهاویشتن و پەرەسەندن. پاشایەتی بابان بە هۆی ملمڵانێ ی دەسەڵاتەوە لە نێوان مەحمود پاشا و مام و ئامۆزا و براکانیەوە و، بە هۆی دەستێوەردان و لەشکرکێشی ئێرانەوە کز و لاواز بوبو. میری سۆران ئەم هەلەی بە دەرفەت زانی لە قەڵەمڕەوی بابان دا کەوتە پێشڕەوی لای ڕۆژئاوای زێ ی بچوکی هەمو گرت و، دەسەڵاتی گەیشتە قەمچوغە و سورداش و، لە قەشقۆڵی بنکەیەکی جەنگیی دامەزراند (١٢٣٧).

مەحمود پاشای بابان بە هۆی ناکۆکی ناوخۆوە هێزێکی ئەوتۆی بە دەستەوە نەما بۆ ڕێگە لە میری سۆران بگرێ، شکاتی ئەبردە بەر عەبباس میرزا، ناوچەکەی بۆ بپارێزێ. میری سۆران لە موکریانیش پێشڕەوی کرد بوو. شلۆق و سەرلێشێوای هێنابوە ژێر دەسەڵاتی خۆیەوە. عەبباس میرزا لە دەمی میری سۆران بە تەنگ هات بوو، سکاڵای بردۆتە بەر کونسوڵی ئینگلیز و، کاربەدەستانی عوسمانی و، داوای لێ کردوون پێکەوە لەشکرکێشییەکی هاوبەش بکەن دژی میری ڕەواندز.(١٧)

- ١١ -

لەو کاتەدا هێشتا حاڵەتی ئەحەمێک و نەناشتی بە سەر پێوەندی ئێرانی - عوسمانی دا زاڵ بوو. هەردوولا خۆیان کۆ ئەکردەوە بۆ خولێکی تری شەڕ و، لە هەمان کات دا لە هەوڵی گفتوگۆی ئاشتی دا بوون. عەبباس بۆ ئەوەی بە چاکترین شێوە کەڵک لە کارتی بابان وەربگرێ سیاسەتی دەرباری قاجاری بەرامبەر مەسەلەی کورد، بە تایبەتی بەرامبەر ناوچەی بابان و پاشاکانی، بەم جۆرە دارشتوە کە لە دوو نامەدا بۆ فەتح عەلی شاه ڕوونی کردۆتەوە.

- نامەی یەکەم:

«من بە خاکی پێ ی فەلەک فەرسای هومایون سرێند ئەخۆم و دوژمنی خوێنی بأ محەکی شاهنشاهی بم، ئەگەر هەرگیز لە بارەی پێ سپاردنی خزمەتی شارەزوور و بابان، خەیاڵی ئەوەم هەبووبێ. بۆ ئارەزووی ئەفس تەماعێکم لەوێ دا هەبووبێ، ویستبێتم سنووری دەسەڵاتی خۆم فراوان بکەم.ئەم بوە و نییە. ئەم خۆتێهەڵقورتاندن و پرکێشییەشم سەبارەت بە نۆکەرایەتی و بەندایەتی هەرگیز نەئەکرد و بە جانیبزم نەئەزانی کە بەبێ پرس و بێ ئیشارەت فەرموون لە خزمەوە دەسبێشکەری عەرز کردنی ئەم جۆرە بابانە بکەم. خوا ئەیزانێ کە هیچ شتێ نەبوە بە هۆی ئەم عەرز و جەسارەتە، جگە لەوەی کە لەم دوو ساڵەدا کە جەنگی دەوڵەتی عوسمانی لە گۆڕێ بوو، هەر جارێ کە من بۆ خزمەت و سەفەر ئەڕۆیشتم لە کوێستانەکان و کوردستانەکانی سنووری ورمێ و سابلاخ دا دەستدرێژی زۆر ئەکرایە سەر ڕەعیەت و ولایەتەکانی شاهنشاهی. ئەمساڵ بەهار وێرانییەکی زۆر تووشی ئاوایی و بەروبومی هەندێ لە ئێلات و ناوچەکان بوو، کە منی ناچار کردوو، وای لێ کردم کە بۆ ڕێگە نەدانی وێرانبوونی ئەم وبلایەتە بە عەرزی خاکی پێ ی پیرۆز جەسارەت بکەم و، بۆ ڕێکخستنی کاروباری سولەیمانیە و بابان بە خۆکەوێن، بۆ ئەوەی هەر کاتێ لە لای ئەرزڕۆم و موش و قارسەوە بکەوێتە ڕێ و خزمەتێ بکرێ، لەم پشتەوە سەری دڵنیایی و فەراغەتی تەواو لە تەسدقی فرقی شاهنشاهی بۆ نۆکەرێک کە لەو ولایەتەوە ئەچێ بۆ سەفەر و خزمەت. ئێستەش کە قیبلەی عالەم -روح العالمین فداه - خزمەتی ڕێکخستنی ئەو لایەی کە بە من سپاردوە، ئەو مەسەلەیە دیارە کە ئەو جۆرە کارانە لە من کە گرفتار و خەریکی چەندین کارم،

ئەتوانم بۆ پێشەوە سەم یان شتێکی تر. کە حورمەتی گەورەی هەمان یەک کار بێ»(١٨)

- نامەی دووەم:

«عەوری نوابی ئانیبولسەلتەنە، دام ایام اجلالە، ئەمەیە کە.

ئەمەڕنەوەی هەمو دەوڵەتانی کە لەم سەردەمەدا خەریکی ئاشتی و سازانن، منیش هەمیشە هەوڵ و بەئەللامە و، بەلاش و رەنجیم لەو بوارەدا بۆ ئەوە بوە، کە ناکۆکی لە نێوان دەوڵەتی ئیسلام دا نەمێنێ. تا ساڵی پار، کار لە ئاشتی و پێکهاتن ترازا و، ماوەی سازان نەما. دوای پێشڕەوی موش و بایەزید و ئەرجیش کە گەڕاینەوە ئەوڕێز لە لای حزمەوە قائیمقامم بە لیباری سازان نارد. ئەوان وەڵامی راستیان نەدایەوە. چەند جار لە کوشە و کەنارەوە لە دەرگای ئەشتیمان دا، بەڵام بە هیچ جێگەیەک نەگەیشتین، تا ئەمساڵ بە خواستی خوا و بەختی شاهنشا، کسانی هەمومان بە قوربانی بێ، توشی ئەو نیشکانە بوین، دوای ئەوە دەسبەجێ حەلکمان نارد و لە لای حزمانەوە بە ئاشکرا داوای ڕێککەوتنمان کرد و، دوایی تر میرزا تەقی مان نارد و ئەو خزمەتە پیرۆزەمان پێ سپارد، ئەویان ناردەوە و بەڵێنیشیان دابوبە لە ماوەی چل رۆژدا وەڵام بدەنەوە. بەڵام بەجێیان نەهێنا، سەرەڕای ئەوەش دیسان چەند جارێ لە ڕێگەی ئینگلیزەکانەوە، بە هۆی ئیلچییانەوە لە ئەستەمبوڵ ئەوەمان دەربڕیوە. بەڵام تا ئێستەش بە هیچ جۆرێ وەڵامی ئەوان نەگەیشتوە. بەڵکو لە هەمو لایەکەوە بە گەرمی خەریکی خۆسازدانن بۆ جەنگ و هیچ نیشانەیەکی ئاشتی و سازین دیار نیە. لە گەڵ زانینی ئەمەدا، هەر کات ئێمەش کە نۆکەرانی ئەم دەوڵەتە و سنوورداری ئەم مەملەکەتەین، ئەگەر بە هیوای ئاشتی پاڵی لێ بدەینەوە، خۆسازدان پشت گوێ بخەین، ئەوە پێچەوانەی بەرژەوەندی دەوڵەتی قاهیرەیە، بۆیە لە ڕوی شارەزایی و دڵسۆزییەوە بە ئاشکرا ئەم مەسەلەیە عەرز ئەکەم:

ئەگەر لە لایەن ئێمەوە پێش دەستی نەکرێ و، مانگی دوەمی بەهار ئەچینە ناو خاکی دوژمنەوە، ئەوەندە دوا بکەوین تا حەوزا و سەرەطان بگاو قشون و تۆپخانە و هێزو خواردەمەنی ڕۆمی لە هەمو لایەکەوە کۆببێنەوە و، کوردەکان خێزان و ڕان و ڕەوە و کەلوپەلەکانی خۆیان لە کوێستانەکان و هەوارەکان دابەزرێنن و، سوارە و سپاییان لە هەمو لاوە وەکو مێروولە و کوللە هێرش بهێنن، ئەوسا ئەگەر بمانەوێ جەنگ بکەین یاخود بمانەوێ ئاشتی بکەین کارەکە گران و، چارە دژوار ئەبێ. لوتبەرزی و لە خۆبایی بونی ڕۆمی لە ئاشتی دا و، هێزو توانایان لە جەنگ دا زۆر زۆر زیاد ئەبێ، بەڵام هەر کات ئێمە لێرەوە زو بجوڵێین، تا کوێستانەکان بەفری لێ ئەچۆتەوە و ئەوان ناتوانن لە کەلێنەکانی دا بحەوێنەوە، بچینە ناو خاکی دوژمنەوە و لە پێش ئەوەدا قشونی عوسمانی کۆببێتەوە شەرارەتی ئەشراری کورد، کە مایەی هەمو شەڕ و فەسادێک هەر ئەوانن، بە فەزڵ و کەرەمی ئیلاهی و

تالیعی سەرکەوتوی شاهنشاهی لە هەر یەک هەڵ بومشێنین و، بە ویستی خوا لە موش بەرەو خوار ڕاویان بنێین. ئەوسا ئەگەر بمانەوێ جەنگ یا ئاشتی بکەین، بە یارمەتی خوای گەورە، ئاسان ئەبێ و بە سوکی مەیسەر ئەبێ، لوتبەرزی و بایبوی ڕۆمی ئەگۆڕێ بە خۆشڕویی و زەبر و زۆریشیان ئەبێ بە کزی و ناتەوانی.

لەبەر ئەو هۆیانە ئەگەر بیری پیرۆزی شاهنشاهی هاتە سەر ئەوەی کە پێش دەستی بکرێ، قشونی سوارە، کە مەئمور و تەرخان ئەکرێن، ئەبێ کاتێ لەوێوە بجوڵێن کە لە کۆنایی حەمل دا یا ئەگەر زۆر دوا بکەون لە سەرەتای ئەوردا بگەنە تەورێز، تا قشونی ئیترەش دوا نەکەوێ، بە بێ چاوەڕوانی بەو بەڕی پشت ئەستوریەوە، ئینشائەڵلا، هەر لەو کاتانەدا بکەونە خزمەت. لەم حاڵەتەدا کە ئەگەر لە سەرەتای ئەورەوە دەس بە کاری ئەم لایە بکرێ ئومێدەوارین تا سەرەتای میزان، بە ئاشتی بێ یا بە جەنگ، بتوانرێ لەم لایەوە دڵنیایی بە دەس بێ.

کاتی لەشکرکێشی بۆ سەر بەغدادیش هەر لەو دەمانە دایە. کام ئیعمەت باشتر و بەرزترە لەوەی کە لەم عەزیمەتی شاهانەیەدا پەروانەی ئیحضاری ئێمە بکات، لەم سەفەرەدا مولازیمی ڕیکابی فەلەک فەرسابم و، گیانبەختکەرانە لە حوضوری میرا دەر بکەوین، لە بارەی جوڵانی مەوکیبی جیهانگرەوە فەرمان فەرمانی ئەشرەفی هومایونە، بەڵام لە بەر ئەوەی لە ڕوی کەمالی عاطفیەتەوە لە ئێمە پرسیارتان فەرمو بو، بە پێ ی فەرمانی باڵایان عەرز ئەکرێ کە مەوکیبی پیرۆز هەرچی زوتر لە سوڵتانیەوە بکەوێتە ڕێ بۆ سازدانی سوپا و کۆکردنەوەی سەربازانی سەرکەوتو، پەنا بۆ ئیحتیسابی ڕوس و ڕۆم و دڵنیایی ولایەنەکانی سنور باشتر و خۆشترە، بەڵام بە دیارە لە پاش مانگی شەووال دا زۆر زوە و، ئەو کاتانە زۆر زۆر پیرۆزە و لە هیچ جێگەیەکەوە کۆسپ و گرفتاری نابێ، بگرە پێشکەوتنی هەمو کارەکان بە جۆرێ کە چەندین جار تەجروبە کراوە طالعی هومایونی لە زیاد بونی شاهنشاهیە کە بە فەضل و تەئیید و تەوفیقی ئیلاهی تیشکی چاودێری سوڵتانی لە هەر کەس بدات و، ڕوی جوڵانی پیرۆزی بکاتە هەر لایەک، هەر کاتێک بێتە پێشەوە بێ زەحمەت و پەشۆکان بۆ پێشەوە ئەڕوا. لەبەر ئەوەی قەول وایە هەر بڕیارێک دەربارەی ئەو لایە بدرێ بە درێژی عەرزی خاکی پێ ی پیرۆز بکرێ، ئەوەندە ئەخرێتە بەر چاو، کە حکومەتی شارەزور و بابان و دەوروپشتەکانی بە گوێرەی ڕێگە پێدانی پیرۆز دراوەتە محەمەد پاشا (مەبەستی مەحمود پاشای کوڕی ئەورەحمان پاشایە) دڵنیایی لە ڕاستی ی باوەڕ و خزمەتگوزاری ئەو کە ئەبێ ئێستە و پاشەڕۆژ بە دی بێت، بە چەند شتێک ئەهێنرێتەوە کەوا یەکە یەکە عەرز ئەکرێ:

یەکەم: گلدانەوەی بارمتە، لەبەرئەوەی کوڕە پاشەکانی ئەو و، ئەو و عوسمان بەگ، کە هەردوکیان لە کرماشان بون، لە گەڵ ئەوەش دا ئەم سەرێنجییەیان لە یەک دوو ساڵ دا کرد، گلدانەوەی ئەم جۆرە بارمتەیەم بە مایەی دڵنیایی ئەزانی

و بڕیاری ئەوەم دا لە کاتی سەفەری خەیر ئەسەردا، عوسمان بەگ خۆی لە گەڵ هەزار سوار یا زیاتر لە ئەعیان و گەورە و گەورەزادەکانی بابان ئینشائەڵڵا و تەعالا لە گەڵ بخا و لە پێشڕەوی سپای سەرکەوتوودا، بە ڕاشکاوی و ئاشکرا دژی سپا و سەرئەسکەری عوسمانی بجەنگن.

دووەم: بە ئامۆژگاری محەمەد پاشا و عوسمان بەگی برای کە ماوەیەک بەر لە ئێستا عوسمان هات. مانگێک لە ئەورێز مایەوە و، شەوی جەژن پاشا خۆی تکای کردوە. ئینشائەڵڵا و تەعالا دێت و، ئەو کە ڕۆیشت دیسان عوسمان بە فەزڵی خوا دێتەوە و، بەو شەرتەی بمێنم لە گەڕانەوەدا بە هەمان ڕێوشوێن ئاهێڵم دیسان لە هاتوچۆ سارد بینەوە.

سێیەم: سەرەڕای هەبوونی قشون و سپا و ئیستیعدادی دەوڵەتی قاهیرە لە ویلایەتی بابان کە تا ئێستە ئیبراهیم خانی سەرتیپ، کە چەن جار لە تاقم و سپای بابان زۆرتر و زاڵترە و، لەو شوێنانە بوە، لە ڕۆژانی سەفەریش دا، باوەڕپێکراوێک لە وێ دانێم و ئەوەندەی قشون کە لە غاریبانی سەرباز و سوارەی ڕێکابی بە ساخلو لەوێ دابنێم، لە باتی ئەوان لە سوارەی بابان و بڵباس و هی تر ئەبەم بۆ سەفەر و، لە ڕاستی دا خەڵکی کوردستان و ئەردەڵان و سابڵاخی موکری هەموویان پشتگر و یارمەتیدەر ئەبن و، ئەگەر بە فازانجی دەوڵەتی بزانن ئیشارەتی خدێویانە سەبارەت بە یارمەتیدان لە کاتی پێویست دا ئەفەرموون.

چوارەم: هۆی سەرەکی پەژارەیەک کە کەسانی وەکو محەمەد پاشا هەیانە لەوەیە کە باری سەنگینی دراو و کەلوپەل و طەمەع و تەووەقوع بخرێتە سەر شانیان و، لە عۆزدەی نەیەن و، بەڵێن و گفتێک بدەن و دوایی بۆیان جێبەجێ نەکرێ و لە هەردولاوە ببێتە هۆی ترس، ئێمەش ئەلحەمدولیللا نە بارێکمان خستۆتە سەر شانی ئەو و، نە طەمەع و تەوەققوعێکمان هەیە، ئاسان ئاسان پێشکەشی سەرکاری پیرۆزیش کە لە حەزرەتی هومایون دا ئەحتییەمان گرتۆتە خۆ ئینشائەڵڵا تەعالا ئەیدەین. بۆ ئیبراهیم خانمان نوسیوە لەو مەڕ و گا و قاتر و یابو ئەو جۆرە شتانەمەن لێ وەربگرێ و، بە قشونی فەرمان پێ دراوی بدات و بە فەزڵی خوا حەسی ئەوەش، ئیرتیبەکەی هەر چوێنێک بێ لە کەلوپەلی پێ کەڵک و دراوی بێ بڕەو تا خۆمان بو سەفەر ئەڕۆیشتین ئەیدەین، بێگومان ئەوانە کە ئیرتیبیەکەی دا و حورمەتی باشی کرد، بێ هودە ئەم حورمەتە لە دەس نادا و، پاش دانی پارەکە پێنجەوانەی ڕێوشوێنێک ناجوڵێتەوە کە ببێتە هۆی ناڕەحەتی ئیری هومایون.

پێنجەم: ولایەتی شارەزوور و کۆیە و حەریر لە سێ لاوە بە سابڵاخ و ئەردەڵان و سنورەکانی کوردستان و کرماشانەوە بەستراون، کە مەملەکەتی پارێزراوی سەرکاری شاهنشایە و، لایەکیشی بە شوێنی دەسەڵاتی وەزیری بەغدادەوە بەستراوە، لە هەر ڕێیەکەوە ئاژاوە و فەسادێک لەو ولایەتە و ئەم تایەفەیەوە بکات، تەنیا لەو لایەوە و بەس، ئەو لایەش لەم کاتەدا کە ئیبراهیم خانی

سەرتیپ و محەمەد پاشا تا موسڵ ڕۆیشتون و کەرکوک و هەولێر و پردی سور عاشەی دڵسۆزی و گوێڕایەڵیان دەربڕیوە، وەزیری بەغداش بە حوزنی خزمەت و ساردی پیشان داوە کە تا ئێستە دوسێ جار پیاوی ئەو هاتونەتە لای سەرتیپ و محەمەد پاشا و، بە پێی نامەیەک کە نوسی بویان بە گشتی کارەکانی ئەوێ ئەڕوا. ئەگەر لە پێش چونی ئێمەدا بۆ سەلەر ئیشائەڵلا تەعالا، بە شێوەیەک کە مەبەستی ئەولیای دەولەتی قاهیرەیە، کاری بەغداد و وەزیر بۆ پێشەوە چو، ئەو لابەشەوە دڵنیا نەبێ و، ئەوێش لە حوکمی ولایاتی مەحروسەی شاهەنشاهی دا ئەبێ و. هەر کاتێ پێشکەوتنی پێک هات. عەزمێک کە لە کاری بەغدادا مەبەستی هیممەتی بەرزی سوڵتانیە لەو بەهار و هاوینەدا کاروباری ئەوێ بە لادا ئەحسات و ئەگەر ناتەواویەک بمێنێ لە فەسڵی پاییزدا، ئەگەر بڕۆن، لە کاتی گەڕانەوەی ئێمەدا، ئیشائەڵلا ئەتوانین زستان لە گەرمیانی عیراقی عەرەب دا بە سەر بەرین و، بەغداد ئێستە لە سایەی سەری هومایونەوە ئەو توانایەی نەماوە بەرگەی هەڵمەتی لەشکری جیهانئاشوبی شاهنشاهی بگرێ.

شەشەم، عەبدوڵلا پاشا کە گەورەترین و بەساڵاچوترین پاشایانی بابانە، لە گەڵ هەزار ماڵی ئێلی بابان، کە زۆریان لە پیاوی ناسراو و ئاغاو گەورەکانیانن، ئێران. بەوپەڕی ڕێز و بەرزییەوە گلمان داونەوە و بە تەما هەین لەم ڕۆژانەدا لە دەوروبەری سابلاغ بەش و تیولی بدەینێ. لەبەرئەوەی ئەبێ هەر کەسێ لە ئەهلی ڕۆژگار بە ترس و هیوا گل بدرێنەوە. ئەم ڕێگەیەش ترسی مەحمود پاشا ئەبێ.

بە پێی ئەم ڕێنوشوێن و شێوەیە کە بە درێژایی خرایە بەرچاو. ئومێدم وایە لە کاتی لێرە ئەبونی ئێمەدا لە کاروباری ئەم لایەدا هیچ چەوتی و کەموکوڕییەک ڕو ئەدا. بە ئەفسڵی خودا و باطنی ئیمامە پاکەکان متەوەکیلین و، بە ئیمدادی طالعی ئەقدەسی هومایون متەوەوەسسلین، ئەو تەگبیردی بە سری ئێمەدا هاتوە بەم درێژیە ڕۆمان کردوتەوە و ڕونی ئەکەینەوە، ئیشائەڵلا لە گەڵ تەقدیر موافیق ئەبێ و، بکەم وایە کە هەر یەکێ لەو ڕکانە بکاتە بەر خاطری عەرش مەظاهیری وەحی و تەنزیل بە ئیرشادو هیدایەتی بفەرمون و. نامەی پیرۆز زونر بکات کە هیچ کارێ بێ ئیجازە و عەرزی شەهریاری نەکرێ.» (١٩)

- ١٢ -

ئێران و عوسمانی لە شەڕی یەکتری ماندو بوبون. ڕوسیا بوبوە هەڕەشەیەکی بەردەوام بە سەر هەردوکیانەوە. نوێنەرانی ڕۆم و عەجەم لە ئەرزڕۆم کۆبونەوە.

هەردولا گەیشتنە ڕێککەوتنی یەکەمی ئەرزڕۆم (١٢٣٨ک / ١٨٢٢ز).
لەم ڕێککەوتنەدا کێشەکان باس کران و چارەی سەرەتاسان بۆ دانرا: کێشەکانی سنور، بازرگانی، حەج و زیارەتی پیرۆزگاکانی عیراق، دیاریکردنی ڕێوشوێنی کۆچی گەرمیان و کوێستان، ڕەفتار لە گەڵ ڕاکردوانی یەکتری.

مادەی یەکەمی ئەم ڕێککەوتنە دەربارەی بابان بو:

«هەر دو دەوڵەتی بەرز ئەبێ دەس وەرنەدەنە کاروباری ناوخۆی یەکتریەوە. لێرە بە دواوە خۆ تێ هەڵقورتان لە لای بەغداد و کوردستانەوە نەشیاوە، لەوانە مەڵبەندەکانی سەر بە سنجەقەکانی کوردستان. بە هیچ بەهانە و لە هیچ ڕویەکەوە دەوڵەتی بەرزی ئێران نابێ ڕێ بە خۆتێ هەڵقورتان و، دەستدرێژی و، پەلامار بدا و، دالدەی موتەصەرڕیفەکانی پێشو و ئەمەودوایان بدات.

لەو شوێنانەدا ناوبراون، لە بابەت ڕەسمی ئاسایی گەرمیان و کوێستان و، هەر دەعوایەکی تر، بۆ ئەوەی نەبێتە هۆی ناخۆشی نێوان هەردو دەوڵەت، ئەبێ لە لایەن ئەمیرو وەلیعەهدی دەوڵەتی ئێران و وەزیری بەغدادەوە بە لا دا بخرێ.»

گفتوگۆکانی ئێران و عوسمانی و، پێکهاتنیان لە ئەرزڕۆم، لە ناو لایەنگرانی ڕۆم و عەجەم دا لە بابان دا، بە دو جۆری جیاواز دەنگی داوەتەوە.

شێخ مارفی نۆدێ لە نامەیەک دا، کە دور نیە بۆ مەحمود پاشای بابانی نوسی بێ، ئەڵێ:

وادعو لجناب الباشا بالعافية وسلامة الايمان، وهما اعظم مهمات الانسان، وادعو له بالرجوع الى هذا المكان، سالكا مسالك العدل والاحسان!

قد ذكر عندنا ان الروم والعجم تصالحوا على رد هذه البلاد الى الروم. لكن هذا الامر مجهول عندنا غير معلوم، فان صح هذا القول فبشرنا حتى نخبر الناس، فتطمئن القلوب وتنفرج الكروب، ولك الثواب الجزيل والاجر الجميل، وان كان هذا القول كاذبا، فاخبرنا حتى ندبر للخروج الى بلاد الاسلام

والدعاء لله كلام ختام الداعي(٢٠)

شێخ مارف، لای خۆیەوە، گرەوی کێشەکەی بە لادا خستوە، کە ئەگەر لەو ڕێککەوتنەدا بابان درابێتەوە بە ڕۆم ئەوا مژدەی بدەنێ بۆ ئەوەی ئەمیش بە خەڵک بڵێ. خۆ ئەگەر وا نەبێ وا ئاگاداری بکەن بۆ ئەوەی وڵاتەکە بە جێ بهێڵێ و ڕو بکاتە وڵاتی ئیسلام. مەبەستی ناوچەکانی ژێر دەسەڵاتی عوسمانی بوە.

چەندین ساڵ بو دەربارەی ئێران بە هۆی پاشاکانی بابانەوە نفوزیان لە کوردستان دا جێگیر بوبو. ئەم ڕێککەوتنە نفوزی ئێرانی لە کوردستان دا نەئەهێشت. بێ ئەچێ پاشا و میرەکانی بابان، ئەوانی سەر بە ئێران بون، لەم ڕێککەوتنە ترسا بن و، هانایان بردبێتە بەر فەتحعەلی شا کە ئێران دەستی لێ هەڵگرتون.

فەتحعەلیشا لە نامەیەک دا بۆ عەباس میرزای کوڕی و، نایبولسەلطەنەی خۆی، کە لە باتی ئێران لایەن بو لەم ڕێککەوتنەدا، نوسیوێتی:

«... وێنەی هەمو بەندەکانی موعاهەدەنامەکە لە سەرەتاوە تا کۆتایی خرایە بەر چاو..

ئەگەرچی زۆری مادەکانی بە پێ ی ویست و داواکاریەکانی دەوڵەتی عوسمانی داڕێژراوە و، قازانجی ئێران لە هەندێ مادەی دا ڕەچاو نەکراوە بەڵام

چونکە جێگری هومایونی ئێمە ئارەزوی لە ئارامیی وڵات و خەڵک و، ئەمانی خوێنڕێژی و فەسادە و، ئەو ڕۆڵەیەمان بۆ ئەم موعاهەدە و موصالەحەیە دەسەڵات و ڕێگە دابو وەکالەتی تەواومان داپویە هەمو ئەرک و مەرجەکانی لە بەڵگەی نێردراودا نوسرا بو قبوڵ و ئیمزامان کرد و، لە بنچینەی ڕێککەوتن و ئاشتبونەوەی هەردو دەوڵەتی ئیسلام ئەوپەڕی خۆشی دەرئەبڕین...

لە بابەت هیچ مادەیەکیانەوە قسەی نیە «مەگەر لە بابەتی ئێلی بابانەوە کە ساڵەهای ساڵە ڕوی تەوەککولیان کردۆتە ئەم دەوڵەتە و، دەستی ئەوەسولیان بە داوێنی خادیمانی دەرگای ئێمەوە گرتوە و، هەرکات ئەوان حوکمەن و حەتمەن بە وەزیری بەغداد بسپێرین... شکانی شانە بۆ دەوڵەت و پێچەوانەی غیرەتی سەڵتەنەتیە. لە بەر ئەوەی ئەو ڕۆڵەیە تکای دەوڵەتی عوسمانی سەبارەت بە ئێلاتی حەیدەرانلو و سیپکی کە لە زەمانی زوەوە سەر بە دەوڵەتی ئێران بون و، دانیشتوی خوی و ئێرەوان بون جێبەجێ کردوە لە گەڵ ئەوەی دەربارەی ئەم دو هۆزە بە هیچ جۆرێ ڕێگەی قسەی ئەوان ئەبو تەنیا بۆ ئەوەی شکانی شانی ئەو دەوڵەتەی تیا نەبێ و، توشی عوسر و حەرەج نەبن سەختگیری و ئیستادەگی نەکراوە و قازانج و چاکەی پێکهاتنی ئێوان موسوڵمانان بۆ مەهامی دەوڵەت و دین لەم شتە بچوکانە ڕەچاو کراوە... ئەبێ لە بابەت ئێلی بابانەوە گفتوگۆیەکی مەصلەحەت ئامێز و مەوەددەت ئەنگێز تاوەکو چۆن لەو لاوە شانی دەوڵەت و غیرەتی سەڵتەنەت ڕەچاو کراوە بۆ ئەم لایەش ڕەچاو بکرێ...» (٢١)

عەبباس میرزا، لە نامەیەک دا بۆ محەممەد ڕەئوف پاشا والی ی ئەرزڕۆم ئەم داوایەی کردوە کە وەکو چۆن ئێران دەستی هەڵگرتوە لە داوای گێڕاندنەوەی ئێلەکانی سیپکی و حەیدەرانلو، عوسمانی یش دەس لە داوای گێڕاندنەوەی ئێلی بابان هەڵبگرێ...» (٢٢)

عوسمانی داوای گێڕاندنەوەی ئێلی بابانی نەکرد بو، بەڵکو داوای لە ئێران کرد بو دەسهەڵبگرێ لە دەستێوەردان و خۆتێهەڵقورتاندن. ئەمە دو بابەتی جیاواز بون.

لە نامەیەکی تردا عەبباس میرزا کە دیسان بۆ ڕەئوف پاشای نوسیبوە دەربارەی هەمان مەسەلە ئاگاداری کردوە، کە حسێن خانی بێگلەربێگی ئەریوان ڕاسپێردراوە بە دوی ئەم مەسەلەیە بکەوێ و، ئەنجام وەربگرێ. (٢٣)

محەمەد حسێن خان سەرداری ئەریوان چەند نامەیەکی بۆ کاربەدەستانی عوسمانی سەبارەت بەم مەسەلەیە نوسیوە. نامەیەکیان بۆ ڕەئوف پاشای والی ی ئەرزڕۆم. لەم نامەیەدا نوسیویەتی: «...بەڵام لە بابەت ئێلی بابان و هەندێ بڕگەی حوزنیەوە کە شایانی شانی دەوڵەتی قاهیرە نیە ڕەخنەیەکی پاشایانە بە وەلیعەهد کراوە... چونکە ئەعیانی ئێلی بابان ئیستیدعا و داخوازییان لە شاهنشا کردوە، کە سپاردنەوەی ئێمە بە دەستی بەستراو بە دەوڵەتی عوسمانی لە مروەت دور و

پێچەوانەی غیرەتی شاهانەیە...» (٢٤)

بە هەمان ناوەڕۆک نامەیەکی تری بۆ والی ی فارس نووسیوە. حەسەن خان لە نامەکانی دا هەوڵیەدا ئەمەیش بکاتە هاودەنگی بۆ ئەوەی بابی عالی ڕازی بکەن دەسکاری ئەو ماددەیە بکەن سەبارەت بە ئێلی بابان.(٢٥)

ئەم نامانە هەموی ١٢٣٩ واتە یەک ساڵ دوای ئیمزاکردنی ڕێککەوتنەکە نووسراون. بابی عالی پێ ی داگرت لە سەر مانەوەی هەمو ماددەکانی پەیمانەکە و، بە هیچ جۆرێ ملی نەدا بۆ هیچ گۆڕین و دەسکاریەک. سەرەنجام ئێرانیش، بێ ئەوەی گوێ بداتە گلەیی پاشاکانی بابان، وەکو هەمو قبوڵی کرد.

بێ ئەچێ مەحمود پاشا نائومێد بوبێ لەوەی دەرباری ئێرانی بیەوێ یا بتوانێ هیچ گۆڕینێ بە سەر ڕێککەوتنەکەی ئەرزڕۆم دا بهێنێ. دیارە لە چارەنووسی خۆی و، پاشەڕۆژی مانەوەی لە ئێران دڵنیا نەبوە. مەحمود پاشا نامەیەکی پڕ لە پاڕانەوەی بۆ داود پاشا نووسیوە و، «ناڵەیەکی ئامۆزای لە باڵی خۆی بۆ دەخاڵەت ڕەوانەی دەرگای لێبوردن و بەخشینی بێ پایانی حەزرەتی وەلی نیعمەت» کردوە. لە نامەکەی دا بەیتێکی پڕ مەعنای مەولەوی ڕۆمی نووسیوە کە ئەڵێ:

لە دەستپێکردنی سەردەمی ئادەمەوە تا زەمانی پادشا
لە گەورەکان لێبوردن بوە و، لە ژێردەستەکانیش گوناح. (١٢٤٠ک / ١٨٢٤ز). (٢٦)

بێ ناچێ مەحمود پاشا بەخشرا بێ، یا وەکو بەو جۆرەی ویستبێتی بەخشرابێ، چونکە دوای ئەوەش پێوەندی لە گەڵ ئێران، بە تایبەتی لە گەڵ عەبباس میرزا، هەر بەهێز بوە.

- ١٤ -

عەبباس لە نامەیەک دا کە بۆ مەحمود پاشا «حاکمی سلێمانی و شارەزور و کۆیە و هەریرە» ی ناردوە (١٢٤٢ک / ١٨٢٦ز) گلەیی لێ ئەکا کە وەکو بەڵێنی دابو سوارەی بابان لە گەڵی دا نەگەیشتون بۆ هاوبەشی لە شەڕی ڕوس دا و داواکەی لێ دوبارە ئەکاتەوە و، بیری ئەخاتەوە کە ئەمە فەرزێکی دین و دنیای لێ دایە.(٢٧)

سوارەی بابان ئەبێ لەم شەڕەدا بەشدار بوبێ. چونکە هەر ڕاستەوخۆ هەمان شەوی مۆرکردنی پەیمانی ئاشتی تورکمانچای (١٢٤٣ک / ١٨٢٧ز) عەبباس میرزا نامەیەکی بۆ مەحمود پاشا نووسیوە ئاگاداری ئەکا لە ڕێککەوتنەکە و، داوای لێ ئەکا هەواڵەکە بە خەڵک ڕابگەیەنێ.(٢٨)

مەحمود پاشا لە نامەیەکی تایبەتی دا ئەم هەواڵە و، هەندێ لە ناوەڕۆکی

ڕێکەوتنەکەی بۆ سەید مەحمود نوسیوە کە ئاگاداری کاربەدەستانی بەغدا بکا.(٢٩)

- ١٥ -

لە کاتێک دا مەحمود پاشا هێزی سازدا بو بچێ بۆ گرتنەوەی هەرێم هێشتا لە نزیک کۆیە بو، سلێمان بەگی برای ئەحمەدی زۆری کرد بو بە هاوپەیمانی خۆی و، لە مەحمود پاشا هەڵگەڕابوەوە. سلێمان چوە گڵەزەردە دامەزرا و، دوای ئەوە چوە کفری. بۆکەرەکانی لەوێ دانا و خۆی چوە بەغدا. داود پاشا ڕقی لە مەحمود پاشا بو. ئەم هەلەی قۆزتەوە. مەحمود پاشای لێ خست و، سلێمانی بە بەبەی پاشا کرد بە حاکمی بابان و، هێزی دا بە سلێمان بچێ بۆ گرتنی سلێمانی.

هەردو برا بە هێزیان و هێزەکانیانەوە لە دەربەندی بازیان یەک هەڵچون. مەحمود پاشا شکا (١٢٤٣ک / ١٨٢٧ز). سلێمان پاشا چوە سلێمانی و مەحمود پاشا کشایەوە بۆ بانە.

مەحمود پاشا لەشکری هۆزەکانی بانە، سەردەشت، پشدەر و مەرگەی کۆکردەوە و، دیسانەوە چوەوە سەر سلێمانی. سلێمان پاشا لە دەربەندی گۆڕێژنە بەرەنگاری لەشکرەکەی مەحمود پاشا بو شکای (١٢٤٤ک / ١٨٢٨ز).

مەحمود پاشا کۆڵی نەدا چوە تەوریز ئەمجارە لەشکری عەجەمی هێنا و، قەهرەمان میرزای کوڕی عەبباس میرزاشی لە گەڵ خۆی هێنا بو بۆ سلێمانی (١٢٤٦ک / ١٨٣٠ز)، بەوەی بۆ کچێکی خۆی بدا بە قەهرەمان میرزا و، کچێکی عەبباس میرزاش بۆ یەکێ لە کوڕەکانی بهێنێ. سلێمان پاشا، سلێمانی بە جێ هێشت کشایەوە زەنگاباد. هێزی لە بەغداد داوا کرد. هێزیان بۆ نارد و چوە سەر سلێمانی. مەحمود پاشای دەرکرد. بەڵام مەحمود پاشا لەشکری ئێرانی لە گەڵ خۆی هێنایەوە. هەردو لەشکر دیسان لە بالیسار تێکهەڵچون. سلێمان لەم شەڕەدا بریندار بو بە برینداری هەڵات (١٢٤٧ک / ١٨٣١ز). مەحمود پاشا چوە سلێمانیەوە. بەڵام سلێمان پاشا دیسان خۆی سازدایەوە و، یارمەتی و هێزی لە بەغدا داوا کرد مەحمود پاشای دەرکرد و خۆی گەڕایەوە سلێمانی.(٣٠)

- ١٦ -

بە هۆی ناکۆکیی ئەم دو برایەوە: مەحمود پاشا و سلێمان پاشا، ناوچەکە کارەساتێکی گەورەی سیاسی، کۆمەڵایەتی، ئابوری، فەرهەنگی بە سەر هاتوە.

- ناوچەکە بو بە ژێر پێی لەشکرەکانی ئێران و تورکیاوە، چەند جارێ لە بەینی ئەم دو هێزەدا دەستاو دەستی کرد. دەستێوەردانی ئێرانی لە جاران زیاتر بو. ئەمانەت وای لێ هات، ئێرانیەکان «پادگان»ێکی هەمیشەییان لە سلێمانی دانا. هەمیشە چەند سەد سەربازێکی ئێرانی تێ دا بو. ئەمانە بوبون بە بارێکی قورس بە سەر ورگی دانیشتوانی ناوچەکەوە.

- لە ئەنجامی شەڕوشۆڕی بەردەوام دا وڵاتەکە کاول و، دانیشتوانی کەم بوونەوە. تاعونیش بۆتە سەرباری ئەگبەتییەکە. فرەیزەر کە لە سەردەشتەوە بەرەو سلێمانی بە ڕێ ئەکەوێ، بە درێژایی ڕێگەکە گوندێکی ئاوەدان بە دی ناکا. ئەباڵەت کە ئەگاتە سلێمانی بە ناو کەلاوەی خانوی ڕوخاودا ئەیبەن بۆ ئەو خانوە دائەبڕاوەی تەرخان کرا بو بۆ ئەم و، بەڕەیەک نایین بۆی ڕا ئەخەن. سلێمان پاشاش لە کەناری شاردا لە ناو خێوەتێکی هەژارانەدا، بێ هیچ دەبدەبەیەکی پاشایانە، پێشوازی لەم میوانە ئەکات.

زۆری پیشەکار و بازرگان و خوێندەوارەکان هەڵاتون بۆ بەغدا و کەرکوک و موسڵ. دانیشتوانی سلێمانی لەو کاتەدا لە پێنج هەزار کەس کەمتر بۆتەوە.

- خەڵک ئەوەندە هەژار و نەدار ئەبن، کە بۆ سەرکردنی هێرە ئێرانییەکە ئەکاتە سەر پاشای بابان ٢٠٠ ئەسپیان بۆ دابین کردنی پێویستییەکانی ژیانیان بۆ پەیدا بکا، سلێمان پاشا بە خۆی و هەموو دەوڵەمەندەکانی سلێمانی، ئەو چەردە کەمەی پێ هەڵناسوڕێ.

ئەحمەد ئەفەندی زەهاوی کە دوایی بو بە ئەستێرەیەکی ئاسمانی پرشنگداری ئاسمانی عێراق و، بو بە موفتیی هەموو عێراق، لەو کاتەدا مەلای مزگەوتی ئەوڕەحمان پاشا ئەبێ، هاوسەرکەی مناڵی ئەبێ. زەهاوی، لە بالی ئەوەی بە ئەوزادە دڵخۆش بێ، بەزارە داری ئەگرێ، چونکە ئەوەندە پارەی پێ نابێ خێزانەکە بۆ زستانەکەی یا حەلیەرگ بۆ کۆنییە ساواکەی بکڕێ. لە کاتێک دا مەلا گوزەرانی بەوجۆرە بوبێ، ئەبێ خەڵکی سادە چۆن ژیا بێ. (٣١)

- باری خوێندەواری ئەوەندە بۆ دواوە چوە. شێخ مارفی نۆدێ لە نامەیەک دا کە بۆ والیی بەغدادی نوسیوە ئەڵێ لەبەر تی شای عەجەم ئەم وڵاتەی داگیر کردوە، شیرازەی دین و دنیا تێک چوە. ناوایەکان ویران بون و، سوختە حەماقەتیان تێ دا ناکرێ. مەدرەسەکان چۆڵ بون لە فەقێ... مەدرەسەکەی ئەو پێشتر ٧٠ فەقێی تێ دا خوێندویەتی بەڵام لەو سەردەمەدا کەمبوبوەوە بۆ ١٠ کەس. (٣٢)

- نائارامی بە جۆرێ وڵات دائەگرێ کە فرەیزەر ئەیەوێ بچێ بۆ سەیری شوێنەوارەکانی عەربەت، پاشا ڕێگەی نادا لە ترسی ئەوەی نەوەکو ڕوتی بکەنەوە. عەربەت چەند کیلۆمەترێ لە سلێمانییەوە دور بوە.

ئەم کارەساتە بێگومان کاری کردۆتە سەر باشەرۆژی ناوچەکە و، زەمینەی لاواز بون و ڕوخانی میرایەتییەکەشی خۆش کردوە.

- ١٧ -

باب عالی ئەیویست ولایەتەکانی عیراق بخاتەوە ژێر دەسەڵاتی ڕاستەوخۆ. پێشتر چەند جارێ هەوڵی دابو. والی لە ئەستەمولەوە دائەنرا. بەڵام هەموو جارێ لە ئەنجامی بسلانکیرانی مەمالیک دا سەری نەئەگرت و، سەرەنجام والییەک لە

«مەمالیک» دانەنرا و، بابی عالی بە ناچاری قوبوڵی نەکرد.

داود پاشا بە هێز بو بو هەوڵی ئەدا سەربەخۆ بێ. بابی عالی بڕیاری دا بو کۆتایی بە دەسەڵاتی مەمالیک بهێنێ. بۆ ئەم مەبەستە عەلی ڕەزا پاشا ئامادەیی خۆی دەربڕی.

عەلی ڕەزا والی ی حەلەب و، شارەزای کاروباری عیراق بو. بۆ ئەوەی لەم ئەرکەدا سەرکەوتو بێ، سەرەڕای حەلەب، سوڵتان وڵایەتەکانی بەغداد و موسڵ و دیاربەکریشی پێ سپارد.

عەلی ڕەزا هێزی ساز دا بۆ سەر بەغداد. داود پاشا ویستی بەرهەڵستی بکات. پاش ماوەیەک جەنگی ڕەوانی و پڕوپاگاندە و هەندێ وردە شەڕ، هێزەکانی عەلی ڕەزا لە ڕەبیعی دوەمی ١٢٤٧ک/ ئەیلولی ١٨٣١ز چونە بەغداوە. داود پاشا خۆی بە دەستەوە دا. عەلی ڕەزا بە گیراوی ڕەوانەی ئەستەموڵی کرد. لە کۆبونەوەیەکیش دا کە ئەبو فەرمانەکەی سوڵتانی تێ دا بخوێنرێتەوە عەلی ڕەزا مەمالیکی قەتلوعام کرد. بەمجۆرە کۆتایی بە دەسەڵاتی مەمالیک هات.

- ١٨ -

لابردنی داود پاشا (١٢٤٧ک / ١٨٣١ز) و، پاش ئەمەش بە ماوەیەک مردنی عەبباس میرزا (١٢٤٩ک / ١٨٣٣ز)، کاری لە ڕوداوەکانی سلێمانی کرد.

عەبباس چاوی تەماعی بڕی بوە کوردستان. بۆ ئەو مەبەستە پشتیوانی لە مەحمود پاشا ئەکرد. بە مردنی عەبباس، مەحمود پاشا پشتیوانێکی بە هێزی لە دەس دا. بە لێخڕان و گیرانی داود پاشاش، لە دوژمنێکی سەرسەخت و خوێنەخۆی ڕزگاری بو. بەو هیوایەی سەرلەنوێ بگەڕێتەوە سەر تەختەکەی خۆی گەڕایەوە سلێمانی و، بە ڕواڵەت لە گەڵ سلێمان پاشای برای دا ئاشت بووەوە، ژیانێکی گۆشەگیری بۆ خۆی هەڵبژارد. بەڵام زۆری نەخایان دیسان کەڵکەڵەی حوکمڕانی ئە کەللەی دا.

لە کاتێک دا سلێمان پاشا چو بو بۆ لەشکرکێشی بۆ سەر ڕەواندز، مەحمود پاشا هەڵات بۆ کەرکوک. عەلی ڕەزا پاشا بانگی کرد بۆ بەغداد و، بە ناوی یارمەتی دانی والی ی موسڵەوە ناردی بۆ موسڵ. لەوێ خۆی دەسبەسەر ڕەوانەی ئەستەموڵ کرا، بڵاوەشیان بە نۆکەرەکانی کرد (١٢٥٠ک / ١٨٣٤ز).(٣٣)

- ١٩ -

کە مەحمود پاشا لە کوردستان دور خرایەوە سلێمان پاشا ئیتر هیچ ملمڵانێیەکی ئەما بەربەرەکانی لە گەڵ بکا. بە ئاسودەیی کەوتە بەڕێوەبردنی کاروباری وڵات. بەڵام زۆر ئەمایەوە مرد (١٢٥٤) لە گردی سەیوان لە سلێمانی ناشتیان. ئەحمەد بەگی کوڕی لە جێگەی ئەو بو بە پاشای بابان. «نالی» بەم

ئوئەبەوە شیعرێکی هۆنیوەتەوە ستایشی هەردوکیانی کردوە و، شیوەنە بۆ مردنی سلێمان پاشا و ستایشە بۆ ئەحمەد پاشا. ساڵی مردنیشی بە حسابی ئەبجەد دیاری کردوە. (٣٤)

- ٢٠ -

شێخ مارفی نودێ یەکێ بوە لە پیاوە بە ئەمەنەکانی سلێمانی. لە قەڵاچوالانەوە تا دروستکردنی سلێمانی و، دوای ئەوەش پەنجا ساڵ زیاتر هاوزەمانی پاشا و میرەکانی بابان و، شایەتی ڕوداوەکانی ناوچەکە بوە. شێخ مارف بەرهەمێکی زۆری بە جێ هێشتوە، بەڵام توخنی ڕوداوەکانی ناوچەکە نەکەوتوە و، هیچی لە سەر نەنوسیوە. چەند نامەیەکی لە دوا بە جێ ماوە، ئەمانە نرخی مێژوییان هەیە.

شێخ مارف زۆر بێزار بوە لە لەشکرکێشییەکانی ئێران و، لە ململانێ و ناکۆکیی ناوخۆی میرەکانی بابان، لەو نامانەدا بە جێ ماون بە لایەنی کەمەوە ٣ جار و لە ٣ سەردەمی جیاوازدا ویستویەتی سلێمانی بە جێ بهێڵێ.

- جاری یەکەم نامەیەکی شیعریی دورودرێژی بۆ سوڵتانی عوسمانی نوسیوە. سکاڵا لە دەس هەلومەرجی نائارامی ناوچەکە و، بەربەرەکانی خراپ ئەکا و، داوای لێ ئەکا شوێنێکی تری بۆ دیاری بکا کۆچی بۆ بکا.

- جاری دوەم نامەیەکی بۆ داود پاشا نوسیوە ئەویش دا هەمان داوای دوبارە کردۆتەوە.

- جاری سێیەم نامەیەکی بۆ عەلی ڕەزا پاشا نوسیوە، داوای لێ ئەکا بە خاوخێزانەوە بیگوێزێتەوە بۆ کەرکوک و، پێویستییەکانی ژیانی لە داهاتی بەشیر و ئەو ناوچانە بۆ دابین بکا، وەکو لە سەردەمی داود پاشادا بەڵێنی پێ دراوە.

ویستەکەی شێخ مارف نەهاتۆتە دی، جا خۆی دواجار وازی لە کۆچکردن هێناوە یا داواکەیان جێبەجێ نەکردوە، یا قازانجی دەوڵەت و والییەکان لە مانەوەی شێخ دا بوە لە سلێمانی، دیار نیە. شێخ مارف ساڵی ١٢٥٤ک (١٨٣٨ز)، کە هەمان ساڵی کۆچی سلێمان پاشای ئەوڕەحمان پاشایە، مردوە و، لە گردی سەیوان بە خاک سپێردراوە. (٣٥)

- ٢١ -

ئەحمەد پاشای کوڕی سلێمان پاشا، پیاوێکی هەڵکەوتوی ڕۆشنبیر و شارەزای کاروباری بەڕێوەبردنی دەوڵەت بوە. لەو ماوە کورتەی حوکمڕانیی دا دەستی کردوە بە ئەنجامدانی چەند کاری گرنگ لەوانە:

- هەوڵێکی زۆری داوە بۆ ڕێکخستنەوەی هێزی چەکدار «نیزام» لە سەر شێوەی سپا نوێیەکانی دنیا. چوار تیپی هەزار کەسی ڕێک خستوە. پلەی سپایی بۆ دیاری کردون و، مەشق و جلوبەرگ و موچە و چەکی بۆ دابین کردون. (٣٦)

- بایەخێکی زۆری داوە بە خوێندن و خوێندەواری. مزگەوتی تازەی دروست کردوە و، ڕێزی مەلاکانی گرتوە و، ژیان و پێویستییەکانی دابین کردون. گوندی لە سەر وەقف کردون و، کتێبخانەکەی مزگەوتی گەورەی ئاوەدان کردۆتەوە. ژمارەیەکی زۆری کتێبی بۆ کڕیون یا بە نوسینەوەی داوە. تەنانەت دوای دورخرانەوەشی لە کوردستان بەردەوام کتێبی بە نرخ و نایابی بۆ ئەم کتێبخانەیە ناردۆتەوە. دوای ئەو هەمو کارەسانەی بە سەر سلێمانی و کتێبخانەکەدا هاتوە تا ئێستاش دەیان کتێبی بە نرخ کە ئەحمەد پاشا وەقفی کردوە هێشتا لە کتێبخانەی ئەوقافی سلێمانی دا ماوە.

هەر لەم سەردەمەدا شیعر بە لەهجەی بابان گەشەی کرد و، «قوتابخانەی شیعری بابان» لە لایەن ٣ کوچکەی هەڵکەوتو: نالی، سالم و کوردیەوە، دامەزێنرا.

- هەوڵێکی زۆری داوە بۆ چەسپاندنی ئاسایشی سەر و سامانی خەڵکی و، سزادانی جەردە و ڕێگر و چەتە.

- هانی کشتوکاڵ و بازرگانی و پیشەسازی داوە...

- ٢٢ -

چەند ساڵێ بو مەحمود پاشا دور خرا بووەوە بۆ تورکیا. سەرەنجام دەوڵەت بەخشی و، ڕێگەیان دا بگەڕێتەوە بۆ کوردستان. والی ی بەغداد، عەلی ڕەضا پاشا، داینایەوە بە پاشای بابان و ئەحمەد پاشای کێشایەوە بەغداد (١٢٥٦ک / ١٨٤٠ز).

مەحمود پاشا نزیکەی ساڵێ حوکمی سلێمانی کرد. عەلی ڕەضا ئەمی لادا و، ئەحمەد پاشای لە جێگەی دانایەوە. مەحمود پاشا بە خۆی و خێزان و دەسوپێوەندەکانیەوە دیسانەوە هەڵات بۆ ئێران (سەرەتای ١٢٥٧ک / ١٨٤١ز).

- ٢٣ -

لە ئەنجامی گفتوگۆکانی ئەرزڕۆم دا، لیژنەیەکی چوار قوڵی ئێرانی، تورکی، ڕوسی، ئینگلیزی خەریکی دیاریکردنی هێڵەکانی سنوری ئێران - عوسمانی بون. هەردو دەوڵەت لە ناوچەکانی سنوردا کێشە و گیروگرفتیان بۆ یەکتری دروست ئەکرد و، زۆریان لە دانیشتوانی سەر سنورەکان ئەکرد بۆ ئەوەی خۆیان بە هاووڵاتی ئەو دەوڵەتە ساغ بکەنەوە. ئەحمەد پاشاش هەوڵێکی زۆری دا لە ناوچە سنوریەکانی خۆی دا بۆ ئەوەی بە لای عوسمانی دا ڕایان بکێشێ. کاربەدەستانی ئێرانی لێ ی داخ لە دڵ بون. چەند جارێ گازاندەیان لێ ئەکرد و، داوای دورخستنەوەیان لەکاربەدەستانی عوسمانی ئەکرد.

ئەحمەد پاشا ئەیویست ئاسایش لە ناوچەکەی خۆی دا بپارێزێ. لە سنوری ئێرانەوە چەند جارێ دەستدرێژی ئەکرایە سەر ناوچەی بابان و، تالانی ئەکرا و، ئەگەڕانەوە هەورامان. ئەحمەد پاشا، بۆ تەمێ کردنیان، هەڵی کوتایە سەریان و

زەرەرێکی زۆری لێ دان. ئێران ئەمەی کرد بە بیانو دیسان شکاتی لە ئەحمەد پاشا کردەوە. کاربەدەستانی عوسمانی ئیتر بە تەما بون دەسەڵاتی میرایەتیەکان نەهێڵن. والی ی بەغداد بۆ هەلێ ئەگەڕا بۆ دورخستنەوەی میرەکانی بابان و، هەڵتەکاندنی بناغەی دەسەڵاتیان. شکاتی ئێرانیەکانی کرد بە بیانو، ئەحمەد پاشای بانگ کردە بەغداد و، بە بیانوی ئەوەی دەستدرێژی کردۆتە سەر ناوچەیەک کە لە ژێر دەسەڵاتی ئەودا نیە، لە بەغدا گلی دایەوە (مارتی ۱۸٤۲ز). عەبدوڵلا بەگی برای بۆ سەرپەرشتی ناوچەکە دانرا. (۳۷)

- ۲٤ -

مەحمود پاشا لە سلێمانی کە هەڵات پەنای بۆ ڕەزا قولی خانی والی ی ئەردەڵان برد (سەرەتای ۱۲٥۷ک / ۱۸٤۱ز). (۳۸)

ڕەزا قولی خان کوڕی خەسرەو خانی ناکام بو. دایکی کچی فەتحعەلی شا و تویاخانمی هاوسەری کچی عەبباس میرزا و خوشکی محەممەد شا بو. لەم ڕێگەیەوە نزیک بو لە دەربار. پاش ئەوەی ماوەیەک مەحمود پاشا بە پەنابەری لای والی مایەوە، ڕەزا قولی خان و ئەو خانم بردیان بو تاران بۆ سەردانی شا. شا لە دوای بینینیان خەلعەتی بەنرخی دانێ و ڕێگەی دان بگەڕێنەوە کوردستان. فەرمانی بە ڕەزا قولی دابو کە دوای گەڕانەوەیان پرس و ڕاوێژ بە وەزیر و گەورە پیاوەکانی ئەردەڵان بکەن، ئەگەر بە چاکیان زانی مەحمود پاشا بگێڕنەوە سەر کاری خۆی لە سلێمانی و ملهۆرەکەی دەر بکەن.

والی لە گەڕانەوەدا بۆ کوردستان پێش ئەوەی بچێنەوە ناو شاری سنە لە باخێکی کەناری شاردا خێوەتی هەڵدا و، کەوتە سازدان و کۆکردنەوەی هێز، بە نیازی دانانەوەی مەحمود پاشا بە حاکمی مولکی بابان. لەشکرێکی زۆر پۆشتەی ئامادە کرد. هێزەکەیان کرد بە دو بەشەوە:

- بەشێکیان بە سەرکردایەتی ئەمانوڵلا بەگی وەکیل لە گەڵ مەحمود پاشا نارد بۆ سەر سلێمانی.

- بەشەکەی تریان لە گەڵ والی لە مەریوان بارگەیان خست.

مەحمود پاشا و لەشکرەکەی هێنا بوی بەبێ شەڕ گەیشتنە نزیک سلێمانی. (۳۹)

لەو کاتەدا دوا میری بابان ئەحمەد پاشا دەستی لە کار کێشرابوەوە بە دەستبەسەری لە بەغداد ئەژیا. کاروباری بابان بە عەبدوڵلا پاشای برای سپێردرا بو. دەوڵەتی عوسمانی خەریکی تەواو کردنی ڕێوشوێنی لە ناوبردنی میرایەتی بابان بو.

عەبدوڵلا پاشا لە نامەیەک دا، کە لە ڕۆژی ٥ ی جیمادی الاخری ۱۲٥۸ / ١٤ ی تەمموزی ۱۸٤۲ دا بە بۆنەی ئەم شەڕەوە نوسیویێتی، لە ڕێگەی ئەحمەد

پاشای برایەوە ناردویەتی بۆ کاربەدەستانی عوسمانی. ئەحمەد پاشاش نامەکەی بۆ سەرعەسکەری ڕۆم لە ئەرزڕۆم ناردوە، ڕەوتی ڕوداوەکان بەمجۆرە ئەگێڕێتەوە:

«لە هاتنی والی ی سنە و مەحمود پاشا بۆ سەر سنوری ولایەتی شارەزور و، لە دەستدرێژییانم ئاگادار کرد بون. درێژیی باسەکە بەمجۆرەیە:

ڕەزاقولی خان والی ی سنە بو دانانی مەحمود پاشا لە سلێمانی بە هێزێکی زۆرەوە لە سنەوە بەڕێ کەوت تا گەیشتە سەر سنوری شارەزور. لە هەمو لایەکەوە ئێزاوە و پشێویان نایەوە. لەشکری هەوارامانیان نارد مەحالەکانی گولعەنبەر و هەڵەبجەیان داگیر کرد. لە لایەکی ترەوە مەحالەکانی قزلجە و ئەرەتوڵ و ئالان و سیوەیلیان گرت و، پیاوی خۆیان بۆ حوکمڕانی لە سەر دانا. لەبەرئەوەی کار بەم ڕادەیە گەیشت و بێ ی بێگانە داخلی مولکی مەحروسەی شاهانە بو، غولام ناچار بو لە شاری سلێمانییەوە بۆ پاراستنی سنورەکان چومە شارەزور. حسێن ئاغای ئەندەرونی و حاجی محەمەد ئاغای میرئاخوری پێشوم نارده لای والی ناوبراو کە ئەم جۆرە جوڵان و ڕەفتارانەی بەرامبەر مەمالیکی مەحروسەی شاهانەی ئەنوێنێ، بە تەواوی پێچەوانەی مەرجەکان و قانونەکانی نێوان هەردو دەوڵەتە. ئەگەر هەر کاتێ لای کاربەدەستانی دەوڵەتی خۆیان بەهانەیەکیان بە دەستەوە بێ، پیشانی بدەن بۆ ئەوەی ئێمەش هەوڵی چارەسەرکردنی بدەین، ئەگینا دەس لەم کارانە هەڵبگرن و، ناوچە داگیرکراوەکان بە حێ بهێڵن و بگەڕێنەوە. والی ناوبراو قسەی حسابیی قوبوڵ نەکرد، بە زۆریی لەشکرەکەی مەغرور و بە قسەی ئەوان وایان زانی بو لە زۆریی لەشکرەکەیان ئەترسم. دو مەنزڵی تر هاتنە پێشەوە تا گەیشتنە پێنجوێن لەوێ خێوەتیان هەڵدا. لەوە بێ ئاگا بون کە من لە لێپرسینەوەی شەهریار و گلەیی داوەر سڵ ئەکەم نە لە ترسی زۆریی ئەوان.

من بۆ دوربینی هێواش هێواش مەنزڵێکم ئەکرد بە دوان و سێیان تا گەیشتینە لای قزلجە بۆ ئەوەی دەستی دەستدرێژی بۆ سەر مولکی پارێزراوی شاهانە کورت بکەینەوە و، شوێنە گیراوەکان بە حێ بهێڵن و بگەڕێنەوە. کەڵکی نەبو و بە هیچ جێیەک نەگەیشت. ئەو ڕۆژەی من گەیشتمە قزلجە، ئەو شەوە والی هەزار کەس سواری بە سەرکردایەتی ئەمانوڵلاخان (ڕاستەکەی میرزا هیدایەتوڵڵایە)، کوڕەزای محەمەد ڕەشید بەگ، کە لە بنەماڵە گەورەکانی کوردستانە، بۆ دانانی مەحمود پاشا لە سلێمانی نارد بو و، ۷ سەد تفەنگچی بە سەرکردایەتی قوباد بەگی ئەڕاشباشی لە ڕێگەی شاحەوە نارد بۆ دەربەند، کە لە پشتی ئۆردوی منەوە بو بۆ ئەوەی ڕێگە لە من بگرن. چونکە ئەوە ڕێگەی هاتوچۆی ئێمە بو، ئێمەشیان بە ئاقمێکی کەم ئەزانی. خۆیشی لە گەڵ پێنج شەش هەزار سوارە و تابورێک نیزام هاتە سەر ئۆردوەکەی من.. شەڕ بە ناچاری ئێمەی گرتم. پشت بە خوا کەوتینە بەرەنگاری. لە نزیک ئۆردوەکەی ئێمەوە هەردولا لە یەکیان دا. پاش نیو سەعات سێ چارەک بە پێ ی ئایەتی: «کم من فئة قليلة غلبت فئة

کشرە بافێن الله، سەرەڕای کەمی ئێمەو زۆریی ئەوان توانای بەرهەڵستیان نەما و
مەیدانیان بە جێ هێشت و شکان. نزیکەی سێ سەعات دوایان کەوتین و گەڕاینەوە.
ئەگەرچی مەیدانی شەڕەکە ئەرزی عیراق بو. بەڵام لە سێ سەعات زیاتر دوایان
ئەکەوتین ئەوەکو لە سنور تێ بپەڕین. لە پێش شەڕەکەش دا هەمو عەسکەرەکانمان
تێ گەیاند بو کە بە هیچ جۆرێ لە سنور تێ نەپەڕن.

ئەو شەوە لە شوێنی شەڕەکەدا ماینەوە، بەیانی ڕو بۆ سەندنەوەی سلێمانی
لە دەس ئەمانوڵڵاخان و مەحمود پاشا ڕومان کردە سلێمانی. فەرهاد بەگ کە سەر
ڕێگەی لە ئێمە گرت بو، بە بیستنی شکانی والی هەڵات و. مەحمود پاشا و
ئەمانوڵڵا خانیش کە چوبونە سەر سلێمانی، بە بیستنی گەڕانەوەی من و هەواڵی
تێشکانی والی. شار و ناوچەکانی ئەو ولاتە تالان کرد بو. چەند کەسێکیشیان بە
ناڕەوا کوشتبو. کەلوپەلی تالانکراویان بە ولاخی ناعەبان و نۆکەرەکانیان و
ئەو ناوچەیەکان گواستبوەوە. بۆ سەندنەوەی ئەم تالانییە دوایان نەکەوتین چونکە
ئەو جێیە ناو سنوری ئەوانەوە. ئەوەش بێ فەرمان و ویستنی ئاسەفالە بەنەکرا.
دەستیان لە هەمو ئەو کەلوپەل و ئێستر و مانگا و ڕەوە و گەلەیە هەڵگرت.
ناوچەکانی شارەزور کە داگیریان کرد بو هەمویان تالان کردوە. چەند ژن و پیاویان
کوشتوە. سێ سەد خێزانیان بۆ لای بانە ڕاگواستوە.

من کە گەیشتمەوە سلێمانی مەملەکەت وێران و تالان کرا بو. زەرەر و زیانی
کە ئەم جارە بە هۆی ڕەحمانقولی خانی والی ی سنەوە بە سلێمانی و ناوچەکانی
شارەزور گەیشتوە، لە حساب نایەت»(٤٠)

عەبدوڵڵا پاشا زۆر لە سەر تێشکانی والی و، ئەو زەرەرە گیانییەی لە
هێزەکەی گەورەپیاوانی ئەردەڵان و، ناووناوبانگی والی کەوتوە، ئەدواوە.

مێژونوسەکانی ئەردەڵان هۆی ئەم تێشکانە ئەدەنە پاڵ خیانەتی میرزا
هیدایەتوڵڵای وەزیری والی. وا ئەگێڕنەوە کاتێ والی لە ئێران بوە لە کۆڕێکی
تایبەتی خۆی دا هەڕەشەی کوشتنی لە میرزا هیدایەتوڵڵا و میرزا جەعفەری کوڕی
کرد بو. میرزا هیدایەتوڵڵا ترسی ئەوەی ئەبێ کە ئەگەر والی بە سەرکەوتویی لە
سەفەرەکەی بگەڕێتەوە ئەم لە ناو ببات، لەبەرئەوە گوایە هەم ئەگەرێکی خراپی بۆ
دابەشکردنی هێزەکانی والی کردوە و، هەم بە نهێنی پەیوەندی لە گەڵ عەبدوڵڵا
پاشادا هەبوە. لە جموجوڵی لەشکرەکەیان ئاگاداری کردوە. (٤١)

ڕەنگە ئەمە بیانوێ بێ بۆ ئەو شکستە قورسەی بە سەر والی دا هاتوە. ئەگینا
هیچ بەڵگەیەک ئەنەوسا و ئێستا بە دەستەوە نیە پشتیوانی لەم قسەیەی
مێژونوسەکانی ئەردەڵان بکا. مێژونوسەکانیش یەک لە دوای یەک قسەکانی
ئەوانەی پێش خۆیان دوبارە کردۆتەوە.

دوای ئەم ڕوداوە والی لە کار خرا.

ئەم تێشکانە، ئەوی ڕاستی بێ، تێشکانی مەحمود پاشا و پاشایەتی بابان

بوو. زیاتر پاڵی بە هەردوو دەوڵەتەوە نا زۆتر هەوڵی بەلاداخستنی کێشەکانی سنوور و، دانانی سنووری بۆ ئەم ناوچە گرووگرفتانە دابنێن.

دوای ئەم سەرکەوتنە والی ڕێگەی بە ئەحمەد پاشا دا بگەڕێتەوە کوردستان. کۆیە و هەولێریش خرایەوە ژێر دەسەڵاتی ئەم.

- ٢٥ -

ڕێککەوتنی یەکەمی ئەرزڕۆم (١٢٣٨ك / ١٨٢٢ز) چارەی بۆ زۆر لە کێشەکانی نێوان هەردوو دەوڵەت دیاری کرد بوو. بەڵام کۆتایی بە ناکۆکییەکانیان نەهێنا. گفتوگۆ و، کێشەکێش لە نێوان هەردوو دەوڵەت دا بەردەوام بوو. ڕووسیا و بەریتانیا کەوتنە بەینەوە بۆ ڕێک کردنەوەی باری سەرنجی هەردوولا لە یەکتری. ئەوانیش لە کۆبوونەوەکانیان دا بەشداربیان ئەکرد و، سەروبۆچوونی خۆیان لە سەر مەسەلەکان دەرئەبڕی. سەرئەنجام هەردوولا گەیشتنە یەک. ڕێککەوتنی دووەمی ئەرزڕۆمیان ئیمزا کرد (١٢٦٣ك / ١٨٤٧ز).

لەم ڕێککەوتنەدا، بڕێ بار لە سەر بەندە گرنگەکانی ڕێککەوتنی یەکەم داگیرتەوە و، هەندێ کێشەی گرنگی تریان بە لادا خست. لە مەسەلەی کوردستانیش دا سەودایەکیان کرد و ڕێک کەوتن. ماددەی دووەمی ڕێککەوتنەکە بۆ ئەمە تەرخان کرا بوو، ئەڵێ:

«دەوڵەتی ئێران بەڵێن ئەدا کە دەس لە هەموو ئەرزە دەشتییەکانی ولایەتی زەهاو، واتە ئەرزەکانی لای ڕۆژئاوای. بۆ دەوڵەتی عوسمانی هەڵ بگرێ، دەوڵەتی عوسمانیش بەڵێن ئەدا دەس لە لای ڕۆژهەڵاتی ویلایەتی زەهاو، واتە هەموو ئەرزە شاخاوییەکانی ئەوێ لە گەڵ دەرەی کرند بۆ دەوڵەتی ئێران هەڵ بگرێ.

دەوڵەتی ئێران بە توندی بەڵێن ئەدا کە واز بهێنێ لە هەموو خواستەکانی خۆی لە شار و ویلایەتی سلێمانی دا و، هیچ کاتێ دەس وەرنەداتە مافی خاوەنێتی دەوڵەتی عوسمانی کە لە ویلایەتی ناوبراودا هەیەتی.

دەوڵەتی عوسمانیش. بە توندی بەڵێن ئەدا کە شار و بەندەری موحەممەرە و جەزیرەی ئەلخضر و لەنگەرگا و ئەرزەکانی لێواری ڕۆژهەڵاتی، واتە لای چەپی شەطولعەرەب کە بە دەس تیرە ناسراوەکانی ئێرانەوەیە. بە موڵکایەتی لە دەس دەوڵەتی ئێران دابێ. سەرەڕای ئەوەش. مافی ئەوەی ئەبێ کەشتی ی ئێرانی بە ئازادی تەواو لەو شوێنەوە کە ئەڕژێتە دەریاوە تا شوێنی یەکانگیری سنووری هەردوولا لە ڕووباری ناوبراودا هاتوچۆ بکا»

ئەم ڕێککەوتنە بناغەی سیاسەتی هاوبەشی هەردوو دەوڵەتی بەرامبەر میرایەتییە کوردییەکان و مەسەلەی کورد داڕشت و، کۆتایی بە حوکمی بنەماڵە خۆجێ ییەکان هێنا لە هەردوو بەشی کوردستانی عوسمانی و ئێرانی دا.

- ٢٦ -

عەبدوللا بەگ کەڵکەڵەی میرایەتی لە سەری دابو. شەوێک لە گەڵ نۆکەرەکانی هەڵات بۆ بەغداد. نەجیب پاشا بە خۆشیەوە پێشوازی کرد. نەجیب پاشا ئەیویست دەسەڵاتی ئەم بنەماڵە خۆجێ ییانە لە بنەڕەتەوە هەڵتەکێنێ. پێ ی خۆش بو میرەکانی بابان لە ناو خۆیان دا ناکۆک بن. نەجیب پاشا لەشکری ساز دا بۆ سەر ئەحمەد پاشا لە نزیک کۆیە بارەگای خست. هێزەکەی نزیکەی ٣ هەزار کەس ئەبو. عەبدوللا بەگ چاوساغی لەشکر بو. ئەحمەد پاشا هێزەکانی خۆی سازدا. فەوجەکان و سوارەی ئێلەکانی کوردی کۆ کردەوە. ئەویش لە نزیک کۆیە بەرامبەر ئۆردوی تورک بارەگای دانا.

شەوێک ئەبێ بە تۆفان و گێژەڵوکە و ڕەشەبا. چەند سەعاتێ درێژە ئەکێشێ. تۆفانێکی بێ وێنە ئەبێ. تەمەکێک بە هۆی گێژەڵوکەوە بەر ئەبێتەوە سەر ئەرز. گوللەیەکی لێ دەرئەچێ. لەشکری بابان وا ئەزانێ شەبەیخونی تورکە. ئەمانیش هەر کەسە لە ئاستی خۆیەوە دەس ئەکا بە تەقە. ئەحمەد پاشا زۆر هەوڵ ئەدا ئارامیان بکاتەوە و تەقە ڕابگرێ. کەڵکی نابێ. لەشکر بڵاوەی لێ ئەکەن. ئەحمەد پاشا بە ئائومێدی سواری وڵاخەکەی ئەبێ و ئەگەڕێتەوە سلێمانی. لەشکری بۆ کۆ ناکرێتەوە. نەجیب پاشا هێزێکی ٢ هەزار کەسی لە گەڵ عەبدوللا بەگ ئەنێرێ بۆ ڕاونانی. ئەحمەد پاشا هەر ئەوەندە فریا ئەکەوێ خێزان و دەسوپێوەندەکەی دەرباز بکا و، ڕو ئەکاتە مەریوان. عەبدوللا بە پلەی پاشا لە لایەن نەجیب پاشاوە بە قایمقامی سلێمانی دائەنرێ (١٢٦٤ک / ١٨٤٨ز).(٤٢)

- ٢٧ -

هەروەکو کاروباری میرایەتی بابان بەرەو تێکچون ئەڕۆیشت، کاروباری میرایەتی ئەردەڵانیش بەرەو نەمان خلۆر ئەبوەوە. پشێوی و ئاژاوە و پاشاگەردانی تێ کەوت بو. خەسرەو خان کە مرد (١٢٥٠) کوڕەکانی: ڕەزاقولی خان و غولامشا خان. هێشتا منداڵ بون. ڕەزاقولی خانی کوڕە گەورەی تەمەنی پازە ساڵ بو. لە جێگەی باوکی بو بە والی ی ئەردەڵان. لە باتی خۆی دایکی کاروباری بەڕێوە ئەبرد ناکۆکی نێوان ڕەزاقولی و غولامشا و، پیلانگێڕانی ژنانی سەر بە دەربار نێوانی کوڕ و دایک و، برا و برای تێک دا. ناکۆکیەکانیان وەها قوڵ بودوە و درێژەی کێشا سەرەنجام دەربارەی قاجار بیری ئەوە کردەوە کە کۆتایی بە دەسەڵاتی بنەماڵەی ئەردەڵان بهێنێ. کەسانێ لە دەرەوەی ئەم بنەماڵەیە بکاتە حاکمی کوردستان. هەلومەرجی ئەردەڵان بە تەواوی شێوا. لە ئەنجامی ئەم ئاثارامیە سیاسیە دا زۆر لە کەسایەتیە ناسراو و دەسەڵاتدارەکانی ئەردەڵان ئاوارەی ئەملاولا بون. لە ناو ئەوانەدا دو لە کەسایەتیە ڕۆشنبیرە هەڵکەوتوەکانی ئەردەڵان: شاعیر و مێژونوس، مەستورە و، شاعیر و سیاسی، حسێنقولی خانی کوڕی ئامانوللا خانی ئەردەڵان،

ئاوارەی سلێمانی بون و، هەردوکیان بە ناکامی لەوێ مردون.

مەستورە، ماهشەرەف خانمی کچی ئەبولحەسەن بەگی قادری، کاتێ خۆی وەکو بەشێ لە نرخی ئاشتبونەوەی بنەماڵەکەی ئەوان و والی ی ئەردەڵان دا درا بو بە خەسرەو خان. مەستورە، نوسەری «تاریخ اردلان» یەکێکە لە ژنە هەڵکەوتوەکانی کورد. سەرەڕای ئەوەی مێژوی ئەردەڵانی نوسیوەتەوە بەشێکی گرنگی هەواڵەکانی میرایەتی بابانیشی لە ناو مێژوە بەنرخەکەی دا تۆمار کردوە. مێژوی بابان تا ڕادەیەکی زۆر قەرزاری ئەم ژنە بلیمەتەیە.

حەسەنقولی خان، بە شیعرە ساسەکانی هەندێ لە ڕوداوەکانی سەردەمی خۆی، لەوانە شەڕەکەی ١٢٥٨ک / ١٨٤٢ز، بە بەرێکی ورد و هەستێکی بەسوز تۆمار کردوە و، شیوەنی بۆ قوربانیەکانی کردوە.

مەستورە خۆی کۆچی ناچاری خۆیان لە سنەوە بۆ سلێمانی و، مردنی ناوەختی حەسەنقولی خانی بورزای و، ئینجا نەخۆش کەوتنی خۆی، کە ئیتر لە تەمەنی ٤٤ ساڵی دا بە سەری دا مردوە، بەمجۆرە ئەگێڕێتەوە:

«لە بەرەوەبر ئاسمان کرد، کاتێ کە خوسرەو خانی گورجی (ئەرمەنی) گەیشتە ناوچەی کوردستان و بە بەڵێن و سوێندی فراوان ڕەزاقولیخانی هەڵفریواند و بە لای خۆی دای ڕاکێشا، محەمەد سوڵتان خان و سەرلەبەری پیاوماقوڵانی ولایەتی ئەردەڵان ماڵ و ژن و منداڵی والی و زوربەی خەڵکی ئەردەڵانیان بەرەو هەورامان کۆچ دا و لەو کاتەدا من، نوسیاری ئەم دێڕانە یەکێ لەو کۆچ کردوانە بوم. هەر کە گەیشتنە شوێنێ کە ناوی هۆشیارانیە، حەسەن سوڵتانی هەورامی بە پیری کۆچکردوانەوە هات و بە شێوەیەک کە شایانی پلە و پایەیان بێ ڕێ و ڕەسمی پێشوازلێ کردنیانی بە جێ هێنا.

لەو دەمەدا خان ئەحمەد خان کە لە گەڵ والی دا دوری نێوانیان یەک قەپیلک و ئەستێرەی یەک بورج بون، فەرمانڕەوای مەریوان بو، سەبارەت بەوەی کە والی لە گەڵی دا نێوانیان خۆش نەبو، ئەمەی بە هەل زانی و، بەرەو ناوچەی هەورامان هات و مرخی لە گرتنی کۆچ کردوەکان خۆش کرد بو، بەڵام هەر کە دیتی خەڵکەکە بە جارێ دەستیان لە گیانی خۆیان شوشتوە و هەروا بە ئاسانی خۆیان بە دەستەوە نادەن، لەو کارە کشایەوە.

ئەو شەوە کۆچ کردوەکان کە لە هەزار کەس زیاتر بون، لە گوندی هۆشیاراتیان بە سەر برد. بۆ سبەینێ کە هێشتا ڕۆژ هەڵ نەهات بو بنە و باریان ڕاداو لە ڕێگەیەکی ناهەموار و سەختەوە، کە هەڵدێری بەسەردا قرپیا پەڕی دەوەری و مالێکی بێ سوکی ئاسمانی لێوە ئێ پەڕی با دەکەوتە خوارێ بۆ ئێو کەندەڵان و هەڵدێری بەستێ و هەبرون بە هەبرونی دەبو، تێ پەڕین و بە گوندێ لە گوندەکانی شارەزور گەیشتن، کە ئێستی سەرگەتە و لەوێ لێ ی گیرسانەوە. ئینجا لەوێوە محەمەد سوڵتان و میرزا عەبدوڵڵای مونشی باشی چون بۆ سلێمانی و بە خزمەت عەبدوڵڵا

پاشـای بابان گـەیشتن و ڕێ و ڕەسمی پێشـوازلێ کـردنیـانی بە جێ گـەیاند و پیاوەقوڵێکی لە ئەکیان دا نارد بۆ ناوچەی شارەزوور، بۆ ئەوەی ئەو خەڵکە بە سەر گوندەکانی شارەزووردا بیەشرێنەوە و دابین بکرێن
لە باسی خونچەی باخی خوسـرەوانی، نوێبـاوەی بێستـانی کـامـەرانی، ئەمانوڵڵاخانی ثانی دا لە بیرمان کرد لەوە بدوێین کە لەو کاتانەدا دڵسوزانی گیان فیدای ئەو زاتە هەر دەستەیەکیان کەوتنە واڵاتێکەوە و هەر یەکێکیان لە بنارێک دا گیرسانەوە. حوسەین قولیخانی مامی ئەمانوڵڵاخان کە پورزای من، نوسیاری ئەم کتێبەش بو، ڕوی لە سلێمانی کرد و بەو پەڕی ڕێزەوە لەوێ پێشوازی لێ کرا و گیرسابەوە و کاتێکیش هەواڵی کۆچی ئێمەی بیستەوە خەڵکێکی زۆری بە ئەسپ و هێسترەوە نارد، سەد کەس لە بنەماڵەی ئێمە بگوێزنەوە و لە لایەن خوێشەوە جێگەی هێوربین و گوزەرانی بۆ ئامادە کردین و هەر یەکەی بە پێ ی پێداویستی خۆی کۆمەگ و یارمەتی دەدا و لە خزمەتی دا کاتمان بە خۆشی بە سەر دەبرد، بەڵام پاش چەنانێ، چارەنوسی خودا لە خۆش گوزەرانی ئێمە ڕازی نەبو، ئەوەبو لە ڕۆژی ١٤ ی مانگی زیلحیجەی ١٢٦٣ک (١٨٤٦/١١/٢٣ز) دا جەنابی حوسەین قولی خان نەخۆشی بە سەری دا زاڵ بو، لە ماوەی شەو و ڕۆژێک دا گیانی بە بەهەشتی بەرین شاد بو و لە پرسەکەی دا هەزاران سینەی بۆ هەڵ دڕان و منی مەستورەی سەر لێ شێواو و دەربەدەریش لە دوری لێک دابڕانی ئەو گیانە ئازیزەم دوسێ ڕۆژێکە لەش و ڕۆحم بە بەڵای تای نەخۆشییەوە دەتلێتەوە. بزانین خودا چیمان بە سەر دێنێ و ئارەزوی بە چیە...» (٤٣)
مەستورە بەم نەخۆشیە کۆچی دوایی کردوە. بەمجۆرە ئەم دو کەسە هەڵکەوتوە لە سلێمانی کۆتایی بە ژیانیان هات.

«سالم» کە بە دەربەدەری گەیشتۆتە «حیللە» وتویەتی:
ناخ و داخ دڵ غافڵە نازانێ قسمەت چی دەکا
ئەمڕۆ وا لێرەم بەڵام ئاخۆ بەیانی کوێم دەبا
شاتری تەقدیر کە پێشکەوت، ڕاتدەکێشێ و تۆ دەڕۆی
کاتێ دەیزانی کەوا خستویتیە ناو دامی بەڵا.

- ٢٨ -

ئەحمەد پاشا، پاش ئەوەی لە بەردەم ئەجیب پاشادا شکا، سەردانێکی والی ی ئەردەڵانی کرد. بە موەقەت لە ڕەوانسەر جێگیر بو. هەندێ لە گەورەکانی بابان بەڵێنیان پێ دا هاوکاری بکەن. جارێکی تریش هەندێ هێزی کۆ کردەوە، بەڵام لە کەناری ڕوباری سیروان عەبدوڵڵا پاشا چوە سەریان و ڕاوی نان. دوای چەند مانگێ مانەوە لە ڕەوانسەر بە لای کرماشان دا بەرەو شەمزینان بە ڕێ کەوت. چەند مانگێ لە لای سەید طەهای شەمزینان مایەوە. لەوێوە چوە موسڵ خۆی بە دەستەوە دا.

بەکسەر ڕەوانەی ئەستەموڵیان کرد.

ئەحمەد پاشا لە ئەستەموڵ ماوەیەک دەس بەسەر بوە. ئیزنی لە دەوڵەت خواستوە و چوە بۆ پاریس. دو ساڵێ لەوێ ماوەتەوە. دوای گەڕانەوەی بۆ ئەستەموڵ لە بەر لێهاتویی چەند جارێ کراوە بە والی لە حیجاز، یەمەن، وان، ئەرزڕۆم. پاشماوەی ژیانی لە ئەستەموڵ بە سەر بردوە. (٤٤)

- ٢٩ -

دوای ئەم ڕوداوە ڕەزاقولی خان لێ خرا. ئەمانەت یەکێ لە پیاوماقوڵەکانی سنەی نارد بو بۆ تاران بۆ ڕونکردنەوەی هۆی تێشکانی، لەوێ گرتیان و کوشتیان. مەحمود پاشا ماوەیەک سەرگەردان بو. بانگ کرا بۆ دەربار. خۆی چو بۆ تاران و دەسوپێوەندەکانیشی لە سنەو بلوکەکانی نیشتەجێ کران. ساڵی ٨ هەزار تمن مسوچەیان لە «مالیات»ی کوردستان دەبڕیبەوە. ٥ ساڵ لە ئێران مایەوە تا محەممەدشاهی قاجار مرد (١٢٦٤ک / ١٨٤٨ز).

مەحمود پاشا، محەممەدئەمین بەگی کوڕی عوسمان بەگ، کە برازای بو نارد بۆ لای ناصرەدین شا بڕیاری چارەنوسی بدا. وا بڕیار درا مەحمود پاشا و ئەوانی لە گەڵین لە سەردەشت نیشتەجێ بکرێن. هاوڕێکانی مەحمود پاشا جێگیر بونیان لە سەردەشت پەسند نەکرد. زۆریان بڕیاریان دا بگەڕێنەوە وڵاتی خۆیان. مەحمود پاشا خۆی و چەند کەسێ مابەوە. ئەویش بڕیاری دا خۆی بە دەست عوسمانیەکانەوە بدا. خێزانەکەی ناردەوە بۆ سلێمانی و، خۆی لە ڕێگەی شارەزورەوە لە گەڵ کوڕەکانی، ئەوڕەحمان و حەمەساڵح و عەبدوڵلا، بێ ئەوەی لا بداتە سلێمانی بەرەو بەغدا بە ڕێ کەوت. نەجیب پاشا بەڕێزەوە پێشوازی کرد. پاش ماوەیەک بەڕێ کرا بۆ ئەستەموڵ. تا مرد جارێکی تر ڕێگەیان نەدا بگەڕێتەوە کوردستان. (٤٥)

- ٣٠ -

عەبدوڵلا پاشا لە سلێمانی بە قایمقام دانرا.

نەجیب پاشا لابرا (١٢٦٥ک / ١٨٤٩ز) عەبدولکەریم نادر کرا بە والی. ئەمیش ١٨ مانگ مایەوە. ئەویش لێخرا محەممەد وەجیه پاشا دانرا. پاش ١٠ مانگ ئەویش لابرا نامیق پاشا دانرا (١٢٦٦ک / ١٨٤٩).

نامیق پاشا، عەبدوڵلای بانگ کرد بۆ بەغداد و گلی دایەوە. لە جێگەی ئەو ئیسماعیل پاشای دانا بە موتەصەڕیفی سلێمانی. بەمە کۆتایی هات بە میرایەتی بابان.

دوای ئەوەی عەبدوڵلا پاشا ماوەیەک لە بەغداد دەس بەسەر مایەوە ڕەوانەی ئەستەموڵ کرا. ڕێگەیان نەدا بگەڕێتەوە کوردستان. لە کاتی شەڕی قرم دا هاتەوە بەغداد بۆ ئەوەی بگەڕێتەوە بۆ کوردستان بۆ کۆکردنەوەی لەشکر. ڕەشید

پاشای گوێزلکلی ڕێگەی نەدا. (٤٦)

- ٣١ -

لەو سەردەمەدا کە میرەکانی بابان بە دەسبەسەری لە ئەستەمۆڵ ئەبن، جارێکیان دیواخانەکەی ئەحمەد پاشا پڕ ئەبێ لە میوان. عەبدوڵلا پاشای براشی هەر لە کۆڕەکەدا ئەبێ. قاوەچیەکەی ئەحمەد پاشا قاوە ئەگێڕێ. چەند جارێ بە پێ بە ناو میوانەکان دا دێ و ئەچێ. هەمو جار عەبدوڵلا پاشا ڕو ئەکاتە قاوەچیەکە و دەس ئەبا بۆ دەمی خۆی. ئەم کارە چەند جارێ دوبارە ئەکاتەوە بە جۆرێ کە سەرنجی زۆر لە میوانەکانیش ڕائەکێشێ. میوان بڵاوەی لێ ئەکەن. ئەحمەد پاشا و عەبدوڵلا پاشا ئەمێننەوە. ئەحمەد پاشا ڕو ئەکاتە عەبدوڵلا پاشا و لێ ی ئەپرسێ: عەبە ئەوە بۆچی وات ئەکرد؟

عەبدوڵلا پاشا ئەڵێ: زۆرم تینو بو ئەمویست ئاوی خواردنەوەم بۆ بهێنێ.

ئەحمەد پاشا ئەپرسێ: لە باتی ئەوەی ئەو ئیشارەتە ناشیرینە بکەی بۆچی داوای ئاوت لێ نەکرد؟

عەبدوڵلا پاشا ئەڵێ: قوربان لە حوزوری جەنابت دا شەرمم کرد لە ناو ئەو هەمو میوانەدا قسە بکەم.

ئەحمەد پاشا ئەڵێ: عەبە! تا لە وڵاتی خۆمان بوین و لەوێ حاکم بوم و دەسەڵاتم هەبو، خەڵک ڕێزی لێ ئەگرتم، چوی لەشکری تورکت هێنایە سەرم، ئێستاش لێرە کە بە کەساسی کەوتوین لە حوزوری من دا شەرم ئەکەی داوای ئاو لە قاوەچیەکەم بکەی؟ بە خۆمت بوتایە ئەحەی ... هەڵسە ئاوم بۆ بێنە!(٤٧)

پەراوێزەکان

١. الکرکوکلی: ٢٦٢ - ٢٦٣؛ العزاوی: ٦/ ٢٢٠ - ٢٢٢.
٢. نوار، «داود باشا»: ٦١.
٣. الکرکوکلی: ٢٦٩ - ٢٧٠؛ العزاوی: ٦/ ٢٣٠.
٤. نصیری: ١/ ٢٠٦.
٥. الکرکوکلی: ٢٧٢. العزاوی: ٦/ ٢٣٢.
٦. الکرکوکلی: ٢٧٣.
٧. الکرکوکلی: ٢٧٣ - ٢٧٦؛ العزاوی: ٦/ ٢٣٣ - ٢٤٤.
٨. نوار، «داود باشا»: ٦٦.
٩. نوار، «داود باشا»: ١٢٣ - ١٢٤.
١٠. الکرکوکلی: ٢٨٢ - ٢٨٦؛ العزاوی: ٦/ ٢٥١ - ٢٥٥.
١١. الکرکوکلی: ٢٩٢.

١٢. الكركوكلي: ٢٩٤.

١٣. بۆ ئاگاداری زیاتر لە سەر مەولانا خالیدی نەقشبەندی و خەلیفەکانی، بڕوانە: عبدالکریم مدرس: «یادی مەردان»، ٢ بەرگ، چاپی بەغداد؛ د. مهیندخت معتمدی: «مولانا خالد نقشبندی و پیروان طریقت او»، انتشارات پاژنگ، (تهران ١٣٦٨).

١٤. کرکوکلی: ٢٩٥ - ٣٠٠؛ دنبلی: ٢٧٠ - ٢٨١.

١٥. دنبلی: ٣٧١.

١٦. دنبلی: ٣٧١ - ٣٧٤.

١٧. میرزا صالح: ٢/ ١٤٤ - ١٤٦.

١٨. نفیسی: ٢/ ٢٠٧.

١٩. نفیسی: ٢/ ٢٠٧ - ٢١٠.

٢٠. ئەم نامەیە و گەلێ نامەی تر، کاک کەمال ڕەئوف محەمەد ساغی کردونەتەوە و، پەراوێزی بۆ نوسیون. لە کتێبێکی تایبەتی دا لە سەر «ئەدەبی نامە نوسینی کوردی» ئامادەی کردوە. هێشتا دەسنوسە.

٢١. نصیری: ٢/ ٤٢.

٢٢. نصیری: ٢/ ٤٩.

٢٣. نصیری: ٢/ ٥١.

٢٤. نصیری: ٢/ ٥٢.

٢٥. نصیری: ٢/ ٥٤.

٢٦. نصیری: ٢/ ٦٦.

٢٧. نصیری: ٢/ ٨٦.

٢٨. نصیری: ٢/ ٩٦.

٢٩. نصیری: ٢/ ٩٨.

٣٠. بابانی: ١٤٨؛ امین زکی، «تاریخ السلیمانیە»: ١٥٥.

٣١. المدرس: ٥٦٦.

شێخ مارفی نودێ، لەم بارەیەوە، نامەیەکی بۆ کەسێکی نزیکی، کە ڕەنگە کاک ئەحمەدی کوڕی بێ، نوسیوە. لێرەدا دەقاودەق وەکو خۆی ئەینوسمەوە:

اسلم علی الولد العزیز وادعو له ولاولاده بطول البقاء والعافیة فی الدنیا ویوم اللقاء.

کلمت علی بیگ بباب دارنا فی رفع الذخیرة عن قرانا، فلم یسمع کلامی، وبعثت الی والده ارجو ان یرفع الذخیرة عنها، فلم یسمع رجائی، ویطلب منی عشرین حقة من الخبز ولیس عندنا من الدقیق ما یکفی حقتین، واخاف ان یاتی علی من العجم من یطلب منی ذلك ولا اجده، فیؤذینی بقالة وقمالة، وانا ضعیف عن ذلك، فعلیك ان تدعو لی ولنفسك واهل بیتك بالحفظ من شر العجم، لازلتم سالمین.

محب

معروف

کەمال ڕەئوف: هەمان سەرچاوەی دەستنوس.

٣٢. المدرس: ٥٧٧.

٣٣. باباني: ١٥١.

٣٤. ئەمە شیعرەکەی «نالی»یە.

تا فەلەک دەورەی نەدا - صەد کەوکەبی ئاوا نەبو -
کەوکەبەی میهری موبارەک طەلعەتی پەیدا نەبو
تا نەگریا ئاسمان و، تەم وڵاتی دانەگرت،
گوڵ چەمەن ئارا نەبو، هەم لێوی غونچە وا نەبو
تا چەمەن پیرا لە سەر، ئەصڵی درەختی لانەدا،
فەرعی تازە، خوڕڕەم و بەرز و بوڵەند باڵا نەبو
تا «سولەیمانان»ە نەبونە صەدری تەختی ئاخیرەت،
«ئەحمەدی موختار»ی ئێمە شاهی تەخت ئارا نەبو
قیصە بێ پەردەو کینایەت خۆشە: شاهی من کەوا
عادیلێ بو قەت عەدیلی ئەو لە دنیادا نەبو،
بۆ نشینگەی مورغی ڕۆحی ئەو کە عالی فیطرەتە
جێگەیی خۆشتر لە ڕەوضەی «جنە الماوی» نەبو
وەک قیاسێکی کە موثبەت بێ، نەتیجەی بێتەجێ
حەمدو لیللا شەه کە عالیجا بو، خالی جا نەبو
شاهی جەمجا، نالیا «تاریخ جم» تەئریخییە
دا ئەڵێن لەم عەصرەدا ئەسکەندەری جەمجا نەبو

«تاریخ جم» بە حسابی ئەبجەد ئەکاتە ١٢٥٤ک (١٨٣٨ز) کە ساڵی مردنی سلێمان پاشا و، هاتنە سەرکاری ئەحمەد پاشایە. دیوانی نالی: ٣٧٠ - ٣٧٤.

٣٥. شێخ مارف نامەیەکی بۆ عەلی ڕەضا پاشای والی ی بەغداد (١٨٣١ - ١٨٤٢) نوسیوە، لێرەدا دەقاودەق ئەینوسینەوە:

«حضرة والی مدینة السلام، بان ینتظم امور دولته علی احسن نظام، عاملا لایام حیاته بوظائف دین الاسلام، وبان تکون وفاته علی الایمان عند حلول الحمام، وبان یعصم من هول المطلع وعذاب البرزخ وعذاب دار الانتقام، وبان یفوز فی زمن الابرار بخلود دار السلام، وکل واحدة من هذه الدعوات احب من ملاء الارض ذهبا الی من کان من ذوی الاحلام.

وبعد: فسادة برزنجة لهم فی مملکة بابان منذ قرون اکثر من خمسمائة عام قری کثیرة متوطنین بها فی ارغد عیش واهنا حال، متمکنین من اقامة امورهم علی ما امر به الشرع، ومنذ استولی شاه العجم وعساکر الارفاض من جنود الشیعة علی هذه الممالك، اختلت امور الدنیا والدین، فلم یبق من القری العامة الجماعات والجمع، وکانت القری کلها عامرة، والیوم اکثرها خامرة، وتعطلت مدارس البلدان والتدریس ولم یبق فیها من المحصلین الا شرذمة قلیلون، وکان بمدرستنا اکثر من سبعین طالبا والیوم بها اقل من عشرة، وخربت حجرات

مدرستنا وحجر اكثر المدارس، ومن ثم عزمنا معاشر سادة برزنجة، عزمنا على الرحيل باهلينا وجميع من يتعلق من الخدام والاحباء الى مملكة الهند. وقد اعطانا في سابق الزمان داود باشا بشبر، ولم يقدر لنا الانتقال اليها، مراتب الرجاء من جناب حضرة افندينا ان يعطينا للمعول والزرع بشبيرا، او غيرها من القرى التى تناسب احوالنا وتكفينا لامور معاشنا ويعطينا بكركوك دارا واسعة نسكنها ومدرسة ندرس بها ووظيفة للمدرسة ووظيفة لنا لقضاء حوائجنا بالبلد واطعام ضيوفنا واكلة طعامنا للدعو نحن واولادنا بالليالي والايام والدعاء لله تمام ختام.

في الحديث اربعة انا لهم شفيع يوم القيمة: المكرم لذريتي. والقاضي لهم حوائجهم. والساعي لهم في امورهم اذا اضطروا اليه، والمحب لهم بقلبه ولسانه. فاذا قضى جناب الوزير علي باشا الحاجة التي عرضناها عليه كان مستوجبا للشفاعة يوم القيمة على ما نطق به هذا الحديث وفي هذا الباب احاديث كثيرة رواها شيخ مشايخنا ابن حجر عليه الرحمة والسلام.

الداعي الملهوف

محمد الشهير بالمعروف

کەمال ڕەئوف: هەمان سەرچاوەی دەستووس.

٣٦. «نالی» ئەم شیعرەی لە ستایشی ئەم هێزەدا داناوە:

ئەم فاقمە موقتازە کەوا خاصصەیی شاهن

ئاشوبی دڵی مەملەکەت و قەلبی سوپاهن

صەف صەف کە دەوەستن بە نەظەر خەططی شوعاعن

حەلقە کە دەبەستن وەکو خەرمانەیی ماهن

نەرگس نیگەهـ و ساق سەمەن، کوڕنە بەنەفشەن

مو سونبول و، ڕومەت گوڵ و، هەم لالە کولاهن

گولزاری دەر و دەشتن و غیلمانی بەهەشتن

ئاهو صەف و، ئاتەش بە کەف و، تیز نیگاهن

صەحرا بە تەجەللی دەکەنە وادیی ئەیمەن

قامەت شەجەر و، مەظهەری ئەلطافی ئیلاهن

گەهـ طاوس و، گەهـ کەبکن و، گەهـ بوقەلەمونن

گەهـ ئاتەش و، گەهـ شوعلە، گەهێ دودی سیاهن

لالەن بە بەدەن، ئەطڵەسی ئەخضەر کە لە بەرکەن

نەوڕەستە گوڵن، بەستە لە گەڵ دەستە گیاهن

تەنهایی سەمەن بەرگی بەنەوشە کە لە بەر کەن،

وەک نووری دڵی مۆئمین و ظولماتی گوناهن

بۆ سەیری خەرامیدەنی ئەم سەرو قەدانە،

صوفی لە طەلەبدان و، هەمو سالیکی ڕاهن

بۆ زولف و ڕوخ و ئەبرۆی چون زولفی سیاتان

عالەم وەکو «نالی» هەمو با نالە و ئاهن

«نالی» بە خودا حەیفە دەڕەنجێنێ دڵی خۆت
ئەم طائیفە مەحصورنە هەمو صاحێبی جاهن
دیوانی نالی: ٣٤٠ - ٣٤٥.

٣٧. نوار، «تاریخ العراق»: ١١٦.

٣٨. سەرچاوەکان لە ژمارەی هێزوسەرلەشکرەکانی مەحموود پاشادا جیاوازن: فخر الکتاب، ٢١٨، ئەڵێ: مەحموود پاشا لە گەڵ ١٠٠٠ سوار پەنای بۆ ڕەزاقولی خان هێنا و پاش یەک ساڵ چوو بۆ دیدەنی شا بۆ تاران؛ بابانی، ٧٤، ئەڵێ: لە گەڵ هەزار سێزان لە گەورەو مەزنەکانی بابان؛ وقائع نگار کردستانی، ١٨١، ئەڵێ: لە گەڵ هەزار سێزان لە گەورە و مەزنەکانی ئەو وڵاتە و پاش دو مانگ چوو بۆ بینینی شا.

٣٩. فخر الکتاب، ٢١٨ - ٢٢٤؛ وقائع نگار کردستانی، ١٨١ - ١٨٣؛

٤٠. مصری، ٢/ ١٨٤ - ١٨٦.

٤١. ــ عبدالکریمی سنەیی، حسەینقولی خانی کوڕی ئەمانوڵڵا خانی ئەردەڵان و مامی ڕەزاقولی خان. ئەم ڕووداوەی بە فارسی کردووە بە شیعر، ئەڵێ:

نطع بازی تا قضا در تخته(ی) کیهان گشاد
مهره(ی) بدنامی اندر خاک کردستان فتاد
حیف کردستان که تا نامی بدهر از رشد وغی
غی او مهرنمایان چون سها پنهان رشاد
معذرت بس مدعا گویم که از بابان زمین
کهنه پاشای مفتن رخ به کردستان نهاد
کوه پرشد از سوار ودشت سنگین شد زخلق
کهنه پاشا بر کهن یابوئیی امد در طراد
لشکر اندر جنبش امد میر ان لشکر که بود
طفلک غازی طلب بر باده(ی) تازی نژاد
جیش را شرط است اول یکدلی وین مشت خلق
ان باین اندر لجاج واین بان اندر عناد
شرط دوم هر سپهسالاررا استادگی است
ان سپهبد ایستاد اما پس کوهی ستاد
حرب را رکنی دگر رای وزیر اوخ وزیر
با مرالف در عداوت با عدو در اتحاد
نامه‌ای بنوشت زی دشمن که اسب کین بتاز
میر درسکر است ومن در فکر فردا بامداد
اندر ان ساعت که دستور معظم گفته بود
بیخبر والی نظر بر چهره(ی) دشمن گشاد
روز نامد بود ورنه اردلان خالی نبود
مردرا نامرد نامد میکند نامد مباد

فخرالکتاب: ٢١٥.

شێخ ڕەزای تاڵەبانی چەند ساڵێ دوای لە ناوچوونی میرایەتی بابان یادی مانی ئەکاتەوە. باسی شەڕی والی ی سنە و قایمقامی سلێمانی ئەکا ئەڵێ:

لە بیرم دێ سولەیمانی کە دارولمولکی بابان بو
نە مەحکومی عەجەم، نە سوخرەکێشی ئالی عوسمان بو
لە بەر قاپی سەرا، صەفیان دەبەست شێخ و مەلا و زاهید،
مەطافی کەعبە بۆ ئەربابی حاجەت گردی سەیوان بو
لە بەر تابووری عەسکەر ڕێ نەبو بۆ مەجلیسی پاشا
صەدای مۆزیقەو نەققارە هەتا ئەیوانی کەیوان بو
دریغ بۆ ئەو زەمانە، ئەو دەمە، ئەو عەصرە، ئەو ڕۆژە،
کە مەیدانی جریدبازی لە دەشتی کانی ئاسکان بو
بە ضەربی حەملەیە بەغدادی تەسخیر کرد و تێ ی هەڵدا
سولەیمانی زەمان، ڕاستت ئەوێ، باوکی سولەیمان بو
عەرەب! ئینکاری فەضڵی ئێوە ناکەم، ئەفضەلن، ئەمما
صەلاحەدین کە دنیای گرت لە زومرەی کوردی بابان بو
قبووری پڕ لە نووری ئالی بابان پڕ لە ڕەحمەت بێ
کە بارانی کەفی ئیحسانیان وەک هەوری نیسان بو
کە عەبدوڵلا پاشا لەشکری والی سنەی شڕ کرد
ڕەضا ئەو وەختە عومری پێنج و شەش، طیفلی دەبوستان بو

٤٢. بڕوانە چیرۆکی «مامەیارە» لە نوسینی مەحمود جەودەت.

٤٣. مستورە، «وەرگێڕاوی کوردی»: ٢٣٦ - ٢٣٨.

٤٤. شێخ ڕەزای تاڵەبانی لە ستایشی ئەحمەد پاشادا ئەڵێ:

یەعنی هەم نامی نەبی حەزرەتی ئەحمەد پاشا
فەخری دین، کانی حەیا، بەحری کەرەم، کوهی ویقار
مەدحی ئیحسانی بکەم، عیلمی بکەم، فەزڵی بکەم
بە خودا خاریجە ئەوصافی حەمیدەی لە شمار
کەفی زەڕپەخشی کەوا مەنبەعی دوڕ و گەوهەرە
میسلی بەحرێکە نە ساحیلی بێت و نە کەنار
طەبعی جەواد و کەریمی هەروەکو قانانی دەڵێ:
«زر بە قنطار همی بخشد و اشتر بە قطار»
تاوەکو دەورە بکات و بگەڕێ چەرخ و فەلەک
تاوەکو دێت و دەچێ، بێت و بچێ لەیل و نەهار
بە موڕادی بگەڕێ شەمس و قەمەر، چەرخ و فەلەک
ظەفەر و فەتحی قەرین، بەختی موعین، طالعی یار
ڕەئیی ئەو باعیسی تەنزیمی ئوموراتە وەلێ

بۆ کوڕەبی عالەم ئەمکان بوەتە قوطبی مەدار

٤٥. بابانی: ١٥٦ - ١٥٩.

٤٦. نوار، «تاريخ العراق»: ١٢٠.

٤٧. مامۆستا ئیبراهیم ئەحمەد لە کۆڕێکی مەیدانداری دا ئەم سەرگروشتەیەی گێڕایەوە.

گەواهینامەی ئیسماعیل پاشای داگیرکەری سلیمانی بۆ یەکێ لە هاوکارەکانی

٩. لە زمانی گەورەپیاوەکانی کوردەوە:
هۆکانی ڕوخانی میرایەتی بابان

-١-

سالی ١٨٢٠ کلۆدیۆس جەیمس ڕیچ نوێنەری کۆمپانیای هیندی ڕۆژهەلات لە بەغدا، گەشتێکی چەند مانگەی بە کوردستان دا کرد. لە گەشتەکەی دا بۆ کوردستانی عوسمانی سەردانی میرایەتی بابان و، بۆ کوردستانی قاجاری سەردانی میرایەتی ئەردەلانی کرد. لەو کاتەدا مەحمود پاشا میری بابان و ئەمانوللاخان والی ئەردەلان و، داود پاشا والی بەغداد و، شازادە محەممەد عەلی میرزا سنورداری کرماشان بو.

ڕیچ، لەو چەند مانگەدا چەندین جار گفتوگۆی قوولی سیاسی، ئابوری، کۆمەلایەتی... لە گەل میر و مەزن و دەسەلاتدار و گەورەپیاوەکانی کورد کردوە. سەرنجەکانی خۆی بە وردی تۆمار کردوە. لە زمانی ئەوانەوە هۆکانی لاوازیی و ڕوخانی میرایەتی بابان و لە ناوچونی ئەم بنەمالەیەو دەسەلاتیان پێش بینی ئەکا.

میر و پیاوە تێگەیشتوەکانی کورد، بە ڕاشکاوی و بێ ترس، بیروبۆچونەکانی خۆیان سەبارەت بە: خراپی هەلومەرجی ناوچەکەیان، نەبونی ئارام و ئاسایش، دواکەوتنی کشتوکال، خراپی خانوبەرەو شوێنی ژیانیان، خۆخۆری و ناکۆکی ناوخۆی بنەمالەی بابان، دەستێوەردانی بەغداد و کرماشان لە کاروباری ناوخۆی ولاتەکەو ژیانی ناوخۆی بنەمالەی بابان دا... دەرئەبڕن.

لێرەدا چەند نمونەیەکی وەکو خۆی ئەگێڕینەوە:

- یەکەمین ڕۆژ کە ڕیچ ئەگاتە سلێمانی، مەحمود پاشا ئەچێ بۆ بەخێرهاتنی لە ناو قسەکانی دا: «پوزشی بۆ باری ولاتەکەی هێنایەوە... و کەوتە سکالا دەربڕین سەبارەت بە گوزەرانی میرنشینەکەی و ئەو گیروگرفتانەی کە میرنشینەکەی ئەیکێشی بە دەست ئەوەوە کە کەوتوتە سەر سنوری دو دەسەلاتی دژ بە یەک، چونکە یەکەمیان کە (ئێران)ە، بە ناوی داواکردنی باج و سەرانەوە، دەستەرداری چەوساندنەوەی نابێ، دوەمیشیان کە دەسەلاتدارێتیی (تورکەکان)ەو، میرنشینەکەی ئەم پابەندێتی، بە بیانوی ئەوەی کە خزمەتی ئێران ئەکات و باجیان ئەداتێ، زۆر سەر ئەکەنە سەری.. کەچی کە شازادەی کرماشان دەستدرێژیی کردە سەری و، ئەوەی مەبەستی بو، بە توندی هێنایە دی، تورکەکان نە بەرگریان پێنەکرا

و، نە مەبەستیشیان بو بەرگری بکەن. چونکە ئەمیشیان خۆش نەئەویست. بۆیە بە سنگ فراوانی و لێبڕاویەوە، باسی ئەنجامە ناهەموارەکانی ئەم بەڕێوەبردنە دواکەوتووەی کرد، کە چەند زیان ئەبەخشن بە سامان و گەشەکردنی میرنشینەکەی...»

- لە کاتی سەردانی ریچ دا بۆ مالی میر، مەحموود پاشا ئەلێ: «خوالێخۆشبووی باوکم ئەم ژوورەی دروست کردوە، بەلام پێویستی بە دەست پێدا هێنانەوەیەک هەیە» پاشان لە سەر قسەکەی ڕۆیشت و وتی: «کێ جێگەیەک چاک ئەکاتەوە، ئەگەر بزانێت تێی دا ناحەسێتەوە؟ هەکا تورکەکان، یان ئێرانیەکان چەند ڕۆژێکی تر وێرانی ئەکەنەوە»

- محەمەد ئاغا یەکێ لە ئاسباوەکانی تری ریچ لە گفتوگۆیەک دا وتویەتی: «هۆی سەرەکی کاول بونی ئەم ولاتە، نەبونی ئاسایشە لە هەمو ناوچەکەماندا، چونکە ئێمەی خێلەکی، ئەگەر دلنیا نەبین لەوەی ئەو ناوچانە هی خۆمانە، ئەوسا خۆشمان تەرخان ناکەین بۆ کشتوکال تێ دا کردنی و، بەم ڕەنگە ولاتەکەش گەشە ناکات و پێش ناکەوێ، بۆ وێنە: من ئەگەر بزانم سەرۆکەکەم جلەوی فەرمانڕەوایی بە دەستەوە نامێنێ و، خۆشم تا ڕۆژی هەلگرتنی خەلەو خەرمان، زەویەکەم بە دەستەوە نامێنێ، یەک تەغار تۆو ناکەم. لەبەرئەوە لە جیاتی ئەوەی خۆم زەویەکەم تۆو بکەم، ئەیدەمە دەست لادێیەکان. خۆیان چۆنی ئەکەن با بیکەن و، من بەشی خۆمیان بە شێوەی زەکات، یان دەیەک یان هەر لێ ئەسێنم، سەرباری ئەمەش بە هەر شێوەو پەلپ و بیانویەک بێ، شتێکی تریان لێ ئەسێنم»

- لە کۆڕێکی تریش دا عوسمان بەگ ئەلێ: «ولاتەکەمان لە بارێکی زۆر ناهەمواردایە، چونکە ئەگەر خزمەتی تورکەکان ئەکەیت بە سوک سەیرت ئەکەن و، هەر کاتێ ئارەزویان کرد لات ئەبەن. ئەگەر خزمەتی ئێرانیەکانیش ئەکەیت، هەمیشە بە داواکردنی پارە بێزارت ئەکەن»

میرەکانی بابان لە ناو خۆیان دا زۆر ناکۆک بون. برا لە گەل برا و ئامۆزا لە گەل ئامۆزا و، مام لە گەل برازا ناڕێک بون. لە پێناوی دەسەلات و پارەدا پیلانیان لە یەکتری گێڕاوە و، هێزی بێگانەیان هێناوەتە سەر یەکتری و، یەکتریشیان کوشتوە. دور نیە لە سۆنگەی ئەم خۆخۆریەوە بێ کەس بە شانازی نەزانێ بێ مێژوی میرایەتی بابان بنوسێتەوە، کەچی چەندین کەس مێژوی ئەردەلانیان نوسیوە.

لە ماوەی میرایەتی مەحمود پاشادا مەولانا خالیدی نەقشبەندی ماوەیەک لە سلێمانی بوە. هەر ئەویش خانەقاکەی بۆ دروست کردوە. وەکو ریچ ئەیگێڕێتەوە: مەحمود پاشا و براکانی و مامەکانی پێکەوە لە بەردەمی مەولانا خالیدا بە «قورئان و تەلاق و شمشێر» سوێند ئەخۆن، پشتیوانی مەحمود پاشا بن و، هەرکەسێکیان نامەیەکی لە لایەن کاربەدەستانی ئێران یا عوسمانیەوە بێ بگا، لە بەردەمی مەولاناو بە ئامادە بونی چەند کەسێ کە خۆیان لە سەری ڕێک بکەون نامەکە بکەنەوە. سەرەڕای ئەم بەیانە پیرۆزەی لە گەل یەکتری بەستبویان کە:

خیانەت لە یەکتری نەکەن. کەچی هەر لەو ماوە کورتەدا کە ڕیچ لە سلێمانی بوە ٣ ڕوداوی پەیمانشکێنییان لێ ڕو نەدات:

- هەر لەو ماوەیەدا عەبدوڵلا پاشا نەگیرێ لە سەر ئەوەی نامەی شازادە محەممەد عەلی میرزای لە کرماشانەوە بۆ هات بو، بەڵام ئاشکرای نەکرد بو، وەکو لە سەری ڕێک کەوت بون.

- لە سەر ئەوەی عوسمان بەگ فەرمانی مەحمود پاشای براگەورەی بە جێ ناهێنێ سەرپەرشتی کۆیەو هەریر بکا، مەحمود پاشا هەمو دەسەڵات و موڵک و ماڵی لێ ئەسێنێتەوە.

- حەسەن بەگ کە پێشتر بە فیتی والی ی بەغداد هەڵات بو بۆ بەغداد، لە لایەن والی ی بەغداوە بە کەساسی ئەدرێتەوە دەس مەحمود پاشای برای. ساڵی پێشوتریش عەبدوڵلا پاشای مامی بە دەستەوە دابو.

ڕیچ دیسان ئەگێڕێتەوە:

لە گفتوگۆیەک دا دەربارەی بنەماڵە گەورەکانی کورد، یەکێک لە دانیشتوان وتی: «شورەیی نیە بۆ سەرۆکەکانمان ڕازی ببن بە بەغداد. لەوێ مل کەچ بکەن بۆ تورکێک، کە هەر پێش ماوەیەک، وەک وڵاخ، بە چەند سەد قروشێک فرۆشراوە. لە هەر کامێکیشمان تورە بێت، پێمان ئەڵێ: کوردی کەر! یەکێکی تر لە دانیشتوان هەڵی دایە، وتی: «ڕقەبەریی نێوان میرەکانمان، خۆیان، خۆیان لە ناو ئەبات. چونکە نە تورک و، نە ئێرانی، ناتوانن بە سەرمان دا زاڵ بن. ئەگەر دوبەرەکی و ناکۆکی نێوان بنەماڵەکانی سەرۆکەکانمان ئەقۆزنەوە. ئێمە ئەمە باش ئەزانین، کەچی سەرەڕای ئەمەش تورکەکان هەمیشەو، بەم فێڵە نا بە یەکێکی تر. ئەتوانن بە سەرمان دا زاڵ بن، بە ڕاستیش ئێمەی کورد درەنگ تێئەگەین».

کاتێ باسی ڕوخاویی و پیسیی ئەو خانوەشم کرد کە تیایدام، هەر هەمان پیاو وتی: «ڕاست ئەکەیت، خانوەکەت پیس و ڕوخاوە، بەڵام بۆچی خانوی چاک دروست بکەین و، هەمو دەمێکیش چاکی بکەینەوە، ئەگەر دڵنیا نەبین لە ژیانی خۆمان و لە وەی تا دوا هەناسەمان تیای دا ئەحەوێینەوە؟ جا چ جای بۆ ئەوەکانمان، ئەم پاشایە ئەڕوا و، یەکێکی تر لە هەمان بنەماڵە، بە خزمی و دۆست و خزمەکانیەوە دێت و هەمومان لە ماڵ و حاڵ و زەوی و زارمان دەرئەپەڕێنێ و ئەیدات بەوان. هۆی سەرەکی کاول بونی ئەم نیشتمانەش ئەوەیە کە ئاسایشی تیا نیەو، میرەکانیش فەرمانڕەوایەتیان زۆر ناخایەنێ. فەرمانڕەواش هەرچۆنێ ئەبێ بابێ، بەڵام ئەگەر دڵنیا بێ لەوەی تا دوایی ژیانی حوکم ئەکات، کەڵکی لێ وەرئەگرێ».

ناکۆکی خۆیەخۆی ناو بەگزادەکانی بابان بە ڕادەیەک مەحمود پاشای نائومێد کردبو، هەر ڕیچ لە میانەی قسەکانی دا ئەگێڕێتەوە:

سەرئەنجام دا هەر مشتومڕێکم لە گەڵ نەکرد، ڕەقیبی نیشان نەدا، تا لە دوایی دا بە گاڵتەوە پێم وت: «ئەگەر بە هیوایە هەمو کارامەیی خۆی بۆ دۆزینەوەی کۆسپ و تەگەرە بەکار بهێنێ، بۆ چاککردنی میرنشینەکەی، ئەوا هەمووی کردوەو هیچ نەماوە بیکات، سەرەڕای ئەوەش لە خوا ئەپاڕێمەوە خێروخۆشی و توانا بدات بە بنەماڵەکەو میرنشینەکەی». لە وەڵامدا وتی: «مادەم بنەماڵەکە، ئەم هەمو فرەکوێخایەی تیابێ، ئەو ڕۆژە هەر نایەت کە میرنشین و بنەماڵەکەی بەهێز بن».
منیش سور بوم لە سەر ڕای خۆم و، وتم: «ڕەنگە ئەو ڕۆژە هەر بێت». ئەویش وتی: «ڕەنگە ئەو ڕۆژە بێت، ئەگەر خوا بەڵایەکمان بۆ بنێری لە یەکێک زیاتر کەسمانی لێ دەر ئەچێ». منیش دوبارە پێم وتەوە: «بەبێ ئەمەشیش ڕەنگە هەر بێ، چونکە خوا هەمو شتێکی لە دەست دێت» وتی: «بێگومان خوا ئەتوانێ ئاگری دۆزەخیش بکوژێنێتەوە، بەڵام نایکوژێنێتەوە...»

-٢-

کێشەی دیاریکردنی سنوری ئێران و تورکیا و، وەرگرتنی باجی زۆرو ناڕەوا لە حاجی و زائیرانی ئێرانی و نارازانی بەردەوامیان و، دروستبونی گیروگرفتی هاتوچۆی ئێلەکانی سنور و پەنادانی دوژمنان و ڕاکردوانی یەکتری... بە چارەنەکراوی مابونەوەو، ئەبون بە هۆی گرژیی ئێوانی هەردو دەوڵەت. ئێران بە تەمای داگیرکردنی هەندێ لە ئەرزەکانی عوسمانی بو. عەبباس میرزا لە تەورێز و محەممەد عەلی میرزا لە کرماشان خۆیان بو ئەم لەشکرکێشییە ئامادە ئەکرد.
هێشتا ماوەیەکی زۆر بە سەر گفتوگۆکانی ڕیچ و گەورەپیاوەکانی کورد دا تێ نەپەڕی بو، کە چەند کەس لە پاشاو بەگەکانی بابان بە هەڵاتویی لە کرماشان کۆبوبونەوە. خۆیان و سوارە و دەستوپێوەندەکانیان خستبوە ژێر فەرمانی شازادەوە. ماوەیەک بو سلێمان پاشای ئیبراهیم پاشا پەنای برد بو بۆ شازادە لە کرماشان، دوای ئەویش عەبدوڵلا پاشا، ئینجا محەممەد پاشای خالید پاشا.
محەممەد عەلی میرزا لەشکرەکەی لە چەند لاوە ناردە سەر کوردستان. قۆڵێکی بەدرەو جەسسان و مەندەلی و کفری و قزرابادی هەتا قەرەتەپە و کفری گرت و تاڵانی کرد. قۆڵێکی تریشیان کە عەبدوڵلا پاشا سەرکردایەتی ئەکرد لە شارەزوورەوە کشا مەحمود پاشای ڕاونا و دەستی بە سەر سلێمانی دا گرت. شازادە ڕۆژانی عاشورای لە سلێمانی دا بەسەر برد.
بەڵام نەخۆشییەکی کوشندە لە ناو هێزەکەی دا بڵاو بوەوە، ژمارەیەکی زۆری لێ کوشتن. شازادەش بە سەختی نەخۆش کەوت. نەیتوانی بەری ئەم سەرکەوتنە بخواو بیکا بە سەرەتای سەرکەوتنی گەورەتر. بە سەری دا مرد. تەرمەکەیان بردەوە بۆ ئێران.
هەرچەندە دوای کشانەوەی هێزی ئێرانی مەحمود پاشا سلێمانی گرتەوەو

عەبدوڵڵا پاشای دەرکرد، بەڵام ئیتر میرایەتییەکەی مەحموود پاشا خۆی نەگرتەوە.

مەحموود پاشا کە ڕیچ لە چەند بۆنەدا ستایشی زۆری ئەکا بو بە ملۆزمێکی لاسار و کەللەڕەقی هەموو ئەوانەی لە دوای ئەو بە میری بابان دانەنران. زۆری پێ ئەچو عەبدوڵڵا پاشای مامی لە کرماشان و، عوسمان بەگی برای لە کۆیە و حەسەن بەگی برای لە سلێمانی بە ئەخۆشی مردن. تەنیا سلێمان بەگی برای مابو. میرایەتی بابان بەو سپێردرا. مەحموود پاشا ڕوی کردە ئێران. ماوەیەک لە تەورێز و ماوەیەک لە سنە بو. ماوەیەکیش لە بەغداد و ئەستەمۆڵ. ئەبێ سالم لە دەربەدەری و کۆچوڕەوەی ئێران دا هاوسەفەری مەحموود پاشا بوبێ و، ئیلهامی شیعرەکانی: «ئەلودیعاع ئەی مولکی بابان» و «ئەی قیبلەی موورادم» و «لە گەڵ دڵ شەرتە» و «تەخمیسی شیعرەکەی مەولانا» ی لەم ڕوداوانە وەرگرتبێ.

مەحموود پاشا چەندین جار بە یارمەتی لەشکری ئێران هاتە سەر سلێمان پاشای برای لە سلێمانی. وەکو، عەبدولقادر بابانی، شایەتێکی ئەو سەردەمە ئەیگێڕێتەوە، لە ماوەی ٤ ساڵ دا ٦ جار سلێمانی، مەڵبەندی دەسەڵاتی بابان، بە شەڕ لە بەینی ئەم دو برایەدا: مەحموود پاشا بە یارمەتی عەجەم و سلێمان پاشا بە یارمەتی ڕۆم، دەستاودەستی کردوە. ئەبێ چ وێرانییەک بە سەر ئەم ناوچە ئەگبەتەدا هاتبێ.

جەیمس بیلی فرەیزەر (١٧٨٣ - ١٨٥٦) گەڕیدەیەکی سکۆتلاندی، ساڵی ١٨٣٤ واتە دوای ڕیچ بە ١٤ ساڵ، بە کارێکی دیپلۆماسی گەشتێکی درێژ لە ئەستەمۆڵەوە بۆ ئێران ئەکا. لە تەورێزەوە دەس ئەکا بە تۆمار کردنی سەرنج و گفتوگۆکانی و، لە شێوەی نامەدا ڕەوانەی ئەکات بۆ هاوسەرەکەی. پاشان بە دو بەرگ بڵاوی کردۆتەوە.

لە نامەکانی دا باسی کوردستانی موکریان، ئەردەڵان، سۆران و، بابان ئەکا. لە ڕێگەی سەردەشتەوە چۆتە سلێمانی و، چەند ڕۆژێکی کەمی لێ ماوەتەوە. سلێمان پاشای بابانی بینیوە و، لە سەکرمەوە چوە بۆ کفری و لەوێوە بۆ بەغداد.

لە نامەیەکی دا کە ڕۆژی ١ ی تشرینی دوەمی ١٨٣٤ لە سلێمانییەوە نوسیوێتی، ئەڵێ: «وا نیمڕۆ گەیشتینە شوێنێک لە لای ڕاستمانەوە ڕیزە شاخێکی سەرکەش هەبو کە لە وڵاتی پاشای ڕەواندزدا بو، لە بەردەمیشمان دا ملەیەک هەبو کە هەولێر و کەرکوک ئەودیوی کەوت بون، لە دوریشەوە بە لای چەپ دا ڕێگەی بەغدادمان لە پێشەوە بو.

بە گردێکی ڕوتەن دا هاتینە خوارێ، نیو سەعات پێش ڕۆژ ئاوا گەیشتینە تۆناغ، بێ ئەوەی لەو ساکەوە لە سەردەشت دەرچوین توشی ئاوایییەک بوبین. هەرچەندە چۆڵیی ڕێگەوبان دڵی پیاوی تەنگ ئەکرد، بەڵام نزیک کەوتنەوەمان لە شاریش وەنەبێ دڵی ڕون کردبینەوە، هەرگیز کۆمەڵە کوختە و وێرانەی وا داماو و هەژارم بە بیردا نەئەهات. بەرەو بارەگای پاشا بە ناو سەرەنوێلک دا تێ پەڕین.

جگە لە قوژبنێ کە خێزانی پاشای تێ دا بو، هەمووی وێران و چۆڵ بو. پاشا خۆی لە خێوەتێک دا بو لە دەری شار.

لە پێشەوە پیاوێکم نارد کە جێگەیەکمان بۆ پەیدا بکات. لە پاش کەمێک کابرا هاتەوە، بە ناو کەلاوەیەک دا بردینی بۆ ئەو جێگەیەی بۆمان دانرا بو. شوێنەکەمان خانوی پیاوێکی گەورەی حزبی پاشا بو. خۆی چو بو بۆ تەورێز و خانوەکەی بەجێ هێشت بو. خانوەکەی لە قوڕ دروست کرا بو. دەستەیە ژوری سەر بەرەڵای تێ دا بو. کە کاتێ خۆی دیارە هۆدەی نەوار بون. لە ناوەڕاستی دا شێنکی چوارگۆشەی تێ دا بو کە لای خۆی حەوز و فوارە بو. من یەکێک لە ژورەکانم بۆ خۆم هەڵبژارد کە لە هەمو لایەکەوە با نەیگرتەوە....

پاشای بابان باوەڕپێکراوێکی خۆی بە ناوی عەبول خدر ئاغاوە بۆ چاومالی و ڕێنیشاندەری لە گەڵ فرەیزەر ئەنێرێ. بۆ ئەوەی لە سلێمانییەوە بە سەلامەتی بیگەیەنێتە تەورێ.

ئەمەو بەیانی بۆ نانی ئەکەنە گوندی «حاجیپێز» بۆ لای سەلیم ئاغای سەرۆکی خێڵی دەلۆ. ئەسپ و تفەنگ زین کراوە و، تولە و تاژی و باز ئامادە کراوە. ئاغا و نۆکەرەکانی خۆیان ساز داوە بۆ ڕاو. لە بەر ئەمان بەرنامەکەی تێک ئەدا و ئەمێنێتەوە. نانی بەیانی بۆ میوانەکان ئەهێنن.

سەلیم ئاغا لە میانەی قسەدا داخی خۆی دەربڕی چونکە کەرەستەی تەواوی حەواندنەوەیانی نیە و، خواردنەکەشی باش نیە بە جۆرێ شەرم ئەکا بەمجۆرە میوانداریان بکا. ئینجا ئەڵێ. «ئێمەی کورد کەسانێکی ڕەقین لە دەشت و چیادا ئەژین. هیچ کاتێ هیچمان نەبوە شانازی پێوە بکەین. ئێستاش ئەو کەمەی هەمان بو ئەمڕۆ ماوە. ئێمەمانان لە میرەوە تا پاشا بە تەمای کرێکارییەکین». دەستی برد بۆ پارچەیەک نانی ڕەش کە لە گەڵ ئەختێ ماست لە سەر سینییەک بۆ ئێمەیان دانا بو، وتی: «میوانە چی ئەخۆن؟ ئێمە و وڵاخەکانمان هەمان شت ئەخۆین. کاتێ خۆی ئەمانتوانی نانی گەنم پێشکەش بە میوان بکەین، بەڵام ئەو زەمانە تێ پەڕی و، ئەبێ ئێستا بە شتی هەرزان قەناعەت بکەین». سەلیم ئاغا لە سەر قسەکانی ئەڕوا و ئەڵێ: «ئێمەی کورد لە سەردەمێک دا سەرباری بە هێز بوین، تەنیا بیرمان لە سواری و مەشقی شەڕەشیر و شەڕەڕم و ڕاو و شکار و، یاری لەو بابەتانە ئەکردەوە، چونکە ئەوسا بەشی گوزەرانی خۆمان هەبو، جوتیارەکانمان ئەوریان بۆ ئەکێڵایین، بەڵام ئێستا هەمومان ناچارین شیر و ڕم دابنێین و خەریکی جوت بین. گەورەم! سەرباز چ کەڵکێکی ئەمێنێ کە دەستی دایە گاسن؟ داواکارییەکانی ئێرانییەکان و پاشا تەواو نابێ. ئەنجامی ئەوەش چی ئەبێ؟ جوتیار هیچی بۆ نامێنێتەوە ڕاکردن ئەبێ بۆ ڕەواندز و کرماشان و موسڵ یا هەر شوێنێکی تر لە باتی ئەوەی لێرە بمێنێتەوە. لە بەر ئەوە وەکو ئەبینی وڵات لە دانیشتوان چۆڵ بوە».

فرەیزەر و عەولی ڕێبەری بە درێژایی ڕێگە دەمەتەقێ ئەکەن لە سەر

لەنەمینی ڕێگەوبان و، بڵاو بونەوەی جەردە و ڕێگر و، تاڵان کردنی کاروان. لەوانە کاروانی زائیرانی ئێرانی و، تەنانەت ڕوت کردنەوەی ژنان. دەربارەی بەگێن لەم جەردە فرەبیزەدا لە عەول ئەپرسێ: «ئەی پاشا لە سەر ئەمانە چی ئەڵێ؟ ئاخۆ ئەم ئاغایە لە نۆکەرانی پایەبەرزی نیە؟»

عەول وەڵامی دایەوە: «بێگومان. ئەگەر شتێ وا بکا پاشا بای ئەسوتێنێ. بەڵام گەورەم! چی بڵێم پاشا لە وڵاتەکەی خۆی دا کەوگێڕەیی زۆرە. هیچ حاکمێکی نیمە ماوەیەکی ئەوەندە درێژ ئامێنێتەوە تا ئەوەندە بەهێزبێ بتوانێ بارێزگاری هێمنی گشتی و ئارامی بکا...» هەر عەول لە میانەی قسەکانی دا ئەڵێ: «... بەڵام ئەمە لە سەردەمی عەبدوڕەحمان پاشای باوکی سلێمان پاشا و مەحمود پاشادا وەها نەبو. لە سەردەمی ئەودا کاری لەم بابەتانە ڕوی نەئەدا. لەوپەڕی قەڵەمڕەوی پاشایەتییەوە تا ئەوپەڕی، لە سەردەشتەوە تا کفری و، لە کۆیەوە تا بانە. گەوهەرت بە سەرەوە بوایە و زێڕت بە دەستەوە بوایە، ئەتتوانی بڕۆی بێ ئەوەی هیچ کەس هیچت لێ بپرسێ. دنیای ئێرە سەلامونعەلەیک و عەلیکوموسەلام بو. بەڵام ناکۆکی نێوان هەردو برا وڵاتی وێران کرد و بەڵای بە سەردا هێنا. جارێک مەحمود و جارێک سلێمان، بێ ئەوەی هیچیان لە ٣ ساڵ زیاتر بمێننەوە. دوای ئەوەش عەجەم خۆیان لە بەلاداهستنی کێشەکەدا هەڵقورتان. وڵاتەکەیان بۆ خۆیان برد و، ئەوان و نۆزدەکەیان وڵاتەکەیان خوارد. بە دوی ئەوەش دا تاعون و برسێتی هات. ئەمانە خەڵکیان لە ڕەگوڕیشە دەرهێنا. هەر دوژمنەکان مانەوە. حاڵ وای لێ هاتوە: کە دزی ئەکرێ، هەر لایەک لاکەی تر تاوانبار ئەکا. نۆکەرەکانی سلێمان ئەیدەنە پاڵ نۆکەرانی مەحمود و، نۆکەرەکانی مەحمودیش ئەیدەنە پاڵ نۆکەرانی سلێمان! ڕاستییەکەیشی ئەوەیە: پاشا هێزی پێویستی بە دەستەوە نەماوە سزای تاوانکار و گوناهبار بدات و، ڕێگە لەوانە بگرێ خراپە ئەکەن، چونکە ئێرانییەکان هەرچییەکیان بکەوێتە بەر دەست هەڵی ئەلوشن. لە بەر ئەوە پیاوە پاکەکان ناچارن ڕا بکەن و، دزەکان لە وڵات دا ئەمێننەوە».

دوای مردنی سلێمان پاشا (١٢٥٤/١٨٣٨) ئەحمەد پاشای کوڕی جێگەی گرتەوە. ململانێی دەسەڵات لە نێوان مەحمود پاشا و ئەحمەد پاشادا درێژەی کێشا هەتا هەموویانی پێکەوە هاڕی. دوایین پێکدادان ئەوەبە کە عەبدوڵڵا پاشای برای ئەحمەد پاشا، وەکو شێخ ڕەزا ئەڵێ: «لەشکری والی سنەی شڕ کرد» و مەحمود پاشا بە یەکجاری شکا. شاعیرێکی سنەیی بە ناوی حسەینقولی خانی ئەردەڵان کە ئەم ڕوداوەی بە شیعر هۆنیوەتەوە، مەحمود پاشا «بە کۆنەپاشایەکی فیتنەگێڕ» ناو ئەبا.

ناکۆکی ناوخۆ، میرەکانی بابانی لە لای کاربەدەستانی ئێران و عوسمانی سوک کرد بو، وەکو مایەی فیتنەی نێوان دو دەوڵەت باسیان ئەکەن و، بە سوک و بێ نرخ تەماشایان ئەکەن.

محەممەد عەلی میرزا لە نامەیەک دا، بۆ والی ی موسڵ، نوسیویتی:

«... چند سال قبل که عبدالرحمن پاشای بابان از علی پاشای وزیر سابق وحشتی حاصل نموده روی ساز به استان.. شهنشاه.. اورده، علی پاشای مزبور.. جمعیتی فراهم اورده، روی به سرحدات ایران اورده، از ان تاریخ الی حال هر یک از جماعت کرجیه که در بغداد بر مسند وزارت شسته در حین حیات عبدالرحمن مقید به اغوا و افساد او، بعد از فوت او اولاد او فرصت غنیمت یافته، گاهی خود را به وزرای بغداد منسوب و باعث فسادی شدند، گاهی به این دولت علیه خود را محسوب نموده، موجب غباری گردیدند...»

عەبباس میرزا لە نامەیەک دا، بۆ ئیلچی ئینگلیزی لای بابی عالی، نووسیویتی:

«... اوضاعی که دراین دو سال فی ما بین این دو دولت.. اتفاق افتاده و باعث حصول فتنه و نفاق شده است.. سبب وقوع این جنگ و دعوی و اشوب و غوغا که بین المملکتین رو داده.. رفتار و کرداری که هر بار در وقتی که ما اراده صلح کرده‌ایم، از جانب اکراد بد نهاد و سرحد نشینان ان طرف برای گرمی هنگامه فساد ظاهر شده...»

قائیمقام لە نامەیەک دا، بۆ ئیلچی ئینگلیزی لای دەرباری قاجار، نووسیویتی:

«... امری که باعث حدوث فتنه و فساد مابین دو مملکت گردید این بود که جماعت اکراد از دو جانب بنای اشوب گذاشتند...»

تەنانەت ئەم ئالۆزی و پشێوییەی میرەکانی بابان دروستیان کرد بو، کاری کردە سەر پێوەندی سیاسی هەردو دەولەتی ئێران و تورکیا، یەکێ بولەو هۆیانەی پاڵی بە هەردو لاوە نا زوتر رێککەوتننامەی یەکەمی ئەرزڕۆم لە ١٨٢٢/١٢٣٨ دا و هی دوەم لە ١٨٤٧/١٢٦٣ دا مۆر بکەن، کە ئیتر بە یەکجاری کۆتایی بە دەسەڵاتی میرایەتییەکانی کورد هێنا، لەوانە میرایەتی بابان. مادەی یەکەمی رێککەوتنی ئەرزڕۆم بۆ بەڵادا خستنی کێشەی بابان تەرخان کرابو.

مەحمود پاشاش سەرەنجام ناوومێد بو. خۆی دایەوە دەست عوسمانی. عوسمانییەکان هەمو گەورەپیاوەکانی بابانیان لە کوردستان دور خستەوە. هەتا مردن نەیان هێشت جارێکی تر بگەڕێنەوە کوردستان.

-٣-

لێکۆڵینەوەی دەمەتەقێ و گفتوگۆکانی ریچ و فرەیزەر و گەورەپیاوەکانی کورد و خەڵکی تر وای دەرنەخەن، هۆکانی روخانی میرایەتی بابان لە دەوری دو تەوەرەی سەرەکی بخولێنەوە:

یەکەمیان: هەڵکەوتی ناڵەباری جیۆپۆلیتیکی کوردستان.

کوردستان کەوت بوە نێوان دو دەسەڵاتی لە خۆی بەهێزترەوە. بوبوە مەیدانی

ململانێ و ناوچەی لەمپەری ئەو دو هێزە ناکۆکە. هەردو لا چاویان تێ بڕی بو. دەستیان تێ وەرنەدا و تەراتێنیان تێ دا نەکرد. پیاوە دەسەڵاتدارەکانیان نەکرد بە گژ یەکتری دا. داهاتی ئابوریان هەڵنەلوشی. لە ئەنجام دا ئاسایشی تایبەتی سەر و سامانی هاوولاتی و ئاسایشی گشتی وڵات و سامانی نیشتمانی تێکچو بو، کە یەکەمین مەرجی پێویستی گەشە کردنی ئابوری و ئاواکردنەوەی وڵات بو.

دوەمیان: ناکۆکی ناوخۆ

کاربەدەستانی هەردو دەوڵەت دەستیان وەرنەدایە کاروباری ناوخۆی وڵات و ناو خێزانی کاربەدەستەوە. بۆ تەماعی دەسەڵات و پارە دژی یەکتری یەکیان نەهێنان و نەیانکردن بە گژ یەکتری دا. لە ئەنجام دا وڵاتەکە تاڵان و وێران و خەڵکەکەی هەژار و نابوت و بنەماڵەی دەسەڵاتداریش کز و کەساس نەبون.

بێگومان جوگرافیا و پیلانگێڕانی بێگانە کارێکی خراپیان کردۆتە سەر چارەنوسی میرایەتی بابان، بەڵام لێرەدا پرسیارێکی بەجێ دێتە پێشەوە.

- ئەگەر لە ناو خودی بەگزادە و پاشاکانی بابان دا ئامادەیی ئەوایە بۆ خۆخۆری و پیلانگێڕان لە یەکتری و دەستکێشی لەشکری بێگانە، ئاخۆ شازادەکانی ئێران لە کرماشان و تەوریز یا والییەکانی تورک لە بەغداد وا بە ئاسانی ئەیانتوانی خۆیان لە کاروباری کوردستان هەڵ بقورتێنن؟

پەراوێزەکان

بابانی: ١٤٨.
ریچ: ٩٣ - ٩٤، ١٠١، ١٠٩ - ١١٠، ١١٥، ١٢٠، ١٤٨، ١٦٣، ٣٢٣، ٣٢٤.
العزاوی: ٦/ ٢٢٠، ٢٢٥، ٢٢٩، ٢٣٢، ٢٧١.
فریزر: ٤٩ - ٥١.
میرزا صالح: ٢٤٧، ٢٤٩.
نصیری: ١/ ٢٥٤.

نمونه له دیوانه‌كه‌ی سالم

١٠. سالم: قارەمانی وشەی کوردی

-١-

باسی میرایەتی بابان و تێکچونی بە بێ باسی سالم ناتەواوە.

سالم (١٨٠٥ - ١٨٦٩) ناوی ئەورەحمان بەگ و، کوڕی محەممەد بەگی قەرەجەهەننەمی کوڕی ئەحمەد بەگە و، لە بنەماڵەی ساحێبقرانە. بنەماڵەی ساحێبقران لە بنەماڵە دەسەڵاتدارەکانی سەردەمی بابان بوە و، هاوکاری میرەکانی بابان بون، وەکو ئەڵێن بۆیە ناو نراون ساحێبقران، چونکە سەرگەورەی ئەم بنەماڵەیە یەکێ بوە لە سەرکردە جەنگیەکانی لەشکری بابان و، ڕوی کردۆتە هەر مەیدانێکی شەڕ دوژمنی شکاندوە و، بە سەرکەوتویی گەڕاوەتەوە. ساحێبقران واتە: «خاوەن بەختی باش». ڕەنگە ئەم نازناوە خۆشەیان هەڵبژارد بێ بۆ لە بیر بردنەوەی نازناوەکەی تریان: «قەرە جەهەننەم» واتە: «دۆزەخی ڕەش».

نوسەری «مسیر الاکراد» خۆی وا بە ناسین ئەدا کە ناوی عەبدولقادرە و کوڕی ڕۆستەم بەگە و، لە بنەماڵەی ساحێبقرانە. ڕۆستەم بەگ ئەبێ برای مەحمود بەگ و محەممەد بەگی کوڕی ئەحمەد بەگ بێ. لە ناو باسەکانی کتێبەکەی دا چەند جارێ نیشارەت بۆ باووباپیری و مامەکانی ئەکا.

بە پێ ی گێڕانەوەی ئەم: مەحمود بەگ لە شەڕی «کۆشک ئەسپان» دا، کە لە نێوان لەشکری مەحمود پاشا بە یارمەتی داود پاشا و، لەشکری محەممەد عەلی میرزا بە یارمەتی عەبدوللا پاشا دا ڕوی داوە، سەرکردەی لەشکری بابان بوە. لەو شەڕەدا ئەبێ مەحمود بەگ خۆی بە سەختی بریندار و، فەتاح بەگی برا بچوکیشی کوژرا بێ.

دوای ئەوەی مەحمود پاشا دور ئەخرێتەوە بۆ ئەستەمۆڵ، سلێمان پاشا لە سلێمانی ئەبێت بە دەسەڵاتداری بێ ملۆزم. مەحمود بەگ لەو کاتەدا یەکێ لە پیاوە دەسرۆیشتو و لە پێشەکانی دەزگای سلێمان پاشا بوە. بەڵام چەند کەسێ لە گەورەپیاوەکانی سلێمانی ئامادە نابن سەر بۆ سلێمان پاشا دابنەوێنن، لەوانە: ڕۆستەم بەگ و، حاجی بەگی مەسرەف کە خاڵۆی ڕۆستەم و ژنبرای مەحمود پاشا بوە. ئەمانە کۆچ ئەکەن بۆ کەرکوک و، لەوێ جێگیر ئەبن. سلێمان پاشا ئەیەوێ نەیارەکانی ئاشت بکاتەوە. ئەحمەد بەگ (دوایی ئەحمەد پاشا) ی کوڕی ئەنێرێتە لایان. مەحمود بەگیش دڵنیایان ئەکا لە نیازپاکیی پاشا.

نەیارەکانی پاشا ئەگەڕێنەوە سلێمانی، بەڵام پاش ماوەیەکی کورت لێیان

ئەکەوێتە گومان و بیانو، هەموویان ئەگرێ و، زۆریان ئازار ئەدا و، پارەیەکی زۆریشیان لێ ئەسێنێ. ئینجا بە کەفالەتی گران ئازادیان ئەکا. لە سەر ئەمە ڕێز ئەبێ و بە کۆمەڵ کۆچ ئەکەنەوە بۆ کەرکوک. ئەمجارە مەحمود بەگیش بە خاووخێزانەوە، لە داخی پەیانشکێنی پاشا، لە گەڵیان کۆچ ئەکا. مەحمو بەگ پیاوێکی بە دەسەڵات و ئازا بوە. سلێمان پاشا هێزێکی ناردۆتە سەریان. ڕێگایان پێ بگرن، بەڵام هێزەکەیان شکاندوە و، درێژەیان داوە بە کۆچەکەیان. لە کەرکوک جێگیر بون.

دیارە ئەمانە بە ئارامی لە کەرکوک دانەنیشتون. بۆ تێکدانی دەسەڵاتی سلێمان پاشا ئاژاوەیان ناوەتەوە و، پیاوەکانیان ڕاوەڕوت و جەردەییان کردوە. عەلی ڕەضا پاشا (١٢٤٧ - ١٢٥٨ک/ ١٨٣١ - ١٨٤٢ز) لە بەغدادەوە هێزێکی ناردۆتە سەریان. بە فێڵ مەحمود بەگیان گرتوە و، خنکاندویانە.

بە هۆی ئەم ڕوداوەوە، خزم و دەسوپێوەندەکانی مەحمود بەگ. لەوانە ڕۆستەم بەگ، تۆراون و بە دڵی شکاوەوە ڕویان کردۆتە ئێران لە ڕێگا هەمەوەند هەڵیان کوتاوەتە سەریان و، ڕوتیان کردونەتەوە. بەڵام خۆیان گەیاندۆتە ئێران و لەوێ نیشتەجێ بون. (١)

بە گوێرەی گێڕانەوەی هەمو ئەوانەی ژیننامەی کوردی و سالمیان نوسیوە، مەحمود بەگ باوکی مستەفا بەگی کوردی و، مامی ئەورەحمان بەگی سالم بوە.

ئەوەی گومان ئەخاتە ناو هەواڵەکانی نوسەرەوە ئەوەیە: لەو شەجەرەیەدا کە سەجادی باسی ئەکا، ڕۆستەم بەگی تێ دا نیە، سەرەڕای ئەمەش کتێبەکەی لە ساڵی ١٢٨٦ک / ١٨٦٩ز دا نوسیوە، لەو سەردەمەدا سالم و کوردی دو شاعیری بە ناوبانگ بون لە ناوچەکە دا و، ئەبێ هەردوکیان ئامۆزای نوسەر بوبێ و، لەو کاتەدا هەردوکیشیان لە ژیان دا نەماون، کەچی ئەم لە کتێبەکەی دا بە هیچ جۆرێ ناویان نابا. (٢)

-٢-

لە ململانێ ی دەسەڵات دا، مەحمود پاشا پشتی بە عەجەم و، سلێمان پاشای برای و، ئەحمەد پاشا و عەبدوڵڵا پاشای برازای پشتیان بە ڕۆم بەستوە. کە مەحمود پاشا لێ ی قەوماوە، لایەنگرەکانی ڕویان کردۆتە ئێران، لە سنە و میاندواو و تەورێز بڵاو بونەتەوە، کە سلێمان پاشا و ئەحمەد پاشا و عەبدوڵڵا پاشا لێ یان قەوماوە، لایەنگرەکانیان لە کەرکوک و کفری و بەغدا بڵاو بونەتەوە. پێ ئەچێ بنەماڵەی صاحێبقران لە گەڵ مەحمود پاشا بوبێ.

لە سەردەمی ژیانی سالم دا دو ڕوداوی گرنگ ڕویان داوە، هەردوکیان، کاریان لە ژیانی تایبەتی ئەو کردوە و، بە شیعرەکانیەوە دیارن:

یەکەمیان، ئانارامیی بەردەوامی هەلومەرجی سیاسیی سلێمانی و، لە

ئەنجامی ئەوەش دا چەند جارێ دەربەدەربون و گەڕانەوە و دیسان دەربەدەربون.

دوەمیان، ڕێککەوتنی هەردو دەوڵەت: ڕۆم و عەجەم لە ئەرزڕۆم. جاری یەکەم لە سالی ١٢٣٨ک / ١٨٢٢ز دا و، جاری دوەم لە سالی ١٢٦٣ک / ١٨٤٧ز دا. لە ئەنجامی ئەوەش دا ڕوخان و نەمانی میرایەتیی بابان.

سالم هاوچەرخی مەحمود پاشا، سلێمان پاشا، ئەحمەد پاشا و عەبدوڵلا پاشا بوە. بەڵام وا پێ ئەچێ هاوسەفەری کۆچڕەوی مەحمود پاشا بوبێ. پێ ئەچێ بەشداربونەکەشی، لەم کۆچڕەوەدا، بە ئارەزوی خۆی نەبوبێت، خۆی ئەڵێ: «بۆ بیلادی رافضی... ڕوبەڕوی مەشریق... بۆ مولکی ڕەی... وەک ئەسیری تورکومان دەمبەن بە زۆرە». بەڵکو بە هۆی «ئیلتیزامی» بنەماڵە و خێزانەکەیانەوە بە ناچاری بوبێ.

پێ ئەچێ ماوەیەک لە ئێران زیندانی کرابێ. لەم ڕوەوە ئەڵێ:

شۆرەزاری خاکی ڕەی ئەمجارە دامەنگیرمە

ڕۆ لە هەر وادی دەکەم خاری وەکو زنجیرمە

ئێستیدا بۆ ڕەی کە هاتم فیکری عەقڵیم لێ نەکرد

جەپسی ئارانم گوناهی کاری بێ تەدبیرمە

*

بە عەقڵی ئەمڕۆژە پێم زانی دەفەوتێ

کە سالم عازمی مولکی عەجەم بو

*

ماوەیەکیش لە سنە بوە بەڵام دیارە لە وێش نەحەساوەتەوە، ئەڵێ:

چ بڵێم؟ حاڵەتی دڵ چۆنە لە هیجرا سالم؟

صەحنی گوڵزاری سەنەندوج وەکو زیندانی منە

*

بە بێ ڕوی تۆ فەضای باغی سەنەندوج

لە ناو دڵما وەکو ناری سەقەر بو

*

دەڵێ ی فیردەوسە گوڵزاری سەنەندوج

وەلێ بێ تۆ لە لای من وەک دەرەک بو

*

سالم لە سلێمانی دا لە دایک بوە و، هەر لەوێش دا گەورە بوە. شارەکەی و وڵاتەکەی خۆی تا ڕادەی پەرستن خۆش ویستوە. بەجێ هێشتنی و لێ دورکەوتنەوەی ئازارێکی گەورەی لە لا دروست کردوە. ئەمە لە شیعری «ئەلوێداع» دا بە ئاشکرا دەرئەبڕێ. شیعرەکانی سالم ئەوی لە ئێران دایناون هەموی ناڕەزایی و دەردەدڵ و گلەییە لە ئێران و دەزگای بەڕێوەبەرایەتیەکەی. تەنانەت شیعرێکی تەرخان کردوە بۆ

هەجوی رافیضی و شیعە. سەرەڕای ئەوەش «لە گەڵ دڵ»ی خۆی «شەرت»ی کردوە کە «بەهەشت گەر بێتە دەشتی ڕەی» هێشتا ئەو بە «ئێران» دا گوزەر ناکات. ئەمە ئەو قسەیە پوچ ئەکاتەوە کە گوایە سالم مەیلی ئێرانی هەبوە.

سالم خوێندەوارێکی ڕۆشنبیر و زمانزان بوە. لەبنەماڵەیەکی دەسەڵاتدار و ناسراویش بوە. دور نیە مەحمود پاشا کەڵکی لێ وەرگرتبێ، ئەمیشی خستبێتە دەستەی نوێنەرایەتی خۆیەوە بۆ گفتوگۆ لە گەڵ کاربەدەستانی ئێرانی. هەر بەو بۆنەیەوە چوبێتە تاران و، لەوێ ڕەفتاری ناڵەباری ئێرانیەکانی دی بێ.

سالم چەندین شیعری هەیە لە کاتی دەربەدەری دا لە ئێران هەڵی بەستون. گلەیی لە زەمان ئەکاو، نارەزایی دەرئەبڕێ لە هەلومەرجی ژیانی ناخۆشیی خۆی، بە تایبەتی لە تاران. ئەمانەی لێرەدا نوسراونەتەوە چەند نمونەیەکین.

-٣-

١ ئەلویداع! ئەی موڵکی بابان ئەلویداع
ئەلویداع! ئەی جایی جانان ئەلویداع!
٢ موستەعیددم بۆ بیلادی رافیضیی
ئەلویداع، ئەی ئەهلی ئیمان ئەلویداع!
٣ وەک ئەسیری تورکومان دەمبەن بە زۆر
ئەلویداع، ئەی شاهی خوبان ئەلویداع!
٤ دەشتی هیجرەت تارە وەک دەریایی قیر
ئەلویداع، ئەی میهری ڕەخشان ئەلویداع!
٥ ڕوبەڕوی مەشریق دەچم بۆ موڵکی ڕەی
ئەلویداع، ئەی قیبلەیی جان ئەلویداع!
٦ ئەشکی دیدەم ڕەنگی گوڵناری هەیە
ئەلویداع، ئەی ناری بوستان ئەلویداع!
٧ صیحەتی دا وەصڵی تۆ، هیجرت مەرەض،
ئەلویداع، ئەی دەرد و دەرمان ئەلویداع!
٨ دڵ بەرابەر زوڵفی تۆ واضیح دەڵێ:
ئەلویداع، ئەی سونبولستان ئەلویداع!
٩ زەخمی دڵ، بۆ تابی پەیکان، تەشنە ما
ئەلویداع، ئەی تیری موژگان ئەلویداع!
١٠ گەرچی بۆ ئەحواڵی سالم بێ غەمی
ئەلویداع، ئەی ناموسوڵمان ئەلویداع!(٣)

- ٤ -

١ ئەی قیبلەیی موورادم! ئاخۆ بە ڕۆژگاران
جاری ئەپرسی لە کەس: حالی غەریبی تاران؟
٢ بەو سوێندەکەی کە خواردم من هەر ئەوەم کە دیوتم
حاشا بکەم فەرامۆش میثاق و عەهدی جاران
٣ تا نەقشی خاطرم بێ خورڕەم بەهاری حوسنت
دەتکێ لە هەوری چاوم ئەشکم بە میثلی باران
٤ شەو تا سەحەر لە هیجرت بۆ من حەرامە خەوتن
هەر دێ صەدایی گریەم وەک ڕەعدی نەوبەهاران
٥ لاکین لە ئەصلی کارا ناسیومە حالەتی تۆ
سەنگینە گوێ ی سەماعت بۆ دادی داد-داران
٦ تۆ هەر ئەوەی کە چاوت جەرگی بڕیم بە ئیما،
من هەر ئەوەم کە عەشقت کردومی ویلی شاران
٧ سالم لە جەوری دولبەر، کۆتاکە شەرحی دەفتەر،
تو بێ خەبەر لە تاو ئەو، ئەو بێ خەبەر لە یاران!(٤)

- ٥ -

١ خۆزگە دەمزانی لە تارانا ئەجاتم کەی دەبێ
کویی یارە مەشهەدم، یا مەدفەنم هەر ڕەی دەبێ
٢ طەیی ئەرزم بۆ ئەکا گەر شاهی نەقشبەند،
کەی بە پێ ی بڕ نابلەم وادی فیراقت طەی دەبێ؟
٣ هەرکەسێ زانی لە سۆزی نالە، حالی دەردی دڵ،
مەطلەبی نای هەمو حالیی لە ئەحوای نەی دەبێ
٤ نێشی حەیبەی زولفی لەیلا ڕاستە مەجنون کوژ بوە
خۆ گەزیدەی ماری وا قەد نامرێ، هەر حەی دەبێ
٥ عەیشی وەصلم بردە سەر، ئەندوهی هیجریش سەر دەچێ
مەوسیمی نوردی بەهەشتم دی، دەمێکیش دەی دەبێ
٦ گەر بە حوججەت بێ ڕوخم ثابیت دەکا صیدقی دڵم
مایلی سێبی ڕوخت ڕەنگی بە میثلی بەی دەبێ
٧ من لە نەشئەی جامی لەعلت تا حەشر نائێمە هۆش
جامی وا سالم لە دەورا قیسمەتی جەم کەی دەبێ؟(٥)

-٦-

١ بە من بێ، سینەبێ سەختم بە قەڵغانی نەظەر ناکەم
نیشانەی تیری خوێنڕێژت بە جوز لەختی جگەر ناکەم
٢ دەمی نازت، بە ڕوسەختی کە تابی تیری غەمزەم بو،
لە ڕوی تیغی جەفاتا بەعدەزین جەوشەن لە بەر ناکەم
٣ لە ناوشانت لە چینی زوڵفتا دڵ حەلقەهای لێ دا
خوا گەر وا بدا قودرەت بە من کەس دەربەدەر ناکەم
٤ لە فەردی وەصفی یارا عارە ناوی موددەعی بردن
لە ڕشتەی فیکرما خەرموهرە هەمسلکی گوهەر ناکەم
٥ لە یاقوتی لەبت، یەک بوسە مایەم بێ، دەمی ناخر
تەلەف کەم، گەر سەر و مالم، لە سەوداتا ضەرەر ناکەم
٦ ئەگەر پایانی بێ هیجرت، لە دەرگاتا هەتا ئەمرم،
بە مەحضی جەوری حاجیب یەک وەجەب مەیلی سەفەر ناکەم
٧ لە ڕەشکا گەر سەراسەر نوطقی طوطی بێتە سەر هەجووم
لە مەدحی لێوی شیرینت ئیتر مەیلی شەکەر ناکەم
٨ لە گەڵ دڵ شەرتە سالم گەر نەجاتم بێ لە تاراب
بەهەشت گەر بێتە دەشتی ڕەی بە تێرانا گوزەر ناکەم(٦)

-٧-

«تەخمیس» لە سەر شیعری مەولانا خالید

سالم ئەم شیعرەی م. خالیدی نەقشبەندی (١١٩٣ - ١٢٤٢ک) بە بێ مەلامەت هەڵبژاردوە. م. خالید ئەم شیعرەی لە دەربەدەری دا هۆنیوەتەوە لە کاتێک دا لە سەفەری هیندستان دا بوە. جا لە چون دا بوە یا لە گەڕانەوەدا. لە هەر کامێکیان دا بێ هەستێکی مروڤانەی پاک سەبارەت بە دوری لە «یار و دیار» دەربڕیوە و، باسی سەیرانگاکانی سلێمانی دێنێتەوە بیری.

م. خالید لە ناو تێگەیشتوانی کورد دا. بە تایبەتی هی سلێمانی، وەکو قوربانیی چەوسانەوەی بیروباوەڕ و، ململانێ ی ناحوامێرانە و، ڕەمزی ئاوارەبی و غوربەت تەماشای کراوە. حاجی قادری کۆیی لە باسی ئاوارەیی م. خالیدا ئەڵێ:

قوطبی زەمانە خالید، وەک من بوە ئاوارە
بێ قەدر و قیمەت و شان، بێ خانمان و بێ نان.

بێگومان م. خالید «بێ قەدر و قیمەت و شان» نەبوە، وەکو حاجی وتویەتی، لە زەمانی خۆی دا لە ناو خەڵک دا پایەیەکی بەرز و بەڕێزی هەبوە.

هەر حاجی لەو شیعرە درێژەدا کە بۆ باسی شاعیر و زاناکانی کوردستانی

ئەرخان کردوە، بەمجۆرە ستایشی م. خالید ئەکا:

«مەعدەنی عیلم و عالیم و عامیل
قوطبی دەوران و مورشیدی کامیل
هەر لە ئەووەڵ جەنابی مەولانا
نەقشبەندی رەواقی الا اللە»

سالم دەربەدەری خۆی و مەولانا تێکەڵاو ئەکاو ئەڵێ:

١. دڵ لە میحنەت کەیلە رێم کەن با لە غەم دەرچم لە شار
ئەمرۆ رۆژێکە لە جەمعی مەردومان بکرم کەنار
دەستە ئەژنۆ دانیشم بۆ حاڵی خۆم بگریم بە زار
«موسم عیداست و ما نومید از دیدار یار
عالمی در عیش و نوش و ماو دو چشم اشکبار»(١)

*

٢. ئەم جیهانە خولدە بۆ مەردوم، وەلێ بۆ من سەقەر
عومری شیرینم بە تاڵیی چو لە بەر طولی سەفەر
قەت لە موددەی عومری خۆم دا هەفتەیێ نەیمدی حەضەر
«سینە سوزان، دل فروزان، کوچە کوچە دربدر
کس مبادا همچو من اوارە از یار و دیار»(٢)

*

٣. دێتە گوێم دایم بە زاری ناڵەیی مەحزونی دڵ
بێ قەراری و ئیضطیرابە ساڵ و مەهـ قانونی دڵ
داتەپی کۆشکی موراد و، تێکشکا ئەستونی دڵ
«یکرەجوئی شد زهر چشمم روان از خون دل
عاقبت کردم دوا داغ فراق سرچنار»

*

٤. کەس ئەبێ سالم لە دنیادا وەکو من توشی دەرد
بێ نەوا کەوتومە غوربەت ناتەوان و رەنگی زەرد
شیعری مەولانا ئەخوێنم هەڵئەکێشم ئاهی سەرد
«خالدا گر نیستی دیوانە و صحرا نورد
تو کجا و کابل و غزنین و خاک قندهار»(٧)

-٨-

تێکچونی پاشایەتی بابان، یان راستتر نەمانی دەسەڵاتی کوردی. کارێکی قوڵی لە دڵ و دەرونی سالم کردوە. سالم بەم بۆنەیەوە چەند قەصیدەیەکی سیاسی درێژی هەڵبەستوە. قەصیدەکان، ئەگەرچی لە کاتی جیاواز و بە بۆنەی جیاجیاوە

دانراون، بەڵام هەموویان پێکەوە بەستراون. هەموویان یەک بابەت پێک ئەهێنن و، لە دەوری ئەو مەبەنەتیە ئەتەوایەتیە ئەخولێنەوە کە دوای هاتنی دەسەڵاتی ڕاستەوخۆی تورک تووشی ناوچەکە بوە. ڕەنگە ئەو لە هەموو کەس باشتر هەلومەرجی ناوچەی سلێمانی لە ژێر دەسەڵاتی تورکی داگیرکەردا گێڕابێتەوە. خوێندنەوەی سەرلەنوێ ی ئەم شیعرانە پێکەوە وێنەیەکی گشتی ژیانی پڕ چەوسانەوە و، کرنۆوەری ئەوسامان بۆ ڕون ئەکاتەوە.

قەصیدەکان ئەمانەن:

١. باسی پەرێشانی نوکەرانی بابان دوای نەمانی دەسەڵاتی خۆجێیی
٢. ستایشی عەزیز بەگ
٣. شەڕی عەزیز بەگ لە گەڵ لەشکری تورک
٤. مژدەی گەڕانەوەی عەبدوڵلا پاشا
٥. قەصیدەکەی نالی و، وەڵامەکەی سالم

ڕەنگە هەندێ شیعری تریشی دانابێ، فەوتا بێ، یا هێشتا نە دۆزرابێتەوە.

-٩-

١ بەدە ئەحوالی ئەشخاصێ کە خاصی مولکی بابانن
ئە بێدادیی ئەڵەک هەر یەک سەراسیمە و هەراسانن
٢ جەوانانی سەهی قەد بەسکە داماون لە بێ چێژی
لە ژێر باری غەما هەریەک لە خەمدا میثلی چەوگانن
٣ لە بابانا گرفتارن پەرێشان خاطر و بێ کەس
بە جەمعییەت سیەهبەختانە وەک گێسویی خوبانن
٤ گەدان و بۆ گەدا دەرگانە ڕاناکەن لە بێ چێژی
وەکو ئەڕرادی دانا هەر لە فیکری خانەبەندانن
٥ لە ظولمی چەرخی دونبەرەوەر سەخی طەبعانی حاتەم دڵ
بە ڕاهی کویی دونانا لە هەرسو کاسەگەردانن
٦ بە دەستی کەشمەکەش هەرسو دڕا بەرگی خودنارانی
قەبابی نۆکەر و ئاغا هەموو بێ چاک و دامانن
٧ لە بابانا ئەمیستە چونکە قاوەی نۆکەری دوغە
لە حەلقەی ئەهلی حەسرەتا هەموو کەمزلە فنجانن
٨ ئەوانەی تۆزمە پۆش و شەهدنۆش و نازپەروەر بوون
ئەمیستە خانەبەردۆش و ئەخۆش و زار و عوریانن
٩ ئەوانەی جێ نشیمەنیان لە گۆشەی تەختی حاکم بو
بە دەشتی شەهرەزورا جوملە وەک غولی بیابانن

١٠ دەلەرزن هەوری ئەو گەر بێتە ڕوی گەردون لە پایزدا
بە ڕوتی کزنە خەزێوشان لە فیکری بەرگی زستانن
١١ صەفی پاشانی باهۆتڵی لە دژ ی گزستە و دەهاشانا
بە دەوری گەللەدا چوماغ دەرکەف حوملە چڕیانن
١٢ موریدی خانەقا زۆرن لە عەهدی عەدلی ڕۆمی دا
لە ناڵاباسی بێ بەش حوجرەها جێ ی تۆپەکارانن
١٣ ئەگەرچی طاعەنی جەبرە وەلێ عیللەت بە بێکاری
وەکو قاری یەکایەک حافیظی سی حزمی قورئانن
١٤ لە طولی ڕۆژگارانا لە هەرلا خادم و مەخدوم
وەکو ئەصحابی پێغەمبەر عمومەن ڕۆژەدارنن
١٥ سیەهبەختانی بێ دەولەت، لە بەر بێ مالی و عوسرەت
گەهێ حەمالی مالانن، گەهێ عەللافی مەیدانن
١٦ .... لە فەوجی لەشکری ئیسلام
لە حەرفا طیفلی مەردوم وەک عەیالی ئەهلی زەنگانن
١٧ صەفی مەقروضی قەرزی ئیلتیزامی حاصلی ڕۆمی
لە ناو هەورامی و کوردا هەمو تەبدیل و پەنهانن
١٨ لە فیکری ئیلتیزاما شەو دەکەن شورا لە بەر عوسرەت
سەحەر بۆ هەولی قوتی شەو لە ناو شارا پەرێشانن
١٩ ئەوانەی بەر شکستی ئیلتیزامی حاصلی ڕۆمن
لە تاو بێنەو نیە کاکەل چەرتنی میری جافانن
٢٠ زەرەرکردەی ئیجارەی پادشاهی چۆتە دەرویشی
ئەقیری مولکی هەوشار و غەریبی شاری تارانن
٢١ بە دیهقانی هەڵاو بون دایەرەی بێ کەس بە قوتی دا
لە بەڵخە و دژکەرۆ و ئەوتی و دەلوجە و سەید سێنانن
٢٢ بە کەوبازی خەریکن دەستەی مەعزولی بێ ئاغا
موقیمی قەهرەمان و مێولی و تیمار و باخانن
٢٣ حەیادارانی بێ حورمەت لە تاو بێ مالی و عوسرەت
لە ئەسری دێ ی ئەقیرە و تەکیە و ئەستێل و تافانن
٢٤ گروهی چەمچەماڵی هەروەکو ئوستادی خونساری
لە دێ ی تەنگی... و تیمار و دوڵانن
٢٥ ئەریمانی قەدیمی موسنەعید... بۆ خەڕەک داری
بە یادی توویە و، کا و جۆ و ئەفسار و پالانن

٢٦ قەدیم تەن پەروەری نازن بە بازارا غوبار ئالود
ئەگەر گا باری کا ناوەر وەگەر هێزم فرۆشانن
٢٧ لە بەسی نازیانەی مەردی ڕۆمی سەیید و سۆفی
بە ئومێدی گەزۆ و مازو لە بن داری مەریوانن
٢٨ هونەرمەندانی شێراوژەن، ئەوی دەستانی پیل ئەدگەن،
لە ڕوی غەوواصی ئەڕاکا وەکو ڕوبە گورێزانن
٢٩ کوهەن سەوداگەری شاری لە شورا مەصلەحەت بینن
وەلێ ئێستەکەر بە بەقالی تەرازوبازی دوکانن
٣٠ کرێنکارانی ناکەس بۆ بناغەی کولەبی دیهقان
لە خانەی کاولی ئێستەکەر پەیاپەی خشت کێشانن
٣١ بە ڕێ ی بیم و خەتەردا یەک بە یەک بۆ قاصیدی چاکن
بە بێ تەکلیفی ڕەهزەن، خود بە خود بێ چیز و عوریانن
٣٢ صەفی مەفروضی بێ تەوسەن لە سەهمی سەت سەتی ئەتراک
وەکو عاشق لە هیجرانا یەکایەک ئەشک ڕێزانن
٣٣ گەهێ قەلسولئەسەد بەسکە بە بێ سایەن لە وادی دا
وەکو مەجنونی سەحرایی لە بن خاری موغەیلانن
٣٤ کزە و دودی کەباب دەردێ لە مەطبەخهای بێ دودا
بە یادی قوتی شامی شەو جگەرها بەسکە بریانن
٣٥ طەلەب ناکا گەدا قەد سوی سفرەی صاحیبی نیعمەت
لە تاو ئەحوالی بێ نانی لە هەرجا خانە میهمانن
٣٦ بە ظاهیر خورەم و شادن لە ڕوی تورکی ئەڕزمی دا
لە دڵ دا گەرچی دیک ئاسا بە مەخفی جوملە جۆشانن
٣٧ بە ئەحوالی ملوکانی گەداپەروەر دڵم سوتا
لە باهانا ئەمیستە موستەحەققی خێر و ئیحسانن
٣٨ لە جەوری چەرخی گەردون بەسکە حەیرانن بە ناچاری
بە لەب خەندان و شادانن بە دڵ غەمگین و گریانن
٣٩ بە نامەردی سەراسەر میثلی گورگینن لە لای ڕۆمی
ئەگەر ڕوبین تەنی عەهدن وەگەر سامی ئەریمانن
٤٠ نیظامانی مولازم مەنصەبی ماضی بیحەمدیللا
لە لادێ دا بە دو شایی هەمو جۆچێنی دیهقانن
٤١ خەیانەت پیشەکانی ئەوجی برنجی لە ترسانا
بە ناچاری لە دێ ی صوفیلەرا وەرزێری دۆمانن

٤٢ مەلەخ طەبعن لە هێشوی دەغڵی دیهقان بە هەر لادا
لە ناو حاڕی گەنم هەریەک وەکو داهۆڵی خەرمانن
٤٣ دریغا بۆ سوارەی خاصی پایتەختی سلێمانی
لە قڕکە و قزلەر و قوڕخ بە ڕوتی جوملە گاوانن
٤٤ بەسێ سەگمەرگ و بێ عار و گرانجان و سوبوک عەقڵن
ئەوانەی ئەهلی بابانن بە دڵ لەم عەهدە خەندانن
٤٥ لە ئەوضاعی سلێمانی ئەوانەی شاد و ئاسودەن
لە فەرعا نوطفەی حەیضن لە ئەصڵا جنسی شەیتانن
٤٦ لە ئەصڵا بانی ی ئەم کارە کاسبهای شەهری بون،
لە ئەمری فیتنە ئەنگێزا سەراسەر میثلی مەردانن
٤٧ گەهێ هەمدەردی ئەتراکن، گەهێ هەمعەیشی ئەکرادن
لە یەکلا مادەری بەرڕەن، لە یەکلا یاری گورگانن
٤٨ لە ظولمی چەرخی چەپکەردش، دریغا حەسرەتا دەردا
بە میثلی سالمی بێکەس گەلێ کەس وێڵی شارانن.(٨)
هەروەکو بە سەرناوەکەی دا دەرئەکەوێ: «لە وەصفی پەرێشانی نوکەرانی بابان دا دوای ڕۆیشتنی عەبدوڵلا پاشا بۆ قوستەنتین»، سالم ئەم قەصیدەی لە دوای لێخرانی عەبدوڵلا پاشا و، کێشانەوەی بۆ بەغداد و، دورخستنەوەی بۆ ئەستەمۆڵ، هۆنیوەتەوە. والی بەغداد ئیسماعیل پاشای بە موتەصەڕیفی سلێمانی داناوە.
ئیسماعیل پاشا ئوردوی تورکی هێناوە. بنکە و بارەگای لە سلێمانی داناوە. بۆ ئەوەی شوێنەواری دەسەڵاتی بابان ئەهێڵێ، داوودەزگای پێشوی گۆڕیوە و، هی تازەی لە جێگا داناون. زۆر کەس لەوانەی لە سەردەمی دەسەڵاتی بابان دا خاوەنی پلە و پایە و دەسەڵات و ئیمتیاز بون لابراون و لێ یان قەوماوە. ئەمەش کاری کردۆتە سەر باری ژیانیان.
سالم لەم قەصیدەیەدا باسی چەند شتێ ئەکا:
١. خرابی باری ژیان و هەلومەرجی گوزەرانی «هەڵبژاردە» ی دانیشتوانی سلێمانی: بەمالەی میرەکان و، کاربەدەست و موچەخۆرەکانی دەزگای بابان... ئەمانە بە جۆرێ لە ناز و نیعمەت کەوتون، کەوتونەتە سواڵ و، ناچار بون شوانی، گاوانی، حەماڵی و عەللافی... بکەن.
٢. هەندێکێ تریش لە ترسی زوڵموزۆری دەسەڵاتی تورک لە شاردا خۆیان گۆشەگیر کردوە خۆیان داوەتە خانەقا و مزگەوت و خۆیان بە نوێژ و خوێندنی قورئانەوە خەریک کردوە و، هەندێکی تریش لە دیهاتی دەوروبەری سلێمانی دا خۆیان حەشار داوە و، هەندێکیش ئاوارە و دەربەدەری شوێنان بون.

٣. لەو سەردەمەش دا، وەکو هەمو سەردەمێک، تاقمێکی قازانجپەرست و دوڕو خۆیان لە دەسەلاتی داگیرکەر نزیک خستۆتەوە بونەتە هاوکار و چاوساغیان، لە گەڵ «دایکی بەرخ» شیوەنیان کردوە و، لە گەڵ «گورگ» گوشتیان خواردوە. سالم جنێوی قورس بە مانە ئەدا کە لە «ئەوضاعی» ئەوسای سلێمانی «شادان و ئاسودە» بون.

٤. «کاسبەکانی شار» کە لە نائارامیی درێژخایانی سەردەمی دەسەلاتی بابان و، ئەمانی ناسایشی گشتی و تایبەتی، دیارە ئەوەندە بێزار و هەراسان بون، هاوکارییان لە گەڵ دەسەلاتی داگیرکەر کردوە. سالم ئەمان بە «بانی ئەم کارە»، واتە نوبالی [illegible] مەینەتییە لە گەردنی ئەوان توند ئەکا. ڕاستییەکەی ئەمان بەرپرسی ئەو ڕوداوە نەبون، چونکە ئەمە ئەنجامی سیاسەتی ناوەندیی دەوڵەتی عوسمانی بوە، نەک پیلانی «کاسبەکانی شار».

٥. هەندێ بیروبۆچونی سالم سەبارەت بە «ڕەعییەت» و «کاسب» و «پیشەکار» لەم شیعرەدا و لە شیعرەکانی تریشی دا هەیە، لە گەڵ تێگەیشتنی ئەم زەمانەدا ناگونجێن. بەلام هەمو بیروبۆچونێ ئەبێ ببرێتەوە زەمان و زەمینی خۆی و، بە سەنگ و تەرازوی ئەو سەردەمە و، لە چوارچێوەی هەلومەرجی سیاسی، کۆمەلایەتی، ئابوری، فەرهەنگی... ئەوساکەدا بکێشرێن، نەک بە [illegible] ێستا و، لە هەلومەرجی ئێستادا.

-١٠-

ستایشی عەزیز بەگی بابان

سالم قەصیدەیەکی درێژی تەرخان کردوە بۆ ستایشی عەزیز بەگی بابان. عەزیز بەگ کوڕی ئەورەحمان پاشا و، برای مەحمود پاشا و سلێمان پاشا و، مامی ئەحمەد پاشا و عەبدوللا پاشا بوە. کە تورک دەستی بە سەر سلێمانی دا گرتوە، عەزیز بەگ سەری بۆ دانەنەواندون. بەربەرەکانی کردون و، خەریکی ڕێکخستنی بەرگری بوە. سەرەتای قەصیدەکە بەمجۆرە دەس پێ ئەکا:

دەکا دنیایێ پڕ شۆڕش بە دایم فیتنەها پەیدا
بە نەیرەنگ و فسونێ هەردەم لە هەر موێ وەغا پەیدا

تا ئەڵێ:

پەناهم شەهسوارێکە گورزەرکا گەر بە ئەلبورزا!
دەکا نوکی سمی ئەسپی لە خارا توتیا پەیدا
بە حوجەت نێزە گەر لێ دا، سوپەر وەک کاغەزی قەندە
بە هەر ضەربێ لە گەڵ بازویی ئەو، حوکمی قەضا پەیدا

*

لە سەهمی حەملەیی ئەو، بۆ عەدو هەرجا حەزەر لازم

له دەس ئەو بۆ، کراسی ڕۆمیان شێوەی قەبا پەیدا
*
له دەریای مەعرەکەی تیغی ئەعەنگی گەر نمایان بێ
له ناو ئۆردوی تورکانا دەبێ شین و صەدا پەیدا

سالم، سەرەتای ستایشەکەی وەکو لە سەرەوە نوسراوە، بە «موبالەغە» دەس پێ ئەکا و، له سەرانسەری قەصیدەکە دا ئەوەندە بە ئازایەتی و لێوەشاوەیی و سوارچاکیی عەزیز بەگ دا هەڵ ئەدا ئەگاتە ڕادەی هەڵنانێکی بێ ئام. بەڵام بێگومان ئەم هەڵوێستەی سالم، هەڵوێستێکی سیاسی بوە و، جێگای ڕێز لێ نانە. سالم بە تەمای هیچ پاداشێکی ماددی نەبوە لە عەزیز بەگ. عەزیز بەگ لەو کاتەدا نەک هەر دەسەڵاتدار نەبوە، بەڵکو شۆڕشگێڕێکی یاخی بوە لە دەسەڵاتی زاڵی تورک و، دوایی‌تر لە هی ئێرانیش. سالم باسی عەزیز بەگ ئەکا وەکو قارەمانی نەتەوەیی کورد له بەرامبەر تورکی داگیرکەر دا. لەو ڕۆژەدا ئازایەتییەکی بێ وێنە بوە کەسێ زات بکا، بە چەک یا بە قەڵەم، بچێ بە گژ دەزگای حوکمڕانی عوسمانی دا. ئەمە لە دولاوە غەزەبی بە سەر ئەو کەسەدا باراندوە: یەکەمیان، غەزەبی دەسەڵاتی داگیرکەر، کە ئەبو بە هۆی گیران و دەربەدەری و بێ بەشی لە هەمو ئیمتیازەکانی نزیکایەتی لە حوکم. دوەمیان، غەزەبی دژایەتی «خەلیفەی موسوڵمانان»، کە لەو سەردەمەدا لە بەر چاوی زۆر کەس، بە تایبەتی پێشەوایانی دینیی، «ئیطاعەت»ی «واجیب» و «فەرض» بوە.

دوای دورخستنەوەی میرەکانی بابان «بۆشایی سەرکردایەتی» دروست بوە. سالم لە شیعرەکەی دا بە ئاشکرا باسی ئەمە ئەکا و، لە خوا ئەپاڕێتەوە عەزیز بەگ ڕزگار بکا یا بیگێڕێتەوە بۆ ئەوەی سەرکردایەتی موڵکی بابان بگرێتە دەس و، له دەس تورک دەری بهێنێ و، ڕەواجی بۆ پەیدا بکا.

عەزیزم وا لە ناو چاها خوداوەندا ئەجاتی دەی
لە چیهرەی ئەو بکا پەعقوبی دڵ ڕەمزی صەفا پەیدا
خودایا موڵکی بابان بێ ڕەواج و قەڵبە، سا لوطفێ!
بە ئیکسیری وجودی ئەو بکا، وەک مسک، بەها پەیدا.

-١١-

شەڕی سوارەی بەبان و ئۆردوی ڕۆم

سالی ١٢٦٣ / ١٨٤٧ ڕێککەوتنی دوەمی ئەرزڕۆم لە نێوان دەوڵەتی ئێران و تورکیای عوسمانی دا بە چاودێری دەوڵەتە گەورەکانی: بەریتانیا و ڕوسیا، ئیمزا کرا و هەردو دەوڵەت پەسندیان کرد. ئەمەش بناغەی سیاسەتی هاوبەشی هەردو دەوڵەتی بەرامبەر مەسەلەی کورد و میرایەتیە کوردیەکان داڕشت. پاشاکانی بابان ئیتر بواری موناوەرە و، ئەمبەر و ئەوبەریان نەما.

سالی ١٢٦٤ / ١٨٤٨ نەجیب پاشای والی ی بەغدا، ئەحمەد پاشای بابانی بە یەکجاری لێ خست و، عەبدوڵڵا پاشای برای لە جێگای ئەو دانا بە قایقامی سلێمانی.

دوای نەجیب پاشا، عەبدی پاشا بو بە والی ی عێراق. محەمەد بەگی برای عەبدوڵڵا پاشا، بەو هیوایەی ئەو لە جێگای عەبدوڵڵای برای بکەن بە قایقام، هەڵات بۆ بەغدا. لە بەغدا گلیان دایەوە.

سالی ١٢٦٦ / ١٨٤٩ نامیق پاشای والی ی بەغدا، عەبدوڵڵا پاشای بانگ کرد بۆ بەغدا، لەوێ گلی دایەوە. ئیسماعیل پاشای دانا بە قایقامی سلێمانی و، هێزێکی ٢ هەزار کەسی لە گەڵ نارد. نامیق پاشا لە پێش دا محەمەد بەگ و، دوای ئەو بە چەند ڕۆژێ عەبدوڵڵا پاشای بە گیراوی ڕەوانەی ئەستەموڵ کرد. ئەرکی ئیسماعیل پاشا لە سلێمانی دا ئەوە بو: شوێنەواری دەسەڵاتی بابان نەهێڵێ و، دەسەڵاتی ناوەندیی تورکی تێ دا دابمەزرێنێ.

ئیسماعیل پاشا یەکەمین حاکمی بێگانە بو لە سلێمانی.

عەزیز بەگی ئەوڕەحمان پاشا سەری دانەنواند و، کەوتە خۆ ئامادە کردن بۆ بەرهەڵستی و، دەرکردنی ئۆردوی تورک. حسێن بەگی برای و، محەمەدئەمین بەگی کوڕی عوسمان بەگی برازای و، هەندێ لە بەگزادەکانی تری بابان و، هەندێ لە سوارەی هەمەوەند و هۆزەکانی تر بون بە هاودەنگی.

عەزیز بەگ و سوارەکانی هەمو ڕۆژێ لە دەوروبەری سلێمانی دا پەلاماری سەربازەکانی تورکیان ئەدا. هێزەکانی تورکیان شپرزە کرد بو. ئیسماعیل پاشا تەنگاو بو. موشیر نامیق پاشا هێزی زیاد و هەندێ تۆپی نارد بۆ بەهێزکردنی ئۆردوەکەی سلێمانی. بەڵام عەزیز بەگ بەردەوام بو لە سەر شاڵاوەکانی.

عەزیزبەگ بە نیازی گرتنەوەی سلێمانی خۆی ساز دا. لەمەش دا محەمەدئەمین بەگ و، کوڕەکانی سلێمان پاشا: قادر بەگ و حەسەن بەگ و، چەند کەسێکی کە لە بەگزادەکانی بابان هاودەنگ و هاوکاری بون. پێ ئەچێ هەندێ لە بابانەکان لە ناو هێزی «نیظام» دا بوبن و بۆ «فێڵ» بەڵێنی هاوکاریان پێ دابێ، بەڵام لە کاتی شەڕەکەدا بەڵێنەکەیان بە جێ نەهێنا بێ.

هێزی عەزیز بەگی بابان بە کۆمەڵ هێرشیان بۆ ناو سلێمانی کرد.

ئیسماعیل پاشای تورک بەربەرچی دانەوە. بە توندی تۆپبارانی کردن و، سەربازەکانی تورک ناو کۆڵانەکانیان لێ گرتن. شەڕێکی قورس قەوما. سوارەی بابان لە ئاگری تۆپ و تفەنگی تورک زەرەرێکی زۆریان پێ گەیشت و، شپرزە و پەرێشان بون. ژمارەیەکی زۆر کوژران. محەمەد ئەمین بەگ بە گوللە بریندار بو. بە زەحمەتێکی زۆر لە شار دەرباز بو. خۆی گەیاندە ئاواییەکی دوری شار بەڵام چونکە برینەکەی کاریگەر بو پاش ٣ ڕۆژ مرد.

ژمارەیەکی زۆریش گیران. براکانی ئەحمەد پاشا: قادر بەگ و حەسەن بەگ

و، سلێمان بەگی هەڵەبجەیی بە دیل گیران و، بە گیراوی ڕەوانەی ئەستەموڵ کران.
پیرەمێرد، لە کورتە باسێکی ئەم شەڕەدا، وەکو شەڕەکەی خستۆتە مانگی ناوجەژنانی ۱۲۶۶ / ۱۸۵۰ ەوە، ماوەی گەمارۆدانی لەشکری تورک و، باسی فێڵەکەیشی کردوە. ئەڵێ: «عەزیز بەگی مامی ئەحمەد پاشا عوسیانی کرد و، پەنجا یەک ڕۆژ دەورەی سلێمانی بەست. ئاخری بە فێڵ و، بە ناوی عەسکەری ئەحمەد پاشا و دەستە و دائیرەی مورتەددەکانەوە - واتە بە ناوی نیزامییەکانی ئەحمەد پاشاوە - کاغەزیان بۆ نوسی: وەرە ئێمە تەسلیم ئەبینا ئەویش بە دڵپاکی و بێ باکیی هاتە سەر قشڵە و تۆپخانە، لە پڕ دەستڕێژی تۆپ و تفەنگیان لێ کردن. زۆریان لێ کوشتن. هەمزەی مەسرەفی باپیرم لەو شەڕەدا پانزە برازا و کەسوکاری کوژرا. خۆیشی بە بریندارى گیرا. لە چوخمەکەی حەساری ماڵی کاک ئەحمەدی شێخ حەپس بون. شەو پەنجەرەی شکان و ڕایان کرد.»
ئیسماعیل پاشای قایمقامی سلێمانی و ئەفسەرە داگیرکەرەکانی لەشکری تورک، لە ۲۹ ی ڕەجەبی ۱۲۶۶ / ۱۲ی حوزەیرانی ۱۸۵۰ دا، بۆ «پاکانە کردن و ئافەرین» ی محەممەد بەگی کوڕی خالید بەگ و کوڕەکانی: عەبدوڵڵا، عەبدوڕەحمان و، حسێن، کە ماوەی چل ڕۆژ، بە ۳۰۰ سوارەوە لە سەنگەری تورک دا دژی عەزیز بەگ جەنگیون، شەهادەتنامەیەکیان نوسیوە. هەر ئەمانەش فێڵیان لێ کردوە. لە بەر نرخی مێژویی ئەم بەڵگەنامەیە لێرەدا دەقاودەق وەکو خۆی ئەینوسمەوە:
لە بەگزادە و خانەدانە تەدرگرانەکانی سلمانیی: محەممەد بەگی کوڕی خالید بەگ، کە دڵسۆز و گیانبەخشی سەڵتەنەتی سامدارتانە و گەیشتۆتە تەمەنی تەواو و، لە لایەن هەموانەوە و، بە تایبەتی لە ناو عەشیرەتەکەی دا پەسەند کراوە و، ڕاستگۆیی و خزمەتگوزاری شایستەی پەسەندی شاهانەتان بوە، لە گەڵ گەیشتنی عیزەت مەئاب ئیسماعیل پاشای دانراو بە قایمقامی سلێمانی، میری ناوبراو لە ناوچەی قزڵجەدا لە کاتی یاخی بونی بەگزادە و نۆکەرەکان دا، چالاکانە کاری کرد بۆ ڕاکێشانیان و پیاوی تایبەتی ناردە سەریان و، بە هەمو جۆرە ئامۆژگاریی و دڵدانەوەیەک لە گەڵیان خەریک بو.
بە بۆنەی ئەو کارە چاک و ڕاستانەی خۆیەوە کە بە کاری برد و یاخییەکان و موخالیفەکان لێیان نەبیست و گوێڕایەڵی نەبون، هەروەها لەو ساتەی کە ڕێگاوبانی هاتوچۆنیش بەسترا بو، ئەو لە ناوچەی قزڵجەوە پتر لە ۲۰۰ سوار و پیادەی خۆی هێنا بۆ سلێمانی و لە لایەن پاشای ناوبراو ڕێنمایی کرا و دامەزرا و، خۆی و ماڵ و کەسوکار و، ڕۆڵە گیانبەخشەکانی شەو و ڕۆژ لە قشڵەدا پێشخزمەتی پاشای ناوبراو بون و، تا بە سەر چونی ترسی یاخییەکان، ماوەی ٤٠ ڕۆژ نەگەڕایەوە ناو خێزانەکەی.
لە ڕۆژانی شەڕیش دا، لە لایەکەوە خۆی و کوڕەکانی: عەبدوڵڵا بەگ و

عەبدورەحمان و حسێن بەگ، هاوکاری ئەو سوارە و پیادانەی ژێر فەرمانی بون و، خەریکی بەرهەڵستی کاری ترساکی ناڵەبارەکان بون، کە بە غیرەت و دڵسۆزییەوە، خۆیان لە ڕویان دا توند ڕاگرت. لە لایەکی ترەوە، ئێمە لە دڵپاکیی و ڕاستگۆیی و بە جێهێنانی ئەرکیان دڵنیا بوین.

لە کۆتایی دا، لە بارەی غیرەت و دڵسۆزیی بێنراوی میری ناوبراو و کوڕ و بەگەکانی کە باس و تاریفیان تەواو نابێ و بەراوردی وێنەی بەگزادەکانی تر ناکرێن، لە هەمو ڕویەکەوە شایستەی لێبوردن و مەرحەمەتی گەورەیی پایەبەرزتانە.

لە بەر ئەمانە، ئێمە ئەم شەهادەتنامەیەمان بۆ بارەگای بەرزتان نوسی و پێشکەشمان کرد. فەرمان فەرمانی حەزرەتتانە. لە ۲۹ی ڕەجەبی ساڵی ١٢٦٦ دا

بەندە میرئالای پیادە حەسەن
بەندە میرئالای ئەندامی ئەنجومەن ئیسماعیل راتب
بەندە میر لیوا و قایقامی سلێمانی ئیسماعیل
بەندە بێکباشی پیادە تاهیر
بەندە بێکباشی سواری محەممەد شەفیق
بەندە کاتب لیوای سواری سەعید
بەندە قۆلئاغاسی پیادە حسێن
بەندە قۆلئاغاسی سوارە عومەر
بەندە یوزباشی پیادە حسێن
بەندە مولازمی پیادە محەممەد

*

ئەمە دوایین شەڕی بابان بو لە گەڵ دەوڵەتی عوسمانی.

عەزیزبەگ لە گەڵ ژمارەیەکی کەم دەرباز بو. ماوەیەک وێڵ و سەرگەردان لە ناوچەکانی سنوری ڕۆم و عەجەم دا سوڕایەوە. حکومەتی عوسمانی داوای لە ئێران کرد، حاکمی کرماشان، عەزیز بەگ دەربکا. عەزیز بەگ لە هیچ لایەکەوە هیوای نەما بو. سەرەنجام بە تەنیا ڕێگای ئەستەمولی گرت و خۆی بە دەستەوە دا. لە جێگایەکی دور لە کوردستان دەس بەسەر دایان ناو موچەیەکی مانگانەیان بۆ بڕییەوە.

میرەکانی بابان لە کوردستان دورخرانەوە، ئەگەرچی زۆریان پلەو پایەی دەوڵەتییان پێ بەخشین، بەڵام هەتا مردن نەیان هێشت جارێکی کە پێ بنێنەوە سەر خاکی کوردستان. (۹)

ساڵە ئەم شەڕەی بە هەڵبەستێکی درێژ هۆنیوەتەوە. دیەنی شەڕەکە وەکو شەڕێکی نەتەوەیی دژی دەسەڵاتی داگیرکەر و، عەزیزبەگ وەکو قارەمانێکی

نەتەوەیی شەڕی بەرەنگاری بێگانە باس ئەکا.

١ لێم گەڕێن با گۆشەگیر بم، دەستەونەژنۆ، کەف زەنان
کێژەڵۆکەی بای نەدامەت تاری کرد صەفحەی جیهان

٢ شارەزوور بەحر و، سلێمانی لەسەر ئەو کەمیە ڕەنگ
بۆ شکستی وەک نەهەنگ پڕ فیتنەیی ئاخرزەمان

٣ کێ دوعای کردبێ بە سۆز ئەمساڵ لە کشتی شەهرەزوور
دابپارێنێ لە تەنخوای تەرزە، ڕۆمی ئاسمان؟

٤ ڕاستە گەردون چابوکە بۆ ڕەنگی بەد ڕێتن، وەلێ
نارژێنێ ڕەنگی بەم ڕەنگە بە موددەی صەد قیران

٥ بەزمی صەیدی ئێمە صەیاددی فەلەک کارێکی کرد
ڕەنگە باڵای تیرقەددان بێتە تەرکیبی کەمان

٦ ضیعفی طالیع جاذیبە وەک کەهرەبا بۆ خوێن و دەم
سەیری چیهرەی بەختی من کەن بو بە ڕەنگی زەعفەران

٧ ئەوبەهاری من خەزانە و فێنکیی صوبحم تەموز
پرتەوی ماهە غەم و چاکی دەرونم وەک کەتان

٨ ئاگری ئەگبەت لە خەرمەنهای طالیع کەوتوە
شەمعی دەوڵەت هەر طەرەف دەگرا هەمو خامۆش کران

٩ حەلقەدەبن یاران بەلا ئاشوفتەبەخت و تیرەڕۆژ
ڕۆژگار دنیای لە ئێمە کردە گێسوی دولبەران

١٠ هەوری بەدبەختی کە هاتە ڕوی فەلەک وەک ڕەنگی قیر
کەوکەبەی ماهی موڕادی ئەهلی باباب بو نیهان

١١ صاعیقە و بەرقی نەدامەت ظولمەتی دا شەرق و غەرب
بەردەبارانە بە مەخصوصی لەسەر مولکی بەبان

١٢ چاوی عیبرەت هەڵبڕە ئەی دڵ لە وەضعی دەهری دون
سەیرکە سا تورکی فەلەک چی کرد بە زومرەی کوردزوبان

١٣ چارەسەرکەن ئەهلی دەروێش نانی مونعیمتان بڕا
لولە بو سفرە و نوالە، ون کراوە ظەرف و خوان

١٤ ئەهلی سادات و مەلا و حاجی بەلا شێن کەن بە سۆز
دەفتەری ئەهلی وەظایف دیم عەرەمەن حەک کران

١٥ عەرصەیی مەیدانی چەرخە ئێستە جەولانگاهی بوم
بو بە لانەی زاغی بەدخو ئاشیانەی باڵەبان

١٦ دڵ لە میحنەت کەیلە تابی سەیری ئاوشارم نیە

عەینی چاوم خوێنی تێ زاوە لە داغی مەردومان
١٧ بێ زەبان، کوکوزەنان، هەر خانەدان، تێ دەفکرم
عەنکەبوت خواجانشیـەو جوغدن دیدەبان
١٨ حاکمە ڕۆمی لەسەر تەختی سولەیمانی دریغ
کەوتە دەستی دێوی دوێ موهری سولەیمان نەلنەمان
١٩ مەجلیـسێ وابێ موشەخخەص دودی کوگرد عودە بۆی
دەروێش ئاغا بو، لە جێ ی مستێ هەمو شەو نەغمەخوان
٢٠ عەزل و نەصبی کرد بە تەدبیری کەیا مەنصوری ڕۆم
قاوەچی ئەولای قاپی بێت و، سوران پالەوان
٢١ کێ دەکا تەقسیمی مەنصەب وا موقابیل شەئنی شەخص
بۆ عەزیز سەروازی کەوم و حاجی قادر ناشەوان
٢٢ ئالوگۆڕی مەنصەبی دو شەخصی عالیجاه کرا
مەحمودئاغای زل حەکیم باشی، حەمامچی باپەجان
٢٣ کۆڵ بە دزش، با خەرقە پۆش بێ، تاج و کەشکۆڵ هەلگرن
ڕو بکەنە ئەملاکی (. . .) بچنە شاری خامۆشان
٢٤ ئەسکەمل بێنێ قەراریان دەن لە جێ ی ئاغالەران
مەجلیسی شورا ئەمێستە خاصە بۆ ئەصنافەکان
٢٥ وا کەریم ئاغای ئەنێ تەدبیری هەستەی جاف دەکا
حالە هۆمەر داروغەی شارە و مودیری حاجی ئەحان
٢٦ کەس ئەچێتە پێشەوە حاجی غەنی تەدبیریە
مەئموری ئەهتی نفوسە و شاغیلی باجی دوکان
٢٧ حاجی میرزا کەوتە ناو کار و ئەرازوی شاردەوە
مەصرەف ئاسا حاسیبە بۆ خاصەجاتی مالوان
٢٨ میری خولمار و دەلێن ئەمساڵ مەطەنە صالحە
باز بە جەبباریان سپارد باقڵ نوموری دۆمەکان
٢٩ ئاغەطاها مەشورەنجویە لە گەڵ سەرکاتبی
وادەزانم وەرگرێ حوکمی چیاسەوز و شوان
٣٠ بۆ کەرانی دەوری شار ئەمشەو مەلا یونس دەچێ
مشتەکەی گوزز و، کەمەندی کشتەک و، دەرزی سیلان
٣١ حامید و، وەستا حسێنی کۆڵ لە شارا گەزمەچێن
هەردو بۆ خوێن ڕێتنی دز کویەکو توشنەن بەحان
٣٢ شێری قەیچی، تیری دەرزی، زەرگی نیوکەز، زەرعی ڕم

ئەخ کەمەند، ئەسپەر وتو، جەوشەن پەتی، بەن ئەردەوان
٣٣ غەلبەغەلبی هەی بکوژ هەلسا لەدەشتی چوارباغ
قادری دەللاکە هەرشەو تا سەحەرگەهـ پاسەبان
٣٤ سەتلی سەرج و، سینیی تەپل و، ئەسبی قاپقاپی حەمام
لزنگی جەوشەن، شیری کزلک، تزیزی گازی ددان
٣٥ وا موسەللەح بون بە ئەسباب، پەلی ئەجاڕی شار
بۆ کەمینگاهی گوزەر وەک شیری بەندی بەردران
٣٦ ناخج و تیر و کەمان و زەرگ و دەشنە و دەهرە بو
ئەسکەنە و تیشە و مشار و لیسک و مەنگەنە و.کەوان
٣٧ چاکی کرد میرزا سلیمان پاسی دەککەی زیندرو
سەنگەری دەستگایە بۆ شەڕ، شەو هەتا وەختی بەیان
٣٨ مشتەیی نایە هەمانە و دەیوەشیننی میثلی گورز
کازنی تیژی ئەخەج، زوبین درەفش، ئەسپەر هەسان
٣٩ مونیسی خاص و ئەدەب ئاموز پاشایە بزە
بۆ ئەدیبی چون دزەش بینن لە تیمار و کچان
٤٠ باشخەیاطی خەرقەیی کەهیا ئەلەی کزپاندرو
ئەحمەد ئاغای دەرزیباشی بو بە قاطرچی خەران
٤١ هەی پەنا بە خودا لە دەس نیثلی ئەوارەی دەوری شار
کافرۆشی و جنگنی و چوچانی و جافی تەلان
٤٢ عەزمی هەر کارێ بکا فەرضەن ئەگەر کاک ئەحمەدە
وای دەمالێ سێ کەڕەت تا دێتە کانی ئاسکان
٤٣ بۆ ئەجیبانی ولایەت بونە ئافەت ئانەجیب
جامەیی شەهری لە دەست صەحرانشین بەس، دادران
٤٤ بالەنی و ئەولا سوتەڵ هەردو شەریکی قیسمەتن
ئەهتی طوغرا بون بە حوکمی ماوەت و سەمتی قەشان
٤٥ لوطفی ڕزمی برتەوی ڕۆژە لە نیک و بەد دەدا
لەقلەق و نیریش دەچن بۆ ضابیطی ئەهری مران
٤٦ کەس ئەڵێ ڕزمی لە تەسخیری مەمالیک چابوکن
سستبی بەختی عەشیرەت بو بە چالاکیی ئەوان
٤٧ وەرنە ڕۆستەم وەک ئەمان کەی دێتە دەست بۆ چابوکی
وا بە جورئەت، وا بە غیرەت، وا یەل و صاحیب سینان
٤٨ وەختی حەملەی ڕۆژی مەیدان موددەعی وا پێ دەکەن

دێتە لەرزش بنی ڕیکاب و، سست دەبێ دەستی عەنان

٤٩ شێری بێشەی موڵکی بابان، مەردی مەیدان، ظاهیرە
گەر کەسێ بێنێتە خاطر دەستوبردی گەرمیان

٥٠ مەرگی تورکانی جەفاجو صەد قەدەم پێش گوللە کەوت
تا پەلە ئەنگوشتی نوسی، ئەو کەبشتە سەر نیشان

٥١ ئیحتیراعی تورک لە دڵ دا مەشقجوی شێوە شوغال
یەککە تازی کورد لە دونبالی وەکو شێری ژیان

٥٢ خۆ لە بیمی تیغی خان فەرسای مر ئەو ڕۆژە تورک
میثلی کەوباری هەڵتوپیو شەش جیهەت لێک هەڵوەشان

٥٣ هەر کە شوعلەی ماهیچەی تیغی بووە هەبو ظهور
وەک قولنگی شەو چرایێ تێکەڵاو بون ڕۆمیان

٥٤ گوللە تۆپ وەک تۆپی ئابش بو لە ئافار غیرەتی
طەبعی جۆیای بەزمی شلیلیک بو لە حق ی سینەکەمان

٥٥ بۆ غیماری مەعرەکە تیغی بە ڕوتی ناپەڕێ
بۆ جەلای جەوهەر لە خوێنی مورددعی وردەگری قان

٥٦ شۆری مەخفی ڕۆمیان زانیوتە بۆ ظاهیر دەبو
نوکی نەی دەیخوێنند لە دلیانا هەمو ڕازی نیهان

٥٧ نیسمی قابیض بو لە حق ی جەوهەر لە حەربە ڕەزمی ئەو
وەک چەپەر پۆستەی ئەجەل هات و بەتورکی دا نیشان

٥٨ وەختە بو تای پیرەهەن کفنی حەیات کەن بۆ مەمات
هەر لە ناکاوا نیظام دایان لە ڕیزی باڵەبان

٥٩ ناهی ئەم حاکمانە تەحقیقە ئەگەر نەگرن نیظام
قەومی نوحیش دەچنە جەننەت بێ شک و شوبهە و گومان

٦٠ صەرفی بەقدی ڕۆحی شیرین بو هەتا پەروەردە بون
بەچە گورگ ئاسا لە ئاخر کەوتنە گزی دودەمان

٦١ فەرقی فەخری میرنالا کەیبە بەهرام و ئەسەد
کەوتە قەعری چاهی غەم لەو حالە میری بازیان

٦٢ باز وەکو بازی تەوار دەورێکی کرد و هاتەوە
دەوری کەهیا و شاری دا دیسان بە ڕارای نۆکەران

٦٣ ناغەلەر وەک گوڵجکی گا هەڕیەکێ فیکرێ لە دڵ
خۆ نیظامیش میثلی سوسن جوملە خودڕو و دوزبان

٦٤ هاتە ژێر پاساری تەنک لەشکر ڕیکاب ئەندەر ڕیکاب

کەوتنە سەرکزۆلان و بێ ڕێگە عەنان ئەندەر عەنان

٦٥ بو بە جێ ی بەبر و غەضەنفەر کوچە کوچە و ناو سوقاق
سەرمەحەللە ڕەنگی بێشەی گرت لە نیزەی جان سنان

٦٦ ڕەنگی صەحرای مەحشەری بو شیوەکەی لای پیرمەسور
گرمەگرمی تۆپی ڕزمی، هەرهەرەی سوارەی بەیان

٦٧ یەکی تەقدیر بو بە سەقا ڕاویەی طولمی بە دۆش
ناوی ئەلماسی بە تیری ڕیتە حەلقی تەڕدلان

٦٨ نارەقێ، نابێ، نەبو شەیرەز شەرەنگ مینایی تیغ
بێخودی نەشئەی خەمزشی تا حەشر بو بۆ یەلان

٦٩ بو بە جاڕوبی مەحەللە هەر طەرەف پەنجەی پەڕو
پێکراو بێ پێ لە مەیدان، پەهلەوان وەک پالەوان

٧٠ سەن سەنی سوارە نیظام و، گێل ئولانی تورک ئوجاغ،
بکرەبکرەی کورد زەبان و، ناخ ناخی تورکمان

٧١ قەهرناک و سەربوڕدەنە، ئاتەش ئەفشان، حەملەوەر
جەنگجو بون، یەک بە یەک، هەر سو وەکو بەبری بەیان

٧٢ هەی خودا ڕۆژ لەو دەمە چی کرد غەوای تۆپ و تفەنگ
سەرزەمین تاریک و، دنیا تۆز و، کەڕ گوێ ی ئاسمان

٧٣ ماهی طالیع ڕێ ی مەحاق و ڕۆژی نەکبەت جیلوەگەر
خەرمەنی شادی لەبەر با، بەرقی غەم ئانەش فشان

٧٤ لاغیریی طالیع شکاندی حەسرەتا بازوی قەوی
ئەحتەری بورجی موظەففەر خۆی لە ئیمە کرد نیهان

٧٥ گەرچی پێشاپێش بە هەیبەت چون و ئازا کەوتنە مل
حەسرەتا باز هەم نەیان زانی نیظام وا بێ حەیان

٧٦ سێ بلوک لای پشتی گرت و، سونگی دەوران هاتنە پێش،
فیرقەبێ لای پیرمەسور و نیوی کزلانی نەحان

٧٧ پێشی دەمیان نزغلەمەی تۆپ، پشتی سەر ئەو ئاگرە،
کەییە چەرخی هەفتەمین، لەو حینەدا، ئاه و فوغان

٧٨ غەیری تیغی تەڕ گەروی لەب تونشەکان ئاوی نەدی
کوشتەکانی کوردزەبان دەتوت شەهیدی کەربەلان

٧٩ گوێ ی فەلەک کەڕ بو لەبەر ئالەو ئەفیری ئەهلی شار
لامەکانی گرت صەدای ئالە و فوغان و ئەلئەمان

٨٠ موددەعی کوێر بێ! نیظام ئیفلیج! مەکان ژێروزەبەر!

میری سوورداش و، ئەمیەی پیاوی، هەردو ئەنگوان
٨١ گەر عەشرەت گریە کەن هەریەک هەتا دەمرن کەمە
کوشتنی ئەو، پای موخالیف بو لە شەمعی دوودەمان
٨٢ ڕۆژی قەتل ئەمڕۆیە ئەحەق «وا حوسەین» ی پێ دەوێ
بۆ ئەدایی تەعزیە سەراسەر نیلگونە ئاسمان
٨٣ یادگاری حاکمان و، جانشینی سیلسیلە
نامورادو نەورەس و، مەقصەد نەدیوو نەوجەوان
٨٤ سا فەلەک کەیخوسرەویی خوێنی سیاوەش گوم مەکە
ڕۆستەمی ثانی عەزیزە و، مودەعی تورانییان
٨٥ قادری قودرەتتوما تۆ قودرەتی خۆت کردە کار
قادری ئیمەت موسەلسیل خستە بەندی ڕۆمیان
٨٦ وەرنە قادر تۆ دەزانی قەط کەسێ قادر نەبو،
را بە مەقهوری، یکا قادر ئەسیری ڕۆمیان
٨٧ کوللە وەک ئەررە دەباری ئەهلی لەشکر کەوتە پاڵ
پای ڕیکابیان قورص لەنگەر بو، سوبوگ دەستی عەنان
٨٨ هاتنە ناو کوژیلکەوە، چەندێک سەلامەت چونە دەر،
بەعضێ کوژران، حوملە گیران و، چەندێ ڕوت کران
٨٩ ئەم لەغەم دا هاتە جۆش، ئەو سێر و، ئەمیان بو غەنی
سەگ لە لاک، عەسکەر لە ماڵ و، دڵ لە تیغی قاتلان
٩٠ دەربەڕین باز مەیلی ئیقدامیان ئەبو لەو بیدعەتە
حەسرەتا یەک دڵ نەگەینە شێوەکەی کردی کوڵان
٩١ گەر مەحەللی گریە بو ئەو وەختە من زۆر پێ کەنیم
پورە ماتان ئەحمەد ئاغای بردە شکڵی دژمەکان
٩٢ گەرچی میصرە شارەزوور ئەمما خەرابە بێ عەزیز
ڕو دەدا لەم خەلقە ئاخر حالەتی کەنعانییان
٩٣ شێری بێشەی مولکی بابان بو عەزیز، ئەمما دریغ،
وەک گرتی ی داموسکی، بێ ئەو، لەرمەکەی زۆ هەلوەشان
٩٤ دیدە نابینایە وەک یەعقوب لە هیجرانی عەزیز
تۆی خودا صاحیب مەکان و تۆی خودایا لامەکان
٩٥ کەوکەبەی بەختی عەزیزم وا لە چاها بێتە دەر
شەعشەعەی ئەمری مونەووەر کا زەمین و ئاسمان
٩٦ چنگلی شەهبازی بازی بازیانیی باز نەدی

قش هەلات کەهیا لەسەر بەیضەی طەمەع وەک ماکیان
٩٧ بۆ مەداری نانی عوشرەت، قەط مەدارێکی نەبو
ناشەکەی طەبعی بە ناوی کەیدی ڕۆمی هاتە دان
٩٨ بەختی سوتێ، سا لە ڕێ ی حەق، «حەق» حەقی لێ وەرگرێ
بەدنەمەک گیرێ نمەک بێ، وەک نەوایی دا بەمان(١٠)

ئەم قەصیدەیە چەند بابەتێکی گرنگی تێ دا کۆکراوەتەوە. من لە لایەنی ئەدەبیی نادوێم. ئەوەی لێرەدا من مەبەستمە لایەنی مێژوویی و، ناوەرۆکی سیاسی و کۆمەڵایەتی هۆنراوەکەیە. لێرەدا چەند گۆشەیەکی ڕون ئەکەمەوە:

١. گلەیی لە ڕۆژگار

سالم سەرەتای قەصیدەکەی بە سکاڵا دەس پێ ئەکا. چەند جارێ وشەی: فەلەک، گەردون، ڕۆژگار، ئاسمان، دەهری دون.. دوبارە ئەکاتەوە. ئەوەی بە سەر کورد هاتوە ئەیبەستێتەوە بە بڕیاری فەلەکەوە. پێ ئەچێ سالم باوەڕی بە «قەدەر» هەبوبێ.

٢. تەشکیلاتی داوودەزگای حکومەتی

دوای ئەمەنی دەسەلاتی بابان و، هاتنی دەسەلاتی تورک، وەکو بەشێ لە سیاسەتی چەسپاندنی دەسەلاتی ناوەندیی تورک کاربەدەستانی داوودەزگای بابانیان لابردوە و، هی تازەیان لە جێ داناون. هەرچەندە هەندێ لە مانە کورد بون، سالم دژی ڕاوەستاوە. بە گاڵتە پێ کردنەوە باسیان ئەکا. چونکە فەرمانبەری تورک و هاوکاری ئەوان بون.

٣. شەڕی نابەرابەری کورد و تورک

سالم باسی ئەم شەڕە ئەکا وەکو شەڕێکی نەتەوایەتی کورد لە دژی دەسەلاتی تورکی داگیرکەر. بەڵام بە داخەوە باسی نابەرابەریی ئەم دو هێزە ئەکا لە چەک و ژمارەدا. شەڕی تەنبەتەنی ناوشار، لە ناو شارێکی بچوکی وەکو ئەوسای سلێمانی دا، لە نێوان تاقمێکی شۆڕشگێڕ و، هێزێکی گەورەی وەکو ئۆردوی عوسمانی دا. بێگومان هەر نابەرابەر ئەبێ. سالم بە شانازیەوە باسی ئازایەتی سوارەی بابان ئەکاو، بە ستایشەوە لە هەڵمەتی شێرانەیان ئەدوێ.

٤. ستایشی قارەمانەکانی شەڕەکە

ئەم شەڕە دۆڕاو بوە. پاداشتێکی ماددی پاڵی بە سالمەوە نەناوە بۆ دانانی قەصیدەیەکی وەها. ئەوەی پاڵی پێوە ناوە هەستی نەتەوایەتی و، خۆشەویستی قارەمانەکانی شەڕەکە بوە. ئەگینا ستایشی عەزیز بەگی یاخی لە دەسەلاتی تورک و، ستایشی میری سەرداش و پیاوەکەی کە هەردو لە شەڕەکەدا کوژراون و، ستایشی قادربەگ کە بە دیلی کەوتوتە دەس هێزی داگیرکەر ئەبێ چ قازانجێکی بە سالم گەیاند بێ جگە لە ڕق و سزای کاربەدەستانی عوسمانی

سالم زۆری بە ئازایەتی عەزیز بەگ دا هەڵداوە، بەڵام بێگومان، سالم ئەگەر لە عەزیز بەگ ئازاتر نەبوبێ، ئازایەتی ئەم لەو کەمتر نەبوە. پێوانەی ئازایەتی تەنیا شەڕ، تفەنگ نییە. ئازایەتی لە دەربڕینی هەڵوێستی سیاسی، فیکری، کۆمەڵایەتی دا وەکو ئازایەتی مەیدانی جەنگ یا بگرە زیادترە. پیاوێک لەو ڕۆژگارە تاریکەدا، کە زوڵم و زۆرداری تورک گەیشتبوە ئەوپەڕی، ستایشی قارەمانەکانی شۆڕش دژی دەسەڵاتداران بکاو، بە ئاشکرا هێرش بباتە سەر تورک و، بە ناو جنێو بەو کوردانە بدا کە هاوکاری داگیرکەریان کردوە. ئەمە سەرەڕای دوژمنایەتی کاربەدەستانی حکومەت، دوژمنایەتی لە گەڵ زۆر پیاوی دەسەڵاتدار و بنەماڵەی کاربەدەستی سلێمانی بۆ دروست کردوە.

٥. گاڵتە کردن بە «ئەصناف»

خاوەن پیشەو دوکانداری بازاڕ هەمیشە و، لە هەموو شوێنێ، ئاسایش و ئارامیسان ئەوێ. دیارە ناارامی سیاسی و، ململانێی ناجوامێرانەی نێوان میرەکانی بابان دانیشتوانی شاری سلێمانی و ناوچەکەی بە جۆرێکی وا زۆر بێزار و هەراسان کردوە، کە دەسەڵاتی تورک گەیشتوە سلێمانی دوکاندار و پیشەکارەکان و، هەندێ لە ئاغاکان... هاوکاریان لە گەڵ دەسەڵاتی تورک کردوە. بە تایبەتی بۆ پارێزگاری ئاسایشی شار لە دز و جەردە.

-١٢-

مژدەی گەڕانەوەی عەبدوڵڵا پاشا؛

هەوایەکی نەهاتە دڕا!

عەبدوڵڵا پاشا دوایین حاکمی بابان بوە لە سلێمانی. پێش ئەوەی بە یەکجاری لێی بخرێ و دوور بخرێتەوە بۆ ئەستەمبوڵ، ماوەیەک لە لایەن والی بەغداوە بە «قایمقام»ی سلێمانی دانراوە. لە سەر ئەمە زۆر کەس پلاری لە عەبدوڵڵا پاشا گرتوە و بە «مووچەخۆری تورک» لە قەڵەمیان داوە.

دەوڵەتی عوسمانی لاواز بوبو. دەوڵەتانی ئەورووپی تا ئەهات نفوزیان زیادی ئەکرد و، تەماعیان ئەکردە کەلاکەکەی. لە شەڕەکان دا ئەدۆڕا و، ڕێککەوتنی قورس و گرانبەهایان بە سەر دا ئەسەپاند.

بابی عالی لە شەڕدا لە گەڵ دەوڵەتانی ئەورووپی، بە ناوی «جیهاد»ەوە: هێزی عەشائیری ساز ئەدا و، ئەینارد بۆ بەشداری شەڕ. لە شەڕی قرم (کریمە) دا ڕووسیا باڵادەس بو. تورک باری گلا بو. بابی عالی ئەترسا ئێران ئەم هەلە بقۆزێتەوە بۆ پەلاماردانی تورکیا. عەبدوڵڵا پاشا ویستی کەڵک لەم هەلە وەربگرێ. بابی عالی ڕێگای پێ دا بگەڕێتەوە کوردستان «موجاهیدین»ی بابان کۆ بکاتەوە بۆ هاوبەشی لە شەڕی ڕووسیادا، یان وەکو هەندێ سەرچاوەی تر ئەڵێن: بۆ پاراستنی سنووری عوسمانی لە دەستدرێژی ئێران.

بێ ئەچێ عەبدوڵڵا پاشا هەواڵی گەڕانەوەی خۆی گەیاندبێتە کوردستان. سالم دیارە ئاگاداری گەڕانەوەی بوە، ئەو شیعرەی بەم بۆنەیەوە، هۆنیوەتەوە. عەبدوڵڵا پاشا گەیشتە بەغداد. والی ی بەغداد، ڕەشید پاشای گوێزلگلی (عەینەک لە چاو) ڕێگای نەدا بگەڕێتەوە کوردستان، لە بەغداد گلی دایەوە. لەمەش دا ڕەشید پاشا دو شتی کرد بو بە بیانو:

یەکەمیان، کێشەی گەڕانەوەی میرێکی بابان بۆ ناوچەکە وا ئەکەیەنێ دەسەڵاتی تورک لە بەڕێوەبردنی کاروباری ناوچەکەدا سەرکەوتو نەبوە، بۆیە کابرای کوردیان هێناوەتەوە.

دوەمیان، مەترسی ئەوەی، لەو کاتە ناسکەدا کە دەوڵەتی عوسمانی توشی کێشەیەکی گەورە بوە ئەوانەیە ڕێکادان بە گەڕانەوەی میرێکی کورد بۆ ناوچەکە، ببێتە هاندەری گەورەکانی کورد ئەم هەلە بە دەرفەت بزانن، لە دەوڵەت هەڵبگەڕێنەوە و شۆڕش بەرپا بکەن. (١١)

والی، عەبدوڵڵا پاشای ڕەوانەی ئەستەموڵ کردەوە. نەیهێشت بگەڕێتەوە سەر «موڵکی مەورۆثی بابان». هیوا گەورەکەی سالمیش نەهاتە دی. دیارە تا ئێستا ئاهەنگی دەربارەی ئەم پەندە کراوە، پلاری قورس و ترالحی سوکیان تێ گرتوە. ئەگینا کەسێکی کوردپەروەری وەکو سالم بەمجۆرە ستایشی نەئەکرد و، بە ئاواتێکی وا نەئەهات.

١ تیروەش دیمە گوزەشت و عەهدی نیسان هاتەوە
بولبولی بێدڵ لە دەوری گوڵ بە ئەفغان هاتەوە.
٢ سەختگیریی کرد ئەگەر سەرما وەکو ئەفراسیاب
بادی نەوروزی بە مسلی پوری دستان هاتەوە
٣ لەشکری گوڵ جوملە خەندانن دەڵێن سەرما شکا
تا سلێمانی صەبا بۆ دێوی زستان هاتەوە
٤ باخە پەژمووردەی حەزان و خوڕڕەمی ئەرقاتی حوت
ماهی نەوروزی بە عەکسی ماهی ئاهان هاتەوە
٥ بای شەماڵ هێنایە جونبش قامەتی سەروی سەهی
بۆ خیابانی چەمەن قومری بە ناڵان هاتەوە
٦ سارە دڵدادەی شکۆفەی شاخساری تەرفی باغ
بێخود و ڕەققاص و سەرمەست و غەزەلخوان هاتەوە
٧ بۆ شکۆفەی طیفل واری یەکشەبەی شاخی درەخت
ڕەحمەتی ئیزەد لە گەڵ هەر قەطرە باران هاتەوە
٨ ڕوبەڕوی طیفلی نەباتاتی چەمەن موشتاق وار

دایەی ئەبری بەهاری ئەشک ڕێزان هاتەوە
٩ دەنگی سەد ڕەنگی کولنگ و قاز و سۆنە و بۆرچین
سازوەش هەرسو لە کوێ سەبزە و شەتاوان هاتەوە
١٠ سەیری گولشەن کەن لە چیهرەی گوڵ شەوی نوردی بەهەشت
هەر طەرەف بۆ بەجلیسی بولبول چراغان هاتەوە
١١ سەبزە وەک مەخمەڵ لە هەرجا فەرشە بۆ صەحنی چەمەن
مەوسیمی عەیش و طەرەب بۆ مەی پەرستان هاتەوە
١٢ بۆ دەماغم عەهدی گوڵ ئەفسوردەگی سەردی ئەما
تا لە گولشەن دا بە سەرما بۆیی ڕەیحان هاتەوە
١٣ بێ ئ ڕەسم دوێ شەو لە کونجی مەحنەتا وا صبح سروش
وا چراغی دودمانی ئەهلی بابان هاتەوە
١٤ چیهرەیی مەقصەد هوەیدا بو لە هەرجا صوبح وار
مزدە ئەی یەعقوبی دڵ، یوسف بە کەنعان هاتەوە
١٥ ئاشکارا هەر طەرەف هودهود لە پەروازا دەڵێ:
ڕوبەڕوی مولکی سەبا تەختی سولەیمان هاتەوە
١٦ بەرق وەش بۆ مولکی مەوروثی لە قوسطەنطنیەوە
حاکمی مەنفی بە ئەمری صەدر و سولطان هاتەوە
١٧ ئاصەفی ثانی موروەخخەص بو بە ئەمری پادیشا
بۆ نیظامی مولکی بەینی ڕۆم و ئێران هاتەوە
١٨ من وتم: چۆن بو لە ئاخدنگز ئەجاتی؟ دڵ وتی:
شاه کەیخوسرەو بە جەیحونا بە ئیران هاتەوە
١٩ قبسەحیزە ڕاهی قوسطەنطنین بە میثلی هەفتخوان
ئەم بە هەر خوانێ وەکو ڕۆیین تەن ئاسان هاتەوە
٢٠ نۆکەرانی بێ ڕەمەق کرد خیسسەتی طەبعی مونیب
بۆ تەنی موردەی خەلاییق یەک بە یەک جان هاتەوە
٢١ شەهد و تەلخە لوطف و دەهری بۆ قەراری نیک و بەد
شاه نەحل ئاسا بە یادی نۆش و نێشان هاتەوە
٢٢ خۆش نوما شمشێری ئەو بو وەک هیلالی شامی عید
ماهی ئەو دەرکەوت و عیدی ڕۆژەداران هاتەوە
٢٣ بۆ قیصاصی موستەحەق و ئەهلی بەسطی موددەعی
شێری مەردی.گوردی پیل ئەدگەن لە مەیدان هاتەوە
٢٤ خۆشە ئەمجا بۆ تەڕەددود بازیان و شەهرەزور

عادیلی نادروەش بۆ جانی دوزدان هاتەوە
٢٥ بێن بە هەم با دەنگی گریەی موئەحید و حەندەی موریند
بۆ نەمانی کفر و ظولمەت بەدری ئیمان هاتەوە
٢٦ شەب نشینانی حەفەت با زەهرەناسا بێنە رەقص
وا لە بورجی دەولەتا خورشیدی ڕەخشان هاتەوە
٢٧ چونکە دیهقان نۆکەر و، بەگ چەرچیە و، ئاغا بەقاڵ.
بۆ نیظامی نۆکەر و بەقاڵ و دیهقان هاتەوە
٢٨ بچنە سەر صنعاتی ئەووەڵ کەفشدوز و پینەچی
حاکمی مەرکەزشوناسی ئەهلی دیوان هاتەوە
٢٩ دیم لە باباناا ڕەعییەت ظالم و نۆکەر فەقیر
مونعەکیس بو قەضییە وا بابی فەقیران هاتەوە
٣٠ شەق وەشێن ئامادە بن بۆ کاسبی شورانشین
پشتی لەشکر، صەدری مەجلیس، میری میران هاتەوە
٣١ گریە کا تا دەنگی دەردی با کەریم ئاغای ئەسێ
حاکمی مەعزول کردەی ئەو بە شادان هاتەوە
٣٢ تەپڵی بدرێنن، عەلەم ون کا، جەنابی کاک ئەمین
قابیلی بەیداخ و تەپڵ و لەشکر و سان هاتەوە
٣٣ خۆی بە پەت ئەمجا بناسێنن مودبری پەت لە مل
صاحیبی چەتر و لیوا و طەوق و فەرمان هاتەوە
٣٤ حرس حو کەهبای ماصی بو لە دەشتی شەهرەزور
بێ ئ بلێن. خۆی ڕاگرن، وا شێری غەڕڕان هاتەوە!
٣٥ چونکە شێوەی زاغی بو سەرکاری کەهیا موددەتێ
بۆ شکاری ئەو لە سەردا بازی تەڕلان هاتەوە
٣٦ سەنگەری عەهدی عەزیز بەگ کەلکی کەهیا ناگرێ
صاحیبی شمشێر و درع و خود و خەفتان هاتەوە
٣٧ ڕەنگە ئەمجا بێتە کاران سەرحەدی مولکی سنە
ڕم وەشێنی مەعرەکەی دەشتی مەریوان هاتەوە
٣٨ کەڕ و لەڕ با کەم بکا والی بە فەوجی چێشکەڕز
پشتبەندی لەشکری وەندات و جافان هاتەوە
٣٩ طایری دەولەت بیحەمدیللا بە ئەمری شەهرەزور
موستەعید و خورڕەم و یازان و تازان هاتەوە
٤٠ کەوتە ناو کەفنی کەرەم دوبارە خەرجی شەهرەزور

طالعی دەروێش و موفلیس بو، کە قانان هاتەوە
٤١ من بە شک دەموت ئەجالی کەی دەبێ پاشا لە ڕۆم؟
دڵ وتی: سالم یەقینت بێ بە قوربان هاتەوە
٤٢ ئەهلی دانش حاتەمی بەخشش بە ئەبجەد کەن حساب
با ئەڵێن: کانی کەرەم کەی بو بە بابان هاتەوە؟(١٢)

-١٣-

شیعرنامەکەی نالی و،
وەڵامنامەکەی سالم:

١ قوربانی تۆزی ڕێگەتم ئەی بادی خۆش مرورا
ئەی پەیکی شارەزا بە هەمو شاری شارەزورا
٢ ئەی لوطفەکەت خەبیی و هەواخواه و هەمدەمە!
وەی سروەکەت بەشارەتی سەرگوزشەیی حوضورا
٣ ئەی عەم میزاجی ئەشکی تەڕ و گەرمی عاشقان:
طۆفانی دیدە و شەرەری قەلبی وەک تەنورا
٤ گاهێ دەبی بە ڕەوح و دەکەی باوەشێنی دڵ
گاهێ دەبی بە دەم دەدەمێنی دەمی غورور
٥ مەحوی قەبولی عاطر شەمیمتە
گەردی شیمال و گێژی جەنوب و کزەی دەبور
٦ سوتا ڕەواقی خانەیی صەبرم، دڵ و دەرون
ئەیاوە عەبری گۆشەیی ذیکرێکی یا صەبور
٧ هەم هەم عەنانی ئاهم و، هەم هەم ڕیکابی ئەشک
ڕەحمێ بەم ئاه و ئەشکە بکە، هەستە بێ قصور
٨ وەک ئاهەکەم دەوان بە هەتا خاکی کویی یار
وەک ئەشکەکەم ڕەوان بە هەتا ئاوی شیوەسور
٩ بەو ئاوە خۆت بشۆ لە کودوراتی سەرزەمین
شاد بێ بە وەصلی یەکدی: کە تۆزی طاهیر، ئەو طەهور
١٠ ئەمجا مەوەستە تا دەگەیە عەینی سەرچنار
ئاوێکە پڕ لە نار و چنار و گوڵ و چنور
١١ چەشمێکە مبتلی حوز کە لە صەد جێ، بە ڕۆشنی
فەورانی، نوری صافە لە سەر بەردی وەک بلور

١٢ یا عەکسی ئاسمانە لە ئاوێنەدا کەوا
ئەستێرەکانی ڕاهکشێن وەک شەهابی نور
١٣ یا چەشمەساری خاطری پڕ فەیضی عاریفە
یەنبوعی نورە دادەڕژێنێ لە کێوی طور
١٤ دەم وت دوچاوی خوزمە ئەگەر بەکرەحزیی ئەشک
ئەبوایە تیژ و بێ ئەمەر و گەرم و سوێر و سور
١٥ داخڵ ئەبی بە عەنبەری سارایی خاک و خوڵ
هەتا ئەکەی بە خاکی سوڵەیمانی یا عوبور
١٦ یەعنی ڕیاضی ڕەوضە کە تێدا بە چەن دەمێ
موشکین ئەبێ بە کاکوڵی غیلمان و زوڵفی حور
١٧ خاکی میزاجی عەنبەر و، داری ڕەواجی عود،
بەردی خەراجی گەوهەر و، جۆباری عەینی نور
١٨ شامی هەمو نەهار و، فوصولی هەمو بەهار،
تۆزی هەمو عەبیر و، بوخاری هەمو بوخور،
١٩ شارێکە عەدل و کەرەمە، لە جێگێکە خۆش و نەرم،
بۆ دەفعی چارەزارە دەڵێی شاری شارەزور
٢٠ ئەهلێکی وای هەیە کە هەمو ئەهلی دانشن
هەم ناظیمی عوقودن و، هەم ناظیری ئومور
٢١ سەیرێ بکە لە بەرد و لە داری مەحەللەکان
دەورێ بدە بە پرسش و تەفتیش و خواروژور
٢٢ داخۆ دەرونی شەق ئەبوە پردی سەرشەقام؟
پیر و فوتادە تەن ئەبوە داری پیرمەسور؟
٢٣ ئێستەش بە بەرگ و بارە عەلەم دارە شێخ هەباس،
یا بێ نەواوو بەرگە کەڕاوە بە شەخسی عور؟
٢٤ ئایا بە جەمع و دائیرەیە دەوری کانی با،
یاخو بوە بە تەفریقەیی شۆڕش و نشور؟
٢٥ سەیران ئەظەری گونبەدی کەیوانە سەبز و صاف،
یاخو بوە بە دائیرەیی ئەنجومی قوبور؟
٢٦ ئێستەش مەکانی ئاسکەیە کانیی ئاسکان،
یاخو بوە بە مەلعەبەیی گورگ و لورەلور؟
٢٧ ئێستەش سوروشکی عیشقی هەیە شێوی ئاودار،
یاخو بوە بە صوفیی وشکی لە حەق بە دور؟

٢٨ داخۆ دەرونی صافە، گورەی ماوە تائجەرۆ،
یاخو ئەسیری خاکە بە لێڵی دەکا عوبور؟
٢٩ سەیرێکی خۆش لە چیمەنی ناو خانەقا بکە
ئایا رەبیعی ئاهووە، یا چایری ستور؟
٣٠ سەبزە لە دەوری گوڵ تەرە وەک حەطڵی رویی یار
یا پوشی وشک و زورە وەکو ریشی کاکەسور؟
٣١ قەلبی مونەووەرە لە حەبیبانی ئازەنین،
یا وەک سەقەر پڕە لە رەقیبانی لەندەهور؟
٣٢ دەس بەندیانە دێن و دەچن سەرو و ئارەوەن،
یا حەلقەیانە صوفیی مل خوار و مەندەبور؟
٣٣ مەیلێ بکە لە سەبزە درەختانی مەدرەسە:
ئەوراقیان موقەددیمەیی شینە یا نە سور؟
٣٤ حەوزی پڕی کە ئائینی دیدەی منە لەوێ،
لێلاوی دانەهاتووە وەک سەیلی شیوەسور
٣٥ ئێستەش کەناری حەوشەکە جێ ی باز و کەوشەکە،
یاریی تیایە، یا بووەتە مەعرەضی نوفور؟
٣٦ چاوێ بخە لە سەبزەوو سێرابی دانیرە
جێ جیلوەگاهی چاوەکەمە نەرمە یا نە زور؟
٣٧ تو خوا فەضابی دەشتی دەفینکان ئەمسەکەش
مەحشەر میثالە یا بووەتە چۆڵی سەلم و تور؟
٣٨ واصیل بکە عەبیری سەلامم بە حوجرەکەم
چیی ماوە، چیی نەماوە، لە هەیوان و تاق و ژور؟
٣٩ ئەو غاری یارە ئێستە پڕ ئەغیارە، یا ئە خۆ
هەر غاری یارە، یا بووەتە غاری مار و مور؟
٤٠ زارم وەکو هیلال و، ئەحیفم وەکو خەیاڵ!
ئایا دەکەومە زار و بە دڵدا دەکەم خوطور؟
٤١ لەم شەرحی دەردی غوربەتە، لەم سوزی هیجرەتە،
دڵ رەنگە بێ بە ئاو و بە چاوا بکا عوبور!
٤٢ ئایا مەقامی روخصەتە لەم بەینە بێمەوە،
یا مەصلەحەت تەوەققوفە تا یەومی نەفخی صور؟
٤٣ حاڵی بکە بە خوفیە: کە ئەی یاری سەنگ دڵ
«نالی» لە شەوقی تۆیە دەنێرێ سەلامی دور(١٣)

وەڵامنامەکەی سالم:

١ جانم فیدایی سروەکەت ئەی بادەکەی سەحەر!
ئەی پەیکی موستەعید لە هەمو ڕاهی پڕ خەتەر!

٢ ئەی میروەحەی جەمالی مەهاسای دولبەران!
وەی شانەزەن بە کاکۆلی تورکانی سیم بەر!

٣ جاڕوکەشی مەنازیلی جانان لە خەلوەتا!
فەڕڕاشی فەرشی بەهاران لە دەشت و دەر!

٤ مالش دەدەی بە دەم لە دەمی خوابی صوبحدەم
هەم زولفی قیرەگزنەرو هەم چیهرەیی قەمەر

٥ باری بە سروەکەت بە شنەی، ئەنگەبینی گەز
گرتویە جونبوشت بە هەم ئاغوشی نەیشکەر

٦ وەقتی طەوافی عاریضی دولبەر شنۆیی تۆ
لەغزش دەخا بە طوڕڕە لە سەر تا بە پێ کەمەر

٧ کەی دێتە خەندە غونچە، دەمی، بێ وەزیدەنت؟
گەر تۆ نەبی درەختی چەمەن ناگرێ ثەمەر

٨ ئیحیاکونی جەمیعی نەباتاتی عالەمی
ڕەعنا گوشا لە تەربییەتی قامەتت شەجەر

٩ ئابی حەیات و ئاتەشی ئەفسوردەیە دەمت
تەحریکی تۆیە گڕ لە تەنورا کە دێتە دەر

١٠ میحنەت ئەوەندە زۆرە، دڵم هێندە تەنگ بووە،
دودی هەناسەکەی سەحەرم هەوری گرتە بەر

١١ هیممەت کە چابوکانە بە ئیجرایی مەطلەبم
لەم سەر بڕۆ وەکو بەرید و، لەوێ بێ وەکو تەتەر

١٢ بۆ مولکی شامە نامەیی من، سویی نالی بە
هەر حەرفێ، ئەو لە وەضعی ویلایەت دەدا خەبەر

١٣ پرسیویە ظاهیرەن لە ڕەفیقانی یەک جیهەت
ئەحوالی ئەهلی شەهر و ڕەفیقانی سەر بە سەر

١٤ لەو سایەوە کە حاکمی بابان بە دەر کران
نەیدیوە کەس لە چیهرەیی کەس جەوهەری هونەر

١٥ تا بو بە جایی مەطلەعی خورشیدی بەختی ڕۆم
سوتا گیاه و، تەشنەوو خوشکیدە بو ثەمەر

١٦ ناكەن هەوایی هیچ كەبابێ ذەلیلی شەهر
بوریانە بەس لە ناری غەما پارەیی جگەر
١٧ جوز گاه گاهی ئاه و نالە لە ئەیامی ڕۆژمیان
نەمدیوە وا ببێ لە عەدالەت لەبی بەشەر
١٨ سەیوان بڕە لە شەخصی ستەمدیدە خوارووژور
هەر قەبری پڕ لەمانە لە هەر لا دەكەم نەظەر
١٩ حێ ی نوركەكانی ڕۆمە دەر و ژوری حەیەد
غافل هەمو، لە جای مورریدانی باخەبەر
٢٠ ئەو حەوضە پڕ دەبو كە وەكو چاوەكانی تۆ
نەلمیرە ئاوی وەك دلی مەردانی پڕ لە دەر
٢١ سوما دلە بە حالەتی حوباری سەرچەر
لێلاوە چەشمەسازی وەكو چاوی بێ بەصەر
٢٢ ئەو دەشتە جایی یاری یارانی جوجرە بو
یەكسەر مەقامی ڕۆمییە هەر وەك تەهی سەقەر
٢٣ زستانی ئەوەلێ بو دڕا بەرگی شێخ هەباس
ڕۆمی ئەوەندە شومە لە شەخصیش دەخەن خەبەر
٢٤ وەك پیری ساڵخوردە، خەمە، داری پیرمەسوێ
مەشغولی لەغزشە هەمەجا، پایی تا بە سەرا
٢٥ ئەو پەردەكانی ئاوی نرا قەتعی شەخصەكە
دایان بە شاخی دارەكەیا توركی بێ هونەر
٢٦ وەك چاوی بێ غەمانە هەمو شیوی ئاودار
بەس موشكیلە لە چەشمەیی ئەو قەطرە بێتە دەر
٢٧ ئەوسا مەكانی ئاسكە بو كانی ئاسكان
نیستە لە دەنگ و ڕەنگی ڕۆمی پڕە لە كەر
٢٨ تا دوزدی وەقتی نیمەشەبێ توركی بێ نیظام
دوزدن هەمو لە خەرمەنی مونعیم وەكو شەرەر
٢٩ شارێكە پڕ لە ظولم و، مەكانێكە پڕ لە شین،
جایێكە پڕ لە شور و، ولاتێكە پڕ لە شەر
٣٠ ئەمڕۆ فەضایی بازێكەهی جایی ڕەهزەنە
لەو دەشتە دێ لە غەیبەوە ئاوازی ئەلحەذەر
٣١ سەربانی پڕ لە كەژدوم و، دیواری پڕ لە مار،
كەلاتی پڕ لە ڕەهزەن و، صەحرایی پڕ خەطەر

٣٢ دڵ نایەڵێ بڵێم چییە سامانی حوجرەکەت
هەر تاری عەنکەبوتە حیجابی بەرون و دەر
٣٣ نانێ صەدا لە پەنجەرەکەی حوز فوغانی جوغد
غەیرەز شەقامی مور نییە شوێنی پێ گوزەر
٣٤ تو خودا بڵێ بە حەضرەتی نالی: دەخیلی بم
بەم نەوعە قەت نەکا بە سولەیمانیا گوزەر
٣٥ «سالم» صیفەت لە بێ کەسیبا با نەبێ هیلاک
من کردم ئەو نەکا لە غەما خوێنی خۆی هەدەر
٣٦ ئەم موڵکە بەطمی نابێ بە بێ ضەبطی واریثێ.
بێ ئەو بە قەصدی ئەم طەرەفە با نەکا سەفەر(١٤)

پەراوێزەکان

١. بابانی: ١٥٠ - ١٥٢.
٢. بۆژیان و شیعرەکانی سالم و کوردی بڕوانە:
دیوانی سالم، بڵاوکردنەوەی: کوردی - مەریوانی، بەغداد، ١٩٣٣
دیوانی سالم، بڵاوکردنەوەی: گیوی موکریانی، هەولێر، ١٩٧٢
علاءالدین سجادی: «مێژوی ئەدەبی کوردی»، بەغداد، ١٩٥٢، ل ٢٢٨ - ٢٤٦، ٢٩٦ - ٣٠٨
د. مارف خەزنەدار، «لە بابەت مێژوی ئەدەبی کوردی یەوە»، بەغداد، ١٩٨٤، ل ٢٠١ - ٢٠٣، ٢٠٤ - ٢٠٦، ٢٣٥ - ٢٥٢
دیوانی کوردی، بڵاوکردنەوەی: کوردی - مەریوانی، بەغداد، ١٩٣١
دیوانی کوردی، بڵاوکردنەوەی: گیوی موکریانی، هەولێر، ١٩٦١

٣. وشە گرانەکانی شیعرەکە:
٣ - ١. ئەلوەداع: خواحافیز. جای جانان: جێگای گیانەکان، مەبەستی شوێنی خۆشەویستەکانە.
٣ - ٢. موستەعید: ئامادە. بیلادی رافیضی: وڵاتی رافیضیەکان. مەبەستی ئێرانە کە دانیشتوانی لە سەر مەزهەبی شیعەن. لەو سەردەمەدا کە حکومەتەکانی ئێران و عوسمانی ناکۆکیی مەزهەبی لێوان شیعە و سوننەیان تێژ کرد بو، بە شیعەیان وتوە رافیضی و، لە ڕیزی موسوڵمانان دا دایان نەناون.
٣ - ٣. شاهی خوبان: شای باشەکان یا جوانەکان.

٣ - ٤. هیجرەت: کۆچکردن، دورکەوتنەوە. تار: تاریک، ڕەش. میهری ڕەخشان: ڕۆژی روناک.

٣ - ٥. مەشریق: ڕۆژهەلات، مەبەستی وڵاتی ئێرانە کە کەوتۆتە ڕۆژهەڵاتی مولکی بابانەوە. ڕەی: تاران و بەشێکی ئێران پێ ی وتراوە ڕەی. نیوەبەیتی دوەم نەگونجێ لە باتی قیبلەبی جان، قیبلەیی جیهان بێ.

٣ - ٦. نەشکی دیدە: فرمێسکی چاو. گولنار: دارێکە لە بابەتی دارهەنار. بەر ناگرێ، بەلام گوڵێکی سوری گەورە و جوان ئەگرێ. ناری بوستان: هەناری باخ.

٣ - ٧. صیحەت: لەش ساغی. وەصل: بە یەک گەیشتنی دو خۆشەویست. هیجر: بە جێ هێشتن، دورکەوتنەوە. مەرەض: نەخۆشی.

٣ - ٨. واضیح: ئاشکرا. سونبول: گوڵێکی بۆنخۆشی جوانە.

٣ - ٩. زەخم: زام، برین. ئاب: ئاو. پەیکان: تیغێکی تیژە لە ئاسن دروست کراوە، کردویانە بە نوکی تیر و نیزەوە. تەشنە: تینو. موژگان: برژانگ، برژۆڵ.

٤. وشە گرانەکانی شیعرەکە:

٤ - ٢. فەرامۆش: پشت گوێ خستن، لە بیر خۆ بردنەوە. میثاق: پەیمان. عەهد: بەڵێن.

٤ - ٣. خاطر: بیر، خەیاڵ. خوڕڕەم: خۆش. حوسن: جوانی. مثل: وەکو.

٤ - ٤. سەحەر: بەیانی زو. صەدا: دەنگدانەوە. ڕەعد: هەورەگرمە.

٤ - ٥. لاکین: بەلام. سەنگین: گران. قورس. سەماع: بیستن. داد: شکات، سکالا. داددار: شکاتکەر.

٤ - ٦. ئیما: ئیشارەت. وێڵ: ئاوارە، سەرگەردان.

٤ - ٧. جەور: زولم. کنزا کە: بیبهێنەرەوە. بێ خەبەر: یەکەمیان مەبەستی «بێ هۆش» و دوەمیان «بێ ئاگا» یە.

٥. وشە گرانەکانی شیعرەکە:

٥ - ١. کۆی یار: بەردەرگای ماڵی یار. مەشهەد: شوێنی کۆبونەوەی خەڵک. شوێنی کوژران یا شەهید بون. مەدفەن: گۆڕ، شوێنی ناشتنی مردو.

٥ - ٢. تەی کردن: بڕینی ڕێگە. ئابلە: ئاوڵە. وادی فیراق: دۆڵی لە یەک جیابونەوە.

٥ - ٣. مەطلەب: مەبەست. نای: نەی، شمشاڵ. حالی: تێگەیشتن. نەحوا: ناوەرۆک

٥ - ٤. نیش: پێوە دان. گەزینی مار. حەیە: مار. گەزیدە: مارانگاز، مار

پیرەداو. حەی: زیندو.

٥ - ٥. عەیشی وەصل: ژیانی خۆشیی بە یەک گەیشتن. ئەندوهی هیجر: خەمی دوری و لە یەک جیا بونەوە. مەوسیم: وەرز. کات. ئوردی بەهەشت: دوەمین مانگی ساڵنامەی ئێرانیە. لە نێوان مانگەکانی فەروەردین و خورداد دایە، خۆشترین مانگی وەرزی بەهارە. دەی: دەهەمین مانگی ساڵنامەی ئێرانیە. سەختترین مانگی وەرزی زستانە.

٥ - ٦. حوججەت: بەڵگە و بیانوی سەلماندن. روح: رو. صەبدق: ڕاستگۆیی. مایل: ئارەزوکەر. سێب: سێو. بەی: بەهێ. لای شاعیرانی ئەو سەردەمە سێو نیشانەی ڕەنگسوری و، بەهێ نیشانەی ڕەنگزەردی بوە.

٥ - ٧. لەعل: بەردێکی بە نرخە لە خشڵ دا بە کاری ئەهێنن. دەمیان بۆ جوانی و ڕەنگی ئاڵ شوبهاندوە بە لەعل. دەور: مەبەستی ڕێزی دانیشتنی مەیۆشەکانە کە ساقی بە ڕیز جامیان ئەداتێ. قیسمەت: بەش. جەم: جەمشید، یەکێ لە شاهە گەورەکانی ئێرانە جامێکی هەبوە وەکو ئاوێنە هەمو دنیای تێ دا دیوە.

٦. وشە گرانەکانی شیعرەکە:

٦ - ١. سینە: سنگ. سەخت: ڕەق. ئەظەر: تەماشا کردن. جوز: جگە. لەختی جگەر: پارچەی جگەر.

٦ - ٢. ڕوسەختی: ڕوقایی. تاب: تاو، توانا. غەمزە: نیگا کردن. بەعدەزین: دوای ئەمە. جەوشەن: زرێ، کراسێک بوە لە زنجیرەی ئاسن دروستکراوە کاتی شەڕ پۆشیویانە.

٦ - ٤. فەرد: یەک بەیت شیعر. عار: شورەیی. ڕشتە: ملوانکە، زنجیرە. خەرموهرە: موروەکەرانە، کوژەکە کەرانە. هەم سلک: لە ڕیزی یەک دا دانان. گوهەر: گەوهەر. ولاخی بار هەڵگرتن لە بەر خۆشەویستی و بۆ ڕازاندنەوەی دەنکە مورووی گەورەیان ئەکرد بە سەر کەللەی دا.

٦ - ٥. لەب: لێو. بوسە: ماچ. مایە: سەرمایە. دەمی ئاخیر: کاتی د اهەناسە، سەرەمەرگ. تەلەف: فەوتان و، لە ناوبردن. سەودا: موعامەلەی بازرگانی.

٦ - ٦. پایان: کۆتایی، تەواو بون. مەحض: لێرەدا لە باتی سەرەڕای بەکاری هێناوە. حاجیب: پەردەدار، دەرگاوان. وەجەب: بست.

٦ - ٧. ڕەشک: حەسودی. نوطق: قسە کردن. هەجو: پێچەوانەی مەدح.

٦ - ٨. گوزەر: تێپەڕین.

٧. شیعرەکانی حاجی لە چاپی هەولێری دیوانەکەی حاجی قادری کۆیی

وەرگیراوە و، شیعرەکانی سالم لە بەر دەستنوسێکی مامۆستا ئەحمەدی مەلا نوسراوەتەوە و، شیعرە فارسیەکانی م. خالیدیش لە بەر چاپی ئاراسی دیوانەکەی م. خالیدا ڕاست کراوەتەوە.

وشە گرانەکانی شیعرەکە:

٧ - ١. کەیل: پڕ. جەمعی مەردومان: کۆمەڵانی خەڵک. کەنارگرتن: گۆشەگیری. پیرەمێرد لە سەر هەمان کێش و قافیە شیعرەکەی م. خالیدی کردوە بە کوردی. ئەم بەیتەی وەها وەرگێڕاوە:

ڕۆژی جەژنە من تەریک و بێ بەشی دیداری یار
خەڵکی خورڕەم، من بە خوڕڕەم ئاو لە چاوم دێتە خوار

٧ - ٢. خولد: بەهەشت. مەردوم: خەڵک. سەقەر: دۆزەخ. طولی سەفەر: درێژەکێشانی سەفەر. حەضەر: ئاوەدانی. پیرەمێرد ئەم بەیتەی وەها وەرگێڕاوە:

دڵ سوتاو و جەرگبڕاو، کۆڵان بە کۆڵان دەربەدەر
کەس بە دەردی من ئەچێ دورکەوتەیی یار و دیار

٧ - ٣. بێ قەرار: ئاڕام. ئیضطراب: شڵەژان، پەشۆکان. ئەستون: کۆڵەکەی ڕاگرتنی ڕەشماڵ. بەکرەجۆ: گوند و چەمێکی نزیک سلێمانیە. سەرچنار: سەرچاوەی ئاو و سەیرانگایەکی نزیک سلێمانیە.

٧ - ٤. بێ نەوا: داماو. غوربەت: ئاوارەیی و دەربەدەری. ئاتەوان: بێ توانا. کابول و غەزنەین و قەندەهار: ناوی شوێن و جێگان لە ئەفغانستان. پیرەمێرد ئەم بەیتەی وەها وەرگێڕاوە:

پێم بڵێ خالید ئەگەر تۆ شێت نەبی و، سەحرانەوەرد
تۆ لە کوێ و، غەزنەین و کابول، خاکی هند و قەندەهار

٨. بۆ یەکەمین جار د. کەمال فواد، ئەم قەصیدەیەی لە ژمارە (٣٥) ی ١٢ی ئاغستۆسی ١٩٧١ی ڕۆژنامەی «ژین» ی سلێمانی دا بڵاو کردۆتەوە. سەرناوی شیعرەکە بە فارسی بەمحزۆیە: «در وصف پریشانی نوکران بابان بعد از رفتن عبدالله پاشا بقسطنطین». گیوی موکریانی لە چاپی دوەمی «دیوانی سالم» دا جارێکی تر بڵاوی کردۆتەوە.

وشە گرانەکانی شیعرەکە:

٨ - ١. بەد: خراپ. خاص: هەڵبژاردە. بێدادی: زوڵم و بێ عەدالەتی. سەراسیمە: سەرلێشێواو. هەراسان: بێزار و وەڕس.

٨ - ٢. جەوان: لاو. سەهی قەد: بەژن و باڵا ڕێک و ڕەوان. بەسکە: ئەوەندە. چیز: شت. بێچیزی: نەبونی، بێ شتی. خەم: چەماوە، کۆماوە. چەوگان: کۆچان.

٨ - ٣. پەرێشان خاطر: پەشێواو سر. جەمعیەت: کۆمەڵ. سیەهبەخت:

بەخشەوش. گیسوی خوبان: ئەگریجەی ئافرەتانی جوان، مەبەستی ڕەشییە، یان ئالۆسکانە بە هۆی باوە.

٨ - ٤. گەدا: سوالکەر. دەرگانە وا ناکەن: دەرگا ناکەنەوە. نەڕاد: تاولەچی، لە یاری (نەرد: تاولە) دوە وەرگیراوە. خانەبەندان: خانە گرتن وەکو لە تاولەدا هەر یاریکەرێک هەوڵدەدا خانە لەوی تر بگرێ. مەبەستی داخستنی دەرگای ماڵە لە دەرۆزەکەر بە هۆی نەبونییەوە.

٨ - ٥. سەخی تەبع: ئەوانەی سروشتیان بەخشندە و دەستبڵاون. حاتەم: حاتەمی تەی یەکێکە لە بەخشندە بە ناوبانگەکانی عەرەب. راه: ڕێگە. کوێ دونان: بەر دەرگای ماڵی کەسانی نزم و سوک. هەرسو: هەرلا. کاسەگەردان: کاسە گێڕان، هەژارەکان نیواران کاسەیان گرتوە بە دەستەوە لە دەرگای ماڵانیان داوە خواردنیان بۆ تێ بکەن.

٨ - ٦. کەشمەکەش: کەشمەکێش، بکرەوبەردە. خودنارانی: خۆڕازاندنەوە. قەبا: کەوا. چاک: ئێتخە. دامان: داوێن.

٨ - ٧. ئەمنیستە: ئێستا. دوغ: دۆ. کەمۆلە: کاسەیەکە لە دار تاشراوە تایبەتە بۆ تێکردنی دۆ. کەمۆلە دۆ و، فنجان قاوەی تێ کراوە.

٨ - ٨. تورمە: جۆرێک بوە لە قوماشی بە نرخ. شەهد: شیرینی، هەنگوین. خانەبەردۆش: خانوەکەی بە کۆڵی خۆیەوەیەتی. عوریان: ڕوت.

٨ - ٩. جن نشیمەن: شوێنی دانیشتن. جوملە: هەمو. غول: شتێکی ئەفسانەییە، وەکو دێو و درنج، لاشەیەکی گەورە و ترسناکی هەیە، لە چۆڵ و بیابان دا نەژی.

٨ - ١٠. خەز: ئاوریشم. فیکر: بیر.

٨ - ١١. گزنە و دەباشان: دو گوندی بچوک بون لە سەروی سلێمانی. گەنلە: ڕالەمەڕ. چوماق دەر کەف: کوتەک بە دەستەوە. چوپان: شوان.

٨ - ١٢. موریە: لایەنگری دڵسۆز، بە تایبەتی هی شێخی تەریقەت. عەهد: سەردەم. عەدلی ڕۆمی: دادپەروەری تورکی عوسمانی. حوجرەها: ژورەکان. تۆبەکار: ئەوەی تۆبەی کردوە.

٨ - ١٣. طاعەت: گوێڕایەڵی و سەر بۆ دانەواندن. جەبر: مەبەستی ئەرکی دەستە. عیللەت بە بێکاری: بە هۆی بێکارییەوە. قاری: ئەوەی قورئان ئەخوێنێ. حافظ: ئەوەی قورئانی لە بەر کردوە.

٨ - ١٤. طولی ڕۆزگاران: بە درێژایی ڕۆژگار. خادیم و مەخدوم. خزمەتکار و ئاغا. عوموممەن: بە گشتی. روزەدار: بەڕۆژو. ڕۆژوەوان.

٨ - ١٥. بێ دەوڵەت: هەژار، بێ سامان. ماڵ: دارایی. عوسرەت: دەستەنگی. گەه: دەمێک. حەماڵ: کۆڵهەڵگر. عەلاف: ئەوی دانەوێڵە ئەکڕێ و ئەفرۆشێ.

٨ - ١٨. ئیلتیزام: جۆرێک بوە لە بەکرێگرتنی زەوی وزار لە حکومەت. شورا: کۆبونەوە و پرس کردن بە یەکتری. سەحەر: بەیانی زو. قوت: خواردن.

٨ - ٢٠. ئیجارە: بە کرێگرتن. هەوشار: ناوچەیەکە لە سەقز.

٨ - ٢٢. کەوبازی: جۆرێکە لە سەرگەرمی کەو ڕاگرتن و شەڕە کەوی پێ ئەکەن. مەعزول: لێخراو. قارەمان، مێولی، تیمار، باخان: چوار گوندن لە قەرەداغ.

٨ - ٢٧: بیم: ترس. تازیانە: قامچی. مەرد: پیاو.

٨ - ٢٨. شێراوژەن: شێرشکێن، ئەوەی شێر لە ئەرز ئەدا، ئازا. فەوی: بەهێز. پیل ئەفکەن: ئەوەی فیل لە ئەرز ئەدا. غەوواص: ئەو مەلەوانەی ئەچێتە ژێر دەریاوە بۆ دەرهێنانی مرواری. ئەبێ لە گەڵ وشەی «قەوواس: کەوانداره» لێ ی تێکەڵاو بوبێ. روبە: ڕێوی. گورێزان: لە ڕاکردن دان.

٨ - ٣١. قاصید: نێردراو، ئەوەی نامە یا پەیام لە یەکێکەوە ئەبا بۆ یەکێکی تر. تەکلیف: داوا. رەهزەن: ڕێگر، جەردەی ڕێگەوبان. خود بە خود: خۆ بە خۆ.

٨ - ٣٤. دود: دوکەڵ. مەطبەخها: چێشتخانەکان. شام: شێو، نانی ئێوارە، جگەرها: جەرگەکان. بوریان: برژاو.

٨ - ٣٥. سو: لا. هەرجا: هەرجێ. میهمان: میوان.

٨ - ٣٧. ملوکان: لە (ملوک) شاهەکان.

٨ - ٣٨. لەب: لێو. خەندان: دەم بە پێکەنین. شادان: خۆشحاڵ.

٨ - ٣٩. گورگین، رۆستەم، سامی نەریمان: پاڵەوانی ئەفسانەکانی ئێرانن.

٨ - ٤٢. مەلەخ: کوللە. مەلەخ طەبع: تەبیعەتی وەکو کوللە وایە. دەغڵ: پەلەی گەنم و جۆ. جاڕی گەنم: ئەو پارچە زەویەی گەنمی تێ دا چێنراوە. داهۆڵ: شتێکە بە پەڕۆ لە شێوەی مرۆڤ دا دروست ئەکرێ بۆ ئەوەی مەل لێ ی بترسێ و لێ ی برەوێتەوە.

٨ - ٤٣. قرگە، قزلەر، قوزخ: گوندن لە نزیک سلێمانی.

٨ - ٤٤. سوبوک عەقڵ: عەقڵ سوک، گەوج.

٨ - ٤٥: نوطفە: تۆوی مرۆڤ. حەیض (بە هەڵە «حەیفە» نوسرا بو): دەورەی خوێنی ئافرەت. ئەمە جنێوێکی زۆر قورسە، سالم بەوانەی داوە کە بە داگیرکردنی ئەوکاتەی سلێمانی لە لایەن تورکەوە «شاد و ئاسودە» بون.

٨ - ٤٦. بانی: دامەزرێنەر. کاسبهای شەهری: کاسبەکانی شار. ئەمر: کاروبار. فیتنە ئەنگیز: هەڵگیرسێنەری فیتنە.

٨ - ٤٧. هەم دەرد، هاودەرد. هەم عەیش: هاوژیان. مادەری بەڕە: دایکی بەرخ. یاری گورگ: دوستی گورگ.

٩. باباني: ١٦٩ - ١٧١؛ امين زكي، «تاريخ السليمانيه»: ٧٤ - ٢٧٥؛ العزاوي: ٧/ ٩١ - ٩٢: نوار، «تاريخ العراق»: ١٢٠؛ حەفتەنامەی «ژین» ژ ٨٧٧ و ٨٩٤

ئەمین زەکی لە «تاریخی سلێمانی» دا لە باسی عەزیز بەگ دا ئەڵێ: لە شەڕێک دا لە گەڵ ئۆردوی تورک لە بانی مقان کوژراوە. بەڵام بەڵگە زۆرە کە ئەم هەواڵە ڕاست نیە.

ئەم بەڵگەنامەیە لە ئارشیفی کاک عەبدولڕەقیب یوسف وەرگیراوە. مامۆستا ئەحمەد خواجە مەتنە تورکیەکەی نوسیوەتەوە و کردویەتی بە کوردی. کاک کەمال ڕەئوف محەمەد دای ڕشتۆتەوە.

١٠. ئەم شیعرە لە چاپی یەکەمی «دیوانی سالم» دا بڵاو نەکراوەتەوە. ڕەنگە ئەوسا لە بەر هۆی سیاسی و کۆمەڵایەتی فەرامۆشیان کردبێ. بەڵام لە بەر گرنگیی ناوەڕۆکی سیاسیی ئەم شیعرە چەند جارێ بەشی زۆری یا هەندێکی لێ بڵاو کراوەتەوە:

- یەکەم جار گۆڤاری «گەلاوێژ» وەکو دیارییەک بۆ خوێندەوارەکانی لە نامیلکەیەکی جیاوازا بە بۆنەی تێپەڕینی سالی یەکەمی دەرچونیەوە بڵاوی کردۆتەوە.

- علاء الدین سجادی لە مێژوی ئەدەبی کوردی دا لە باسی سالم دا چەند بەیتێکی بە لێدوانەوە لێ هەڵبژاردوە.

- رفیق حلمی لە بەرگی دوەمی «شیعر و ئەدەبیاتی کوردی» دا لە باسی سالم دا ئەویش چەند بەیتێکی بە لێدوانەوە لێ هەڵبژاردوە.

- کۆتایی شەستەکان کە دەستمان کرد بە بڵاو کردنەوەی گۆڤاری «ڕزگاری» تکامان لە محەمەد مستەفا کوردی کرد شیعرەکەمان بۆ ساغ بکاتەوە و، مەعنای وشە قورسەکان و بەیتەکانمان بۆ لێک بداتەوە. مامۆستا کوردی، کوردینوسێکی کەم وێنەو شارەزاییەکی زۆری لە ئەدەبی کلاسیک دا هەبو. چەندی تەقەللامان دا تەواوی شیعرەکەمان دەس نەکەوت. ئەوەندی پەیدا کرا مامۆستا کوردی ساغی کردەوە بە زنجیرە بڵاو کرایەوە.

- گیوی موکریانی لە چاپی دوەمی دیوانی سالم دا ئەم چەند بەیتەی لە «ڕزگاری» دا بڵاو کرایەوە، خستۆتە دیوانەکەوە.

- بەشێکی زۆری ئەم شیعرە، بە بۆنەی تێپەڕینی ٢٠٠ ساڵەوە بە سەر دامەزراندنی سلێمانی دا، لە لایەن دەزگای ڕاگەیاندنی یەکێتیی نیشتمانی کوردستانەوە بڵاو کراوەتەوە.

- کاکەی فەلاح ڕەنجێکی زۆری داوە بو ساخکردنەوەی ئەم شیعرە و، لە گۆڤاری «کاروان» دا بە لێدوان و، لێکدانەوەی وشە گرانەکانیەوە، بڵاوی

کردوونەوە. لە ناو تێکستە بڵاوکراوەکانی ئەم شیعرەدا ئەوەی ئەم لە هەمویان درێژترە، بەڵام کرەکەی چەند ناتەواوییەکی تێ دایە:

١. هەمو قەصیدەکەی دەس نەکەوتوە.

٢. هەندێ لە وشەکانی بۆ ساغ نەکراوەتەوە. یان لەو کەشکۆڵەدا کە ئەم لێی وەرگرتوە، بە هەڵە نوسراوەتەوە و ئەمیش بە هەڵە گواستویەتیەوە. یان بە دروستی بۆی نەخوێنراوەتەوە.

- جەمال بابان لە کتیبەکەی دا لە سەر سلێمانی بەشێکی ئەم شیعرەی بڵاو کردۆتەوە..

من دیارسەکەی کەلاوێژم نەدیوە. لێرەدا تێکرای شیعرەکەم جارێکی تر نوسیوەتەوە پشت ئەستور بە دو دەستنوسی کۆن:

یەکەمیان، فۆتۆکۆپی ئەم قەصیدەیە کە لە دیوانێکی دەستنوس وەرگیراوە، د. کەمال فوئاد لە ئەمەخانەی پروسیادا دۆزیوەتیەوە. دیوانەکە ساڵی ١٢٧٨ / ١٨٦١ لە سەر داوای سالە بە خەتێکی خۆش نوسراوەتەوە. کۆتایی دیوانەکە بەمجۆرە هاتوە:

«بدرجه اتمام رسید در شب یک شنبه بیست و دوم شهر شعبان المعظم ١٢٧٨ حسب الخواهش مخدوم مکرم عبدالرحمن بیگ الکردی که الحق در فن شعرسازی سحربازی مینماید اللهم اغفر له ولکاتبه ولسائر جمیع المسلمین بحرمه محمد خاتم النبیین امین امین امینه»

دوەمیان، فۆتۆکۆپی کەشکۆڵێکی دەستخەت کە ساڵی ١٢٨٧ / ١٨٧٠ لە «مەنزڵی تۆراغ تەپە» نوسراوەتەوە. ئەم کەشکۆڵە هی مەحمودی یاروەیس بوە. مەحمودی یاروەیس ئەدیب و شاعیر و، دۆستێکی نزیک و خۆشەویستی مەولەوی بوە. کۆپیەکانی ئەم کەشکۆڵە بە باشی نەخوێنرابەوە.

سەرناوی قەصیدەکە لە دەستنوسی یەکەم دا بەمجۆرەیە:

«رزم عزیز بیگ بابان با اسماعیل پاشای رومی».

لە هی دوەمدا بەمجۆرە نوسراوە:

«ذکر محاربه میر جلیل الشان عزیز بیگ بابان با طائفه رومی سنه ١٢٦٦ (١٨٤٩) و تسخیر ولایت بابان بدست رومی و اسمعیل پاشا».

بێ ئەجێ ئەم شیعرە چەند جارێ دەستکاری کرابێ و، ئاڵوگۆڕ لە هەندێ وشەو بەیتی دا کرابێ. «سلسال» لە نامەتەکانی دا نەماوە. وەلکە سالم لە بەر هۆی سیاسی و کۆمەڵایەتی خۆی ئاڵوگۆڕی تێ دا کردبێ، چونکە لەم دیوانەش دا ئاڵوزان بە شیعرەکەوە دیارە. هەندێ لەو بەیتانەی کاکەی فەلاح بڵاوی کردۆتەوە و، پێش ئەویش عەلائەدین سەجادی و رەفیق حیلمی لە سەریان نوسیوە لەم مەتنەدا نیە. جا یان سالم خۆی وازی لێ هێناون، بۆیە لەم دو دەستنوسە کۆنەدا نین، یا دوایی یەکێکی تر بۆی زیاد کردوە.

وشە گرانەکانی قەصیدەکە:

۱۰ - ۱. کەف زەنان: لەپی دەست بە یەک دا دان لە داخ و خەفەت دا. نەدامەت (ندامە): پەشیمانی، لە فارسی دا نەگبەتی و مەینەتی. تار: تاریک. صەفحەی جیهان: ڕوی دنیا.

۱۰ - ۲. شارەزور، یا شەهرەزور: لە سەردەمی عوسمانی دا «ولایەتێک» بوە هەمو ناوچەکانی کەرکوک و سلێمانی و هەولێری گرتۆتەوە. ناوەندەکەی شاری کەرکوک بوە. ئێستا بەو دەشتە بە پێشە ئەڵێن کە لە عەربەتەوە دەس پێ ئەکا تا شاری کێوەکانی هەورامان ناوەندی بەڕێوەبردنی ئێستای سەید صادقە. کەمیە ڕەنگ: وەکو کەشتی. شکست: شکان. نەهەنگ: حوت، ئەو ماسیە گەورانەی لە دەریا زلەکان دا ئەژین و توانای وەرگەڕاندنی کەشتیان هەیە. کورد کە لە خوا ئەپاڕێتەوە داوای لێ ئەکا: «لە شەڕی شەیتان و، بەڵای ناگەهان و، فیتنەی ئاخر زەمان» بیپارێزی.

۱۰ - ۳. کشت: کشتوکاڵ. تەنخوا: لەباتی. تەرزە کە بە سەر شتایی دا ببارێ، نیشانەی بەدنە، چونکە گەڵا و گوڵ و بەری بە جۆرێ ئەکوتێ ئەو ساڵە ئیتر یا بەروبومی نابێ، یا زۆر کەم ئەبێ.

۱۰ - ٤. چابوک: گورجوگۆڵ. ڕەنگی بەد ڕیتن: ڕەنگی خراپ ڕشتن، بە زمانی ئەمڕۆ: «داڵانی پلان بۆ خراپە». وەلێ: بەڵام. قیران (من قرن یقرن): نزیک کەوتنەوە لە یەکتری. بە پێ ی تێگەیشتنی ئەستێرەوانەکانی کۆن، ئەستێرە گەڕۆکەکانی ناو بۆشایی ئاسمان چاروبار دوانیان یا زیادتر لە یەک نزیک ئەبنەوە، یا لەیەک ئەدەن، پێ ی ئەڵێن: «قران کواکب». ئەم لێکدانە هەندێ جار ئەبێتە مایەی هێنانی خۆشی و بەختیاری «سعد» و، هەندێ جار ئەبێتە هۆی کارەسات و نەگبەت «نحس». تێبەڕینی قیران: بەسەرچونی دەورانی نەگبەتی و ناخۆشی.

۱۰ - ٥. صەید: ڕاو، نێچیر. صەیاد: ڕاوکەر. تیرقەد: بەژن و باڵای ڕێک هەڵچو وەکو تیر. تەرکیبی کەمان: چەماوە وەکو شێوەی کەوان.

۱۰ - ٦. ضیعف: لاوازی. طالیع: بەخت. جاذیب (بە هەڵە «جازب» نوسرا بوا): ڕاکێشەر. دەم: خوێن، یاخود زار. چیهرە: چارە، ڕوخسار. زەعفەران: گیایەکە بنجەکەی پیازە، لاسکەکەی پاش وشککردنەوە لە ناوی گەرم دا ئەتوێنرێتەوە ڕەنگێکی زەردی لێ پەیدا ئەبێ ئەکرێتە خواردنەوە، بە تایبەتی سەر برنج، بۆ زەردکردنی ڕەنگەکەی.

۱۰ - ۷. نەوبەهار: کاتی گوڵکردنی داروددرەخت. خەزان: کاتی وەرینی گەڵای دار، گەڵاڕێزان. صوبح: بەیانی. تەمموز: مانگی حەوتەمی ساڵی زایینیە و، زۆر گەرمە. پرتەوی ماه: پرشنگی مانگ. چاک: لەتوپەت، یاخود باش. کەتان: گیایەکە لە لاسکەکەی قوماش و کاغەز و، لە تۆوەکەی ڕۆن و ڕەنگ دروست ئەکرێ. قوماشی لە کەتان دروستکراو زۆر بەرگە ئەگرێ. زو ئەڕزێ و پارچە پارچە

نەبێ.

١٠ - ٨. خەرمەنها: خەرمانەکان. خەرمانی دانەوێڵە بەرهەمی ڕەنجی ساڵێکی جوتیار و خێزانەکەیەتی، کە ئاگری تێ کەوت، بە ماڵوێرانیەکی گەورە دادەنرێ. شەمعی دەوڵەت: مۆمی بەخت و خۆشی و دەسەڵات. هەر طەرەف: لە هەمو لایەکەوە. خامۆش کران: کوژێنرانەوە.

١٠ - ٩. حەلقە دەبێ: لە دەوری یەک کۆدەبنەوە. بلا: با. ئاشوفتە بەخت: بەخت شێواو. تیرەڕۆژ: ڕۆژڕەش. گێسوی دولبەران: ئەگریجەی ئافرەتانی دلڕفێن. نیشانەیە بۆ ڕەشی، یان ئاڵۆزان و پەشێوانی قژی ئافرەت بە تایبەتی کە با لێ ی ئەدا.

١٠ - ١٠. کەوکەبە: ئەستێرەی گەورە. نیهان: ئاوا بون. شاردرانەوە.

١٠ - ١١. صاعیقە: هەورەتریشقە. بەرق: بروسکە. ظولمەت: تاریکایی. شەرق و غەرب: خۆرهەلات و خۆرئاوا.

١٠ - ١٢. عیبرەت: پەند. وەضع: بارودۆخ. هەلومەرج. دەهر: زەمانە. زومرە: تاقم.

١٠ - ١٣. مونعیم: ئابدە. لولە بو: پێچرایەوە. نوالە: خۆراک، توێشو. ظەرف (بە هەلە «ضرف» نوسرا بو): قاپ و قاچاغی نان خواردن. خوان: سفرەی نانخواردن.

١٠ - ١٤. ئەهلی وەظایف (بە هەلە «وصایف» نوسرا بو): موچەخۆرانی داوودەزگا حکومەتیەکان. عومومەن: بە گشتی. حەک: کوژانەوە.

١٠ - ١٥. عەرصە: مەیدان. چەرخە و، باڵەبان: دو مەلی ڕاوکەرن لە تیرەی هەڵۆ. جەولانگاه: فڕینگا. بوم: کوندە پەپو. بە پێ ی تێگەیشتنی کۆن کوندەپەپو بە مەلێکی شوم دادەنرێ چونکە حەزی لە چۆڵەوانیەو، هێلانە لە کەلاوەدا ئەکاو، لە سەر هەر ماڵ و ئاوایییەک بخوێنێ وێران ئەبێ. زاغ: قەلە ڕەش، بە مەلێکی سوک و گەندەخۆر دائەنرێ. ئاشیانە: هێلانە.

سالم لێرەدا لە باتی «هێلانە» وشەی «لانە» ی بە کار هێناوە. لە زمانی فارسی دا ئەگونجێ «لانە» بۆ هێلانەی باڵداریش بەکار بهێنرێ، بەلام لە کوردی دا، لانە: بۆ شوێنی ئارامگرتنی درندەی کێوی وەکو شێر و پلنگ... و، هێلانە: بۆ شوێنی ئارامگرتنی مەلی کێوی وەکو هەڵۆ، کۆتر، چولەکە... و، کولانە: بۆ مەلی ماڵیی وەکو مریشک... بەکار ئەهێنرێ.

١٠ - ١٦. میحنەت: مەینەت، ناخۆشی. تاب: تاو، توانا. عەین: چاو، یاخود کانیی. مەردومان: خەلک

١٠ - ١٧. زەبان: زمان. کوکو: مەلێکی بچوکە بە ناوی دەنگەکەیەوە کە ئەڵێ کوکو ناونراوە، ئاقشاقکەرە. خانەدان: خێزان، بنەماڵە. عەنکەبوت: جالجالۆکە. خواجانشین: دو سەکۆی بچوکە لای ڕاست و چەپی دەرگای حەوش لە

دیوی دەرەوە لە دیوار ئەهێنرێنەوە بۆ دانیشتن. جوقتە چوقمد: جوتە کوندەپەپو. دیدەبان: ئەو کەسەی لە جێگایەکی بەرزەوە چاودێری دەوروپشتی شوێنەکە ئەکا. دیدەوان. خانوی جاران لە سەربانەکەی دا «هەورەبان» ی هەبوە بە پلیکانە بۆی سەرکەوتون لەوێوە سەیری دەوروبەریان کردوە.

١٠ - ١٨ موهر: مۆر. وا باوە کە سولەیمان پێغەمبەر مۆرێکی هەبوە هەر شتێکی داوا لێ کردوە بۆی حێ بەجێ کردوە، بەلام دێوەکانی لێیان دزیوە. دون: نزم، سوک.

١٠ - ١٩. موشەخخەص: لێرەدا بە مەعنای بێگومان. دوە: دوکەل. دوکەلی گۆگرد زۆر بۆگەنە. عود: دارێکی بارێکی بۆنخۆشە، بۆ خۆشکردنی بۆنی مەجلیس و مال ئەسوتێنرێ. بۆ: بۆن، یاخود بۆ ئەو. بەغمەخوان: گۆرانیبێژ. مستۆ: کورتکراوەی مستەفایە، گۆرانیبێژێکی ناوداری ئەو سەردەمە بوە. مستەفا بەگی کوردی لە باسی گۆرانیبێژەکانی سلێمانی و، مەقامەکانی گۆرانی دا ئەلێ:

مستۆ ئیبراهیمی و، ئەورەحمان ئەوا و، فەتحی حەزین
مستەفا نایی و سێگا، یونس بلێ: دەشتی و حیجاز

١٠ - ٢٠. عەزل و نەصب: لابردن و دانان لە سەر کار. کەهیا: بە کوێخاکانی والی ی بەغداد وتراوە. مەنصوب: دانراو. «ئەولا» بە (اوضا) نوسراوە. کاتی خۆی مەلا و خوێندەوارەکانی کورد پیتی «ضاد» یان بە لامی قەلەو خوێندۆتەوە. بۆ نمونە وەکو لە سورەتی فاتیحەدا: «ولا الضالین...». ئەولا کورتکراوەی عەبدوللایە.

١٠ - ٢١. تەقسیمی مەنصەب: دابەشکردنی پلەو پایە. موقابیل شەئنی شەخص: شایستە بەو کەسە. سەراوزی کەوم: سەرپەرشتی داهاتی خوێلێتین و مەملەحە.

١٠ - ٢٢. عالیجاه: پایەبەرز. حەکیم باشی: سەرۆکی پزیشکەکان. لە بانی «رل» نوسراوە «دل» دور نیە ئەمە نیشانە بێ بۆ ئەوەی زمانی مەحمود ئاغای حەمامچی «پسک» بوبێ، یاخود مەبەستی «زەلالەت» بێ. بابەجان: سەرۆکی حەکیمەکانی سلێمانی بوە لە سەردەمەکانی سلێمان پاشا و ئەحمەد پاشای بابان دا. سلێمان پاشا بە گوێرەی «حوکم» ێک کە لە ٢٩ ی موحەڕڕەمی ١٢٨٤ (١٨٣٢) دا دەری کردوە، گوندی «هزمەرە کوێرە» ی لە نزیک سلێمانی بە خشیوە بە باباجان بۆ دابینکردنی گوزەران و پێویستیەکانی ژیانی.

١٠ - ٢٣. کۆل: بار. دۆش: شان. خەرقە: پالتۆیەکی زبر و پینە کراو بوە دەرویشە هەژارەکان لە بەریان کردوە. تاج: جۆرە کلاوێک بوە دەرویشەکان وەکو نیشانەی دەستهەلگرتن لە دنیا لە سەریان کردوە. کەشکۆل: دەفرێک بوە دەرویشەکان بە زریزە بە ملیان دا هەلیانواسیوە سوالیان تێ دا کۆکردۆتەوە. شاری خامۆشان: شاری بێدەنگەکان، مەبەست گۆڕستانی مردوەکانە. لەم بەیتەدا وشەی ناو کەوانەکە

ساخ نەکرایەوە.

۱۰ - ۲٤. ئەسکەمل: کورسی. مەحوی ئەڵێ:

ئەلەک هەرگا کەسێکی هەڵبڕی وەعدەی هیلاکەیە
کەمل بۆ گەیتە پەت بێ، بێ لە کورسی و ئەسکەمل چی بکا؟

ئاغالەر: ئاغاکان. مەجلیسی شورا: ئەنجومەنی راوێژ و پرس. ئەمینە، نیب. خاص: تایبەتی. ئەصناف (صنف): خاوەن پیشە و دوکاندارەکانی ناوبازاڕ.

۱۰ - ۲٥. ئەدیب: تەکسیر، دانانی رێنوسێ. هەمیشە: باج و سەرانە. داروغە: بەرپرسی پارێزگاری ئاسایش. حاجی ئەحان یا حاجی حان: گەڕەکێکی سلێمانی بوە.

۱۰ - ۲٦. مەئموری ئەمنی عموم: کاربەدەستی سەرپەرشتیی. شاعیلی باجی دوکان: کاربەدەستی کۆکردنەوەی باجی دوکانەکانی ناوشار.

۱۰ - ۲۷. مەصروف: ناوی ئەو بەرمالەیە بوە کە لە سەردەمی دەسەڵاتی بابان داکاربەدەستی کاروباری دارایی بوە. حاسیب: موحاسیب، ژمێریار. حاصەجات. مولک و زەوی‌وزار، مالوان. گوندە. هەروەها جۆگەیەکە لە شارەزور ئەڕژێتە چەمی تانجەرۆ.

۱۰ - ۲۸. خولار: حورمال. ئێستا ناحیەیەکی قەزای هەڵەبجەیە. دەڵێن: جۆگەیەکە لە شارەزور لە چەمی زەڵم هەڵئەگیرێ. ئوموور: کاروبار. دۆم: هۆزێکی پیشەکار و دەسڕەنگین بوون. بێژنگ و تەپلەری کەو و کڵاشیان دروست کردوە. پەندێکی باوی کوردی ئەڵێ: «دۆم بێ و کڵاش بۆ خۆی بکا». لەو سەردەمەدا پیشەکاری بە چاوی سوک سەیری کراوە.

۱۰ - ۲۹. مەشوەرنجی: خەرێکی پرس و راوێژە. سەرکاتیب: سەرۆکی نوسەرەکانی، یان سرکاتب: نوسەری کاروباری نهێنی. چیا سەوز: گوندێکە لە ناوچەی ئاغجەلەر. شوان: ناوی عەشیرەت و، ناوچەیەکە لە نزیک کەرکوک.

۱۰ - ۳۰. مشنە، پارچە ئاسنێکە سەری پان و دەسکەکەی پڕ بە دەستە تەختەی پەڕۆ و چەرمی بنی کڵاشی پێ ئەکوتنەوە. «مشنەی ناو هەمانەکە» پەندێکی باوی کوردیە. کشتەک: دەزویەکە بنی کڵاشی پێ قایم ئەکرێ. هەروەها ئەزیح و ملوانکەی پێ ئەهۆنرێتەوە. دەرزی: ئامرازی درونە. گورز: گورسێکی ئەستورە سەرێکی بە خڕی گرێ دراوە. کەمەند: گورسێکی قایمە لە شەڕدا بۆ گرتنی دوژمن گرتویانەتە مل و کەمەری. بۆ گرتنی وڵاخیش بە کار هێنراوە. سینان: رم.

مشنە، کشتەک، دەرزی: کەرستەی دروستکردنی کڵاش بون.
گورز، کەمەند، سینان: کەرەستەی شەڕ بون.

۱۰ - ۳۱. کەزمەچی: حەسحەس، پاسەوانی شەو. کویەکو: گەڕەک بە گەڕەک. تەشنە: تینو. جان: گیان. حسێنی کوڵ: کوڵ، ئەگونجێ مەبەستی ئەوەبێ دەستێکی سەقەت بوە، یان حسەینی کوڵ: حسەن کە کوتاڵی بە کوڵ گێڕاوە بۆ

فرۆشتن. جاران ئەم پیشەیە هەبوە.

١٠ - ٣٢. قەیچی: مقەست. زەرگ: شمشێکی ئاسنینی نوکتیژە. نیوگەز و زەرع: دو ئامرازی پێوانە بون لە باتی مەتر و یاردە. ذەرع: بە ئەندازەی درێژیی باڵی زەلام بوە. پەندێکی باوی کوردی ئەڵێ: «گەزی چی و جاوی چی؟». ئەخ: دەزو. ئەسپەر: سوپەر، قەڵغان. جەوشەن: زرێ، سەربەرگێک بوە لە زرێزەی ئاسن دروست کراوە کاتی شەڕ بۆ پاراستنی لەش لە تیر و شمشێری دوژمن لە بەر کراوە. بەن: ئەو داوەی لە خوری ئەرم دروست ئەکرێ لە دەزو ئەستورترە. ئەردەوان: پەیژە.

قەیچی، دەرزی، نیوگەز، زەرع، ئەخ، وتو، پەت و، بەن: ئەمانە کەرەستەی کوتاڵ فرۆشتن و بەرگدرون بون.

شیر، تیر، زەرگ، ڕم، کەمەند، جەوشەن و، ئەردەوان: ئەمانە کەرەستەی شەڕ بون.

١٠ - ٣٣. غەلبە غەلب: هەراوهوریای قەرەباڵغی. چوارباخ: گەڕەکێکی سلێمانیە. دەللاک: ئەوانەی لە حەمام دا زەلامیان شێلاوە. سەحەرگە: پێش بەیانی، سپێدەدەم.

١٠ - ٣٤. سەتڵ: دەفرێکی قوڵە ئاوی تێ ئەکرێ. سەرج: زین. سینی: دەفرێکی پەلە شتی لە سەر دائەنرێ. تەپڵ: جۆرە تەپڵێکی بچوک بوە کراوە بە قەڵبوزی زینی ئەسپ دا لە کاتی شەڕدا بۆ هاندانی شەڕکەرەکان لێی دراوە. قاپقاپ: پێڵاوێکە ژێرەکەی تەختەیە لە گەرماو لە پێ کراوە. لۆنگ: پەشتەماڵ. گزلک: چەقۆی بچوک، قەڵەمبڕ. تۆیز: ئێلایەکی دار یا ئاسن بوە سەرەکەی تۆپێکی خڕی بزمارڕێژی پێوە بوە. گازی ددان: گازی هەڵکێشانی ددان.

سەتڵ، سینی، قاپقاپ، لۆنگ، گزلک، گاز: ئەمانە کەرەستەی کارکەرانی ناو گەرماو بوە.

سەرج، تەپڵ، ئەسپ، جەوشەن، شیر و تۆیز: ئەمانە کەرەستەی شەڕ بون؟

١٠ - ٣٥. موسەللەح: چەکدار. یەل: شێر، ئازا، پاڵەوان. ئەجاربڕ: دارتاش. کەمینگاه: جێگای بۆسە نانەوە. گوزەر: تێپەڕین، یاخود ئەو ڕیزە دوکانەی جۆرە پیشەیەکی تێ دا کۆ بۆتەوە، بازاڕ چەند گوزەری تێ دا بوە، وەکو: گوزەری ئاسنگەرەکان، گوزەری کەوشدروەکان. شێری بەندی: شێری گیراو.

١٠ - ٣٦. ناجخ: جۆرێکە لە نێزەی نوکتیژ. کەمان: کەوانی تیر هاوێشتن. دەشنە: نێزەیەکی بچوکە سەرەکەی دوقاق بوە لە شەڕدا گرتویانەتە دوژمن. دەهرە: نێزەیەکە سەرەکەی وەکو داس چەماوەتەوە. ئەسکەنە: ئامرازێکە بۆ کونکردنی دار. تێشە: تەشوێ. مشار: ئامرازی بڕینەوەی دار و تەختە. لێسک: تیغێکی کەوانەیە ناو کەوچک و کاسەی پێ هەڵئەکۆڵرێ. مەسکەنە: ئامرازی لە قاڵبدانی تەختە بە تایبەتی دوای کەتیرە لێدان. کەوان: دارێکی کەوانەدارە چەرمێکی درێژی بە ...ەوە داری پێ کون ئەکرێ.

ناخج، تیر، کەمان، زەرگ، دەشنە و دەهرە: ئەمانە کەرەستەی شەڕ بون.
ئەسکەنە، تێشە، مشار، لێسک، مەنگەنە و کەوان: ئەمانە کەرەستەی دارتاشی بون.

١٠ - ٣٧. پاس: پارێزگاری، بە زۆری بۆ سەگ بەکار ئەهێنرێ. دەکە: سەکۆ.

سالم بە شیعرێکی درێژ هەجوی «میرزا سلێمانی زیندرو» ی کردوە. لە سەرەتاکەی دا ئەڵێ:

میرزا وەرە لێم لادە دەستی من و دامانت
ئەیمەن مەبە لێم ئەک بێم یەک دەفعە بە مەیدانت
تۆ قاز و ئەمن شاهێن، مەقرێنە بە دەورم دا،
نەک حەملە بەرم، گیر کەم چنگێ لە چیفەڵدانت!
بە هەجوەکەدا وا دەرئەکەوێ میرزا سلێمان شاعیر بوە.

١٠ - ٣٨. هەمانە: لە پێستی مەڕی خۆشە کراو دروست کراوە. لە پاتی جانتای ئێستا کەلوپەلی تێ خراوە. زوبین: نێزە. دڕەفش، دروش، سوژنێکی نوکتیژی دەسک دار بوە بۆ کونکردنی چەرم. پێشینان وتویانە: «مست لە دردوشە نەگەڕێتەوە». هەسان: بەردێکی ڕەق و لوسە تیغی پێ تیژ ئەکرێ.

١٠ - ٣٩. مونیس: هاودەم. ئەدب ئامۆز: مامۆستا، ئەدیب. بز: بزن. ئەدیم: هاودەم. تیمار و کیجاڵ: دو گوندن لە ناوچەی قەرەداغ.

١٠ - ٤٠. باش خەیاط: سەرۆکی بەرگدروەکان. ئەلە: کورتکراوەی عەلی. کۆپان: جلی ئێستر و گوێدرێژ. دەرزیباشی: سەرۆکی بەرگدروەکان. قاطر: ئێستر. قاطرچی: کاروانچی. خەران: کەران.

١٠ - ٤١. ئێلی غەوارە: بەو هۆزانە وتراوە کە جاف نەبون و، خۆیان هاویشتۆتە پەنای جاف. کافرۆشی، چنگنی، چوچانی: ٣ تیرەن تا ئێستاش لە نزیک سلێمانی ماون. تەلان: گوندێکە لە ناوچەی سورداش.

١٠ - ٤٢. عەزم: بڕیار. فەرضەن: گریمان. کاک ئەحمەد: حاجی کاک ئەحمەدی شێخ کوڕی شێخ مارفی نۆدێ یە. زانایەکی گەورەی زانستە دینیەکان بوە. لە سەردەمی خۆی دا لای خەڵک زۆر گەورە و پایەبەرز و پیرۆز بوە. تا ئێستەش سوێند بە گۆڕەکەی ئەخۆن و، «گوللەبەندە» ئەکەی بە ناو بانگە. سالم مەبەستی ئەوەیە، ڕێگەوبانەکان ئەوەندە ناتارام و ناتەمەن، ئەگەر کاک ئەحمەدی شێخ بەو هەمو ڕێز و پیرۆزیەوە بەو ناوچەیە دا تێ بپەڕێ تا ئەگاتە گەڕەکی کانێسکانی ناو شاری سلێمانی ٣ جار ڕوتی ئەکەنەوە. کانی ئاسکان: ئەوسا دەشتایەکی تەخت و سەرچاوەیەکی ئاو بوە، ئێستا گەڕەکێکی سلێمانیە.

١٠ - ٤٣. ئەحیبانی ولایەت: خانەدانەکانی وڵات. نافەت: وەبا، ئەخۆشیی کوشندە. ئانەجیب: ناڕەسەن. جامەی شەهری: کراسی شاری.

سەحرانشین: دانیشتوانی لادێ.

١٠ - ٤٤. تەبتی طوغرا: لە سەر کاغەزی ڕەسمی عوسمانی نوسرا. ماوەت: ناحیەیەکە لە قەزای شارباژێڕ. قەشان: گوندێکە لە ماوەت.

١٠ - ٤٥. لوطف: لوتف، دەربڕینی خۆشەویستی. نیک و بەد: چاک و خراپ. نێری: سابرێن، تەگە. ضابط (بە هەڵە «ظابط» نوسرا بوا): ئەفسەر، ڕێکخەر. نەهر. چەم. موان: گوندە و، حۆگەیەکە لە شارەزور.

١٠ - ٤٦. تەسخیری مەمالیک: داگیرکردنی وڵاتان.

١٠ - ٤٧. وەرنە: وە ئەگەر نا.

١٠ - ٤٨. حەملە: هێرش. موددەعی: دوژمن. لەغزش: خزان، خلیسکان. ڕیکاب: ئاوزەنگی. عەنان: جڵەو.

١٠ - ٤٩. بێنشە: دارستانی چڕ، شوێنی ژیانی شێر. ظاهیر: ئاشکرا. خاطر: بیر. دەستوبرد: چابوکیی.

١٠ - ٥٠: جەفاجو: ئەوەی بە دوی جەفادا ئەگەڕێ. قەدەم: هەنگاو. پەلە: پەلەپیتکەی تفەنگ. بوسی. ماچی کرد.

١٠ - ٥١. ئیختیراع: داهێنان. مەشق جو: ئەوی بە دوای مەشق کردن دا ئەگەڕێ. شوغال: چەقەڵ. یەکەتاز: سواری بێ هاوتا. دونبال: دوا، لە دونبالی: بە دوایەوە. شێری ژیان: شێری تورەی ڕقهەستاو.

١٠ - ٥٢. بیم: ترس. جانفەرسا: گیان کێش. کەوبار: بەچکەی کەو. جیهەت: لا.

١٠ - ٥٣. شوعلە: بریسکە. ماهیچە (ڕاستەکەی: ماهچە): نیشانەیە بۆ خواربی دەمی تیغ کە وەکو مانگی یەکشەوە چەمیوەتەوە. تیغی بورەهنە: تیغی ڕوت. قولنگ: مەلێکی ڕەوەندە لە تیرەی قاز، لە قاز گەورەتر و بالای بەرزترە، لە کەناری ئاو دا ئەژی، مل و قاچی درێژە، بە چرا بە شەوارە ئەکەوێ و، ڕاوی ئەکەن. شەوارە یەکێکە لە شێوە کۆنەکانی ڕاوی کورد، بە شەو، بە تایبەتی شەوانی باران، چرایان هەڵگیرساندوە لە کەناری چەم و ناو شەحەڵ و زەبەنگی چڕدا. ئەو مەلانەی تەڕبی باران کەنەفتی کردون و، ئەیانەوێ ئارام بگرن، کە ڕوناکی چراکە لە چاوی دان، ئەکەونە باڵە فڕەو خۆیان ئاشکرا ئەکەن. بەلام ئاتوانن خۆیان دەرباز بکەن، چونکە ڕوناکی چراکە بە شەوارەیان ئەحاو، ئەگیرێن.

١٠ - ٥٤. تۆپی قایش: فوتبۆڵ. ئاقار: ئاست. شڵلیک: دەسڕێژ، تەقاندنی بە کۆمەڵی هەمو ئەو گوللانەی لە تۆپ و تفەنگ دایە. سینەکەمان: کەمانچە، ئامرازی مۆسیقایە.

١٠ - ٥٥. غبماری مەعرەکە: گەرمەی پێکدادان. لە مەتنەکەدا «قماری معرکە» نوسراوە، ڕەنگە سالم لە وشەی «قمار» مەبەستی «غمار» بێ و، بە هەڵە وەکو هەندێ وشەی عەرەبی نوسیوە ئەم وشە عەرەبیەشی نوسی بێ. فارسی

ڕەمەکی زۆر قاف بە غەین (تلفظ) ئەکەن. جەلای جەوهەر: بریقانەوەی جەوهەری تیغ. خوێنی موددەعی: خوێنی دوژمن. قان: خوێن.

١٠ - ٥٦. شووری مەحفی: کزبوونەوەی نهێنی. نەی: قامیش، شمشاڵ. ڕاز: نهێنی.

١٠ - ٥٧. نیسم: ناو، ناسک. گەشکیش، دەرهێنەری گیان. حەرب: شەڕ. چەپەر: ئەنەر، ئەوەی ئامە لە نێوان شوێنەکان دا ئەگوترێتەوە. ئەجەل: مەرگ.

١٠ - ٥٨. تا: توێ. پیرەهەن: کراس. مەمات: مردن. نیظام: ئەو سەربازانە بوون کە لە سەر شێوەی نوێ بۆ کاروباری جەنگیی ڕێک خرا بوون. ئەحمەد پاشا لە سلێمانی چوار تابووری لەم هێزە دروست کردوە. بالەبان: جۆرە ئامرازێکی مۆسیقا بوە لە کاتی ئامادەکردنی لەشکر و شەڕدا لێی دراوە.

١٠ - ٥٩. تەحقیلە: بێنگمانە. قەومی نوح: لە بەر گومڕایی خوا غەزەبی لێ گرتن و لە تۆفان دا خنکان و لە نێو چوون. جەننەت: بەهەشت. شوبهە: گومان.

١٠ - ٦٠. بەچەگورگ ئاسا: وەکو بەچکەی گورگ. کۆز: شوێنی ڕاگرتنی کارو بەرخ. پێشیان وتوە، «کۆزی کارگەل بیسە، ئینجا لەپۆپکە دابگرە». گورگ دڕندەیەکە کە ئەکەوێتە ناو مەڕ جگە لەوەی ئەیخوات چەندی بتوانێ ملی مەڕ ئەشکێنێ. ئەگەر بکەوێتە ناو کۆزی بەرخ و کار هەموویان ئەکوژێ.

١٠ - ٦١. فەرق: تەوقی سەر. فەخر: شانازی. میرئالا: پلەیەکی سەربازیی ئۆردووی عوسمانی بوە، میرلیوا. بەهرام: ناوی یەکێ لە بورجەکانی ئاسمانە. ئەسەد: ناوی یەکێ لە بورجەکانی ئاسمانە. قەمەر، تاج، بێ. چاهی غەم: چاڵی غەم، بیری غەم.

١٠ - ٦٢. باز: دیسان. بازی تەوار: بازی مێ کە ئاسراوە بە چابوکی و ئازایی. سۆکەران: لەم سەردەمەدا نۆکەر بە مووچەخۆر و چەکدارە ڕەسمەکانی میرەکانی دەرگای بابان وتراوە، ئێستە بە مانای خزمەکار بە کار ئەهێنرێ. دەوردان: گەمارۆدان.

١٠ - ٦٣. گورچکی گا. مەبەستی ئەوەیە پێنج و پەنا. یا فرۆفێڵی زۆری تیایە. سوس: چەند مەعنایەکی هەیە: مارمێلکە، بەرازی ئاوی، مێروانە. لێرەدا ڕەنگە مەبەستی مێروانە بێ. جومله، هەمو. خودڕۆ: هێنج تەربیەت و ئەعلیمێکی دا نەدراوە.

١٠ - ٦٤. ڕیکاب ئەندەر ڕیکاب: ئاوزەنگی بە تەنیشت یا لە دوای ئاوزەنگی. عەنان ئەندەر عەنان: جڵەو بە تەنیشت یا لە دوای جڵەو. لە کاتی هێرش دا کە سوارە شەڕکەرەکان ئاوزەنگی بە تەنیشت ئاوزەنگەوە و، جڵەو لە ڕیزی جڵەوی یەکتری دا بۆ پێشەوە ئەڕۆن.

١٠ - ٦٥. بەبر: بەور، بەوری بەیان، دڕندەیەکە لە تیرەی پڵنگ. غەضەنفەر (بە هەڵە «غظنفرە نوسرا بو»): شێر. کوچە: کوڵان. سوقاق: کوڵان

مەحەللە: گەڕەک، یا شوێن. مان مستان: گیانستێن.

١٠ - ٦٦. سەحرای مەحشەر: ئەو دەشتاییەی لە ڕۆژی «قیامەت» دا هەمو خەلکی تێ دا «حەشر» و «نەشر» ئەکرێ. پیر مەسور: کورتکراوەی «پیرمەنصورە»، گەڕەکێکی سلێمانیە بە ناوی ئەم چاکەوە ناو نراوە.

١٠ - ٦٧. پەیک: نامەبەر. ئەقدیر: چارەنوس. سەقا: ئاوکێشی ڕاویە (من روی یروی): مەشکە یا کوندەی پڕ لە ئاوی خواردنەوە کە ئەدرێ بە کوڵ دا. دوش: شان، کوڵ. ئاوی ئەلماس: کینایەیە بۆ تیژیی تیغی سەربڕین. تیر: تیژ. ڕیشە: ڕشتە. حەلق: گەرو.

١٠ - ٦٨. غەیور: حیگە لە. شەرەنگ: زەهر، شتی زۆرتاڵ، کوژالک. بێخود: لە خۆچو. خەموشی: کپی و بێدەنگی.

١٠ - ٦٩. خاڕوب: گەسک. پێکراو: ئەنگێنوراو. پەهلەوان: پالەوان. پالەوان (پالوانە): مەلی ئەبابیل، مەلێکی بچوکی ڕەش و سپیە هەمیشە لە فڕین دایە قاچەکانی کورتە کە بکەوێتە سەر ئەرز ناتوانێ هەستێتەوە.

١٠ - ٧٠. سەن سەن: تۆ تۆ. گێنل ئوڵان: وەرە کوڕە. ئەمەش وشەی تێکخوڕینی کاتی شەڕن بە تورکی.

١٠ - ٧١. قەهرناک: دڵ پڕ لە قین. سەربوڕەهنە: سەروڕوت. ئاتەش ئەفشان: ئاگرڕێژێن. حەملەوەر: پەلامارەدەر. جەنگجو: ئازا، دلێر. هەرسوا: لە هەمو لایەکەوە.

١٠ - ٧٢. غەوا: گومڕا، مەبەستی گوللەی وێڵە. لە هەندێ ڕەسوس بلاوکراوەدا لە باتی غەوا، دەعوا و تەقە نوسراوە.

١٠ - ٧٣. مەحاق: ئاوابونی مانگ. حیلوەگەر: دەرکەوتو

١٠ - ٧٤. لاعیبا لەر: حەسرەتا: بە داخەوە، مخابن. ئەختەر: ئەستێرە، موقەدەر: سەرکەوتو.

١٠ - ٧٥. ئەگیرێتن لە باتی «مال» «یالە» بخوێنرێتەوە کە بە مانای بەرزایی و گردە.

١٠ - ٧٦. بلوک: یەکەیەکی سەربازیی ئۆردوی تورک بوە وەکو «سریە». سونگی: نێزە، دەوران: سوڕان، خولانەوە. سونگی دەوران: ئەمێن ئاکتیکێکی جەنگیی پەلاماردان بوێ. قبرقە: تیپی لەشکر.

١٠ - ٧٧. چەرخی حەفتەمین: ئاسمانی حەوتەم. حین: کات، دەم. فوغان: گریان.

١٠ - ٧٨. غەیری. حیگە لە. لەب تەشنەکان: لێو تینوەکان. کوشتەگان: کوژراوەکان. شەهیدی کەربەلا: مەبەستی ئیمام حسێنی کوڕی ئیمام عەلی و یارەکانیەتی کە لە دەشتی کەربەلادا کوژراون و، بە تینویەتی گیانیان دەرچو.

١٠ - ٧٩. ئەفیر: هاوار. لامەکان: جیهانی ئولوهیەت. صەدا:

دەنگدانەوە. ئەلئەمان: داوای «ئەمان».
١ - ٨١. بای موخالیف: بای پێچەوانە. قسەیەکی عەرەبی ئەڵێ: «تهب الریاح بما لا تشتهی السفن» واتە: با بە ئارەزوی کەشتی ناوەزێ. دودەمان: خێزان، بنەماڵە، هۆز، نەژاد.
١ - ٨٢. ڕۆژی قەتل: ئەو ڕۆژەی ئیمام حسێن و یارەکانی تێ دا کوژراوە. «واحسین»: هاوارێکە شیعەکان لە عاشورادا ئەیڵێن. ئەدای قەضیە: جێبەجێ کردنی مەسەلەکە. مەبەستی گێڕانی شینی کوژراوەکانە. نیلگون: شین، ڕەنگی نیلی کە لە پرسەدا ئەپۆشرێ.
١ - ٨٣. یادگاری خاکیمان: مەبەستی کوڕ و نەوەی میرەکانی بابانە. جانشینی سلسلە: جێنشینی زنجیرەی بنەماڵەی بابان. ئاموراد: بە ئاوات گەیشتو. نەورەس: تازەپێگەیشتو. مەقصەد بەدو. بە هیوا گەیشتو.
١ - ٨٤. کەیخوسرەو: سێیەمین پادشای زنجیرەی کەیانی و، کوڕی سیاوەش. هێشتا لە سکی دایکی دا بو کە ئەفراسیاب باوکی کوشت. کەیخوسرەو کە لە دایک بو، بە فەرمانی ئەفراسیاب، بۆ ئەوەی ئاگای لە هەواڵی باوە باپیرانی نەمێنێ دور خرایەوە بۆ کێوە دورەکان و ئینجا بۆ قەڵایەکی قایم. گیوی کوڕی گودەرز دۆزیەوەو، ئەو و دایکی هێنایەوە بۆ ئێران. کەیخوسرەو و فەریبورز لە سەر جێنشینی بون بە ناکۆک. پاڵەوانەکانی ئێران وا ڕێککەوتن کە هەرکامێکیان قەڵای بەهمەن بگرێ، ئەو بە شایستەی پادشایی دابنرێ. کەیخوسرەو قەڵای بەهمەنی لە گەڵ بۆ قەڵاکەی گرت. بۆ وەرگرتنەوەی تۆڵەی خوێنی باوکی جەنگی ئەفراسیاب و، کوشتی. ئەمە یەکێکە لە ئەفسانەکانی شانامە.
«خوێنی سیاوەش» کە لە سەرنەچونەوەی خوێن، تۆڵەسەندنەوە و، درێژەکێشانی دوژمنایەتی و، ڕژانی خوێنی زۆر، لە زمانی کوردی دا بوە بە پەند.
ڕۆستەمی ئێرانی دوهەم، مسوددەعی تورانیان: دوژمنی تورانیان. بە گوێرەی ئەفسانەکانی شانامە دوژمنایەتییەکی خوێناوی دور و درێژ لە نێوان ئێران و توران دا بوە.
١ - ٨٥. قادری قودرەت نوما: مەبەستی یەزدانە. قودرەت: توانای. قادری ئیجمە: مەبەستی قادر بەگی کوڕی سلێمان پاشایە کە لە شەڕدا بە دیل گیراوە. موسەلسیل: مەبەستی بە زنجیرکراوی.
١ - ٨٦. وەربە. وەگەرنا، ئەگینا. مەقهور: تێشکاو، خەمگین.
١ - ٨٧. ئەهلی لەشکر: مەبەستی جەنگاوەرانی لەشکرەکەی عەزیز بەگە. پێی پێکان: پێی تی ئە و ئاوزەنگی سوبک دەست: دەست سوک: بۆ ئەوەی وڵاغ ئاو بخوا پێی لە ئاوزەنگی دا ئەنێن و گیر ئەکرێ و، حەڵقەی بۆ شل ئەکرێ.
١ - ٨٨. کونیشک. کونج. جێگای مۆڵ دانی کارژۆڵە و بەرخۆلە.
١ - ٨٩. سێر: تێر. غەنی: دەوڵەمەند. قاتیل: بکوژ. ئەو: مەبەستی

سەگە «لە لاک تێرە بوە. ئەمەمان: مەبەستی عەسکەرە «لە تالانکردنی ماڵ غەنی» بوە. ئەم، مەبەستی لە «دڵ» ی خوێەنی «لە غەمی تیغی قاتلان دا هاتۆتە جۆش».

١٠ - ٩٠. مەیل: ئارەزو. نیشفدام: دەس پێشکەری. بیدعەت: شتی تازە داهێنراو. گردی گولان: گردێکە لای ڕۆژهەڵاتی سلێمانی. نزیک بە گردی مامەیارە بە ناوبانگە. پیرەمێردیش لەوێ نێژراوە.

١٠ - ٩١. گەر محەللی گریە بو، ئەگەرچی شوێنی گریان بو. بورە مانان: ئەمێ ناوی یەکێ لە ژنە ناسراوەکانی هۆزی ئازم بوێ کە ئەحمەد ئاغای بە شێوەی دوژمنەکان ڕزگار کردوە.

١٠ - ٩٢. عەزیزی میسر و حاڵەتی کەنعانیان: ئیشارەتە بە چیرۆکی یوسفی کوڕی یەعقوب کە لە قورئان دا باس کراوە. کەنعانییان: ئەوەمەکەی یەعقوبی باوکی یوسف بون. میسر وڵاتێکی دەوڵەمەند بوە، بەڵام حەوت ساڵ لە سەر یەک باران نەباری و کەنعانییەکان توشی قاتوقڕی هاتن، عەزیزی میسر، کە یوسف بو، فریایان کەوت لە برسێتی ڕزگاری کردن. سالم لێرەدا عەزیز بەگی بابان ئەشوبهێنێ بە عەزیزی میسر. خەرابە: وێرانە.

١٠ - ٩٣. داموسک: موی کلکی وڵاخ. گرێ ی داموسک زو ئەکرێنەوە.

١٠ - ٩٤. دیدە: چاو. نابینا: کوێر. یەعقوب: باوکی یوسف. عەزیز: یوسف. یەعقوب کە بیستی یوسفی کوڕی نەماوە کوێرایی داهات، بەڵام کە کراسەکەیان بۆ برد و بۆنی یوسفی بە سەردا هات، بینایی گەڕایەوە چاوەکانی. صاحب مکان: خاوەنی جێگە. لامکان: جێگا نادیار، جیهانی ئولوهیەت.

١٠ - ٩٥. چەه: بیر، چاڵ. شەعشەعە: پرشنگ، درەوشانەوە. مونەووەر: ڕوناک.

١٠ - ٩٦. چنگاڵ: چنگ و نینۆکی باز. شەهباز: شاباز. باز: هی یەکەمیان، مەلێکی ڕاوکەری گۆشتخۆرە و، هی دوەمیان، دیسان. بازیان: ناوچەیەکە کەوتۆتە ڕۆژئاوای سلێمانی لە سەر ڕێگەی کەرکوک. قش هەڵات: کز کەوت. کەهیا: کوێخا. بەیضەی طەمەع: هێلکەی تەماع. ماکیان: مریشک.

سالم لەم بەیتە و لە بەیتی ٦٢ دا باسی کابرایەک ئەکا بە ناوی کەهیا کە هاوکاری لە گەڵ داگیرکەر کردوە. لەو قەسیدەیەش دا کە بە بۆنەی گەڕانەوەی عەبدوڵڵا پاشاوە داناوە لە بەیتەکانی ٣٤ و ٣٥ و ٣٦ دا دیسان باسی ئەکا. ڕیچ لە گەشتەکەی دا بۆ سلێمانی دەربارەی کەهیا ئەڵێ: «ئەحمەد کەهیا کە دوای مردنی عەلی پاشای والی ی بەغداد هەڵات بو، هات بوە سلێمانی و بە هۆی زرنگی خۆیەوە، ئەو ماوە زۆرە لە سلێمانی ماوەتەوە. ئێستە وەکو یەکێ لە ئاغا یان یەکێ لە خانەدانەکانی کورده و، چەندان گوندی دەوڵەمەندیشی لە لایەن میری ئێستای سلێمانی و پێشوەوە دراوەتێ، لە بەر ئەوە ئێستە ئەگەر چاکترین پایە و پلەیشی بدەنێ، ئارەزوی بەغداد ناکات. وا دیارە ئەم حاڵەی ئێستای زۆر بە دڵ بێ». ڕەنگە

سانی مەبەستی ئەم کەهسایە بێ، کە سەرەڕای ئەو هەموو چاکەیەی لە گەڵی کراوە، کەچی سپڵەیی و «بەدنمەکی» کردوە بەرامبەر میرەکانی بابان.

۱۰ - ۹۷. مەدار: هەڵسوڕاندن، گێڕان، خولگە. عوشرەت (عشرە): ئەگونجێ «عوشرەت» خۆش ڕابواردن بێ. یان «عەشرەت» بێ بە مەعنای عەشیرەت، هۆز. طمع: تەمبەعەتی مرۆڤ. کەید: فرۆفێڵ. واتە بۆ هەڵسوڕاندنی باسی ڕابواردنی خۆی، یان بۆ هەڵسوڕاندنی ناتی عەشیرەتەکەی، لە هیچ خولگەیەک دا نەنەمایەوە و نەیگۆڕی. نیشانەیە بۆ هەلپەرستی.

۱۰ - ۹۸. ئمەک. خوێ. بەدنمەک: سپڵە و بێ وەفا. بەختی سوتێ: بەدبەخت و چارەڕەش بێ. «حەق» حەقی لێ وەرگرێ: «حەق» مەبەستی خوایە، خوا هەقی لێ بسێنێ و تۆڵەی لێ بکاتەوە. «بەدنمەک گیری ئمەک بێ» یا «بەد نەککیری ئمەک بێ»: ئەمانە دوعای شەڕن.

۱۱. نوار، «تاریخ العراق»: ۱۲۰

۱۲. د. کەمال فوئاد، ئەم قەصیدەیەی دۆزیوەتەوە و، بۆ یەکەمین جار دوای ساغکردنەوە و لێکدانەوەی وشە گرانەکانی، لە گۆڤاری «چریکەی کوردستان - لەندەن» دا بڵاوی کردۆتەوە. سەرناوی قەصیدەکە لە دەستنوسێکیان دا نوسراوە: «در ذکر امدن بندگان عبدالله پاشای بابان از دربار همیون بسوی عراق و روم و نظم سرحدات بین روم و ایران از گفتەی سالم» واتە: لە باسی هاتنەوەی بەندەگان عەبدوڵڵا پاشای بابان لە دەرباری هومایون بەرەو عیراق و روم و ڕێکخستنەوەی سنورەکانی ڕۆم و ئێران لە وتەی سالم، لەوی کەیان دا نوسراوە: «تهنیەی مرخص شدن عبدالله پاشای بابان از قسطنطین و امدنش بعراق بغداد» واتە: پیرۆزبایی ڕێگە پێ درانی عەبدوڵڵا پاشای بابان و گەڕانەوەی بۆ عیراقی بەغداد.

وشە گرانەکانی شیعرەکە:

۱۲ - ۱. تیروەش: وەک تیر. دیمە گوزەشت: تێ ئەپەڕم. عەهدی نیسان: دەمی بەهار و خۆشی. بێ دڵ: دڵتەنگ، مات. ئەفغان: هاوار و شین و گریان. ڕەنگە: «بە ئەفغان هاتوە» ڕاست بێ نەک «با فغان هاتەوە».

۱۲ - ۲. سەختگیری کرد: سەختی نواند. ئەفراسیاب: پاشای دەیەمی پێشداییان (بە پێ ی شاهنامەی فیردەوسی). باد: با، هەوا. پور: کوڕ. دەستان: نازناوی زاڵ، باوکی ڕۆستەم. پوری دەستان: کوڕی زاڵ (ڕۆستەم).

۱۲ - ۳. خەندان: دەم بە پێکەنین. صەبا: هەوای خۆش.

۱۲ - ٤. پەژمووردە: ژاکاو، سیس. ئەوقاتی حوت: دوا مانگی زستان (۲/۲۱ - ۳/۲۰). ماه: مانگ. ئابان: مانگی هەشتەم بە پێ ی ساڵنامەی ئێرانی (۱۰/۲۲ - ۱۱/۲۱). خەزان: پایز.

١٢ - ٥. جنبش: جوڵە. قامەت: باڵا. سەروی سەهی: سەروی ڕاست و ڕێک. خیابان: ڕاستە ڕێگەی ناو باخ و گوڵزار. چەمەن: چیمەن.

١٢ - ٦. سار: بەرگی سەوزی خونچە. دڵدادە: عاشق. شکۆفە: خونچە. شاخسار: لق و پۆپی زۆر و چڕ. طەرەفی باغ: کەناری باخ. ڕەققاص: سەماکەر، بە هەڵپەڕکێ و سەماوە. سەرمەست: سەرخۆش. غەزەلخوان: غەزەل خوێن، گۆرانی چڕین.

١٢ - ٧. طیفل وار: وەک منال. یەکسەرە: یەکسەرەوە. شاخە: چڵی درەخت. ئیزەد: یەزدان، خوا.

١٢ - ٨. موشتاق وار: بە پەرۆشەوە. دایە: دایەن. ئەبر: هەور. ئەشکڕێزان: فرمێسک ڕێژ.

١٢ - ٩. سۆنە و بۆزچە: دو جۆرە مراوین. سازوەش: وەک ساز. هەرسو: لە هەر لاوە.

١٢ - ١٠. نوردی بەهەشت: مانگی دوەم بە پێ ی ساڵنامەی ئێرانی (٤/٢١ - ٥/٢٠)، گەرمەی بەهار.

١٢ - ١١. مەحمەل: قەیفە (قەدیفە: جۆرە کوتاڵێکە). لە هەر جا: لە هەر لاوە. صەحنی چەمەن: شوێنی چەمەن. دەماغ: لوت. عەهدی گوڵ ئەفسوردەگی: دەمی سیس بونی گوڵ.

١٢ - ١٣: سروش: فریشتەی هەواڵ هێنەر (جوبرائیل). چراغ: چرا.

١٢ - ١٤. هوەیدا: دیار، ئاشکرا. صوبح وار: وەک دەمی بەیان.

١٢ - ١٥. هودهود: پەپو سلێمانە. پەرواز: فڕین. مولکی سەبا: دەولەتی سەبەء (سبأ). سولەیمان: مەبەست لە سولەیمان پێغەمبەرە وەک لە قورئان دا باسی هاتوە.

١٢ - ١٦. بەرق وەش: وەک بروسکە. قوسطەنطین: ئەستەمول. صەدر: مەبەستی «صەدری ئەعظەم»، سەرەک وەزیرانی عوسمانیە. سوڵطان: سوڵتانی عوسمانی.

١٢ - ١٧. ئاصەف: وەزیری دەستە ڕاستی پێغەمبەر سولەیمان (بە ڕاوێژکەری زیرەک و زانا ئەوترێ). مورەخخەص بو: بەرەڵڵا بو، ڕێگە پێ دراو.

١٢ - ١٨. ئاقدەنگز: دەریای سپی ناوەڕاست. جەیحون: ڕوبارێکە ئەکەوێتە ئاسیای روسیەوە، بەشێکی سنوری ڕوسیا و ئەفغانستان پێک ئەهێنێ. پێشی ئەوترێت ئامو دەریا.

١٢ - ١٩. فیتنەخێز: بە ئاشوب، بە گوبەند. هەفتخوان: یەکێکە لە داستانەکانی شاهنامە کە بریتیە لە بەسەرهاتەکانی ڕۆستەم لە ڕێگەی مازندەران کاتی چونی بۆ ڕزگار کردنی کەیکاوس لە بەندی، ڕۆستەم لە ڕێگە توشی حەوت شەڕ بوە کە بە سەر یەکەوە بە هەفتخوانی ڕۆستەم ناسراوە. ڕویین تەن: لەش

ئاسنین، بە یەکێک ئەوترێت کە شیر و تیر کاری تێ نەکات. ئازناوی ڕۆستەمە.

١٢ - ٢٠. بێ ڕەمەق. بێ ئان. خـــــــەت (خسە): نزمی. مونیب: بێ بار، پەشیمان. خەلائیق: خەلکی.

«منیب» ناوی یەکێ لە کاربەدەستانی ئەوسای عوسمانی بوە.

١٢ - ٢١. شەهد: شـــیرین. تەلخ: تاڵ. لوطف و قـەهر: نەرمی و توندی، میهرەبانی و توڕەبون. نەحل ئاسا: وەک هەنگ. نۆش و نیشان: نۆشین و پێوەدان.

١٢ - ٢٢. خۆش نەما: وێنە جوان. هـلالی شامی عید: مانگی یەکشەوەی ئێوارەی جەژن. ماهی نەو: مانگی نوێ.

١٢ - ٢٣. قیصاص: سزادان. قەبض و بەسط: گرتن و بەردان. گورد: دلێر، پاڵەوان.

١٢ - ٢٤. تەڕەددود: سەردان. نادروەش. وەک نادر. دوزد: دز.

١٢ - ٢٥. بێن بە هەم: بێن بە یەک دا، تێکەڵاو بێن. گریە: گریان. خەندە: پێکەنین.

١٢ - ٢٦. شـەب نشـینی خـەفـەت: ئەوانەی شـەو بە خـەفـەتەوە ڕۆژ ئەکەنەوە. زەڕڕە ئاسا: وەک زەڕڕە، وەکو گەرد و تەپوتۆز. خورشیدی ڕەخشان: ڕۆژی ڕوناک.

١٢ - ٢٧. دیهقان: جوتیاری خاوەن زەوی.

١٢ - ٢٨. کەفشدوز: کەوشدرو. مـەرکەزشوناس: شـارەزای کـاروباری دەوڵەت. ئەهلی دیوان: شایەنی دانیشتن لە بارەگای دەوڵەتی دا. لێرەشا وەی ئەو شوێنە.

١٢ - ٢٩. ڕەعیەت: دانیشتوانی میرنشینی بابان بە گشتی.

١٢ - ٣٠. شەق وەشێن: جاران هەر بنەماڵەیەکی دەسەڵاتدار و خاوەن موڵک چەند کەسێکیان هەبوە بە ناوی شەق وەشێنەوە بۆ گرتن و لێدانی ئەوانەی سەرکێشیان کردون. شوانشین: ئەوانەی لە ئەنجومەنی پرس و ڕاوێژدا دانیشتون. صەدر: سەروک.

١٢ - ٣١. کەریم ئاغای ئەنێ، کاکەمین، مودیری پەت لە مل، کەهیای ماضی و، کەسانی تر کە لە شیعرەکەدا ناویان هاتوە، ئەوانەن کە لە گەڵ هێزی داگیرکەران هاوکار بون.

١٢ - ٣٢. سان: پیشان دان و نواندنی سوپا (استعراض).

١٢ - ٣٣. لیوا: ئاڵا. طەوق و فەرمان: تەوق و ئەڵقەی فەرمانڕەوایی کە لە لایەن دەوڵەتەوە، بە فەرمانی سوڵتان بەخشراوە و، کراوەتە مل.

١٢ - ٣٤. خرس: ورچ.

١٢ - ٣٥. زاغ: قەلەڕەش. سەرکاری کەهیا: وەکیلی کەهیا. شکار: ڕاو. بازی تەرلان: جۆرە بازێکە لە ڕاودا زۆر چابوک و ئازایە.

١٢ - ٣٦. عەزیزبەگ: عەزیز بەگی بابان. دەرع: زرێ، قەڵغان. خود: کڵاوی ئاسنین کە لە کاتی جەنگ دا لە سەر کراوە. خەفتان: جۆرە بەرگێکی تایبەتی بوە لە ژێر ئەسبابی جەنگەوە لە بەر کراوە.

١٢ - ٣٧. کاران: لێدان و بە یەک دا هاتن، شەڕ و جەنگ. سەرحەد: سنور. مولکی سنە: ولایەتی ئەردەڵان کە پایتەختەکەی سنە بوە.

١٢ - ٣٨. کەڕ و فەڕ: لێدان و هەڵاتن، پەلامار و کشانەوە. چیش کەرۆ: چی بکەم. ئەم وشەیە هەورامییە بۆ گاڵتە پێ کردن بە کار هێنراوە. نیشانەیە بۆ ئەوەی سەربازەکانی لەوجێکی هێزەکەی والی ی ئەردەڵان هەورامی بون.

١٢ - ٣٩: طایری دەولەت: مەلی بەخت و ئیقبال. لە ئەفسانەی کۆن دا ئەڵێن «هوما» بە سەر هەر کەسێک دا فڕی بێ، بوە بە فەرمانڕەوای وڵات، یان «باز» بە سەر هەرکەسێکەوە نیشت بێتەوە، بوە بە شا. بازان: پایەداران، دەسەڵتداران. تازان: بە تاو، بە پڕتاو.

١٢ - ٤٠. کەففە: تای تەرازو. کەرەم: بەخشندەیی. خەرجی شەهرەزور: دەسکەوتی دەولەت لە خەرج و باجی شارەزور.

١٢ - ٤١. قانان: خان، نازناوی پاشاکانی «مەغول» بوە.

١٢ - ٤٢. یەقینت بێ: دڵنیا بە، گومانت نەبێ.

١٢ - ٤٣. ئەهلی دانش: زاناکان. حاتەمی بەخشش: حاتەمی بەخشین.

١٣. دیوانی نالی: ١٧٤ - ١٩٧.

ئەم دو قەصیدەیە بە ناوبانگن و زۆرجار بڵاو کراونەتەوە.

- لە زۆری دیوانە دەستنوسەکانی هەردو شاعیردا نوسراون.

- بو یەکەمین جار پیرەمێرد لە گۆڤاری «ژین» ی ئەستەموڵ دا بڵاوی کردونەتەوە و، وەریگێڕاون بۆ تورکی،

- لە چاپی یەکەمی دیوانەکانیان دا هەیە.

- گۆڤاری «گەلاوێژ» یش بڵاوی کردونەتەوە.

- لە سەرەتای شەستەکان دا، غەفور ڕەشید دارا، هەردو قەصیدەی لە ژمارەکانی سالی دوەمی گۆڤاری «ڕۆژی نوێ» دا بڵاو کردەوە و، وشە گرانەکانی لێک دایەوە.

- عەلائەدین سەجادی لە «مێژوی ئەدەبی کوردی» دا نوسی بوی: نالی ئەم شیعرانەی سالی ١٨٣٤ داناوە، کاتێ هێشتا ئەمارەتی بابان ما بو. چەند کەسێ لە نوسەرانی کورد ئەمەیان بە ڕاست ئەزانی بو، سەجادی بۆ سەلماندنی بۆچونەکەی خۆی هەردو قەصیدەی دوای ساخکردنەوە و لێکدانەوەی وشە گرانەکانی، بە لێکۆڵینەوەیەکی تردەوە، لە نامیلکەیەک دا بڵاو کردۆتەوە. بۆچونە کۆنەکانی خۆی دوبارە کردۆتەوە. سورە لە سەر ئەوەی ئەم شیعرانە هی دوای ڕوخانی ئەمارەتی بابان

بێت. بەڵگەکانی لاوازن بایی سەلماندنی بۆچوونەکانی نابن. فاتیحی مەلا کەریم لە پێشەکی «دیوانی نالی» دا ئەم هەڵە مێژوویی و ئەدەبییەی ڕاست کردۆتەوە و، بە شێوەیەکی زانستی سەلماندوویەتی کە شیعرەکان دوای تێکچوونی داوودەزگای بابان نووسراون.

وشە گرانەکانی شیعرەکە:

١٣ - ١. مرورا تیپەڕین، خۆش مرور: خێرا.

١٣ - ٢. خەفی: نهێنی. بەشارەت: مژدە. گۆشە: سووچ.

١٣ - ٣. هەم میزاج: هاوسروشت.

١٣ - ٤. گەڵهێ: چارێک. ڕووح: هەستکێی. دەم - یەکەم -: دەمەی ئاسنگەر، موشەدەمە.

١٣ - ٥. عەتر شەممەم: بۆن خۆش. شەمال: بای شەمال. جەنووب: بای گەرمی باشوور. دەبوور: ڕەشەبا.

١٣ - ٦. ڕەواق: هەیوان. خانە: خانوو.

١٣ - ٧. هەم عەنان: هاوجڵەو. هەم ڕیکاب: هاوڕکێف. مە: ئاوزەنگی.

١٣ - ٨. دەوان: ئەوەی بە ڕاکردن بڕوا - ڕەوان: جاری. شوەسوور: شوێنێکە لە نزیک چەمچەماڵەوە.

١٣ - ٩. کودوورات: تۆز و خۆڵ. طاهیر: پاک. طهوور: پاک کەرەوە.

١٣ - ١٠. عەین: کانی.

١٣ - ١١. چەشمێکە: کانییەکە. ئەوران: هەڵقوڵان.

١٣ - ١٢. چەشمەسار: سەرچاوە. عارف: خواناس. یەنبووع: کانی. کێوی طوور: ئەو کێوەی خوا قسەی لە گەڵ حەزرەتی موسا تێ دا کرد و، نووری خۆی تێ دا پیشان دا.

١٣ - ١٤.

١٣ - ١٥. سارا: سەحرا، دەشت. خاک و خۆڵ. گوندێکە لە نزیک چەمی تانجەرۆ. جێ ی لە دایک بوونی نالییە.

١٣ - ١٦. ریاض (کۆی روضە): باخ، بەهەشت. موشکین: بۆن خۆش وەک گەمێن موشکی لە باخەڵ دابێ. کاکۆڵ: قژی درێژی پشت سەر. غیلمان (کۆی غلام): کوڕی تازە پێگەیشتوو.

١٣ - ١٧. میزاج: تێکەڵ، سروشت. جۆبار: جۆگە.

١٣ - ١٨. شام: ئێوارە. نەهار: ڕۆژ. فصول (کۆی فصل): وەرزەکانی ساڵ. بوهار: هەڵم.

١٣ - ٢٠. دانش: زانین. ناظم: هۆنەرەوە. عوقوود (کۆی عقد): ملوانکە.

١٣ - ٢١. مەحەللە: گەڕەک. دەور: خول. پرسش: پرسیار.

١٣ - ٢٢. سەرشەقام: گەڕەکێکی سلێمانییە. کاتی خۆی کاروانی بەغدادی

پێ دا تێ پەڕیوە.

١٣ - ٢٣. بە بەرگ و بار: پۆشتە و پەرداخ. عەلەم دار: داری ئاڵا و پەرۆ پیا هەڵواسراو، یا مرۆڤی ئاڵا هەڵگر. شێخ هەباس: ئارامگای پیاوچاکێ بوە، داری گەورەی لە سەر بوە، چەند حۆڵانەی لە سەر هەڵخراوە. ئێستا گەڕەکێکی سلێمانیە.

١٣ - ٢٤. کانی با: سەیرانگایەک بوە لە ڕۆژهەڵاتی سلێمانی و، گڵکۆی پیاوچاکێکی لێ بوە خەڵک بۆ چاک بونەوە لە نەخۆشی بەداری چونەتە سەری. شۆڕش: هەرا و هوریا. نوشور: ڕۆژی قیامەت کە هەمو زیندوان ئەمرن.

١٣ - ٢٥. سەیوان: گردێکە لە ڕۆژهەڵاتی سلێمانی دا، ئێستا گۆڕستانە. کەیوان: ئەستێرەی زوحەل. ئەنجوم (کۆی نجم) ئەستێرە.

١٣ - ٢٦. مەلعەبە: گاڵتەجار.

١٣ - ٢٧. شوێ ناودار: شوێنێکە لە ڕۆژئاوای سەرووی سلێمانی.

١٣ - ٢٨. تانجەرۆ: چەمێکە بە خوارووی سلێمانی دا ئەڕوا بۆ شارەزوور لە دەواوان ئەڕژێتە سیروانەوە.

١٣ - ٢٩. خانەقا: مەبەستی ئەو مزگەوتەیە کە مەحمود پاشای بابان بۆ مەولانا خالیدی نەقشبەندی دروست کرد. ڕەبیع: بەهار، گژوگیای بەهار. ئاهو: ئاسک. چایر: بەهاربەند، تەویلە. ستور: چوارپێ.

١٣ - ٣٠. زوور: زۆر.

١٣ - ٣١. قەلب: دڵ، دەروون، ناوەوە. مونەووەر: سوراپی، ڕوناک. ئەندەهور: چوارشانە و کەڵەگەت. مەبەست لە کەسانی وایە ئەوەندە زەبەللاح بن خەڵک لێیان بترسێ.

١٣ - ٣٢. دەست بەند: دەستی یەک گرتن. ئارەوەن: درەختێکی بەرز و گەورەی لق و پۆپ چڕی گەڵا وردە، لە حەوشی زۆر لە تەکیە و خانەقاکان دا هەیە بۆ سێبەر، بەری نیە. حەلقە: کۆبونەوەی سۆفییەکان بۆ یادی خوا و بیرانی تەریقەت و بیر کردنەوە لە مەرگ و قەبر و قیامەت. لە گەڵ بەکار هێنانی وردە بەردی گوێ چەم دا لە جیاتی تەزبیح. مەندەبور: بەدبەخت.

١٣ - ٣٣. ئەوراق (کۆی ورق): گەڵا. موقەددیمە: لای پێشەوە، سەرەتا.

١٣ - ٣٤. نائیب: جێ نشین. سەیل: لافاو.

١٣ - ٣٥. کەنار: قەراخ. باز و کەوشەک: وەرزشی بازدان، یەکباز و سێباز.

١٣ - ٣٦. سیراب: تێراو، بەو چیمەنە ئەڵێن کە ئاوی زۆری درا بێ بۆ ئەوەی هەمیشە گەش و تێراو بێ. دائیرە: بازنە، دەوروبەر. جیلوەگاه: جێگای دەرکەوتن و ورشەدانەوە.

١٣ - ٣٧. دەشتی فەقێکان: تەختاییەک بوە لە سەر کارێز فەقێکان یاریان

تێ دا کردوە.

١٣ - ٣٨. واصیل بکە: بیگەیەنە.

١٣ - ٣٩. غار: ئەشکەوت. ئەغیار: بێگانە. مور: مێروولە.

١٣ - ٤٠. زار: لاواز. هیلال: مانگی یەکشەوە. ئەحیف: لەڕ. خەیاڵ: خەیاڵ کردنەوە. خوطور: تێپەڕین.

١٣ - ٤١.

١٣ - ٤٢. ڕوخصەت: ڕێگەدان. ئەوەلقوف: وەستان، چاوەڕوانی. یەوم: ڕۆژ. نەفخ: فووکردن. صور: شاخێکە لە ڕۆژی قیامەت دا ئیسرافیلی فریشتەی مراندن و ژیاندنەوە دو جار فووی پێ دا ئەکا. بە فووی یەکەم هەموو زیندوان ئەمرێنێ و، بە فووی دوهەم هەموو مردوان زیندو ئەکاتەوە.

١٣ - ٤٣. خوفیە: نهێنی. سەنگ دڵ: دڵ ڕەق وەکو بەرد.

١٤. دیوانی نالی: ١٩٩ - ٢٠١.

وشە گرانەکانی شعرەکە:

١٤ - ١. جانم فیدای: گیانم بە قوربانی. سروە: شنە بای فێنک. بادەکەی سەحەر: بای بەیانی. پەیکی موشتەعید: نامەبەری ئامادە. ڕاهی پڕ خەطەر: ڕێگەی پڕ مەترسی.

١٤ - ٢. میروەحە: باوەشێن. جەمالی مەه ئاسا: جوانیی وەکو مانگ. دولبەر: دڵڕفێن، یار. شانەزەن: شانەکەر. کاکوڵ: قژی بەرداوەی پشتی سەر. سیم: زیو.

١٤ - ٣. جارەکەش: گەسکدەر. مەنازیل (کۆی مەنزیل): ماڵ، شوێنی حەوانەوەی کاروان. جانان: گیانەکان، خۆشەویستەکان. خەلوەت: شوێنی تەنیایی، گۆشەگیریی سۆفییەکان. فەڕاش: ڕاخەری فەرش، خزمەتچی.

١٤ - ٤. مالش: مشتومال. دەمی خوابی صوبحدەم: کاتی نوستنی بەیانیان. قیرگونە: ڕەنگی ڕەشی وەکو قیر. چیهرەی قەمەر: ڕوی مانگ.

١٤ - ٥. بارێ: جارێک، کەڕەتێک. شنە: شنەی با. ئەنگەبینی گەز: هەنگوین یا دۆشاوی گەزۆ. جۆنبوش: جمووجووڵ، جۆش و خرۆش. ناعیش: باوەش. نەی شەکەر: جۆرێکە لە قامیش شەکری لێ دەرئەهێنرێ.

١٤ - ٦. وەقت: کات. طەواف: گەڕان و خولانەوە بە دەوری شتێک دا. عاریض: ڕوخسار. شنۆ: شنە. لەغزش: لەرینەوە، خلیسکان. طوڕڕە: ئیمزای سوڵتانەکان، لێرەدا مەبەستی لوولی ئەگریجەیە. کەمەر: ناوقەد.

١٤ - ٧. وەزیدەن: وزان، هەڵکردنی با. ثەمەر: بەری درەخت.

١٤ - ٨. ئیحیاکون: زیندوکەرەوە. جەمیع: هەموو، گشت. نەباتات (کۆی نەبات): ڕووەک، گژوگیا. ڕەعنا: جوانیی بەژن. گوشا: کرانەوە. تەربیەت: پەروەردە

کردن. قامەت: بەژن و باڵا. شەجەر: درەخت. ئەم بیوە بەیتە ڕەنگە لە نوسینەوەدا تێک چوبێ و بەمجۆرە بوبێ: «ڕەعنا گوشا لە تەربیەتت، قامەتی شەجەر».

١٤ - ٩. ئابی حەیات: ئاوی ژیان، ئەو ئاوەی خدری زیندە خواردویەتیەوە و، تا هەتایە نامرێ و، هەر کەس لێ ی بخواتەوە تا هەتایە نەمرێ. ئ تەشی ئەفسوردە: ئاگری ئاڵتوزاو. تەحریک: بزواندن. هان دان.

١٤ - ١١. هیممەت: توانا بواندن. ئیجرای مەطلەب: جێبەجێ کردنی داواکەم. بەرید: پۆستە. تەتەر: ئەوەی نامە لە بەینی شوێنێک و شوێنێکی کەدا ئەهێنێ و ئەبا.

١٤ - ١٢. مولکی شام: وڵاتی سوریا کە ناوەندەکەی دیمەشقە، ئەو سەردەمە ویلایەتێکی عوسمانی بوە. سوی ئالیە: بۆ لای عالیە. وەضعی ویلایەت. هەلومەرجی وڵات. خەبەر: دەنگوباس و هەواڵ.

١٤ - ١٣. ظاهیرەن: بە ڕواڵەت. جیهەت: لا. ئەهلی شەهر: خەڵکی شار. سەر بە سەر: یەک بە یەک.

١٤ - ١٥. جا، شوێن، مەطلەعی خورشید: دەرکەوتنی ڕۆژ. خوشکبدە. وشک.

١٤ - ١٦. هەوا: ئارەزو. ذەلیل. کەساس. بوریان: برژاو. نار: ئاگر. پارە: پارچە.

١٤ - ١٧. جوز: جگە لە. گاه گاه: جار جار. ئەییام (کۆی یوم): ڕۆژان، ڕۆژگار. وا بینی: بکرێتەوە.

١٤ - ١٨. شەخص: کەس، کڵکۆی پیاوچاک. ستەمدیدە: زۆر لێ کراو. قەبر: گۆڕ. نەظەر: تەماشا.

١٤ - ١٩. غەفلێ: بێ ئاگا. موریدان: لایەنگرانی تەریقەت. باخەبەر: ئاگادار.

١٤ - ٢٠. حەوض: ئەستێل، مەبەستی حەوزی ئاوی خانەقایە. تەغییر. گۆڕان. کەدەر: خەم، ئاوی لیٖل و تۆڕاو.

١٤ - ٢١. جۆبار: جۆگەی ئاو. چەشمەسار: سەرچاوە. بەصەر: چاو، مەبەستی بینایە.

١٤ - ٢٢. یارانی حوجرە: دۆست و هاوڕێکان کە لە ژوری فەقێکاندا کۆ ئەبونەوە. مەقام: جێگا. تەهی سەقەر: ئاخی دۆزەخ.

١٤ - ٢٣. ئەووەڵین: یەکەمین، سەرەتا. بەرگ: جل و بەرگی مرۆڤ، گەڵای درەخت.

١٤ - ٢٤. ساڵخوردە: بە ساڵ داچو. خەم: چەماوە، کۆماوە. مەشغوڵ: خەریک. هەمە جا: هەمو جێیەک. پا: پێ.

١٤ - ٢٥. قسن: ئەو کۆمەڵە بەردەی کە لە دەوری گڵکۆی پیاوچاکان

دانەنرن. شاخی دار (راستەکەی شاخەیە): لقی دار.

١٤ - ٢٦. چاوی بێ غەمان: مەبەستی ئەوەیە چونکە خەم و خەفەتیان نیە، چاویان وشکە و فرمێسکی لێ نایەت. موشکیل: گران، زەحمەت. چەشمە: سەرچاوە، کانی. قەطرە: دڵۆپە.

١٤ - ٢٧.

١٤ - ٢٨. نیمە شەب: نیوەشەو. بێ نیظام: ناڕێکوپێک، بێ سەر و بەر. خەرمەن: خەرمان. مونعیم: بەخشندە، ئابدە، شەرەر: پریشکی ئاگر.

١٤ - ٢٩. شین: شیوەن و گریان. شور: ئاژاوە.

١٤ - ٣٠. فەضا: بۆشایی، چۆڵیی. بازیگەه: یاریگە. غەیب: پەنهانی، نادیار. الحذر: وریابە، بترسە.

١٤ - ٣١: کەژدوم: دوپشک. صەحرا: بیابان، مەبەستی دەشتە.

١٤ - ٣٢. سامانی حوجرەکەت: کەلوپەلی ناو ژوورەکەی نالی لە خانەقاکەی م. خالیدا. تاری عەنکەبوت: تەونی جاڵجاڵۆکە. حیجابی بیرون و دەر: پەردەی بەینی دەرەوە ناوەوەی ژوورەکە.

١٤ - ٣٣. صەدا: دەنگدانەوە، زایەڵە. فوغانی جوغد: ناڵەی کوندە بەبۆ. شەقامی مور: ڕێچکەی مێروولە.

١٤ - ٣٤. حەصرەت: گەورەی بەڕێز. بەم نەوعە: بەم جۆرە. قەط: هەرگیز.

١٤ - ٣٥. سالم صیفەت: وەکو سالم. هەدەر: فیڕۆ.

١٤ - ٣٦. ئەم مولکە. مەبەستی وڵاتی بابانە. نەظم، ئاسایش و ڕێکوپێکی. ضەبط: ڕاگرتن. واریث: میراتگر. مەبەستی گەڕانەوەی دەسەڵاتی یەکێ لە ڕۆڵەکانی بنەماڵەی بابانە. قەصد: نیاز. ئەم طەرەفە: ئەم لایە، مەبەست ی و مولکی بابان.

پاشکۆی یەکەم

١. ڕێککەوتننامە

١. ١. پێکهاتنی ڕوسی- عوسمانی (١١ ی حوزەیرانی ١٧٢٤)

پێشەکی: لە بەر ئەوەی مەحمود ئەصفەهانی داگیر کردوە، شای هەڵهاتوە و پەنای بۆ تورکیا بردوە، گیروگرفتی گەورە لە ئێران ڕوی داوە، تورکیا ناچار بوە هێزێ بنێرێ بۆ دەس بە سەراگرتنی ئەو شارانەی گرتنیانی بە پێویست ئەزانێ. قەیسەر، دۆستی بابی عالی، دەربەند و باکۆ و چەند شارێکی گرتوە. ئەو مەسەلەی سپاردنی ئەم شارانە و ولایەتەکانی گەیلان و مازندەران و ئوستراباد بە پێ ی ڕێککەوتنێ لە گەڵ طەهماسب تەئمین کردوە. قەیسەر و پاپ ڕێوشوێنێکیان داناوە کە یارمەتی طەهماسب بدرێ، وە ئەو تا دڵنیا نەبێ لە وەی کە طەهماسب، ئەو شارانەی تورکیا داوایان ئەکا بەو دەوڵەتە ئەسپێرێ، لە تەقەلا باشەکانی خۆی درێغی ناکا.

مارکی دوبناک لە لایەن ڕوسیا و تورکیاوە بۆ کاری ناوبژی هەڵبژێردراوە.

ماددەی یەکەم: سنوری ڕوسیا و تورکیا ئەبێ لەو شوێنەوە دەس پێ بکا بە ماوەی ٢٢ سەعات سوارەڕێ لە دەربەندەوە بۆ ناوەوەی وشکایی. سنورەکە ئەبێ لەو کێڵەوە کە لەم شوێنە دا دائەنرێ تا کێڵێکی تر کە ئەکەوێتە سێ- یەکی ڕێگەی شەماخی بۆ دەریای خەزەر درێژ ئەبێتەوە. لە شوێنی دوەمەوە ئەبێ هێڵێکی ڕاست تا دواوانی ڕوبارەکانی کورا و ئاراس بکێشرێ. ڕوسیا و تورکیا، هەردوکیان لە نزیکایی ئەم شوێنەی دواییانەوە مافی دروستکردنی قەڵایان هەیە، بەڵام جێگەکانیان ئەبێ ٣ مەنزڵ لە سنورەوە دور بێ. کاربێ سپێردراوانی هەردو لایەنی پەیمانکار، لە گەڵ کار بێ سپێردراوێکی کە ئیمپراتۆری فەرانسە دای ئەنێ ئەرکی دیاری کردنی سنور هەڵ ئەگرن. هەردو لای پەیمانکار ئەتوانن لە ناوچەکانی خۆیان دا قایمکاری بکەن و بنکەی لێ دابمەزرێنن، بەڵام نابێ ئەم قایمکاریانە ماوەی ٣ سەعات سوارەڕێ لە سنور نزیکتر بێ.

ماددەی دوەم: شەماخی کە ئەبێ بارەگای خان یا حاکمێکی سەر بە شیروان بێ، بە هی تورکیا ئەناسرێ، بەڵام نابێ قایمکاری لێ بکرێ یا بنکەی تورکی لێ دابنرێ. لە کاتی ڕودانی ناژاوەدا ئەشێ سپای تورکی بۆ بنێردرێ.

ماددەی سێیەم: سنوری تورکیا و ئێران ئەبێ لە شوێنی تەواو بونی سنوری

ڕوسیا و تورکیا، واتە لە دواوانی ڕوبارەکانی کورا و ئاراسەوە دەس پێ بکا. ئەبێ لەم شوێنەوە هێڵێ تا شوێنێکی تر کە ماوەی ١ سەعات سوارەڕێ کەوتۆتە ڕۆژئاوای شاری ئەردەبیلەوە بکێشرێ. هەمو ئەو ئەرزانەی ئەکەونە ڕۆژئاوای ئەم هێڵەوە، ئەکەونە ژێر دەسەڵاتی تورکیاوە. لەم شوێنەوە کە دوراییەکەی تا ڕۆژئاوای ئەردەبیل ١ سەعات سوارەڕێ یە، ئەبێ هێڵێکی ڕاست بۆ هەمەدان و لەوێشەوە بۆ کرماشان بکێشرێ.

ماددەی چوارەم: قەیسەر بە پێ ی ئەو ڕێککەوتنەی لە گەڵ طەهماسب کردویەتی بەڵێن ئەدا تا دڵنیا ئەبێ لە سپاردنی هەمو شارەکانی، کە لە ماددەی سێیەم دا ناوبراون، بە بابی عالی، تەقەلای باش ئەدا. بەڵام ئەگەر طەهماسب ئەچوە ژێر باری جێبەجێ کردنی ئەو ڕێککەوتنەوە، ڕوسیا و تورکیا هەردو بە جوتە بۆ گرتنی هەمو ئەو ئەرزانەی کە هی ئەوانە پێکەوە هەنگاو ئەنێن. دو دەوڵەتی گەورەی، پاشماوەی ئێران دوای ئەوەی ئاسایشی تێ گەڕایەوە، بە کەسێکی ئێرانی ئەسپێرن، کە زۆرتر شایستەیی فەرمانڕەوایی هەبێ. ئەو کەسە خاوەنی سەڵتەنەتی تەواو ئەبێ و سەربەخۆ ئەبێ.

ماددەی پێنجەم: ئەگەر طەهماسب، لە ئەنجامی ناوبژی قەیسەردا، بە ئارەزوی خۆی ئەو شارانەی لە مادەی سێیەم دا ناو براون بە تورکیا بسپێرێ، تورکیاش ئەو بە شای ئێران ئەناسێ و، هەمو جورە یاریدەیەکێ ئەکا. قەیسەر بە پێ ی ڕێککەوتنەکەی خۆی لە گەڵ طەهماسب، یاریدەی کاریگەری ئەکا و هەمو گفتەکانی خۆی بەرامبەر ئەو جێبەجێ ئەکات،تا ئەو بە عنوانی وارثی قانونی بتوانێ ئیمپراتۆریی ئێران و ئەصفەهان لە دەستی مەحمودی داگیرکەر ڕزگار بکا. ئەگەر مەحمود، لەم بارەدا، هێرش بباتە سەر تورکیا، ڕوسیاش ئەکەوێتە کار بۆ یارمەتی دانی تا ئەو لە ئێران دەر بکرێ. تورکیا و ڕوسیا بە پێ ی ئەم پێکهاتنە بۆ دانانی طەهماسب لە سەر تەختی ئێران پێکەوە هەنگاو ئەنێن.

ماددەی شەشەم: ئەگەر طەهماسب لە سپاردنی ئەو شارانەی تورکیا داوایان ئەکات خۆی بوارد، ئەو وڵاتە و ڕوسیا لە پێشەوە ئەکەونە گرتنی بەشەکانی خۆیان، وە کاتێ لەو وڵاتەدا ئارامی و ئاسایشیان دامەزران، فەرمانڕەواییەکەی بە کەسێکی ئێرانی ئەسپێرن، کە بە تەواوی سەربەخۆ بێ. ئەو کەسەیش لە لایەن دو دەوڵەتی ناوبراوەوە لە سەر تەخت دائەنرێ و، گوێ نادرێتە هیچ نوێنەرێکی مەحمود و، هیچ جۆرە پێکهاتنێکی لە گەڵ ناکرێ.

ئەبێ ئەم ڕێککەوتنە بە بێ هیچ لێ دەرچونێ پێڕەوی بکرێ بۆ ئەوەی ئاشتی هەمیشەیی دابین بکرێ و، بەم جۆرە ئەو شارانەی دراون بە تورکیا و ڕوسیا بە یەکجاری و تا هەتایە لە دەستی ئەوان دا بمێنێتەوە و، ئێرانی لە نوێ دامەزرێنراو، بەهێز بێ.

سوڵتان ئەم پێکهاتنە، پاش ئەوەی لە لایەن قەیسەرەوە پەسند کرا، ئەویش

پەسندی ئەکا.

(سەرچاوە: لکهارت: ٢٦٩ - ٢٧٠)

١. ٢. پەیماننامەی زەهاو

بسم الله الرحمن الرحیم
لا حول ولا قوە الا بالله

لە پاشان: لەبەر ئەوەی بە مەشیئەتی جەنابی ذوالعرش المجید و ئیرادەی حەضرەتی فعالی مایرید، ئیستیظامی ئەسبابی عالەم و رتق و فتقی ئوموری بەنی ئادەم، بەند و بەستراوە بە تەوافوق و ئولفەتی سولتانەکانی ڕوی زەمین و خاقانەکانی هیدایەت قەرینەوە، کە مەظهەری ئایەتی کەریمەی «الذین جاهدوا» و میصداقی «والموفون بعهدهم اذا عاهدوا»ن.

لە ژێر بالی حیمایەتی ئەوان دا مەمالیکی ئیسلامیە لە شەڕوشۆڕ مەئمون و مەسالیکی موئمینین بە کەمالی ئەمن و سەلامەت مەرهونە، بە تایبەتی بە مەدلولی «انا جعلناک خلیفه فی الارض» پلەی بەرزی سەلطەنەتی کوبرا و پایەی بلندی خەلافەتی عولیای ئێمەی موئتەهالعاباتی هەمو طەبقەکان فەرموە،

بە خۆشیی خزمەت کردنی حرمین الشریفین «شرفها الله تعالی» ذاتی قودسی صیفاتی ئێمەی شەرەف و عیززەت و، بە موتابەعەتی سوننەتی سونیەی حەضرەتی رسول الثقلین «صلی الله تعالی علیه و سلم» دایرەی دەولەت و سەلطەنەتی ئێمەی فراوان و بەرین کردوە، دەرونی صەفا مەشحونی ئێمەی بە ئەنواری موحیبەتی ئال و ئەصحاب موحەللا و موصەصەفا و پێڕەوی ڕێ ی بڕ تۆفیقی ئەوانی کردوتە هۆی ڕزگاری ڕۆژی جەزا،

ئێمەی بە ئەحوای «فاحکم بین الناس بالعدل» مالیکی مەمالیکی عەدل و داد و بە ئەمری لازمولئیمتیثالی «جاهدوا فی الله حق جهاده» سالیکی مەسالیکی غەزا و جیهاد فەرموە و،

لەحوای شەریفی «ان تنصرو الله ینصرکم» بەردەوام لە سەری ئێمە دایە و نزوتی بە بێ ی لوطفی خوداوەندی هەمیشە کار و پیشەی ئێمە بوە،

شمشێری ظەفەرقەرینی ئێمەی بۆ دەفعی کافران و موشریکان کردوتە دیواری ئاسنین و لە دەوری سنوری مەمالیکی موسلیمین دا کردوتە قەلای پتەو،

ڕۆژانی دەولەتی روزئەفزونی ئێمەی ثەبات و دەوام و، سیلسیلەی سەلطەنەتی هومایونی ئێمەی ئەبەدولدەهر ئیستیقرار و ئیستیحکام دا «جل مالا یعد نعمانه، قدمت ذاته و اسمائه»

پاش پێشکەش کردنی تەسلیماتی وافیات و ئەتحافی دەعەواتی صەفیات بە حضوری - موصافات ظوهوری عالی حەضرەت، مەعالی مەنقەبەت، سامی

روتبەت، گیرامی مەنزیلەت، مەسنەد نشینی ئیقلیمی ئێران، حامی فارس و مازندەران. فەرماندەی مولکی عەجەم - شاە صفی - دام مسفورا بعنایت ربە الولی، انهاء مسالمت انتها - کە:

نامەی حلت حیبەمەی ئێوەی بە هۆی عەینولئەعیان موحەممەد قولی - رزقت سەلامە - گەیشتە عەتەبەی عەلییەی گەردوون ویقار و سدەی سونیەی عالەم مەداری ئێمە، خولاصەی دەعوای بەلاغەت ئیحتیوای ئەو نامەی ئولفەت عنوان «جعل بینکم مودة» ی تەفسیر و بەیانی کریمەی کەرامەت نیشانی «والقیت علیک محبة» ی تەقریر و عەیان کردوە، لە بەر ئەوەی بە شەرایطی موسەفیمی موصافات موقتەدی و بە شیمەی کەریمەی قودوەما موقتەدی و خالیسی سولح و صەلاح و رافیسی فەور و فەلاح بوی، عومدە موخەواصی وەلونەرەمین صاروخان - زید رشده - تان بە وەکیلی خۆتان نارد بوو بە گەڵ - دەستوری ئەکردم، موشیری ئەفخەم، نیظامولعالەم، ناظمو مەناظمولئومەم - موصطەفا پاشا - ادام الله اجلالە - کە وەزیری ئەعظەمی حەلیلولمیقداری ئێمە و سەردار و سپاسالاری ڕۆژهەلاتە، لە زەهاو یەکتریان بینی و، لە بارەی ڕێکخستنی کاروباری صولح و عهودی جێبەجێ کردنی کێشەکانی سنور دوان و، بڕیاریان دا:

لە سنوری لای بەغداد و ئازربایجان دو شوێن بە ناوی جەسان و بەدرە هی ئێمە بن، قەصەبەی مەندەلی تا دەرەتەنگ، کە سەرمیل بە سنوری دیاری کراوە، لە گەڵ دەشتەکانی بۆ ئێمە بن، شاخەکەی نزیکی بۆ ئەولا بێ، میلباشی بۆتە سنور، دەرەتەنگ و دەرنە هی ئێمەن.

هۆزەکانی ضیادین و هارونی لە ئێلی جاف هی ئەعلا حەضرەتی هومایونی ئێمەن و، پیرە و زەردویی یش بۆ لاکەی تر ماوەتەوە.

قەڵای زنجیر کە بە لوتکەی شاخەوەیە وێران بکرێ، ئەو گوندانەش کەوتونەتە ڕۆژئاوای قەڵای وێرانکراوی ناوبراو بۆ ئێمە ئەمێنێتەوە و ئەو گوندانەش ئەکەونە ڕۆژهەلاتی بۆ ئەولا ئەبن.

لە نزیکی شارەزوور ئەو کێوەی کەوتۆتە ئەولای قەڵای زەڵم هەرشوێنێکی ڕوانێ بە سەر قەڵای ناوبراودا لە لایەنی هومایونی ئێمەوە زەوت کراوە، قەڵای هەورامان لە گەڵ گوندەکانی دەوروبەری بۆ لایەنەکەی تر، گەردنەی چەقان دانراوە بە سنوری شارەزوور. قزلجە و دەوروبەری هی ئێمەن و مەریوان و دەوروبەری هی لایەنەکەی تر.

هەردولا بڕیاریان داوە قەڵای قوتور و ماکۆ لە سەر سنوری وان و، قەڵای مغازبرد لە لای قارس کاول بکەن.

لەبەرئەوەی لەو نامەیەدا ڕەزامەندی خۆتان بە قەول و قەراری باس کراو، بەو جۆرەی ڕون کراوەتەوە، ڕاگەیاند بو وە بەڵێنت دابو لێرە بە دواوە ئەم مەراسیمی موعاهەدە و موصافاتە ڕیعایەت و مواسات و موالاتی لازم حیانەت بکەی و، بە

ئیمانی خۆت وەفا نەکەیت و لە کەسر و حەلەلی خۆت لا نەدەیت. وە داوات کرد بۆ کە بەڵگەی مزوکراوی کەیشتنی ئێوە، لە لایەنی هومایونی ئێمەوە قوبوڵ بکرێ، حا لە بەر ئەوەی «انجاز الوعد من دلائل المجد» لە پێناوی ئاسایشی خەلایق و عیباد و ئارامی مەمالیک و بیلاددا، ئەم صوڵحی موقەڕەر و صەلاح شمولە قوبوڵ کرا بەو مەرجەی طائیفەی قزلباش دەس هەڵبگرن لەو مەحاڵ و شوێن و دەشت و ئەرزانەی کە بە بەشێکی مەمالیک و بیلادی ئەژمێردرێ کە لە ناو سنووری دیاریکراوی ئەعلا حەضرەتی ئێمە دان و لە ژێر سایەی عەدالەتی پایە بەرزی ئێمە دان. بە پێ ی «الشیء اذا ثبت ثبت بلوازمە»، ئەو ئەرزانە ئیستر ج ئاوەدان بێ یا جزلەوانی لە گەڵ تەوابیع و لەواحیقی دا لە دەستی تەصەڕوفی موەککیلانی بارەگای بەرز و مرتەعەهیدانی دەرگای بلندی ئێمە دان.

سەرەڕای ئەوانەش کە ناوبران، ئەبێ ئەوان دەستدرێژی نەکەنە سەر قیلاع و بیقاع و ئەواحی و صەحاری و بەراری و ئیلال و جیبالێ کە لە ناو سنووری ناحیقە، قارس، وان، شارەزور، بەغداد، بەصرا دان.

بە پێ ی شەرتە موعتەبەرە صەریحەکانی ئەو پەیماننامانەی لە زەمانی سەعادەت ئیقتیرانی ئەجدادی عیظامی ئێمە دا - انار الله تعالی براهینهم - بۆ ئەسلافی ئێوە ئێردراوە، وە بە مەدلولی قسەی: «الدین النصیحة» ئەسافیل و ئەدانی کە لە ژێر دەستی حکومەتی ئێوە دان ئەبێ ڕێگە نەدرێن، دەستدرێژی بکەنە سەر شێخین ذوالنورین و هاوسەری پاکیزەی رسول الثقلین و گشت ئەصحابی هەڵبژاردە و ئیمامە موجتەهیدەکان - رضوان الله تعالی علیهم اجمعین - حاشا، دیسان حاشا، ڕێگەی دەستدرێژی نەدرێن و، لێیان قەدەغە بکرێ و، بە هیچ جۆرێ ڕێ نەدرێن بۆ ئەوەی ئەم صوڵحە موقەڕەرە، الی انتهاء القرون، ثابیت و بەرقەرار بمێنێ.

مادەم لە لایەن ئێوەوە پێچەوانەی عەهد و میثاق جوڵانی ناشایستە ڕوو نەدا، لە قەرینولشەرەفی پادشاهانەی ئێمەشەوە، بە شێوەی باسکراو، شروط و قیود بەو جۆرەی نوسراون پێڕەوی ئەکرێ. پەلاماری ڕەعییەت و مەملەکەتی ئێوە نادرێ. لە بەرامبەر ئەو بەڵێننامەیەی ناردراوی ئێوەدا، ئەم نامە هومایونیە پڕ لە ڕاستگۆییە نوسرا، کە دوژمنایەتی لە ئارا نەمێنێ و، لە جاران زیاتر ڕیعایەتی مەراسیمی ئولفەت موالەفەت بکرێ.

سەفیری مەئموری شەرەفی ماچکردنی بیساطی عیزەت ئینبیساطی شاهانەی ئێمە موفتەخیر بو، دوای ئەوەی ئادابی ڕیسالەتی - کما هو حقه - بە جێ هێنا، بە ئیجازەی شاهانەی ئێمە ڕێگە درا بگەڕێنەوە لاتان، هاوڕێ لە گەڵ ئیفتیخارولئەماجید وەلئەکاریم موحەممەد، دامە مەجدوهو، کە لە خزمەتگوزارانی دەرگا و مەئموری تەبلیغی نامەی هومایونی ئێمەیە، ڕەوانە کران.

صەلاح ئەندێشانی دین و دەوڵەت هەردەم مەظهەری ئیحسانی ملکی

مەئنان بن، برب العباد و بالنبی واله الاماجد.
لە سەرەتای مانگی شەووالی ساڵی هەزارو چل و نۆی هیجری (کانونی دووەمی ١٦٣٩) دا نوسرا.
(سەرچاوە: مشیر الدولە: ٧٤ - ٨١)

١. ٣. ڕێککەوتننامەی کردان

لە نێوان نادر شاه و سوڵتان مەحمود خانی یەکەم
بە هۆی:
وەکیلی ئێران حەسەن عەلی خان
راسپێردراوی عوسمانی والی ی بەغداد ئەحمەد پاشا
لە مانگی شەعبانی ١١٥٩ک (١٧٤٦ز) دا بەستراوە
پێشەکی: دیاریکردنی سوری هەردو مەملەکەت.
ئەسڵی یەکەم: دەربارەی حاجییان.
ئەسڵی دوەم: دانانی نوێنەرانی هەردو دەولەت لە دەرباری یەکتری دا.
ئەسڵی سێیەم: دیلەکانی هەردو دەولەت.
ئەسڵی پاشکۆ: دەربارەی سوری هەردو مەملەکەت و هەندێ مەرج لە بارەی دین. چەن مەرجێ دەربارەی رانیران و ڕەعیەتەکانی ئێران لە عوسمانی دا - دانەوەی هەڵاتوان.
بنچینە - ئەو ڕێککەوتنەی لە سەردەمی سوڵتان موورداخانی چواردم دا لە نێوان هەردو دەولەت دا کراوە پێڕەوی ئەکرێ و، ئەو سورانەی لە ڕێککەوتنی کۆرین دا دیاری کراون بێ هیچ دەسکاری و گۆڕینێ وەکو خۆیان ئەمێنن.
مەرج - لێرە بە دواوە ئەبێ فیتنە حەوتو بێت و تیغی دوژمنایەتی لە کێلان دا بێ، ئەوەی شایەنی شانی هەردولا و چاکە و خێری هەردو دەولەت بێ، لە هەمو بوارێک دا جێبەجێ بکرێ و، هەردولا خۆیان لەو کارانە بپارێزن کە ئەبنە هۆی ناخۆشی و، پێچەوانەی تەبایی و هۆگرین.
ئەسڵی یەکەم: حاجیانی ئێرانی کە لە ڕێ ی بەغداد و شامەوە ئەچن بۆ بیت الله الحرام، ئەو والی و حاکم و ئەمیر حەجانەی لە سەر ڕێگایان دان، ئەبێ ئەوانە بە ئەمنی و سەلامەتی لە شوێنێکەوە بگەیەننە شوێنێکی تر، صیانەتی حاڵ و ڕیعایەتی ئەحوالیان بە لازم بزانن.
ئەسڵی دوەم: بۆ بەهێز کردنی دۆستایەتی و زیاد کردنی یەکێتی لە نێوانی هەردو دەولەت دا، هەر سێ ساڵ ئەبێ یەکێک لە لایەن دەولەتی ئێرانەوە، لە عوسمانی و یەکێک لە لایەنی عوسمانیەوە لە ئێران بێ. مەسرەفی ئەوانەش لە

سەر هەردولا بێ.

فەسلی سێیەم: دیلەکانی هەردولا بەربدرێن. کڕین و فرۆشتنیان ڕەوانیە. هەر کەسێکیان ویستی بگەڕێتەوە وڵاتی خۆی ڕێگەی لێ نەگیرێ.

فەسلی پاشکۆ: ئەو سنورەی لە سەردەمی سولتان موراد خان دا دیاری کراوە جێبەجێ بکرێ.

دەسەڵاتدارانی سنورەکان کارێک نەکەن پێچەوانەی دۆستی هەردولا بێ.

سەرەڕای ئەمانە. لەبەرئەوەی خەڵکی ئێران وازیان هێناوە لەو ئەحوالە ناشایستەیەی، لە سەردەمی صەفەویەت دا، دایان هێنا بو. وە لە ئوصولی عەقائیدا چونەتە سەر ڕێگەی ئەهلی سوننەت. بۆیە خولەفای راشیدین بە خەیری مەرضی ئەبێ یاد بکەن و. لێرە بە دواوە لە گەڵ خەڵکی ئێران کە هاتوچۆی کەعبەی موکەڕەمە و مەدینەی مونەووەرە و سەرانسەری وڵاتانی ئیسلام ئەکەن، ئەبێ هەمان ڕەفتاریان لە گەڵ بکرێ کە لە گەڵ حاجیان و زائیرانی ڕۆم و وڵاتانی ئیسلامی تر ئەکرێ، وە بە ناوی دوروەمە یا بە ناوێکی ترەوە کە خیلافی شەرع و قانون بێ هیچیان لێ نەسێنرێ.

هەروەها ئەو زائیرانەی ئەچن بۆ عەتەباتی عالیات، مادەم مالولتیجارەیان پێ نەبێ حاکم و موباشیرانی بەغداد داوای باجیان لێ نەکەن و. هەر کەسێ مالولتیجارەی پێ بو بە پێ ی قاعیدە و عادەتی دێرینە گومرگ بدا و لەوە زیاتری لێ داوا نەکرێ. لەولاش لە گەڵ تاجیر و ئەهالی ڕۆم بە هەمان شێوە ڕەفتار بکرێ.

لە دوای تاریخی ئەم پەیماننامەیەوە ئەگەر لە خەڵکی ئێران بۆ ڕۆم و لە خەڵکی ڕۆم بۆ ئێران هەڵاتن دالدە نەدرێن و، ئەگەر داوا کرانەوە بدرێنەوە دەست وەکیلەکانی هەردولا.

سەرچاوە: نوائی: «نادر..» ۲۷۳ - ۲۸۳)

۱. ٤. عەهدنامەی یەکەمی ئەرزڕۆم

مەبەست لە نوسینی ئەم نامە ناوازەیە ئەوەیە لەم چەند ساڵەدا بە هۆی ڕودانی هەندێ عەواریضەوە لە نێوان هەردو دەوڵەتی بەرزی ئیسلام دا پێوەندیەکانی صولح و صەفوەت و ضەوابیطی دۆستی و ئولفەتی دێرین گۆڕا بە نیقار و خصومەت و بو بە هۆی جەنگ و کدورەت. بە موقتەضای جیهەتی جامیعەی ئیسلام و ڕازی نەبونی هەردولا بە ڕژانی خوێن و ڕودانی ئەو جۆرە قەومان و غەوغایە، هەردو دەوڵەتی گەورە ئارەزو و موافەقەتیان دەربڕیوە بۆ گێڕانەوەی ئاشتی و مەوەددەت و نوێ کردنەوەی دۆستی و مەحەبەت.

بە پێ ی فەرمانی هومایونی «ئەعلاحەضرەت. کەیهان حشمەت. مولک بەخش. مولک گیر. ئارایشی تاج و سەریر. خدێوی زەمین و زەمان. جەمالی

ئیسلام و موسلیمین، جەلالی دنیا ودین، غیاثی حەق ویەقین، قارەمانی ئاو و گڵ، سێبەری خوای ڕاکێشراو بە سەر هەردو ئەرز دا، حافظی حەوزەی موسلمانی، باسطی بیساطی جیهانبانی. دارەری جەمشید جاه، سولەیان دەستگاه، ئەنجوم سپا ئیسلام پەنا، زیەنت بەخشی تەختی کەیان، مەلیکی ملوکی جیهان، تاج بەخشی کامەران، شاهنشاهی مەمالیکی ئیران، خاقان کوڕی خاقان، غازی: فەتحعەلی شا، خلد الله ملکه و اقباله، بە حوکمی مەنشوریەلنامەی ڕەفیعەی عوڕەی غەڕای دەولەت و شەهریاری، دەوحەی عولیای شەوکەت و جیهانداری، مالیکی ڕیقاب، گەردون جەناب، کەیوان هیمەت، بەرجیس فیطنەت، مولک فەزای، مولک ستای، ڕوکنی ڕەکین جەلال، غوصنی ڕەطیب ئیقبال، شازادەی ئازادە، وەلیعەهدی دەولەتی عەلیەی ئیران عباس میرزا، عز نصره، ئەم عەبدە مەملوک و چاکرە خان ئەشارەی بە وەکالەتنامە موباهی و، مەخصوص کردوە.

لە لایەن دەولەتی بەرزی عوسمانییشەوە، نامە و فەرمانی، ئەعلا حەضرەت، کەیوان مەنزیلەت، خۆری فەلەکی شەهریاری، مانگی ئاسۆی تاجداری، پادشاهی ئیسلام پەنا، سولتانی هەردو ئەرز و هەردو، خادمی حەرەمەینی شەریفەین، خاوەن شەوکەت وشەهامەت، سولتانی کوڕی سولتان، غازی: مەحمود خان، ابد الله ملکه و اقباله، نامە بە جەنابی «عیزەت نیصاب، ئەبەلەت ئینتیساب، جەلالەت ئیکتیساب، تەواوکەری ئومووری جمهور بە بیری تیژ، تەختکەری قەواعیدی ئومور بە ڕەئی ڕاست، جەدری ئەسبەقی ئەکرەم، والی ی ولایەتی ئەرزەڕۆمی ڕۆم، سەرعەسکەری لای ڕۆژهەڵات. محەممەد ئەمین ڕەئوف پاشا، دامە مەجدوهو، عەطا و عینایەت کراوە.

ئەم عەبدە مەملوکە لە شاری ناوبراو لە گەڵ سەرعەسکەری ناوبراو، پاش ئاڵوگۆڕی وەکالەتنامە پیرۆزەکانیان بۆ ئەنجومەنی گفتوگۆ پێک هاتن، موصالەحەی پیرۆز بەم ئایینە تەرتیب و تەعیین کرا.

بنچینە ـ پەیمانی ئاشتی کە لە ١١٥٩دا بەستراوە، دەربارەی سنورەکانی کۆن و، مەرجەکانی پێشو سەبارەت بە حاجیان و بازرگانان و گێڕانەوەی ڕاکردوان و بەردانی دیلەکان و دانیشتنی کەسێکی دیاریکراو لە دەربارەکانی هەردو دەولەت دا بە تەواوی هەموی وەکو خۆیان ماون و کاریگەر و نرخدارن و بە هیچ کلۆجێ خەلەلی تێ نەکەوتوە و، لە نێوان هەردو دەولەتی بلنددا مەرجەکانی دۆستایەتی و پێویستییەکانی تەبایی و خۆشەویستی هەمیشە ئەبێ کاری پێ بکرێ.

مەرج ـ شمشێری ئاژاوە و دوژمنایەتی لە کێلان دا ئەبێ، لە نێوان هەردو دەولەتی بەرزدا کارێ کە ببێتە هۆی ناخۆشی و ساردی و، پێچەوانەی ئاشتی و ئاسایش بێ ڕو نەدات و،

ئەو شوێنانەی لە ناو سنوری کۆنی دەولەتی عوسمانی دا بون و لە کاتی جەنگ و بەر لەوە، کەوتونەتە دەس دەولەتی مەزنی ئێران، لەوانە قەلا و زەوی و

ئەزا و تەعسەبە و گوندە، لە ڕۆژی ئیمزا کردنی ئەم ڕێککەوتننامە خێرەوە تا شەست ڕۆژی تر، بە تەواوی ئەدرێنەوە دەوڵەتی عوسمانی.

بۆ ڕێز لێنانی ئەم ڕێککەوتنە خێرە گیراوەکانی هەردو لا، بێ ونکردن و شاردنەوە بەر بدرێن و، پێویستییەکانی ڕێگەیان وەکو خواردەمەنی و شتی تر بۆ دابین بکرێ و، بگەیەنرێنەوە سەر سنورەکانی هەردو دەوڵەت.

مـاددەی یەکـەم: هەردو دەوڵەتی بەرز نەبێ دەس وەرنەدەنە کـاروباری ناوخۆی یەکتریەوە. لێرە بە دواوە خو تێهەڵقورتان لە لای بەغداو کوردستانەوە نەشیاوە، لەوانە مەڵبەندەکانی سەر بە سنجەقەکانی کوردستان، بە هیچ بەهانە و لە هیچ ڕویەکەوە دەوڵەتی بەرزی ئێران نابێ ڕێ بە خو تێهەڵقورتان و، دەستدرێژی و، پەلامار و، دالدەی موتەصەرڕیفەکانی پێشو و لەمەودوایان بدات.

لەو شوێنانەدا ناوبراون، لە بابەت ڕەسمی ئاسایی گەرمیان و کوێستان و، هەر دەعوایەکی تر، بۆ ئەوەی نەبێتە هۆی ناخۆشی نێوان هەردو دەوڵەت، ئەبێ لە لایەن ئەمیر و وەلیعەهدی دەوڵەتی ئێران و وەزیری بەغدادەوە بە لا دا بخرێ.

ماددەی دوەم: لەبەرئەوەی ئەم مەسەلەیە لە مەرجە دێرینەکانە کە ڕەفتار لە گەڵ ئەهالی ئێران، ئەوانەی هاتوچۆی کەعبەی موکەڕڕەمە و مەدینەی مونەووەرە و گشت وڵاتانی ئیسـلامی ئەکەن وەکو حاجی و زائیر و گشت ئەهلی وڵاتانی ئیسلامی ڕەفتار بکرێ و، بە ناوی دوورمە یا بە ناوێکی ترەوە کە خیلافی قانونی شەرعی بێ شتێ داوا نەکرێ. هەروەها لە زائیرانی عەتەباتی عـالیـیـات مادەم کەلوپەلی فرۆشتنیان پێ نەبێ داوای باج نەکرێ و، ئەگەر شتی فرۆشتنیان پێ بێ مـافی گومرگی بە پێ ی قـاعیدەی کـارپێکراو وەربگـیرێ وە شتی زیاتر داوا نەکرێ و، لە لایەن ئێرانیشـەوە، هەمـان ڕەفـتـار لە گـەڵ بازرگـانان و ئەهلی عوسمانی بکرێ.

لەمەولەوە لێرە بەدواوە لە لایەن وەزیرانی گەورە و، میری حاجی و میری میرانی بەڕێز و، هەمو ضابطان و حاکمانی عوسمانی بۆ جێبەجێ کردنی ئەم مەرجە کۆنە دەرهەقی حاجیان و بازرگانانی ئێران نوسراوە ئەبێ دیققەت و ڕیعایەت بکرێ لە شامی شەریفەوە تا حەرەمەینی موحتەرەمەین و لەوێوە بۆ شامی شەریف.

لە لایەن ئەمینی صـوررە (پرپاسکەدار: بەرپرسی کـاروباری دارایی) ی هومایونەوە چاودێری بکرێ کە پێنجەوانەی مەرجەکان هیچیان لێ وەرنەگیرێ و، پشتیوانی ناوبراوان بکرێ و، ئەگەر لە ناو ئەوانەدا ناکۆکی ڕوی دا لە ژێر چاودێری ئەمینی صررەی هومایون و بە ناوبژی باوەڕ پێکراوێکی ئەوان لێ ی بکۆڵرێتەوە و، ژنانی حەرەمی شاهنشاه و حەرەمەکانی شازادە مەزنەکان و هەمو گەورەکانی دەوڵەتی ئێران کە ئەچن بۆ حەجی شەریف و عەتەباتی عالیات بە پێ ی مەرتەبەی خۆیان حورمەت و ڕێزیان لێ بگیرێ.

هەروەها دەربارەی مافی گومرگی بازرگانانی ئێران بە هەمان بڕیار ڕەفتار

بکرێ که له گه‌ڵ بازرگانه‌کانی ئیسلامی ته‌به‌عه‌ی عوسمانی ڕه‌فتار ئه‌کرێ و، له که‌لوپه‌لی بازرگانی ئه‌وانه ته‌نیا یه‌کجار ٤ قرۆش له ١٠٠ قرۆش گومرگ وه‌ربگیرێ، به‌ پێنچه‌وانه‌ی وه‌سڵێ که پێ یان ئه‌درێ و مادام که‌لوپه‌لی بازرگانی نه‌چوته ده‌ستێکی تر له جێگه‌یه‌کی تر سه‌رله‌نوێ حوقوقی گومرگی داوا نه‌کرێ و، بازرگانه‌کانی ئێران که چوبوقی شیراز - جۆرێکه له ته‌خته - بۆ داروله‌سه‌عاده - مه‌به‌ستی ئیسلامبوله - ئه‌هێنن، کڕین و فرۆشتنی پاوان نه‌کرێ، به هه‌ر که‌سێک که پێیان ئه‌وێ بیفرۆشن. وه له گه‌ڵ بازرگان و ئه‌هالی هه‌ردو ده‌وله‌ت که بۆ مه‌مله‌که‌تی یه‌کتری هامشۆ ئه‌که‌ن، به پێ ی پێویسته‌کانی جامیعه‌ی ئیسلامیه ڕه‌فتاری دۆستانه بکرێ و له هه‌مو زه‌ره‌ر و ئازارێ پارێزراو بن.

ماده‌ی سێیه‌م: ئه‌وه‌ی له ئێله‌کانی حه‌یده‌رانلو و سیبکی که هه‌ردو ده‌وڵه‌ت له سه‌رێ ناکۆک بون، وه ئه‌مڕۆ له خاکی ده‌وڵه‌تی عوسمانی دا دانیشتون، مادام له لای ئه‌وانن، ئه‌گه‌ر ده‌ستدرێژیان کرده سه‌ر وڵاتی ئێران و زه‌ره‌ریان دا، سنورداران ئه‌بێ له ڕێ پێ نه‌دان و ته‌مێ کردنیان دا دیققه‌ت بکه‌ن. وه ئه‌گه‌ر ده‌ستیان هه‌ڵنه‌گرت له ده‌ستدرێژی و زیانی و کاربه‌ده‌ستانی سنور ڕێگه‌یان لێ نه‌گرتن، ئه‌بێ ده‌وڵه‌تی به‌رزی عوسمانی وار له داڵده‌دانیان بهێنێ.

وه ئه‌گه‌ر ئه‌وانه به ئاره‌زو و ویستی خۆیان بگه‌ڕێنه‌وه بۆ ئێران، ده‌وڵه‌تی عوسمانی داڵده‌یان نه‌دا و ڕێگه‌یان لێ نه‌گرێ، پاش ئه‌وه‌ی که گه‌ڕانه‌وه بۆ ناو ده‌وڵه‌تی به‌هیه‌ی ئێران و، دوایی بێنه‌وه بۆ ناو خاکی عوسمانی به هیچ جۆر نابێ داڵده بدرێن و، وه‌ربگیرێن.

له حاڵه‌تێک دا که ئه‌وانه بگه‌ڕێنه‌وه ناو ئێران و ئه‌و کاته له سنوری ده‌وڵه‌تی عوسمانی ته‌جاوز بکه‌ن، زیان بگه‌یه‌نن، سنوردارانی ده‌وڵه‌تی به‌هیه‌ی ئێران له ڕێ گرتن و ده‌ستدرێژیان دیققه‌ت ئه‌نوێنن.

ماده‌ی چواره‌م: به پێ ی مه‌رجه‌کانی ده‌وێن، نابێ هه‌ڵاتوانی یه‌کتری داڵده بدرێن و له‌وانه عه‌شایه‌ر و ئیلات، هه‌ر که‌سێکیان دوای ئه‌مه، له ده‌وڵه‌تی به‌رزی عوسمانیه‌وه بۆ ده‌وڵه‌تی گه‌وره‌ی ئێران و، له ده‌وڵه‌تی به‌هیه‌ی ئێرانه‌وه بۆ ده‌وڵه‌تی به‌رزی عوسمانی بڕۆن، ئه‌بێ ئه‌و تیپه‌ڕیوانه داڵده نه‌درێن.

ماده‌ی پێنجه‌م: ئه‌و که‌لوپه‌لی بازرگانیانه‌ی ئێران که له داروله‌سه‌لته‌نه و گشت ولایه‌ته‌کانی ده‌وڵه‌تی به‌رزی عوسمانی دا، به ئاگاداری شه‌رع و ده‌فته‌ر، به هه‌ڵگیراوی گل دراوه‌ته‌وه، له ڕۆژی ئه‌م به‌ڵگه‌یه‌وه تا ماوه‌ی شه‌ست ڕۆژ، له هه‌ر جێیه‌ک بێ، به پێ ی ئه‌و ده‌فته‌ره نوسراوانه و، به ئاگاداری شه‌رع و باوه‌ڕپێکراوی ده‌وڵه‌تی ئێران، به خاوه‌نه‌کانی بدرێته‌وه، جگه له که‌لوپه‌لی هه‌ڵگیراو، ئه‌وه‌ی له کاتی ڕودانی دوژمنایه‌تی دا له حاجیان و بازرگانان و خه‌ڵکی تری ئێران که له وڵاتی عوسمانی دا بون، له لایه‌ن هه‌ندێ وه‌زیر و کاربه‌ده‌سته‌وه به زۆر سه‌نراوه، پاش ئیفاده و ئیظهاری ده‌وڵه‌تی گه‌وره‌ی ئێران و فه‌رمانی له ده‌وڵه‌تی به‌رزی

عوسمانیەوە بە عوزدەی وەکیلی ئەوان لە هەر جێیەک، دەربچێ، پاش ئیسباتی شەرعی، وەربگیرێتەوە و بدرێتەوە.
ماددەی شەشەم: لە مەمالیکی دەوڵەتی بەرزی عوسمانی دا لە خەڵکی وڵاتانی هەردولا کە ئەمرن، ئەگەر واریث و وەصی شەرعییان نەبو، مەئموزانی بەیتولمال، بە ئاگاداری شەرع دەفتەری کەلوپەلی کابرای مردو بگیرێ و، لە سجللی شەرعی دا تەسجیل بکرێ و، هەمو ئەو کەلوپەلە وەکو خۆی لە جێگەیەکی ئەمین، تا ماوەی ساڵێک هەڵ بگیرێ تا واریث و وەکیلی شەرعی مردوەکە دێ، بە پێ ی تەسجیلی سجللە شەرعییەکە کەلەپورەکانی بدرێتێ و، ڕسومی ئاسایی و کرێ ی شوێنی هەڵگرتنی ئەو شتانە، لە ماوەی باسکراودا سوتا یا لە ناو چو داوای نەکرێ.
ئەگەر لە ماوەی باسکراودا واریث و وەصی نەگەیشتن، مەئمورەکانی بەیتولمال کەلوپەلی هەڵگیراو بە ئاگاداری باوەڕپێکراوی دەوڵەتی بەرزی ئێران ئەفرۆشن، نرخەکەی هەڵئەگرن.
ماددەی حەوتەم: بە پێ ی مەرجەکانی پێشو، بۆ پشتیوانی لە دۆستایەتی و خۆشەویستی، هەر ٣ ساڵ یەک کەس (هەریەکەی لە دەوڵەتێکەوە) لە هەردولای بەرز جێگیر ئەبێ، وە لە هاووڵاتیانی هەردو دەوڵەتەوە، کە لە کاتی جەنگ دا بۆ هەردولا چون، بەرامبەر بەوان، بۆ ڕێز لێنانی ئەم پێکهاتنە خێرە، سزا ئەدرێ.
دوایی: ئەوەی لە بنچینە و مەرجەکان و ماددەکانی سەرودا باس کران، بەو پێ یەی نوسراوە کە بە گفتوگۆ لە سەری پێک هاتون. لە هەردولاوە قوبوڵ کراوە، دەربارەی ئیدیعای کەلوپەلی ئاڵانی و شتی فەوتاو و دابینکردنی خەرجی جەنگ هەردولا «ئەوەی ڕۆیی ڕۆیی: مضی ما مضی» یان لە سەر وتوە و چاوپۆشییان لێ کردوە. وە لە لایەنی هەردو دەوڵەتەوە بە پێ ی عادەت تەصدیقنامەکانیان بگۆڕنەوە و بە هۆی سەفیری وەسەط لە ڕۆژی ئەم بەڵگەیەوە تا ماوەی شەست ڕۆژ لە سەر سنوری هەردو دەوڵەت یەکتری ئەبینن و، ئەنێردرێن بۆ ئاستانەی هەردولا.
بەم پێ یە بەستن و نوێ کردنەوەی ئەم موصالەحە خەیرییە لە ڕۆژی بەستنیەوە پێڕەویکراو و کاریگەر ئەبێ و لە هەمو لایەکەوە ئاگری ناخۆشی و دوژمنایەتی ئامێنێ، هیچ لایەکیان دۆخ و جوڵانێ بە شیاو ئەزانن کە پێچەوانەی دۆستی و پێچەوانەی ئەم مەرج و بەڵێنانە بێ.
وە لە لایەن وەکیلی موشار ئیلەیهی سەبارەت بە ڕێپێدانی تەواوی لە لایەن دەوڵەتی عوسمانیەوە لە ڕۆژی یەکشەمەی ١٩هەمی مانگی ذیلقەعیدەی شەریفەی ساڵی ١٢٣٨ (٢٨ ی تەمموزی ١٨٢٣ز) دا بەڵگەی ئەم موصالەحەیە مۆر و ئیمزا کرا.
لەم لایەنەشەوە ئەم عەبدی مەملوکی دەوڵەتی بەرزی ئێرانە بە پێ ی ڕێپێدانی تەواوی خۆی بنچینە و مەرج و ماددەکانی گۆڕینێ وەکو باس کراوە قوبوڵ

کرد و، ئەم بەڵگەیە نوسراو لە گەڵ وەکیلی دەسەڵاتداری مشار الیه دا ئاڵوگۆڕ کرا.
بالخیر والسعادە والیمن والبرکە والحمد لله اولا واخرا وظاهرا وباطنا.
(سەرچاوە:. مشیر الدولە: ١٨ - ٢٢)

١. ٥. موعاهەدەنامەی دوەمی ئەرزڕۆم

ماددەی یەکەم: هەردو دەوڵەتی موسوڵمان بە پەسەندکردنی ئەم ڕێککەوتنە، چاوپۆشی لە هەمو داوا ماڵیەکانی خۆیان ئەکەن کە لە یەکتریان هەبو، بەڵام ئەم ڕێککەوتنە، ئەو مەرجانەی لە ماددەی چوارەم دا بو بە لاداخستنی کێشەکان دیاریکراوە، ناگۆڕێ.

ماددەی دوەم: دەوڵەتی ئێران بەڵێنی ئەدا کە دەس لە هەمو ئەرزە دەشتاییەکانی ولایەتی زەهاو، واتە ئەرزەکانی لای ڕۆژئاوای بۆ دەوڵەتی عوسمانی هەڵ بگرێ، دەوڵەتی عوسمانیش بەڵێن ئەدا دەس لە لای ڕۆژهەڵاتی ویلایەتی زەهاو، واتە هەمو ئەرزە شاخاویەکانی ئەبێ لە گەڵ دەرەی کرند بۆ دەوڵەتی عوسمانی هەڵ بگرێ.

دەوڵەتی ئێران بە توندی بەڵێن ئەدا کە واز لە هەمو خواستەکانی خۆی بەرامبەر شار و ویلایەتی سلێمانی بهێنێ و، هیچ کاتێ دەس دەرنەداتە مافی خاوەنێتی دەوڵەتی عوسمانی کە لە ویلایەتی ناوبراودا هەیەتی.

دەوڵەتی عوسمانیش، بە توندی بەڵێن ئەدا کە شار و بەندەری موحەمەرە و جزیرەی ئەلخضر و لەنگەرگا و ئەرزەکانی لێواری ڕۆژهەڵاتی، واتە لای چەپی شەطولعەرەب کە بە دەس ئێلە ناسراوەکانی ئێرانەوەیە، بە موڵکایەتی لە دەس دەوڵەتی ئێران دانێ. سەرەڕای ئەوەش، مافی ئەوەی ئەبێ کەشتی ی ئێرانی بە ئازادی تەواو لەو شوێنەوە کە ئەڕژێتە دەریاوە تا شوێنی یەکانگیری سنوری هەردولا لە ڕوباری ناوبراودا هاتوچۆ بکا.

ماددەی سێیەم: هەردولای پەیمان بەستو، بەڵێن ئەدەن کە بەم ڕێککەوتنەی ئێستا، هەمو خواستەکانی پێشویان لەو ئەرزانەی دەستیان لێ هەڵگرتون، بە بێ دواکەوتن لە هەردولاوە موهەندیس و مەئمور دیاری ئەکرێن، بۆ ئەوەی بە پێ ی ماددەی پێشو، سنوری نێوان هەردو دەوڵەت دیاری بکەن.

ماددەی چوارەم: هەردولا موافقن لە سەر هەڵبژاردنی دەستەجێی نوێنەرانی خۆیان بۆ لێکۆڵینەوە و بە لاداخستنی عادڵانەی ئەو زەرەرانەی کە هەریەک لەم دولایە، لە زەمانی قبوڵی پێشنیاری دۆستانەوە، کە لە ڕێگەی دو هێزی دڵی ناوبراوەوە، تۆمار کراون و لە مانگی جیمادی یەکەمی ١٢٦١دا ، ئاگادار کراون. هەروەها لێکۆڵینەوە و بە لاداخستنی هەمو ئەو کێشانەی پەیوەندیان بە دانی ئەرزی لەوەڕگای ئەو ساڵانەی دوا کەوتون.

ماددەی پێنجەم: دەوڵەتی عوسمانی گفت ئەدا شازادە پەنادراوەکانی ئێران لە بورسە دابنیشێن و، ڕێگەیان ئەدا ئەو شارە بە جێ بهێڵن یا پەیوەندی نهێنی لە گەڵ ئێران ببەستن. هەردو دەوڵەتی مەزن بەڵێن ئەدەن بە یەکتری، بە پێ ی ڕێکهاتنی پێشوی ئەرزڕۆم، گشت پەنابەرەکانی تر بدەنەوە دەس یەکتری.

ماددەی شەشەم: بازرگانانی ئێرانی ڕەسمی گومرگی کەلوپەلی بازرگانی خۆیان بە پێ ی نرخی (ڕۆژ) بە پارە یا بە شت بە جۆرێ کە لە ماددەی شەشەمی پەیماننامەی ئەرزڕۆمی ١٢٣٨دا لە بارەی بازرگانییەوە نوسراوە، ئەدەن. لەوەی لە ماددەی ناوبراودا دیاری کراوە نابێ زیاتریان داوا لێ بکرێ.

ماددەی حەوتەم: دەوڵەتی عوسمانی گفت ئەدا، وەکو لە پەیماننامەی پێشودا لە سەری ڕێک کەوتون، ئیمتیازاتێک کە پێویست بێ بدا بە زائیرانی ئێرانی تا بتوانن بە هێمنی تەواوەوە بێ ئەوەی توشی هیچ جۆرە ئازارێ بێن زیارەتی پیرۆزگاکانی ناو قەڵەمڕەوی دەوڵەتی عوسمانی کە ئەیەوێ پەیوەندی دۆستانە و یەکیتی لە نێوان هەردو دەوڵەتی موسوڵمان و هاووڵاتیەکانیان دا بەهێزو پتەو بێ، بەڵێن ئەدا باشترین ڕێوشوێن دابنێ بۆ ئەوەی زائیرانی ئێرانی لە هەمو ئیمتیازاتێ کە لە ناو مەمالیکی عوسمانی دا هەیانە ئەوانیش بەهرەمەند بن و، ئەبێ بپارێزرێن لە هەمو جۆرە زوڵم و دەسدرێژی و سوکایەتیەک چ لە کاروباری بازرگانی و چ لە کاروباری تردا.

سەرەڕای ئەوانەش دەوڵەتی عوسمانی گفت ئەدا باڵیۆزی هەڵبژێردراوی دەوڵەتی ئێران لە شارەکانی قەڵەمڕەوی عوسمانی دا، جگە لە مەککەی موکەڕەمە و مەدینەی مونەووەرە، لەو شوێنانەدا کە بونی ئەوان پێویستە، هۆی قازانجی بازرگانی یا بۆ پاراستنی بازرگانان و هاووڵاتیانی ئێران بە ڕەسمی بناسن و، هەمو ئەو ئیمتیازە شەخسیانەی بە کونسوڵی دەوڵەتانی دۆستی تر دراون، ئەبێ بەوانیش بدرێ.

دەوڵەتی ئێرانیش لە لای خۆیەوە بەڵێن ئەدا لە بەرامبەر ئەمەدا هەمان ڕەفتار بکا، لە بارەی ئەو کونسوڵانەوە کە دەوڵەتی عوسمانی، لەو شوێنانەی ئێران، بە هەڵسەنگاندنی ئێران پێویستن، هەروەها بەرامبەر بازرگانانی عوسمانی و گشت هاووڵاتیانی - کە سەردانی ئێران ئەکەن.

ماددەی هەشتەم: هەردو دەوڵەتی مەزنی موسوڵمان بەڵێن بە یەکتری ئەدەن، بۆ ڕێ گرتن لە دزی و پێشگیری لە جەردەیی کە لە لایەن هۆز و کەسانی دانیشتوی سنورەکانەوە ئەکرێ، ڕێوشوێنی پێویست دابنێن و جێبەجێ ی بکەن، و، بۆ ئەم مەبەستە کەسانی نیزامی لە شوێنانی موناسب دابنێن.

سەرەڕای ئەوەش بەڵێن ئەدەن، بەرامبەر هەمو جۆرە کارێکی دەسدرێژیکەرانە وەکو تالان، چەپاو، کوشتن کە لە سنورەکانیان ڕ بقەومێ، ئیقداماتی جیددی بکەن.

سەبارەت بەو ئێلاتەی کە جێگای ناکۆکیین و، دیار نیە لە ژێر دەسەڵاتی کام دەوڵەت دان. هەردو دەوڵەتی مەزن یەک جار بۆ هەمیشە ئازادی تەواوی هەڵبژاردنی شوێنی دانیشتنیان بە حزیان نەدا. تا لێرە بە دواوە هەمیشە لەوێ دا بژین. ئەو ئێلاتەی تابیعیەت یان دیار نیە، ناچار ئەکرێن کە بگەڕێنەوە قەڵەمڕەوی ئەو دەوڵەتەی کە سەر بەو بون.

ماددەی نۆیەم: هەمو بەندەکانی پێکهاتنەکانی پێشو، بە تایبەتی پێکهاتنی ۱۲۳۸ (۱۸۲۳) ی ئەرزڕۆم کە لەم پێکهاتنەدا دەسکاری نەکراوە، یا هەڵوەشێنراوەتەوە لێرەدا سەرلەنوێ تەواوی هێزی جێبەجێ کرانی ناوەڕۆکەکەی دوبارە ئەکرێتەوە، وەکو ئەوەی وشە بە وشە لەم پێکهاتنەدا گونجێنرا بێ.

هەردو دەوڵەتی مەزن پێکهاتن لە سەر ئەوەی پاش گۆڕینەوەی ئەم رێککەوتنە، هەردوکیان قبوڵ و ئیمزای بکەن و. لە ماوەی دو مانگ دا یا کەمتر، بەڵگە پەسەندکراوەکانی بدەن بە یەکتری.

۱٦ جیمادی یەکەمی ۱۲٦۳ (۱ ی نیسانی ۱۸٤۷ز)

ئیمزا : ئەنوەر ئەفەندی   میرزا تەقی خان

(سەرچاوە: مشیر الدولە: ٤۳ - ٤۷)

پاشکۆی دووەم

٢. بەیت و چیرۆک

٢. ١. بەیتی:

کاکەمیر و کاکەشێخ

کاکەمیر و کاکەشێخ ئاغای مەرگەییان بوون. مەیتەریان بۆ وڵاغی خۆیان قەت نەدەگرت. دەبو ژنی ڕەعیەتان بێن تەویلەی بماڵن، ئەسپان ئاو بدا، کا و جۆیان بداتێ. ئەگەر حەلاس دەبو بچێتەوە، دەیانگرت، دەرکەیان لێ دەگرت، دەیان کا و دەیان ئاردەوە. ژن و کچیان هیچ نەبەشت. هەیدەر گۆزان پیاوێکی ڕەشید بو، حەلالی دێیەکەی پاکی وەخر کردەوە، پاکی قورعانی خوارد، کوتیان: «دەبێ قسەمان یەک بێ، سبحەینێ دەبێ بانگ نێشتنیان بکەین بۆ ماڵە هەیدەر گۆزانێ. ئەسلێ نەهارن»

کاکە میر و کاکە شێخ، دوازدە برا بوون، بانگ نێشتنیان کردن، هەر برایەکیان دە نێوانی دو کرمانج دا، دانا. نانیان هێنا، دایان نا، کوتیان: «بسمیللا». دەستێکیش کوتی: «یا ئەللا». هەر کەس جیرانی خۆی گرت، سەری هەر دوازدان لە مەحلیسیان برین، خوێن بە سەر نانی دا ڕژا، ڕایان کێشا ماڵە کاکە میر و کاکە شێخان، کچی وابان فەساد کرد، بە تۆڵەی خۆیان، عیوەزیان کردەوە، هەیدەر گۆزان هەمو مەحلوقەکەی هەڵگرت، پاکی بردە سەر حەمێ، پاکی دە حەمێ نا، پاکی دە قورێ نان، ڕۆیینە بۆ ئەستەمبوڵێ بۆ شکایەتی سوڵتانێ.

یای ئەستێ دەڵێ بە یای بەغدانێ:

«خوشکێ دڵم بە غلورە، چەندی بە غلورە!

تەماشای تێختەرحانەی کاکان بکە، دە بەر بوو و برەوانم کەوتوە جل و هەوسار و تورە

لە دیوەخانی کاکان هەڵگیراوە حەزدە موتەکا و دوازدە مافورە

ئەو ڕۆژانە خوشکی کاکان سەر بە قوڕیان ئەگەر لە سەر ماڵی کاکی مەیان هەڵگرت کەوڵ و قاتوم و سەمبورە

ئەوێ ڕۆژێ مل بە کوێن بای، ئەگەر لە داری جەنگەی لەشکر، لە دوی کاکێ مە دەبو جەمبورە بە جەمبورە

نیتتا بێ ساحێب بوم، حدودی بێ نیشانە، بێ سەلا بوێ خاڵمی دە ڕو سورە چەندم گوت: کاکە مەجۆ ماڵە هەیدەری، پیاوێکی عەیان، لە دۆستایەتی بە دورە

خەلقی مەرگە! ئەمن چبکەم چبکرێنم؟
بۆ خۆم دەعوایەک بکەم، یا بە سوڵتانی رابکەیێنم؟
ئەمن خوێنی دوازدە برای خۆم لە کێ بستێنم!»
یای بەغدان دەڵێ:
«یای ئەستییە!
خوشکێ ئەو هەلا و هەرایەت بۆ چیە؟
حارێ چێ، جەنازەیان بێنیەوە، لە ماڵە هەیدەر گێڕاێ، ئەسلەمیان بکەین بە گڵێیە
ئەو دەمێ مەسڵەحەتی لێ دەکەین بزانین تەگبیرمان چیە؟»
چەندی نۆکەر و پێشخزمەتە ڕاوەستاوە
ئەوی ڕەعییەت بێ لە وڵاتی مەرگێ دا نەماوە.
چونە ماڵە هەیدەر گێڕاێ، جەنازەی برایان هەڵدەگرت و، دەیان هێناوە
بانگ لە سەر بانگیان لێ داوە
دەڵێ: «هیچ کەس وای لێ نەقەوماوە!
لە دوازدە برا یەک نەماوە
پاکی کفن و دفن کراوە
پاکی چو دە خاکێ براوە
مەخلوق بۆ ماڵێ گەڕاوە.
یای ئەستێ دەڵێ:
«خوشکێ یای بەغدانێ!
خەبەرێکم دەبیست، یەکەم دە دینە
غولوێک لە دەرگی ماڵە بانێ مەیە، نازانم ئەو غولوە نە شاییە و نە شینە!
کێ بو لە کارەکەرێ گوار زێڕینە
لەو لایەڕا دەچو بە گوشادی و بە پێکەنینە
لەو لاڕا دەهاتەوە بە گریان و ڕو پچڕینە
دەڵێ: خاتونینە!
وەرن هەمو وێکڕا بگرینە!
ئەو غولوە لە دەرگێ ماڵە بانان بو، شایی بو، لێبان بو بە شینە
لە دیوەخانی کاکانمان هەڵگرێن ئالفاوە و مەسە
لە ئیخنەرخانی کاکی مەمان دەرهێنا حواڵوانەی دە ئەوزینە
خاتونیان پیل دەگرت و دەریان دەهێنا

سواری جوانوڵەیان دەکردن بە قەرەپۆشی دە شینە
بە مردن و تالانیش قایل نەبون ژنیان بە نێخسیر بردینە
جا مە تەکبیری چلۆن بکەین، خەبەری بدەین بە سوڵتانی نەمینە؟»
یای بەغدان دەڵێ:
خوشکێ چەندم گوت: کاکە مەچۆ بەری مەرگێ بە میوانی!
مەچۆ ماڵە هەیدەری دەگەڵ گۆزانی
فێڵی وانم کەلێک زۆرترن لە فێڵ و فەرەحی شەیتانی
قەت بوە، لە کنە خۆت، پیاوەتی بکەی، بدەیەوە نانی
قەت واش دەبێ، بێ ڕوحمی و بێ ئیمانی
سەری دوازدە برایان بڕی لە سەر سفرەی دە نانی!
خوا بۆ مەرگەیان ببسم هەر وەهایان بە سەرێ
ڕسقێنی وانم بچێتە سەر پشتی ماکەرێ
سەد باری ڕەحمەتان بێ لە کوڕی میری دەگەڵ میرە دسکەرێ
بە تۆڵەی ئاغای خۆی هەژدەی دایە بەر خەنجەرێ
هەژدەی دە دیشی داویتنە بەرێ
لە زەبری دەستان و لە خوێنی جگەرێ
ئەوا لکەی شل دەبو لە خەنجەرێ
ئەحلەت لە بابی ئەو وەستایە بێ لە پاش کوڕە میرە دسکەرێ
ئەگەر سێ بزماران نەدا لە گۆزی خەنجەرێ
ئەگەر خەنجەر بزماری ببێ، لە دەسکی نایەتە دەرێ
هەی ڕۆ، براڵە ڕۆ!
ئەو حێ ی کاکە میر و کاکە [illegible] لێیان دەکرد شەقێن و شەڕە گۆ
ئێستا مەرگەبێ گوڵخۆرباب دەیکەنە ،نجار و پەمۆ
کەس نیە جونەی دە ناغایان، جونەی [illegible]کە سواران، هەڵگرێ و بیانبالەوە
مرقبەی کن بابێ خۆ»
«ڕەحمان» خۆش بێ، «ساحێب» ڕەحمەت لە تۆ.

سەرچاوە: نۆسکارمان: «تحفەی مظفریە»، ساخکردنەوە و هێنانەوەی بۆ سەر ڕێنوسی کوردی: هێمن، لە بڵاوکراوەکانی کۆڕی زانیاری کورد، بەغداد ۱۹۷۱، ل ٦٨٥ - ٦٨٩.

*

٢. ٢. دو چیرۆکی لاوچاکی:

ئەز خولامی چاوی دە کلۆڵێتم!

خانی قەیغان

نووسینی: تۆفیق وەهبی

دو چیرۆکی لاوچاکی

چەند ڕۆژێ لەمەوپێش نوێنەری سلێمانی ئەحمەد ئاغای حەمائاغا بۆ دیدەنی هاتبوە لام. لە کاتی یەک دوانێکدا وتەمان هاتە سەر «قەڵای ویسو ئاسکە». وێرانەی قەڵایەکی کۆن هەیە لە ناو دەربەندی بڕدەڕا لە بەری چەپی ڕوباری زێ ی خواروو، واتە لە بەری دێ ی سەرسانەوە. پێ ی ئەڵێن «قەڵای ویسو ئاسکە». من بە منالی چیرۆکی «ویسو ئاسکە»م بیستبو. لە ئاغام پرسی کە ئەم چیرۆکە ئەزانێ یا نە؟ دیار بو ئاغا شتێکی وای لێ نەئەزانی. بەڵام لە گەڵ ئەوەدا کە وەی دامێ کە بۆم بپرسێ، خۆی چیرۆکێکی تری بۆ گێڕامەوە کە دراوەتە پاڵ حاکمێکی بەبە. ئەحمەد ئاغا گێڕایەوە:

«لەشکری حاکمی بەبە، پیر بوداغی فەیەسان لە گەڵ لەشکری دوژمندا لێکیان ئەدا. پیر بوداغ لە دوورەوە ئەبینێ کە نۆکەرێکی لاوچاکی زۆر مەردانە شەڕ ئەکا، هەر شمشێرە ئەیوەشێنێ و هەر کەلەی دوژمنەو ئەکەوێ، پیر بوداغ خۆی ئەگەیێنێتە لایەوە، ئەبینێ کە هەرچەندە شیر دائەوەشێنێ، ئەچریکێنێ:

- ئەز خولامی چاوی دە کلۆڵێتم!

پیر بوداغ هیچ دەنگ ناکا، بەڵام نۆکەرەکە کە ئەحسێ لا ئەکاتەوە، پیر بوداغ ئەبینێ، دائەچڵەکێ و، دەس بەجێ ئەچریکێنێ:

- ئەز خولامی خانی قەیغانم!

شیرەکەی لە دەس ئەکەوێتە خوارەوە،

خان پێ ی ئەڵێ:

- شیرەکەت هەڵگرەوە، ئەوا کلۆڵم تەڵاق دا و دام بە تۆ

شەڕەکە بە پیرۆزی ی پیر بوداغ ئەبڕێتەوە. . ئەگەڕێنەوە ماڵەوە. خان نۆکەرەکە بانگ ئەکا و پێ ی ئەڵێ:

- وەکو پێم وتی: کلۆڵم داوە بە تۆ و بەسە، بەڵام ئیتر نابێ تۆ نۆکەری من بی، بۆ من شەرمەساری یە. ئەبێ ببینە گاوان، وە ژنەکەت هەمو ئێوارەیەک بێتە بەر ماڵی ئێمە و، بانگ بکا:

- ماڵی خانێ، ماڵ ئاوا، نانی گاوانێ!

لاوچاک کلۆڵ ئەبانە ماڵی خۆی و، لە سەر فەرمووەی خان ئەبێ بە گاوان.

کلۆڵ ژنێکی زۆر جوان بو. ناوبانگی جوانی ئەو لە هەمو وڵاتی بەبان و سۆران و موکریان دا بڵاو بوبوەوە، گشت کەسێ سەرسوڕما بو کە چۆن پیر بوداغ

دەس لە ژنێکی وا ناسک و نازدار هەڵ ئەگرێ. کەس بڕوای بەوە نەئەکرد کە پیرە بوداغ هەتا سەر کنزۆلی لە بیر بچێتەوە و دڵی بڕوایی بدا کە هی کەسێکی تر بێ. ئەم قەوماوە، هەر کەسە بە چەشنێکی لێک ئەدایەوە.

ڕۆژێک ئاگا ئەدەن بە گاوان کە خان خواستی کوشتنی ئەوی هەیە. لاوچاک لە ترسانا کلۆڵ هەڵ ئەگرێ و ئەچن لە «کوێ ڕەبەنان» دا خۆیان ئەشارنەوە. پیرە بوداغ کە ئەبینێ دیار نین، پیاو ئەنێرێ لە شوێنیان بگەڕێن. ئەیان دۆزنەوە و ئەیان هێنەوە. پیرە بوداغ لاوچاک بانگ ئەکا. پێ ی ئەڵێ:

- خواگرتو، لە بەرچی ترسایت و هەڵ هاتی؟ من لە پاداشتی ئەو نازاییەدا کە کردت، بە خۆشی خۆم کلۆڵم داینێ. حارێکی تر چۆن لێت ئەسێنمەوە؟ دڵنیابە، کلۆڵ هەر بۆ تۆ، وەکو پێم وتوی، گاوانی خۆت بکە و لە گەڵ کلۆڵ پێکەوە بژێن.»

چیرۆکەکەی ئەحمەد ئاغا لێرەدا بڕایەوە. لە ئاغام پرسی کە «قەیغان» کێ بوە، وتی کە، «قەیغان دایکی پیرە بوداغ بوە» ئینجا چیرۆکە بە ناونیشانەکەی «ئەقێ ئەحمەد و قەیغان» م هێنایەوە سەر. ئەم چیرۆکە میستەر ڕیچیش ١٢٣ ساڵ لەمەوپێش، لە ٤ ی تەشرینی یەکەمی ١٨٢٠ دا لە سلێمانی لە پیاوێکی پیری دارشمانەیی بیستوە و، لە نامە زۆر بە بەهاکەی دا کە ناوی «گێڕانەوەی دانیشتویەک لە کوردستانا» یە نوسیویەتیەوە، من کە لە ئەحمەد ئاغا خوێن بومەوە، نامەکەی میستەر ڕیچم دوبارە خوێندەوە و ئارەزوی کەسێتی «قەیغان» دای گرتم. ئەوانەی لەم شوێنەدا پەیم پێ بردون، وا بزانم کەڵکێکی بچوکیان هەیە بۆ دیرۆک. بەڵام لە پێش ئەوەدا کە ئەو سەرنجانەمان بخەمە پێش چاو، وای بە باش ئەزانم کە چیرۆکەکەی «ئەقێ ئەحمەد و قەیغان» تان لە نامەکەی میستەر ڕیچەوە بۆ وەربگێڕم. گێڕانەوەکەی میستەر ڕیچ لە ئێستکی ئەو گێڕانەوەی ئەمڕۆ لە ناو ئێمەدا بڵاوە، بە بەهاترە، چونکە ١٢٣ ساڵ لەمەوپێش لە پیرێکی دارشمانەیی بیسوە.

میستەر ڕیچ لە سلێمانی، لە سەردەمی مەحمود پاشای ئەوڕەحمان پاشای بەبەدا، لە ناو قەوماوی ڕۆژی ٤ ی تەشرینی یەکەمی ١٨٢٠ دا، ئەمەی تۆمار کردوە:

«ئەمڕۆ پیاوێ لە دارشمانەوە گەیشتە ئێرە. هۆمەر ئاغا کە ئەیزانی من بە بەرۆشم بۆ شتی سەمەرە (عەجایەب)، دەس بەجێ چو بۆ چاو پێ کەوتنی. لە گەڵ ئەوەدا کە بەڵێنی دا کە سبەینێ ئەی هێنێ بۆم، ئەم... پەیوەندە بە بنچینەی خانەوادەی بەبەوە، مرۆڤی ئێستای ئەو دێ یە (دێ ی دارشمانە) گشتیان لەو خانەوادەیەن و، فیزێکی تایبەتی ئەدەن بە خۆیان. هەندێ لەوان جار جار سەر لە سلێمانی ئەدەن. ئەوڕەحمان پاشای گەورە ئامۆزا کوێستانەکانی خۆی بەڕێز ئەگرت و. هەرچەند ئەهاتن، بە هەندێ دیاریەوە ئەی ناردنەوە کە شیاوی بار و پێویستیان بێ. ئەوان لە بەردەم ئەوڕەحمان پاشا دا سەربەستیەکی گەورە، تا ئەندازەی بەرزتریشیان ئەنواند، بە بۆنەی ئەوەوە کە بەڵێ گەورەترین، یەکێ لەوانە کە بە

هەچە هەچەی کەرێکەوە ئەهات بۆ سلێمانی، ڕاست ئەچو بۆ لای پاشا، لە بەر دەما دائەنیشت پێش ئەوە کە پێ ی بڵێن: دانیشە، قەندەیەکی کۆنی چڵکنی دەرئەهێنا، تێ ی ئەکرد، دای ئەگیرساند، چەند قومێکی لێ ئەکێشا و ڕوی ئەکردە پاشا:

- «ئێ، ئامۆزا، چۆنی؟»

لێرەوە میستەر ڕیچ وا لە سەری ئەڕوا:

«با بێینەوە سەر چیرۆکەکەی من:

دو برا بون لە دارشمانە، فەقێ ئەحمەد و خدر. ئەمانە لە دۆژمنایەتیی بڵباسەکان کە مرۆڤی هەرە توانای پژدەر بون، زۆر لە ئازاردا بون. فەقێ ئەحمەد کە پیاوێکی زۆر ئازا و بە خوێنتاڵ بو، دێ یەکەی خۆی بە جێ هێشت و، سوێندی خوارد کە هەرگیز ئەگەڕێتەوە ئەوێ تاکو لە بارێکا ئەبێ کە بتوانێ تۆڵەی خۆی بسێنێ. لێ ی دا، چو بۆ ئەستەمۆڵ و، لەوێ چوە کەڵکی تورکەوە. وا ڕێ کەوت کە سوڵتان لەو دەمەدا لە جەنگ دا بو لە گەڵ فەرەنگ دا (خزمەکە وتی، لە گەڵ ئینگلیزدا). لەو ڕۆژانەدا شەڕ بە تاکە پاڵەوان ئەکرا. پاڵەوانێک لە لەشکری فەرەنگەوە هاتبوە پێشەوە و، پێنج ڕۆژ بو لە سەر یەک پاڵەوانی تورکی لە ناو ئەبرد. فەقێ ئەحمەد خوایشتی کرد کە خۆی بۆ ئەم دۆژمنە ناودارە دەرچێ. لە سەر ئەمە سوڵتان ناردی بە شوێنیا، لە پاش ئەوە کە لێ ی پرسی کە کێ یە و کوێندەرییە و لە دیمەن و دیداری خۆشنود بو، هێشتی کە خوایشتەکەی بهێنێتە جێ. لە پێش هەمو شتێکا ئەسپێکی باشی دایە و پڕ چەکی کرد. فەقێ ئەحمەد چوە مەیدانەوە بۆ فەرەنگە ئازاکە و، دای بە زەوی دا. خەریک بو سەری بڕێ، بەڵام بە واق وڕی بەوە دی کە دۆژمنە بەزیوەکەی کەنیشکێکە کە لێ ی ئەپاڕێتەوە، سەری ئەبڕێ، ئەیبێ بە ژنی. فەقێ ئەحمەد کەنیشکەکەی بە پیرۆزی هێنایەوە لەشکرگای تورکەکان. لە سەر ئەمە سوڵتان لێ ی پرسی کە چی پاداشتێکی ئەوێ، ئەو فەرمانێکی ویست بۆ ئەوەی ببێ بە «بەگ» و دێ ی دارشمانە و زەویەکانی ئەوێ ی بێ بەخشری بۆ پشتاوپشت، دەس بە جێ فەرمانەکەی بۆ نوسرا. لێرەدا فەقێ ئەحمەد شەرم، یان ئەزانیبێ کردوە، ئەگەر هەمو کوردستانی بویستایە، ئەی درایە. فەقێ ئەحمەد بەم دەسکەوتە زۆر خۆشنود و، بە پیرۆزی گەڕایەوە وڵاتی خۆی لە گەڵ ژنە تازەکەی دا. لەم ژنە دو کوڕی بو، «سلێمان بەبە» و «بوداغ کەیغان»، ناوی کەنیشکە ئینگلیزەکە «کەیغان» بو. فەقێ ئەحمەد ئێستر لە گەڵ بڵباسەکانا کەوتە شەڕوشۆڕەوە و، گەلێ بەیەدەسی کردن. ڕۆژێ لە ڕۆژان کە خۆی لە ماڵ نەبو، چوار سەد پێنج سەد سوارێ لە بڵباسەکان دایان بە سەریانا بۆ تاڵان. کەیغان بە تەنیا لێیان ڕاپەڕی، گەلێکی لێ کوشتن و هەڵی بڕین. کەیغان لە پاش ئەوە ئیلجا مرۆڤی دارشمانەی کۆ کردەوە و، پێ ی وتن:

- ئەی مرۆڤی دارشمانە. فەقێ ئەحمەد گیانی منی بەخشی لە کاتێکا کە لە ژێر چنگیا بوم. من هەر ئەوەم ئەویست و چاوەڕوانی ئەوە بوم کە ئەو چاکەیەی

بەدەمەوە، وا ئەمڕۆ دامەوە. ئێستا هەرچیەکتان چاو پێ کەوت، بۆ فەقێ ئەحمەدی بگێڕنەوە و، پێ ی بڵێن کەوا من ڕۆیشتم بۆ جێ یـ... ـە هەرگیز چاوی بە من ناکەوێتەوە و، پێ یشی بڵێن کە نامەوێ شوێنم بکەوێ، چونکە بێ سود ئەبێ و، نازاریشی ئەدەم کە، خوا ئەی زانێ، بە خوایشتی خۆم نامەوێ بیمە هۆیٚ ئەوە.

سەری ئەسپەکەی وەرگێڕا و، لە پاش چەند دەقیقەیەک لە چاو ون بو.

فەقێ ئەحمەد کە گەڕایەوە، لەم قەوماوە سەری سوڕ ما و، بە لە دەس چونی کەیفانی خۆشەویست زۆر خەفەتبار بو. خۆی پێ ڕانەگیرا، بڕیاری دا، شوێنی بکەوێ بە پێنجەوانەی ئەهێشتەکەی ئەو.

لە دۆڵی «حەدرانە» دا کە لە پژدەرە (وەها) تووشی بو و، تکای لێ کرد کە بگەڕێتەوە. کەیفان وتی:

- ناکرێ، تۆ موسوڵمانی، من فەرەنگم، ئەچمەوە وڵاتی باوکم، بە دروداً ڕێکم مەگرە، ئەگەنا ئازارت ئەدەم.

فەقێ ئەحمەدی شەیدا دەسی هەڵ ئەگرت لە پاڕانەوە، کەیفان نێزەکەی هەڵ بڕی و کردی بە ناو شانیا. فەقێ ئەحمە: کەوت و کەیفان دایە چوار ناڵە. بەڵام هێشتا دور نەکەوت بوەوە، بیری کردەوە کە پاداشتێکی بێ فەڕی داسوەوە بەرامبەر بەو بەخشینەی ئەو لە کاتێکا کە گیانی لە ژێر چنگیا بو. ئەو هەرچەندە موسوڵمانیش بو، لە گەڵ ئەمەشا باوکی منداڵەکانی بو. لە سەر ئەمە نەرم بوەوە و گەڕایەوە، دی کە هێشتا هەناسەی نیایە، مەرهەمێکی بە کاری نایە سەر برینەکەی بۆ ئەوە کە ترکزەی (خطر) لێ دور بخاتەوە هەتا فریای بێ ئەگا کە زۆر دور نەبێ ئینجا بە جێ ی هێشتەوە.

فەقێ ئەحمەدی دڵداری سوتا و مێرد. هەر کە برینەکەی ساڕێژ بو، بێ ئەوە کە شەرمەسار بێ لەو کردەوە ڕەقە کە لە دەس ئەوی دی بو، لە سەر بڕیارەکەی خۆی ڕۆی، دیسانەوە شوێنی کەوتەوە، هەتا گەیشتە فەرەنگستان. لەوێ ڕۆژناوایەک گەیشتە شارێکی گەورە، دەنگی شایەکی بەر گوێ کەوت. مۆزیقەیان لێ ئەدا، شارەکە چراخان کرا بو و، هەمو پێویستەکی شایی ڕێک خرا بو.

فەقێ ئەحمەد کە ئەی ئەزانی چی بکا، یان لە کوێ شەو رابوێرێ، بڕیاری دا کە خۆی بدا بە دەم هەڵکەوتەوە و، لە هەر کوێ بە ئەسپەکەی بوەستێ، لەوێ ئەبێتەوە. بەم چەشنە جڵەوی بۆ ئەسپەکەی شل کرد و، ئەسپەکەش لە بەر دەرگای ماڵی پیرەژنێکا وەستا. پیرەژن لە پێشا هەندێ دژواریی پیشان دا، بەڵام دوایی بەرەوابی دا کە بیکا بە میوانی. فەقێ ئەحمەد بۆنەی ئەم شایی و زەماوەندەی لە پیرەژن پرسی. پیرەژن تێ ی گەیاند کە کەنی ی قەراڵ چو بۆ شەڕی موسوڵمانەکان، ئەمە چەند ساڵێکە شوێنی ئەبو، ئەوەتا ئێستا گەڕاوەتەوە و، لە ئامۆزاکەی مارە ئەکەن. فەقێ ئەحمەد تکای کرد کە پیرەژن کارێکی وەها بکا کە خۆی بتوانێ بچێتە ئەم شاییە بۆ سەیر کردن. پیرەژن دوایی بەرەوا بو، بەڵام بە گرەوی کە ئەو بەرگی

ژنان بپۆشن. فەقێ ئەحمەد چو بۆ شاییەکە و، لەوێ خۆی کوتایە حێ یەکەوە کە ئامادە بێ لە تورخشە ژوانی کەیفانی جوان و دەسگیرانەکەیدا. پاشو هاتە پەردوە، زاوای دڵڕەق لە پڕێکا شەپازلەیەکی کێشا بە بن گوێ یدا و پێ ی وت:

- تۆ دیل بوی لە ناو موسوڵمانەکانا. تۆ ناپوت تکێتراوە، هێشتا ئەوێری لە بەردەم منا خۆت دەرخەی؟

بوکێ لە داخانا بە زمانی کوردی کە چاکی ئەزانی هاواری کرد:

- فەقێ ئەحمەد، خۆزگە لێرە بوتایە!

کەسەی هاوار بۆ براو دەسبەجێ پەی دا بە ناوا. زاوای سەربڕی و بوکی ی رفاند بۆ ئەستەمۆڵ. لە ئەستەمۆڵ سوڵتان سەبارێ ئەوەی پێشەوە هی ترێشی بێ بەخشی.

فەقێ ئەحمەد و ژنە ئێستا خوایشتکارەکەی پێکەوە گەڕانەوە پژدەر، لەوێ پێکەوە هەتا سەر بەختیارانە ژیان. فەقێ ئەحمەد لە پێش مردنیا هەمو هەرێمی پژدەر و مەرگە و ماوەتی خستبوە ژێر دەس. لە پاش ئەو کوڕی گەورەی، سلێمان بەبە جوە حێ ی. سلێمان بەبە لە باپیرە گەورەی میرەکانی ئێستای سلێمانیە، ئەو پارچانەی تری کوردستانی داگیر کرد کە لە ژێر دەسیا بە. کوڕی دوەم بوداغ کەیفان بێ فرزەند مرد.»

میستەر ریچ لە ژێر ئەم چیرۆکەدا وا ئەنوسێ:

«پاشا لەوە پێش هەندێ پارچەی ئەم چیرۆکەی بە تێکەڵ و پێکەڵی بۆ گێڕا بومەوە، وە بە چونەوە ئەسەر ئەوروپایەنێ، لە کەیفالەوە، ئەی نازی، وا ئەی وت کە ئەشێ حرامی من بێ، بەڵام فەرماوەکەی ئەدایە پاڵ باپیری سلێمان بەبە. پاشوکانی خانەوادەش هەر ئەو چیرۆکەیان بۆ میستر ریچ گێڕاوەتەوە.

لەم چیرۆکەدا، کە هەمو بنەکانی چیرۆک بێژەکەم بە کێ هێناوە و، هیچم لێ بشر نەکردوە و ئەم گۆڕیوە، گەلێ کسانی لاوچاکی هەیە کە رۆژهەڵاتیەکان بە تەواوی بێگانەن لێ ی. هیچ نەبێ لەم رۆژانەدا. فەرماوەکان بە تەواوی بێگانەن بە شێواز و سروشتی هەڵ بەستیان و، وا دیارە کە لە هەندێ فەرماوی راستەبیلەوە هەڵ گیرا بێ سەر بە سەردەمێک بێ زۆر کۆنتر لەو سەردەمەی چیرۆک بێژ نیشانی کرد. ئەشێ کە ئەسە بچێتەوە سەر هەندێ چیرۆکی لاوچاکی سەردەمی مرواقی جەلیبا، دەمی سەلاحەدین کە سوڵتانێکی کورد بو و، لەوێوە گێڕاوەکە وەرگیرانی لە لایەن چیرۆک بێژی ئەزانی کوردەوە کە بە سروشت ئای داتە پاڵ هیچ سوڵتانێ بێجگە لە سوڵتانی ئەستەمۆڵ و ئەیەوێ بیکا بە چیرۆکێکی سەمەرە بۆ باپیرانی راستەوخۆی سلێمان بەبەی فاردمانی خۆشەویستیان کە ژیانەکەی چاک دیارە و، سازگارە بۆ وەرگرتنی تێ ناخراوێکی وەها. ئەتوانم لەم جەشنە گەلێ وێنەی تێکەڵ و پێکەڵی دیریک و سەردەم پیشان بدەم کە گێڕەرەوەکانی رۆژهەڵات ئەی کەن.»

*

گشت نەتەوەیەک ئەم چەشنە گێڕپارە لاوچاکییانە و جوامێرییانەیان هەیە، پێیانەوە ئەنازن، لە بیریان دەر ناکەن، خستویانەتە سەر کاغەز. من ئەوا هۆی ژیانم دا بە چیرۆکەکەی «لاوچاک و کڵۆڵ»ـیش، خستمە سەر کاغەز. بەڵام بە پێویستم زانی کە خاتری زانستیش بگرم، وە ئەوەندەی لێرەدا ئەکرێ، بە تەرازووی دێریک و زانیار هەڵیان کێشم. ئەم دەس لێ دانەی من نابێ لە بەهای ئەم چیرۆکانە و هاوچەشنەکانی کەم بکاتەوە، ئەمانە پێوەنازراوی نەتەوەییمانن. ئەبێ ئەم سەربوردانە قەومابن، بەڵام وەکو مستەر ریچ ئەڵێ، دێریک ر سەردەمەکانیان تێکەڵ و پێکەڵ کرابن.

*

تۆفیق وەهبی درێژە بە باسەکە ئەدا و، لە سەر بنچینەی لێکۆڵینەوەیەکی زمانەوانیی ناوەکانی «بوداق» و «قەیغان»ی ناو ئەم دو چیرۆکە، هەوڵی دۆزینەوەی سەردەمەکانیان ئەدا. لە بەر ئەوەی لە سنوری ئەم پاشکۆیە بە دەر بون، ئەم نوسیەوە.

سەرچاوە: تۆفیق وەهبی: «ئەز خولامی چاوی دە کلۆلیم - خانی قەیغان»، دەنگی گێتی تازە، سالی ١، بەرگی ٥، شوباتی ١٩٤٤.

*

٢. ٣. چیرۆکی:

دوانزە سوارەی مەریوان

نوسینی: پیرەمێرد

منداڵ بوم هەرچەند بەیتی دوانزە سوارەیان بۆ ئەکردم، بەو منداڵیە حەزم بە پاڵەوانێک ئەزانی، کە دارالغا ئەی گوت: «کوڕگەل فیدای هەڵمەتی شێرانەتان بم، ڕۆژێکەو ئەمرێ، ڕوی خاکەکەتان سپی کەن!» منیش بە خەیاڵ لێکم ئەدایێ. ئینجاکار کە ئەیان خوێندەوە:

جوامێر ئاغای ڕەنگینە   پڵنگی چنگ بە خوێنە

من ئەوەندەی تر شەیدای ئەبوم، ئینجا زۆر ئاواتەخواز بوم کە خۆم هەڵکەوێ ئەم دوانزە سوارە بنوسمەوە، بەڵام هیچ بەڵگە و بناغەیەکم دەست نەکەوت. منیش ڕاست و ڕەوان باوکم چۆن لە باپیرمی بیستوە و، منیش چۆن لە باوکم بیستوە، وا نوسیمەوە، ئەمەش ڕاستیەکەیەتی..

نۆف شاعیرەکانی پێشین!

پیرەمێرد

هونەری سەلیم بەگ لە دیوانی شاه غازی دا

شار قەڵاچوالانە. ئەحمەد پاشای گەورە کە مەشهورە بە: «شاهی غازی ئەحمەدی لەشکرشکێن» حوکمڕانە، دەور دەوری شیر و قەڵغانە، سوارەی بەبەبە راستی مەردی مەیدانە.

ئێواران لە کەنار چەمی قەڵاچوالان دیوان دەگێڕدرێ، پیاوماقوول و نۆکەر و ئاغالەر و چەکمەڕەق کۆمەڵ کۆمەڵ لەو گوێ ئاوە دادەنیشن، تێ ئەفکرن وا پیاوێکی بە شکۆ و سیما، ڕیشێکی تەنک و سپی، ڕوخسارێکی ئەسمەر، بە ڕێ دا دێ و لوزەندەرێکی کەلەکەتی چوارشانە لە پشتییەوە، تازە خەتی داوە، چاوی وەک ئەستێرەی سیوەیل ئەدرەوشێتەوە. کە دەگەنە داوێنی دیوان بە شەرمەوە ئەپرسن: «پادشا لە کوێ یە؟ سەلیم بەگی مامی لە کوێ یە؟» کە ئەحمەد پاشای پیشان ئەدەن، لە دوورەوە کڕنووشێکی بەندەگی ئەکێشن. ئەوسا ئەحمەد بەگ ئەپرسێ: «ئەوە کێ یە؟»

خۆی دێتە زوبان ئەڵێ: «شاهم من مەلا هەمزەی ئەوغانیم، ئەمەش بەندەزادەت: ئەکرەمە، سەودای دلاوەریی و جەنگجۆیی لە کەللەدایە، لە کابول و زاهولەوە ئاوبانگی زەبروزەنگی سەلیم بەگی بیستوە و، بەڵێنی بە دڵی خۆی داوە ئەگەر سەلیم بەگ بتوانێ شیرەکەی هەڵ سوڕێنێ و، دای وەشێنێ، وا نۆکەری سەلیم بەگ ئەکات»

ئەحمەد پاشا کە سەرنج ئەدا ئەم کوڕە ئەڕە دێوێکە و شیرەکەشی ئەوە مشاکێکە.. ئەڵێ: «پەنا بە خوا! تا برانێ سەلیم بەگی مامم لە کوێ یە، بانگی بکەن، بڵێن میوانی هاتوە»

ئینجا ئەحمەد پاشا ڕو ئەکاتە مەلا هەمزە و، ڕێزی لێ ئەگا، ئەڵێ: «دانیشە!». ئەویش بە زۆر بە چوکدا دێ و دائەنیشێ. بەڵام ئەکرەم بە پێوە رادەوەستێ. لە پاش ئەختێ سەلیم بەگ دێت. پاشا پێ ی ئەڵێ: «میوانت هاتوە!» ئەویش دەستی مەلا هەمزە ماچ ئەکا و، دەست ئەکاتە ملی ئەکرەم. لەم کاتەدا لە شیرەکەی ئەکرەم ورد ئەبێتەوە، زۆر جوانی دێتە پێش چاو. دەستوور ئەخوازێ کە سەیری بکا، لە کالانی دەردەکێشێ، بەم شان و بەو شانا هەڵی ئەسوڕێنێ، لە پاشا هەڵی ئەدا بە ئاسمانا.

ئینجا کە ئەحمەد پاشا بیسی کە ئەو شیرەی دلاوەرێکی ئەوغانی پێوەی دەنازی و، ئەی وت کەس ناتوانێ شیری من راوەشێنێ، سەلیم بەگ هەر لە خۆیەوە لە قەدی هەڵ کێشا و وەک فڕفڕۆکە یاری پێ کرد، کە ئەحمەد پاشا ئەمەی دی وەک گوڵ گەشایەوە، ئەکرەمیش زۆر بە خۆشی و دڵخۆشییەوە، کە تووشی ئاغای خۆی هاتوە، دەستی سەلیم بەگی ماچ کرد. سەلیم بەگیش ڕوی کردە پادشا و وتی: «ئەمانە ئیتر میوانی منن، بەڵکو ئەکرەم دەستە برای منە، ئەیان بەمە لای خۆم».

پاشا وتی: «زۆر باشە».

پاش ئەم هەیتوهوتە، کوێخای بەکراوا و، کوێخای خورماڵ کە گولعەنبەرە، دادیان لە زۆریی بەراز کرد کە هیچیان بۆ نەهێشتونەوە و، کشتوکاڵیان ئەماوە و، هەمو ساڵێک پاشا خۆی کە بۆ ڕاو تەشریفی هێناوەتە شارەزور، ڕاوە بەرازی کردوە، بەوە بەرازمان لە کۆڵ کەوتوە، بەڵام ئەمساڵ کە تەشریفی نەهاتوە، بەراز ئەمان خۆن! پاشاش فەرموی: «کوا شێروەشێنەکان؟ هونەر ئەمە نیە لە بەر دەمی ئێمەدا شێر هەڵ سوڕێنن، هونەر ئەوەیە ئەو شێرە بۆ پارێزگاری دێهاتەکان بوەشێنرێ». سەلیم بەگ دەسبەجێ تێ گەیشت کەوا پاشا لە گەڵ ئەویەتی. وتی: «ئەلراویچ پیشەی پادشاهان نیە و، لە بەراز ترسانیش پیشەی ئێمە نیە!».

سەلیم بەگ ڕو ئەکاتە کوێخا و ئەڵێ: «ئامادە بە تۆ لە پیشەوە بڕۆ. سبەی ئێوارە خوا یار بێ لای تۆ میوانین».

بەو توندیەوە لە دیوان هەڵ دەستێ و ئەچێتە ماڵی خۆی و، ئەکرەمیش بە دوایەوە، خەریان دو کەس و ئەنێرن: حوامێر ئاغای ڕەنگینە و، ئافاڵ ئاغای سیوەیلی و، زەینەڵ بەگی مەسرەف و، مەحمود بەگی قەدیمی باش چاوەش و، داراغای میرەدێ و، عەرامورزی زەنگەنە و، سوار ئاغای بلباس و، مەمەند ئاغای میراودەلی و، شاپور ئاغای بەختیاری و، زوڵاڵ ئاغای مەرگەیی و، میران بەگی وەلەد بەگی و، چەلەبی قەدیمی هەمەوەند کە چەلەبی باوکی شەریفی بە ناوەوە ناو نرا بو، ئەمانە هەمو کۆ ئەکاتەوە، هەمو ئەبنە دوازدە سوار و، پێیان ئەڵێ: «بەیانی زو بە فیتێکی سوار بن لێرەوە لە دۆڵی کەڵاڵەوە بە سەر ئاوی سوبحان ئاغادا لە بەی سەیید سادقەوە ڕاوی لێ دابەستین، ئەو سەرچاوەی قوماشە نێچکار بەرازی زۆرە، لە وێوە دەست پێ ئەکەین، بە سەر تەپەکەل و هوشیارا ئەیان ڕەوێنین بۆ خوار بەکراوا».

لە سەر ئەمە هەمو بڕیار ئەدەن و، هەر کەسە ڕو دەکاتە ماڵی خۆی، لێ ی دەسوێ.

ڕاوە بەرازی دوازدە سوارە لە شارەزور

بەیانی پێش بانگ ئەکرەم کە لە دیوەخانی سەلیم بەگ دا نوستبو و، ئەو شەوە، لە خۆشی ئەمە کە لە گەڵ سەلیم بەگ دا دەچن بۆ ڕاوە بەراز، خەوی لێ نەکەوت بو. دێتە دەرێ بۆ ئەوەی بزانێ شەو چ وەختە. ئەبینێ وا کۆز و ئەرازو لە سەر گردی دار گوێژەکەوە گوێیان کێشاوە و، مەلاییش خۆی لێ ئامادە کردوە سەڵا بکا.

ئەکرەم دێت دەرگا بکاتەوە کە بچێ بۆ مزگەوت، سەلیم بەگ خەبەری ئەبێتەوە، ئەپرسێ: «ئەوە کێ بو دەرگای کردەوە؟». ئەڵێن: «میوانەکە بو». ئیتر سەلیم بەگیش ناڕوێتەوە و، دێتە دەرێ، بانگی مەیتەر ئەکا ئەڵێ: «ئەسپەکەی خۆمم بۆ زین بکەن و ئەسپە ڕێشانیش، کە زۆر هێمنە، بۆ ئەکرەمی ئامادە بکەن نەوەکو زۆر سواریی نەکردبێ، با سواری ڕێشان بێ! ئەو پیاوە پیرەش هەتا من

دێمەوە خزمەت و چاودێرییەکی باشی بکەن!»

سەلیم بەگ لەچێ دەستوێژ ئەشوا تا لە نوێژ دەبێتەوە ئەکرەمیش دێتەوە و، دە سوارەکەی کەش بە سواری لە بەر دەرگا ئەوەستن. هەمو ناوی خوای لێ ئەهێنن و سوار ئەبن.

سەلیم بە هەر لایەک دا چوبێ تەپڵی تایبەتی خۆی بوە، بەڵام. . .

. . . .

لە سەر ئەو بڕیارە خۆیان گرد دەکەنەوە بۆ ڕۆ،

ئەو بەیانییە ئەسپ بۆ شا زین ئەکەن کە بڕۆن ڕەوی بۆ بکەن، مەینەر ئەسپ لە تەویلە دێنێتە دەرەوە. ئەسپ دەست ئەکا بە چەپۆکان و ئەڕە ئەڕ، مەینەر قیتی هەڵ دەستێ لە بەر خۆیەوە دەڵێ: «شێرە شێری جێنە، وا دەزانی بۆ مەیدانداری سوارت ئەبن؟ ئەم خەڵکانە ڕاو دەکەن».

ئەو دەمە ئەحمەد پاشا با ئەم توانجەی ئەدا بە گوێ دا. بانگ ئەکا مەینەر «ئەسپ بێنە ڕەو نییە! پێ ئەنێتە ئاوزەنگی، ڕو ئەکاتە سوپا و، بە دەنگی بەرز ئەڵێ: «مەردان مودنە لنگ بژاوێن چیە! تا ئەم سەرە سەر بێ پشت ئاکاتە دوشمن... یا عەلی دەی سوار بن مەریوانە، ڕۆژی مەیدانە!»

ئەعرەتەی دلاوەران ئاوزەنگی لێ ئەدا و، ڕو ئەکاتە باسکە دریژی قەیاسە. ئەبینن وا دەستە سوارێک دیارن، سوار لە پێشەوە زۆن و کڵاوزۆن و دەستوقوچاغ و چوار ئاوێنەیان ئەدرەوشێتەوە.

مامەند میراودەلی و سوار ئاغای بلباس لە پێشەوە، لاولی شەڕی ئایظایی دەڵێن و، سەلیم بەگ شێری حەمایل کردوە و، دەستی چەپی بە حەقەوەوە و، دەستی ڕاستی لە سەر کەمەربەندی قەمزەوشتەیی بە تەمەوریەوە چاوی بڕیوەتە ئاریەدر دەیەوێ بە زەهری چاو ئەو کینە هەڵکەنێ و، بدا بە سەر دوشمنا. حوامێر ئاغای ڕەسکینە کە دەڵێن پڵنگی چنگ بە خوێنە، قەڵغانی تێ کردوە، دوکەڵی قەنەدی وەک بالە سمێڵی لەم لا و ئەولای سەریەوە با دەیشەکێنێتەوە.

پاشا کە ئەمەی دەبینێ، ئەڵێ: «شەرتی بێ مەحشەر حەڵات بکەم، ئەگەر ئێستا من ڕام بکردایە، ئەمانە وا ڕویان کردوتە لەشکری دوشمن و، گەڕانەوە، ئەبوایە من چیم بکردایە؟»

ئینجا ئەحمەد پاشا بە هێواشی ئەگەڕێتەوە دواوە و، بانگ ئەکا تەپڵی شادی لێ بدەن. ئەم عەزم و ڕەزمە لەم دەستە سوارەدا دەبینم، فەتح و سەرکەوتنە.

ئەقارەچی دەست ئەکەن بە گرم و هوڕی تەپڵ. ئاوازی تەپڵی شادی بەو فێنکی بەیانییە ئەیدا لە شاخی گەتو، دەنگی ئەدایەوە. کە سەلیم بەگ گوێ ی لە دەنگی ئەم تەپڵە ئەبێ و، ئەیناسێ تەپڵی ئەحمەد پاشایە و، ئیقامی فەتحە. ئەگەڕێنەوە بە خۆی و پاردە سوارەی هاوڕێ یەوە لە سەر ڕێ دا ئەوەستن. کە دەبینن بە ڕاست وا ئەحمەد پاشای برازایەتی سەری سور ئەمێنێ، لە خۆشیانا هیچ قین و

گرژیەکی نامێنێ. کە پاشا ئەگاتە ڕاستیبان هەمو گەردن کەچی بۆ ئەکەن. پاشا ئەڵێ: «هەر وەک پێشکەوتن باخوا هەمیشە هەر پێشکەوتو بن، دە بڕۆن ئێوە پێشدارنا ئێمە خۆ خەیە و بارەگامان لە گەڵ نیە. هەمو سەڵتە سوارەین و بۆ ئێوارە دەبێ یەک سەڵەف بگەینە مەریوان. شەو قەڵای مێردانە، بڕۆن لە پەنای یەزدانا بن!»

سەلیم بەگ ئەم فەرماندەیە وەرئەگرێ، ئاوزەنگی پیا دێنێ، هەمو ئەیکەن بە تۆز و تێ ئەپەڕن.

دەمی ڕۆژئاوا، نزیک بە ئۆردوی ئێران، لە ئەدیوی بۆسە دەخەون. نزیک بە بانگی شێوان سوپای بەرودوای پاشایی سەرەتایان دەرئەکەوێ. ئارامگا بۆ پاشا ڕێک ئەخەن، کە پاشا دادەبەزێ و، کەمێ ماندوی ئەحەسێتەوە، ئەفەرموێ: «بە سەلیم بڵێن ئەمشەو میوانی ئەوین، نان و ئالیکی ئۆردو پەیدا کا!» سەلیم بەگیش ئەڵێ: «بە چاوان، بەڵام ئێستا لە خاکی ئێرانین، ڕاهوڕەسمی ئێرانیش ئەمەیە شەو سەعات سێ نان ئەخۆن. ئێمەش لە سەعات سێ دا هەمو فەرمودەیەک بە جێ دەهێنین»

سەلیم بانگ ئەکاتە ئەکرەم و، ئەڕوانن ئەکرەم دیار نیە. خەبەر ئەزانن کە نیو سەعات لەوە پێش بە پیادەیی ڕۆیوە تاکو هەندێ بەدکۆ بڵێن خۆی شاردۆتەوە. سەلیم بەگ تێ دەگا کە بە تەنیا چوە کە چەند و چۆن و ڕێوشوێنی دوشمن تاقی بکاتەوە. سا چەند دەقیقەیەکی پێ دەچێ ئەکرەم ئەگەڕێتەوە. سەلیم بەگ لێ ی ئەپرسێ: «لە کوێ بوی؟» ئەکرەم ئەڵێ: «خۆم چوم دەوران دەوری ئۆردوی ئێران گەڕام، هیچ بە خەیاڵیانا نایە کە دوشمن بوێرێ ڕویان تێ بکا. بێ باکانە هەمو لە ئاهەنگ و بەزمان»

ئینجا سەلیم بەگ ئەڵێ: «برادەر من و تۆ ئەوەڵ ئاوەڵیمانە، چی لەم لەشکرە دەڵێ ی و، چی بکەین؟» ئەکرەم دەڵێ: «پاشا لە قەیاسە نوکتەیەکی فەرمو: شەو قەڵای مێردیە، من وا بە چاک ئەزانم تا سەر لە ئێوارەیە و، شیرزەی نان و ئالیکن، شتێکیان پێ بکەین، کە کەوتنە نیوەشەو ئەکەونە ئاگاداری. ئێمە دوازدە و ئەوان دوازدە هەزار بکەوینە ڕوناکی و بمان بینن لێمان ناترسن، تا شەوە و ئێستە شێرزەن پەنا بەخوا ها تێیان هەڵکەین!»

سەلیم بەگ ئەمە پەسند ئەکا و، هیچ ڕاناوەستێ ئەنێرن لە ئەقارەخانە دوانزە تەپڵ ئەهێنن. بە قەڵپوزی زین دا دایئەبەستن و، سوار ئەبن و، ڕو ئەکەنە لەشکری ئێران. ئەختێ لە ئارامگای خۆیان دور ئەکەونەوە، کانی و ئاوێکیان دێتە ڕێ، ئەکرەم ئەڵێ: ها دابەزین دەسنوێژێکی پاک بشۆین و، نوێژێک بۆ خوا بکەین و بپاڕێینەوە» هەمو دائەبەزن و نوێژ ئەکەن و لە خوا ئەپاڕێنەوە و، سوار ئەبنەوە، ئینجا ئەکرەم ڕو ئەکاتە سەلیم بەگ و ئەڵێ: «قوربان! لە شەڕدا پیشەی تۆ چونە؟ شیر لە چ جێگایەکی دوشمن ئەدەیت؟» سەلیم بەگ ئەڵێ: «من تا ئێستە شیرم لە

سەری دوژمن داوە، بەڵام بۆچی نەپرسیت؟» ئەکرەم دەڵێ: «ئەمەوێ کردار و کوشتارمان دیار بێ، کەوا بێ من لە سەر شانی چەپ ئەدەم تا کوشتاری هەردولامان دەرکەویت»

دوای ئەمە دابەش ئەبن بە سەر دوانزە قۆڵ و لە دوانزە لاوە گرمەی تەپڵ و نەعرەی مەردان و بانگی ئامان ئامان تێکەڵ ئەبێ.

شەڕ دەستی پێ کرد

با جارێ ئەوان لەم هەرا و هوریایەدا بهێڵینەوە، خۆمان بگەڕێنینەوە سەر ئەو سەردەمە کە ئەکرەم بە پارێز لە پێشڕەوێتی ئۆردوی ئێران گەڕا بو. ئەشارەزای ئەو مەڵبەندە بو، لە گەڵ ئەوەشا کە نزیک بە قەڵای مەریوان کەوت بونەوە، جوامێر ئاغای ڕەنگینە بە سەلیم بەگی وت بو: «ئێمە کە دەگەینە قەڵا، ئەبێ لە شوێنێکەوە بڕۆین وەک ئێمە، تا ئەوان سەگ ە مەریوان پێمان نەزانن، ئێمەش ئەبێ لە نزیکەوە بڕۆین تا دەچینە بن دەستیان ئەمان پێیێ. جارێ قەڵاکە خۆی سەختە، بەری لای ئێمەش گۆلی زرێبار گرتویەتی. ئەم گۆلە ڕێ ی ئێمەی بەستوە، ئەگەر بێت و پشت بە خوا ئەوان بشکێنین ڕێ ی ڕاکردنی ئەوانیشی تەنگ کردوە». سەیری زات و ئازایەتی مەردان بکەن بە دوانزە کەسەوە چاویان لە شکاندنی دوژمن بوە. وتی: «بۆ ئێمە یەک ڕێ پەنا هەیە ئەویش (گوڵان) ە، گوڵان ڕێگەیەکە وەکو کوڵانی (زرێبار) دا ئەگەیتە بەر قەڵا ئات بیبێ، کە گەیشتینە داوێنی زرێبار لە (یەنگیجە) وە بە سەر (سێنو) دا لەو تونکە تونکەی بەر گوڵان دا بۆسە بخۆین، پشتی گوڵان شاخێکە هیچ باوەڕ مەکە کە ئەوان ئەیان گرت بێ، لەو کێوە لەشکریان دامەزراندبێ. زۆر ستەمە ئێمە بتوانین تێ پەڕین، ئەبێ هەمو لایەکمان و پاشایش کە گەیشتە بەرەوە بێ دەنگ و بێ سەنگ، کە هەستمان نەکەن مۆڵە بخۆین تا شەو بە سەردا دێ، ئەوسا بەندە و ئەکرەم و، چوار سواری تر یەک دو سەعات لە پێش شەبەیخون دا دەوری زرێبار بدەینەوە. یەکێکمان لە (دۆڵاش) و (تەی) وە، دوهەم لە (بەیزە) وە، سێیەهەم لە (موسەک) وە، چوارەم لە (داسێران) وە ئامادە بێ تا من و ئەکرەم دەگەینە پشتی کێوەکە و پشتیان لێ ئەگرین. ئەوسا کە دەنگی تەپڵی ئێمەتان بیست و، نەعرەی ئەکرەمتان هاتە گوێ، خۆت لە پێشەوە بە ئاو بە ڕێ ی گوڵان دا لە ناوجەرگی دوژمنەوە هەر شەشتان هەڵمەت بەرن بدەن بە سەریانا. ئەو لەشکرە زۆرەیە کە ناردویانەتە سەر کێوەکە پڕ ئەبێ، کە ئەم هەرایە ببیەن ئایەنە خوارەوە».

سەلیم بەگ ئەم ڕا و دەستورەی زۆر لا پەسەند بو. هێنجکار کە سەلیم بەگی بە مەرد دانا بو بۆ خەتەری هەڵبژارد بو، پێ ی خۆش بو.

ئەمە دەستوریان بوە کە بەم ڕەنگە دامەزران و، ئەکرەم و جوامێر ئاغا گەیشتنە شوێنی ئەبەرد، جوامێر ئاغا دەنگی زۆر خۆش بو. مۆناجاتێکی بە دەنگی بەرز خوێند، ئەکرەم جۆشی سەند و، ڕاست بودوە سەر ئاوزەنگی. کە

نەعرەیەکی کێشا بە جاری دار و بەرد و شاخ و کێو دەنگی دایەوە. خوریە کەوتە دڵی ئۆردوەوە، ئێمە وەک ئێران ئاڵێین: (زهره شکاف شدند)، بەڵام زۆر داچڵەکین و پەشۆکان و، هاتن بە یەک دا و، ئەو شوێنەی کە ئەکرەم و جوامێر ئاغا کەیشت بونێ لە سەلیم بەگەوە تیرهاوێژێ دور بون، سەلیم بەگ بە سەر سواریەوە ئامادە بو، گوێ ی بۆ ئەم نەعرەی مەردانەیە گرت بو، کە دەنگی ئەکرەمی هاتە گوێ، هێنایە هەوا و هەڵمەت و، لە خۆشیانا ئەویش نەعرەتەیەکی لێ دا. هەردو سەدا بەرامبەر بە یەک دەنگیان دایەوە و مژدەی سەرکەوتنیان گەیاندە گوێ ی ئەحمەد پاشا.. ئینجا سەلیم بەگ دای لە تەپڵ و کردی بە گەردش، هەرچەند ئاوزەنگی بە ئەسپەڕەشی سێ تەنگەدا ئەهێنا، کۆزەی ئەسپ و تەقەی ناڵی پۆڵای، بەردی ئەو شاخە ئاگری لێ دەبوەوە، پاشاش کە ئەمەی بیست و بینی، دەسبەجێ بانگی کردە ئەقارەخانە و کەڕنا بێنە گرمە و، خۆشی سوار بو تا ڕوانی لە پێش دەمیەوە کەسی نەدی، بروسکەی چەخماخەی ناڵی وڵاخی سوارانی لە ناوجەرگی سوپای دوشمن دا دی، ڕوی کردە ئاسمان و پاڕایەوە، وتی: «خوایە! شەڕی لابەلایە و، ئەوان بە سەرمانا هاتون، دەسگیری داماوان تۆی». خەریک بو بە شوێنیانا بچێ، نایب و پیاوماقوڵەکان نەیان هێشت. هاتە سەر گردەکە گوێ ی گرت، هەر لە کاتی سانانەوە بە دەوری ئۆردوی ئێرانا گرمەی تەپڵی ئەقارەخانەی خۆی و، نەعرەی دوانزە سوارەی دێ، لاوکی شەڕی قایغانی دیسان هاتە گوێ، بانگی کردە سوجادەچی باشی، بەرماڵی بۆ هێنا، دابەزی، سەری نایە سوجدەوە تا قەندەکێشێکی چاک سەری هەڵ نەبڕی، کە سەری بەرز کردەوە بانگی کردە باش چاوەش و دارائما کە دەنگی لەشکر بدەن ڕێ ی ڕاکردنی ئۆردوی ئێران بگرن، شکان و خراپیش شکان، بە شپرزەیی نازانن ڕو بکەنە کوێ. باش چاوەش (سوپەهسالار) ی ئەو دەورە خالید بەگی میرەدێ بو، قەدارەی باش چاوەش لە گەڵ شمشێری سەلیم بەگ دا هاوشانی دەکرد و مەشهور بو، جارێک لای وارماوا یەکانەیەکی بەلەسە دەهێ، خالید بەگا هەڵ ئەکوتێتە سەر یەکانە و قەدارەیەک ئەدا لە گازەرەی پشتی، لە ژێر زگیەوە دێتە دەرێ.

ئەو قەدارەیەی هەڵکێشا، کەوتە بەر لەشکر، بانگی کرد: «کوڕینە! شەوێکە و ئەمشەو، لەو ڕۆژەوە کە خوا ئەم خاکەی ئافەریدە کردوە تا ئیمڕۆ شەڕێکی تری وای تیا نەکراوە، سەرەتای سروشتی کرد هێشتا نازایەکی تری وای ئەنوسراوە، صەلاحەددین بە ئۆردو سوپاوە ئینجا سەرکەوتنێکی وای بۆ ڕێ کەوتوە، ئێمە دوانزە سوارمان ئەم ئۆردوەی پێچایەوە. هەرچەندە تا ئەم قەندەکێشە بەشی ئێمەی تێ ئەحستوە، بەڵام وا ئۆرەی چاک کەوتە بەر ئێمە، فیدای دەست و شمشێر و شان و باهوی دڵێرتان بم، بە خوا ئەزانم زۆر کفتی ڕێکەن و یەک سەلەف و سەرەڕەو لە قەڵاچوالانەوە ئیمڕۆ گەیشتونەتە ئێرە و ماندو و برسین، بەڵام غیرەت ئەمانە لە بیر ئەباتەوە. شەیپورچی! دەی فیدای کەڕناکەت بم، پێش کەوە، پێشکەوە! کوڕگەل وا

ڕژێم دوام کەون!»
ئەمەی وت و ئاوزەنگی پیا هێنا، ئینجا غوڵغوڵەی تەپڵ و گوڕەی نەقارە تێکەڵ بە (سەر دەرکە و ماڵ بسپارە) بو، بە ڕاستی سوارەی بەبە ئەو شەوە کارێکیان کرد ئێستاش بە داستان ئەیگێڕنەوە.
جەنگەی جەنگ
جارێ لە باش چاوەش و سوپا گەڕێنێ، شوێنی سەلیم بەگ و پێنج سوارەکەی ڕەفیقیان کەوین، یەکسەر لە بەینی گوڵان و کێوەکەوە ڕژانە ناو سوپای ئێرانەوە، هەرچی پیاوێ کار.. ئێران بو لەو توڕەیەوە بو.
سەلیم بەگ وای زانی کە تێ ی هەڵکردن ورە بەرنەدەن و، ئەشکێن، بەڵام وا نەبو، جارێ ئەو ڕاستە لەشکرە وەک قوڵ.. مانی سەر بەگ نیشت بو، بارەگا و ئەرارگایان بە ئاسانی بە جێ نەئەهێشت، ئەیانزانی ئەگەر ڕابکەن خراپێریان بە سەرا دێت. ڕاستی بە لێ بوردوانە شەڕێکی نازانەیان کرد، بەڵام ... سەلیم بەگ لەوانە نەبو بگەڕێتەوە. ئاغای زەنگنە کە نوکتەچی و بێ خەم بو، کردیە گاڵتە وتی:
«هەرایە، کوڕگەل تاریکەشەوە،
مەنجەڵی پلاو وا لە پێشەوە!»
سەلیم بەگ بێ ئیختیار پێ کەنی و، وتی:
«هەرایە کوڕگەل، پاڵەوانینە!
ڕێ پاکەوەکەن، ئەوجەوانینە!
وا هەڵمەتیان برد، یاران بە دەستە،
شاخ و کێو لە ژێر پێ یانا پەستە!»
لە گەڵ ئەمەش دا دوشمن سەغڵەتی کرد بون و، ڕێ ی لێ بەست بون، چاریان ئەما کەوتنە ڕاپەلە و بە شمشێر پاکیان ئەدا، سەلیم بەگ کە لە پێش دا بە بێ لێکدانەوە دوشمنی بە سوک زانی بو، بێ پەروا هەڵی کوتابە ناویان، لە سێ جێوە بریندار بوبو، سەرشانی چەپی ولاڕانی، برینەکانی کەم بو، بەڵام قوڕانی ڕاستی گوڵەیکی توهمەتەنی بەر کەوتبو، تا دەهات سارد ئەبوەوە، سا خواو ڕاستان سوکە سواری وەک شەهێنێ کە بکەوێتە ناو قاز و قوڵنگەوە، لە بەرامبەریەوە دەرکەوت. بە دولادا سوار و پیادە تەرنیبی لە خوێنی خۆی و، دەژمنا سور بوە، جریکەیەکی شەهێبی کرد. بریندارێ و ماندویەتی و خەفەتباری سەلیم بەگ ئەما، تومەز ئەمە جوامێر ئاغای ڕەنگینە بو کە لە گەڵ ئەکرەما لەو سەرەوە دەست ئەکەن بە دڕ دانی و، تێ ئەفکرێت ئەکرەم هەر هەوڵی ئەوەیەتی لە جێ دا بکوژێ و، کوشتاری دیار بێ.
خۆ ئەم شەڕەش شەڕی شڵەژاندن و لەشکر شکاندنە. وەستان کەڵک ناگرێ، بانگ ئەکا: «ئەکرەم بەس بکوژە سەلیم بەگ لە تەهلوکەدایە!»

ئەکرەم گوێ ی ناداتێ، ناچار خۆی تیپی لەشکر ئەدڕێ، ئەوە بو گەییە سەلیم بەگ، بەڵام ئەویش زۆر بریندار بو.

(ئەگێڕنەوە کە دوشمن شکا و، جوامێر ئاغا هات بە سواریەوە کەمێ بحەسێتەوە، قەندەیەکی بۆ تێ ئەکەن کە بە سەر سواریەوە بیکێشێ، ئەفەس لە قەندەکە ئەدا و، دوکەڵ لە برینیەوە دێتە دەرێ)

ئینجا کە جوامێر ئاغا تێپەڕی و ئەکرەم مایەوە، کەمێ هۆشی هاتەوە بەر خۆی، ئەویش دوا بە دوای جوامێر ئاغا تاوی دا. گەیشتە بەرەوە، زۆربەی سوپای ئێران وجەرگەی لەشکریان بە جارێ ورە بەر ئەدەن. ئەڵێن لە دواوە کەسان ئەماوە، کە ئەم سوارانە گەیشتنە یەک ناچار ئەوانیش ڕو دەکەنە قونەکەی سەر کێوەکە و، خەیمە و خەرگا و، بارەگا و نان و خوانی پوخت و تەمبز بە جێ دێڵن.

جوامێر ئاغا بە سەلیم بەگ ئەڵێ:

«سەلیم! من تۆم خستە ئەم دەریای لەشکرەوە، زۆر پەشیمانم. بەڵام بە کەسی ترما ڕانەدی هەتا بە خۆشما. تو خوا ڕاستم پێ بڵێ برینەکانت چۆنن؟ ئەترسم زۆر بریندار بی، ئاخ ئەوجوانی و ئازایەتی غرور دێنێ. تۆ ئەدەبوایە هێند بێ پەروا بی و، دوشمن بە سوکی ببینی. سوێندم بە خوا مەردبی و دلاوەرییەکم لەم ئۆردووەدا دی خەنیمی هەر دوانزە سوارەکە بون، بەڵام ئەم شەبەیخونەیان بە بیرا ئەهات بو. کەس ئەی بیستوە شەبەیخون سەر لە ئێوارە، ڕاستیەکەیشی ئەمەیە ئێمە لێ بوردو بوین، سوێندەکەی کە لە سەر دەستی میری سور خواردمان. ئێمەی شێت کرد بۆ سەر ئۆردوی ئێران دەچوین، خەیالەکەمان عەینی موبالەغەی ئێرانیان بو، تو خوا لێکی بدەنەوە: دوانزە سوار و دوانزە هەزار کەس؟ ئەمە شیعری شانامە ئەبێ چیە؟

«پیاو کە نزیک بە مەرگ بووە دڵی پاک ئەبێ. لە خوا ئەپاڕێمەوە: سەلیم ئەکوژێ، جوامێری لە بەر گەڕێ. چونکە من تۆم لە تەهلوکەدا ئەدی و، ئەویش من هێنامە پێشی تو. سەلیم سێ تەنگەیەکی تر نابێتەوە، بەڵام جوامێر زۆرە.

«تو خوا سەلیم چی بە برازا... کەت بڵێیم؟ ئەگەر نەکەوتایەتە سەر سەودای ڕەو و، بە ڕێکوپێکی بهاتایەتە مەیدان، ئێمە بۆچ توشی ئەم تەهلوکەیە ئەهاتین و، بۆچی شێتانە خۆمان ئەخستە ناو دەمی ئەهەنگەوە؟ ئەڵێن جەسارەت لە شێتەوە پەیدا ئەبێ. ئەمڕۆ ئەگەر پاشا بە سیاسەت ئیدارەی لە گەڵ ڕۆم و عەجەم دا بکردایە، بۆچی هەر ڕۆژە لە لایەکیانەوە لەشکرمان دەهاتە سەر؟

«هێشتا برینی شەڕی وەزیری بەغدادمان ساڕێژ نەبوە، وا ئەمجارەش ئەشم بوە بە بێژنگ، خوا بکا سەلیم سەلیم بێ!»

سەلیم بەگ ئەڵێ: «جوامێر! کاک جوامێر! هێزی ئەژنۆ و هاناری جەرگم ئەوە تۆ نیت کە ئەوە بڵێ ی لە شەڕ داین، بوارەی ئەوەم نیە زۆر بدوێم، بەڵام تا دەمرم بەندەگی ئەحمەدی برازام دەکەم کە ئێمەی هێنایە سەر ئەو قینەی بە دوانزە

سوار رومان کردە دوانزە هەزار کەس. ئەمە داستانێکە ناوی کوردستان زیندو ئەکاتەوە، ئەگەر ڕاستت ئەوێ ئێمە ئەمەمان بۆ ناموس و پارێزگاری خاکەکەمان کردوە، ئەگەر بشمرین لە دڵی میللەتا ئەژین»

«ئەم خاکە کە سروشتمان لەوە و، دایکی ئێمەیەو ئیشتمانمانە فیداکاریەکی بۆ ئەکەین، کەڵکی چیمان پێویە؟»

«جارێ با هەواڵێکی پاشا و لەشکر بزانین، ئایا باشچاوش بە خۆی و تەدارەبەوە ڕوی کردۆتە کوێ؟.. بۆنی پلاوی سەدری دێنە لوت، تو بڵێی ئەیان ڕشت بێ، چونکە بەڵێنمان بە پاشا داوە لە سەر نان و خوانی ئێران میوانمان بێ»

«ئەگەر ڕاستت دەوێ من لە سەر ئەم برینداریە و ماندوێتیە دا، ئەگەر ئەو نان و چێشتەم لە دەست بچێ دەستم هیچ ناگرێ، دڵنیام کە پاشا ساغە و ئاگای لە شکستی لەشکری ئێران هەیە و، باشچاوشی بە لەشکرەوە خستۆتە شوێن شکستە. تو خوا با منیش سەری لە ئاشپەزخانە بدەم، دڵم ئۆقرە ناگرێ»

جوامێر ئاغا پێکەنی، وتی: «ناحەقیان نیە ئەم خەڵکە پێت ئەڵێن چلێسە، بەڵام بە بەختت ...... بابە هەڵسە برۆ بە لای خۆت و ئەوسبەوە، من ناتوانم، ئەچم بە پێ و شوێنی پاشەوە. وەک تۆ دڵت بۆ سەدری ناسرەوێ، من جەرگم بۆ سەدری کوردستان ئارام ناگرێ»

ئینجا لێک جیا بونەوە، سەلیم بەگ بۆ چێشتخانە و، جوامێر ئاغا بۆ ڕەتی لەشکری پاشای. ئێمەش با دوی سەلیم بەگ بکەوین.

لە شوێنێکی پەنادا ۳ خێوەتی گەورەی چوار ئەستونی هەڵ دراوە.

شکستی دوشمن و گەڕانەوە

سەلیم بەگ کە زانی نان و خوان لە جێ ی خۆی ماوە و، ئەڕژاوە، ئینجا خۆی لە ڕاستی خۆی تەریق بوەوە و، وتی: «یاران پاشا کەوا میوانە، دیار نیە، لەشکر تێک چراوە. جوامێر بە برینداری کەوتە پێنوشوێنی لەشکر، من لە شوێنی ئەوس بە کاسە و کەوچکەوە دەگەڕێم. دەست بە جێ گەڕایەوە و، هەر لە خۆیەوە :ای لە تەپڵ، زۆری پێ ئەچو ئەکرەم پەیدا بو.

سەلیم بەگ پرسی: «ها ئەکرەم چیە؟»

«ئاغام! ئەنگانەی چاک ئەم دەمەیە، هەرچەند لەشکر شکاوە و باش چاوش سەر شکستە نیشتوە، بەڵام ئەوانەی لە پێش باش چاوش و لەشکری نیکەوەن کە من هێشتا زۆربەی لەشکر لە (داسێران و ئەستێران) ماوەتەوە، ئەمانە ئەگەر بێت و بجوڵێن. سوارەی ئێمە دەکەونە ناوەڕاستی دو لەشکرەوە، کە بزانن کەمین و بانگرنە ناوەوە، هەمو ڕەنجمان بێهودە ئەڕوا. ئێستا من شارەزا ئیم و، ئیمی خۆشمان لێک بڕاوین، ئەگەر سێ چوار سواری ترمان بەزایایەتەوە بە گوڕ و هەرای تەپڵ بەرمان لە دەستەی دوابی لەشکری ئێران کە لە کێنو بونەوە و، دوا بە دوای شکستەی خۆیان ئەڕۆن بکرتایە و، بیان خستایە ڕەتی ڕێ ی (موسەک)، ئەم

ترسەمان نە دەما، بەڵام من و تۆ چی بکەین؟»

سەلیم بەگ وتی: «ڕاست ئەکەی، با جارێ هەردوکمان لە تەپڵ بدەین و، ڕو بکەینە پێش شکستەی دوایی»

ئەگەرچی هەرچەند ئەمەی بە شێتی زانی، بەڵام ناچار سەرپێچی نەکرد. هێشتا دور نەڕۆیشت بون تیپە سوارێکی هەڵبژاردەی قزڵباش بێ دەنگ و بێ سەنگ لە دوایانەوە دەکشا، نزیک کەوتنەوە، سەلیم بەگ گەڕایەوە و تێ ی خوڕین، کە لێیان ورد بوەوە، ڕاوەستا تا پاشا گەیشتە بەرەوە، بانگی کرد: «مامە تۆی؟ ماوی؟»

سەلیم بەگ چاوی بە جارێ ڕون بوەوە و، وتی: «بەڵێ ساغم قوربان! جارێ شوێنم کەوە!»

پاشایش نەیپرسی بۆ کوێ. کە گەیشتن، ئیتر خوا بۆی ڕێک خستن، دوای لەشکری ئێرانیان لێک بچڕاند تا پشت مەرسەک. ئینجا لە سەریان نەڕۆیین، گەڕانەوە شوێن لەشکرگا، لە ڕێگا زوڵاڵ ئاغا پەیدا بو، پاشا ناردی بە شوێن باش چاوەشا کە بگەڕێتەوە ئیتر لە سەریان نەڕوا و، فەرمویشی تەپڵی بازگەشت لێ دەن، خۆیشیان هاتنە ناو خەیمە و بارەگای بە جێ ماوەوە، دابەزین.

پاشا لە باتی ئەمەی ڕو خۆش و شادمان بێ، دڵتەنگ و مات و مەلول دانیشت بو، لە گەڵ سوارێ دەردەکەوت، دڵی ڕادەچەنی و هەواڵی جوامێر ئاغای دەپرسی. ڕوی کردە سەلیم بەگ وتی: «مامە تۆ جوامێر ئاغات چۆن دی؟ دەترسم خوانەکردە جوامێرمان لە دەس بچێ؟ بە خوا سوێند ئەخۆم جوامێر بە هەمو لەشکر و کەسوکارمی ناگۆڕمەوە»

سەلیم بەگ بە گاڵتەوە وتی: «سا بە خوا پاشا شوکر برینەکانی لەوانەیە کە نەژی، تۆ ئەتەوێ نەکوژرێین و، بە مەرگی خۆمان بمرین! بە خوا ئێمە ئەمانەوێ لەم ئەبەردەدا بمرین تا لە دڵی میللەت و تاریخا بژین»   کۆتایی

پیرەمێرد: «دوانزە سوارەی مەریوان»، سلێمانی ١٩٣٥. چاپی دوەم، سلێمانی ١٩٥٩. بە داخەوە لاپەڕەیەکی چیرۆکەکە و، چەند وشەیەکی لاپەڕەیەکی تری لە کتێبەکەدا دەرنەچو بو.

لێرەدا هەندێ سەرنجی مێژویی

١. لۆنگریک ڕوداوی دوانزە سوارەی مەریوان ئەگێڕێتەوە بۆ سەر دەمی سلێمان بەبە کە تا ساڵی ١١١٠ / ١٦٩٨ حوکمڕانی کردوە، بەڵام پیرەمێرد لێرەدا ئەیگێڕێتەوە بۆ سەر دەمی ئەحمەد پاشای کوڕی خالید پاشا کە تا ساڵی ١١٩٢ / ١٧٧٨ حوکمڕانی کردوە. دیارە ماوەیەکی درێژ لە نێوان ئەم دو میرەدا هەیە و، یەکەمیان باپیرە گەورەی هەمو میرەکانی بابانە.

٢. سەلیم بەگ، کە لە چیرۆکەکەدا بە سەلیم سێ تەنگە ناوی هاتوە، کوڕی مەحمود پاشا بوە. مەحمود پاشای باوکی سەلیم و، ئەحمەد پاشا برا بون. بەم پێ یە

سەلیم بەگ برازای ئەحمەد پاشا بوە نەک مامی.

سەلیم بۆیە پێ یان وتوە سێ تەنگە، چونکە لە کاتی شەڕدا، بۆ ئەوەی نەگلێ، سێ تەنگەی لە ئەسپەکەی بەستوە.

٣. سەلیم بەگ سالی ١٢٢١ / ١٨٠٦ لە شەڕی زرێبـاردا کـوژراوە، ئەوڕەحمان پاشای برای سەلیم بەگ سەرکردایەتی شەڕەکەی کردوە، لەشکری وەزیری بەغداد بە سەرکردایەتی سلێمان کەهیە شکا و، سلێمان بە دیل گیرا. مەولانا خالید «سوگواری» بۆ سەلیم بەگ نوسیوە.

*

٢. ٤. موناجات:

بەیتی خالید پاشا

فەرمودەی: شێخ صادق

بسم الله الرحمن الرحیم
یا حەی بە نامت، یا حەی، کەرەم بێ پایان و پەی
ڕۆژیدەیی کوللی شەی، یا ڕەبی بدەی شیفای
ڕەبی جیهان نافەرین، صاحیبی چەرخی بەرین
ڕەبی سەما و زەمین، یا ڕەبی بدەی شیفای
یا صەبور و، یا سەتتار، بە ئەنبیای دە نازدار
صەد و بیست و چوار هەزار، یا ڕەبی بدەی شیفای
بە دانیاری ئەکبەر، بە دانیاری ئەصغەر
بە زەکەریا پێغەمبەر، یا ڕەبی بدەی شیفای
بە یەعقوبی کەنعانی، بە یوسفی زیندانی
بە (سبعە المثانی)، یا ڕەبی بدەی شیفای
بە خالیقی لە ژورە، بە ئاسمانی پڕ نورە
ئەیکوژی «پاشای سورە»، یا ڕەبی بدەی شیفای
بە کەعبەیی موعەظەم، بە یەحیای موکەڕەم
بە عیسای بنی مریەم، یا ڕەبی بدەی شیفای
یا ڕەئوف و، یا ڕەحیم، یا سەمیع و، یا عەلیم
یا قائیم و، یا دائیم، یا ڕەبی بدەی شیفای
یا رفیع الدرجات، یا کافی المهمات
یا دافع البلیات، یا ڕەبی بدەی شیفای

به حەقی شیت و، ئیدریس، بە نوح و سام و، جەرجیس
بە طوللاہانی تەدریس، یا ڕەبی بدەی شیفای
بە حەقی لەوح و قەلەم، بە حەقی نوری ئادەم
بە ئابی چاهی زەمزەم، یا ڕەبی بدەی شیفای
بە ئیسحاق و ئیبراهیم، بە حەقی موسای کەلیم
کوستاخی طوری عەظیم، یا ڕەبی بدەی شیفای
یا واحید و یا ئەحەد، یا ڕەبی فەردی صەمەد
بە میعراجی موحەممەد، یا ڕەبی بدەی شیفای
بە حەقی (حملە العرش)، بە لەوح و کورسی و فەرش
بە صادیقانی بێ غەش، یا ڕەبی بدەی شیفای
بە ئیبراهیمی ئازەر، بە ئیسماعیل پێغەمبەر
(قرە العین) ی ئاجەر، یا ڕەبی بدەی شیفای
بە داودی نەغمەخوان، بە خاتەمی سولەیمان
حاکمی کوللی جیهان، یا ڕەبی بدەی شیفای
بە ئەرض و سەماواتەت، بە عەرش و ئەنبیاتەت
هەم نیل و هەم فوراتەت، یا ڕەبی بدەی شیفای
بە (رسول الثقلین)، بە حەسەن و بە حوسەین
بە حەقی قابە قەوسەین، یا ڕەبی بدەی شیفای
بە خضر و بە ئەلیاس، بە حەمزە و بە عەبباس
بە سولتان سەعدی وەقاص، یا ڕەبی بدەی شیفای
بە صاحیبانی مەزهەب، بە (رجب المرجب)
بە ئەو شای عالی نەسەب، یا ڕەبی بدەی شیفای
یا سوبحان و یا سولتان، یا ڕەب (امان الامان)
بە شەعبان و ڕەمەضان، یا ڕەبی بدەی شیفای
بە حەقی شەمس و قەمەر، بە خورشیدی مونەووەر
بە حەبیبانت یەکسەر، یا ڕەبی بدەی شیفای
بە غازی ی شێر بە کەف، لە حەربیان دەگرن صەف
بە ئاجەتی (اصحاب الکهف)، یا ڕەبی بدەی شیفای
بە ئەحمەدی مەدەنی، بە خاصانی یەمەنی
هەم بە وەیسولقەرەنی، یا ڕەبی بدەی شیفای
بە شێخی (صائم الدهر)، بە سەلسەبیل و کەوثەر
بە فەضلی خۆت یا داوەر، یا ڕەبی بدەی شیفای
بە سولطان عەبدولقادر، بە زاهیدانی شاکیر
بە عابیدانی ذاکیر، یا ڕەبی بدەی شیفای

بە ناجەتی هەر چوار کیتاب، دوعام بکەی موستەجاب
پادشای عالی جەناب، یا ڕەبی بدەی شیفای
یا صەبور و یا سوبحان، یا عەظیم و لامەکان
«خالید بنی سولەیمان»، یا ڕەبی بدەی شیفای
بە شێخ شەقیقی بەلخی، بە شێخ مەعروفی کەرخی
یا ڕەب، نەدەی چ تەلخی، یا ڕەبی بدەی شیفای
بە حەسەنی بەصرایی، بە مەردی دە غەزایی
قەبوڵ کەی یا ئیلاهی، یا ڕەبی بدەی شیفای
بە شێخ ئەحمەدی جامی، بە بایەزیدی بوسطامی
بە سیڕڕی شێخ نیظامی، یا ڕەبی بدەی شیفای
بە شێخ سەعدی شیرازی، بە یارانی حیجازی
بە شاه مەحمودی غازی، یا ڕەبی بدەی شیفای
یا دائیم و، یا موبین، (یا غیاث المستغیثین)
پادشای صاحیب تەمکین، یا ڕەبی بدەی شیفای
یا جەببار و یا جەلال، یا ئاگاهی کوللی حال
خالید پاشای پڕ کەمال، یا ڕەبی بدەی شیفای
بە نالەی دەرویشان، بە ئاهی یاهوکێشان
تو دڵ نەکەی پەرێشان، یا ڕەبی بدەی شیفای
یا غەففار و، یا غەفور، بێ ناز نەکەی شارەزور
خالید پاشای صاحیب نور، یا ڕەبی بدەی شیفای
مەقصودم هەن لە دەرگات، قاضی یی کوللی حاجات
نەفەندیم بدەی نەجات، یا ڕەبی بدەی شیفای
شیفات بە دەست دەوانە، کارت بە دەست ئاسانە
مەرقوف نەکەی فوشحانە، یا ڕەبی بدەی شیفای
یا کەریمی کارساز، یا خالیقی بێ نیاز
شازادان نەکەی بێ ناز، یا ڕەبی بدەی شیفای
یا لەطیف و، یا خەبیر، بێ وەکیل و، بێ وەزیر
بێ ناز نەکەی قولە میر، یا ڕەبی بدەی شیفای
یا خالیقی چارەگەر، بەشقی سەییدی سەروەر
بێ ناز نەکەی ئاشالەر، یا ڕەبی بدەی شیفای
یارەبا بەشقی حەبیبان، بە ئەسراری نەجیبان
لە بزبابی غەریبان، یا ڕەبی بدەی شیفای
نۆکەر گرد بێن تەمامە، دوعایان کرد بە عامە
خزمەت لە مە حەرامە، یا ڕەبی بدەی شیفای

نۆکەر گرد بون بە یەکجار، بۆ ران ئەفغان و هاوار
بۆ خالید پاشای نازدار، یا ڕەبی بدەی شیفای
پاشای گرفتاری کردیا، لە دیوانی نوریبیا
مەلای طەلەب کردیا، لە دیوانی بۆ لەشکر، یا ڕەبی بدەی شیفای
مەلام بیننە سەرینی، دەست بکا بە یاسینی
من دەچمە ژێر زەمینی، یا ڕەبی بدەی شیفای
یا ئەللاهـ و، یا صەبور، یا پادشاهی غەفور
بێ ناز ئەکەی شارەزور، یا ڕەبی بدەی شیفای
یا ئەللاهـ و، یا سوبحان، یا سەخی بی و، یا دیبان
خالید بێ سولەیمان، یا ڕەبی بدەی شیفای
خالید پاشا بە حوکمات، ئەوی خۆش کرد بو وڵات
ئەنجار موهلەتی بدات، یا ڕەبی بدەی شیفای
شیفای بدەی یا جەلیل، تەعیین ئەکەی عیزرائیل
پاشا ئەبێتن زەلیل، یا ڕەبی بدەی شیفای
یا خالیقی ئولیمەن، چون ئەز هاتیم لە وەطەن
دەستم برا لە مەسکەن، یا ڕەبی بدەی شیفای
چون ئەز کەوتمە مولکی غەریب، شیفای بدەی عەن قەریب
بە تەختی پادشای نەجیب، یا ڕەبی بدەی شیفای
صاحیبی چەرخ و ئەفلاک، خالید پاشای خۆش ئیدراک
بکەی دڵی فەرەحناک، یا ڕەبی بدەی شیفای
«صادق» بەندەی کەمترین، (یا ارحم الراحمین)
یا ڕەبی بدەی شیفای
سەرچاوە: محەمەد عەلی قەرەداخی.
کەمال ڕەئوف محەمەد لە بەر دەستنوسێکی تر چەند چوارینەی دوایی خستۆتە سەر.

*

۲. ٥. بەیتی:

ئەوڕەحمان پاشای بابان

دانانی: عەلی بەردەشانی

خالەق! هەر ئەتۆم قادری. ڕەبی! هەر ئەتۆم قادری، بێ خواردن و خەوف و فکری، تۆم ئەرز و ئاسمان ڕاگری!

تۆم ئەرز و ئاسمان ڕاگر. داتنا بەهەشت و ئاگر. چەند ئاسمان و چەند هەور، چەند باران و چەند بەفر، چەند تیپ و سوپا و لەشکر. پاشای هەشت هەزار عالەم، وەڵلا بێ شک زیاتر، ئەمنیش یەکێک بوم لەوان، خۆم بێ لە هەموان کەمتر، سەجدەی شوکرێتم لە سەر بو، ئەتخوڵقاندم بە کافر. تۆی ئەووەڵ و تۆی ئاخر، هەرچی تۆ پێت بێ ئەمر، ئەش بێ تۆ دەیکەی حازر.

تاق و، ئەنیا تەن: سوبحانی. تۆفیقدەری موستەعانی. خالق و حاکمی هەموانی. چاک و خراپ خۆت دەزانی. ئەزم «ئەهلی بەردەشانی»، لەبگم ئەکەی لە زوبانی، بەیتی دەڵێم بە ڕەوانیی: مەنعی پاشای کوردستانی.

عاسمان پاشا، کامیان باشە؟ شایەد «ڕۆمی» ن، «قزلباش» ە ، ؟ هەرچەند حاری شەری کێشا، عالەم دەهاتە تەماشا. مەردە عەبدوڕڕەحمان پاشا.

پاشای بەبان! جیهانگیری، ڕەنگ «ڕۆستەمی زاڵ» ی پیری:

«ڕانابوێرم بە فەقیری، ناکەم خزمەتی وەزیری، نانی دەستێنم بە شیری

«بە شیر نەبێ قەت پێک نایە. سوێندم خواردوە بە وەڵلاییە. ناچمە سەفەری لەحسایە. یاغی دەبم لە بەغدایە

«یاغی دەبم تێنشانەللا، تەوەکول و تەعالەللا، ئافەرین و بارەکەللا، هەی کورە بەهەینە هەللا!»

بەبە هاتن بە لێشت. دەستیان لە بەغدایە شوشت. حەمەد بەگی کوژیان کوشت.

کوشتنی ویم بە چ لەرار بو؟ سەدی وەک وێ خزمەتکار بو.

خزمەتکار دەیهاتە کن، خۆشهاتی دەستەوکەردن، ساتێک دانیشە ساکێن، ئەتۆش یەکێکی وەک من، کەونە کوێی دین دوژمن!

دەگەڵ تۆمە کەونە کوێی! حەزم کرد هاتی، ئەڕۆیی.

حەزم کرد بە میری سۆران، بێ کەسی دوژمنی زۆران. دو زوبانی وەکو گوران، دەخۆی جێگای مرچەخۆران، بە ئەقڵ هاتوی بۆ نۆران، ئەوجار لێ ی دەن بە ساتۆران!

ساتۆر دەهان، ڕەنگ شمشێری، دەست و باهو و حەملەی شێری. یاڵڵا پاشا کویم رابدێری، وا دەڵێ شیعری شاعیری: «فورسەت هاتوە قەت نەیبوێری! مەرد هەر خۆی ڕە خودای دەسپێری»

هەر خودایە ساحێب سوڕە!

هەر ئەڵلایە ساحێب سوڕە!

وە مستیان کەوت بە بێ حرە، پشتیان شکا، زکیان دڕا، لە هەردوک نۆردوان بو بە چرە.

بو بە چرە و سەلاوات، قولە قول و هاتە هات، هەی دەستی بێ دەستەلات، هەر خێوەت بون بێ قەلات، کوێی گیران، کێ هەلات؟

لە بەر كزیی دە بەدبەخت، خەلاس ناكەن ڕوحی سەخت، ئەسپ و ئێستر، ڕەشمە و ڕەخت. كەلەپور و ماڵی ئەخت، پاكیان گرت، ئەخت بە ئەخت.

ئەو دەگەڕا بە سەردارەوە، بە ئەتباع و بە سوارەوە، بە قەتار و ئەهارەوە، بە كزج و كزچبارەوە، پاشای بەخشین بە بارەوە

هەرچی دای پێ ی بوخەنی، پاشا سوار بو بوسەوتەنی، هات گەییە ئەرحەسەنی، مەتاڵ لە گوێ ی كەرگەدەنی، ئەسەح یاغیبە، پێ دەكەنی!

لە پێكەنینی سەرداری، خەبەر درا هەر چوار كەناری. لە شارێك هەتا سەد شاری، هەڵگرا ڕێ ی ڕێبواری، ڕۆژی ڕوناك، شەوی تاری، خوێن لە زامی سوێی باری

خوێن باری لە زامی سوێی، هەر لە نێزیك هەتا دوری، ناگرێ بەحسی كەلەپوری!

كەلەپور و كەیف و زەوق، گەرمێنیم دین بە بێ شەوق، ماڵی زۆریان لێ بوە تەوق، ئەدەمان ساحێب مەتردق، جوان و پیر و چرچ و ڕەق، شەرابخۆرێ دە ئەحمەق

شەرابخۆری جوان و پیر، ونبان كردن ڕمب و شیر، شاری خورماتو و بەشیر، ئێلچی ڕۆیین بێ تەخسیر

ئێلچی ڕۆیین بەرەو خوارە، كوتیان: «وەزیرم هاوارە! وڵاتت لێ بوە قەهارە، ئەو بەردیان لە كن خەیارە»

وەزیر لەوێ بو قەهارە، بانگی كردن خزمەتكارە، هەرچی ئەیان بێ هەر خوارە، ئەوجار لەپی دەس، موم قەدارە، هێواش دەبوەوە دوبارە

دوبارە بوە هێواش، با بێینە سەر قسەی دە خۆش، پیاو عەیامن بێنە پێش بێنە پێشن سەر بە تەل، سوارچاكی دە موشەككەل، ئەو مەشوەرەی بكەن حەل

هەڵ بێ ناڵای ئەسرەتێ، یا خودای ئەووەل و ئاخسرەتێ، خالیند پاشان بۆ بحلەلێ، دای دەنێن بە حاكمی دەولەتێ، ئەو لێ ی دەبێتە فرسەتێ

فورسەت فورسەت بۆی وە نوسا، خالیند پاشا بە ناموسە، بڕۆ بیگرە لێ ی مەترسە، ئەمن بێم یان بۆ خۆی بەسە؟

بۆ خۆی بڵێم زیاتر، نە بۆ خۆی بێ، نە لەشكر، خالیند پاشای موكابیر، ئەوڕەحمان پاشای نادر، لە بۆی دەكرم بە دەسكر.

«بە دەسكیر لە بۆی دەنێرم، لە چراغێ ی لە بۆ دەژمێرم، تا بەغدایەی بێ دەسپێرم، لە كوڕی خۆمی هەڵناوێرم، ئەوە كەولی بۆ دەنێرم. دادەی بزانم چ دەكا شێرم؟»

شێران پێ خۆش دەبو دڵ، موژدەی دەولەت بو حاسڵ، كزیە و هەولێر و موسڵ، دزەییم دین داخ لە دڵ، سەلیم بەگ سەر قەڕەوڵ.

حەیفە سەلیم بەگ بمرێ! بەڕ بە سەرێ، مل بە زرێ، مەردچاكان مەتعیان

دەکرێ، مەردی فەقێی قەت نامرێ، تەواو بو کێزمەک و گرێ، پاشا ئەمێ هیچ
ـ کرێ!

پاشای وای فەرموو بە ڕاست، حەیالی کرد نەرم و تەست، سوار بوون، ڕمبیان
دان بە دەست، سوارچاکان یاسەولیان بەست.

یاسەولیان بەست شێری نەر، ئەسپ حەودی گەردن تەڕ، ڕەشمە و ڕەخت و
زەنگولە و زەڕ، عەرز و عاسمان دەبو کەڕ، پاشا سوار بو بەرەو شەڕ

پاشا خودا دای ئەسرەت، ئەی بێ عەیبی پڕ سیفەت، ڕە نیزم ناکەوێ
عەیبەت، کەس وەک تۆ نەبوە، نابێ قەت، بەیداغداران حەفتێ و حەوت، ڕوحی
شیرین حازری مەوت، دنیا بو بە قیر و نەوت، ئەوەندە بو چاومان پێ کەوت!

چاومان پێ کەوت و بەس، کە زاب گیرا بێ حەبەس، لێ ی بە قیر چو هەزار
کەس

هەزار کەس لێ ی بو بە قیر، لە زێ یەی دابو بێ بیر، نوقووم بوون وەک
کولەکەی حیر.

نوقوم بوون، چوون بە هیلاک، کیژ و کوڕ و باب و داک

باب و داک دە گەڵ مندالی، بوون بە حەشری عەسری خالی، شار بە جێ ما
بە بەتالی، هوجومیان برد چونە بالی، حەولی ئالتون و ڕیالی، وە خەپیان کرد بە
حەوالی، هەلیان دەگرت بە حەمبالی، وە خەپیان کرد بۆ سەد سالی، بەختی فەقیر و
ڕەحالی

بەختی فەقیری نابوت، پەنان بە تورکیان دەکوت.

بە تورکیان دەدا خەبەر، ئەزنە و ئەزانف و مەیسەر، کێ لە زاقەی چونە دەر؟
بو حەشری ئەوبەر ئەوبەر، جەقان ملیان دابوە نەر، دنیا بۆ کەس نەچوە سەر

باقی دنیا کەس نەیبرد، ئەو ئەورەحمان پاشای کورد، بە خۆ و بە لەشکری
خورد، پاشا بو، سەهوی دەکرد، هەتا بەغدایەی نەبردا

بەغدا زەمینی ئەو هەردا، شکستەی هات بە سەردا، زرق ی داودیان لە
بەردا، ئێمەش دەبەن بەو دەردە.

وەزیر لە کنی ئەما زات، ئێمەش بەو دەردەی دەبات، بێ پاشای، مێ حار
هەلات، کە زانی پاشا نەهات، لێ ی کردن فزنگرە و هەلات.

فزنگرە دە گەڵ ڕوگەردان، هەرهەوەی فوتە زەردان. مەیدانە! حەملەی مەردان
مەیدانە! حەملەی مەشور. ئاقیبەت گەیە حرور. تۆپیان ئاور دان لە دور.
لەشکر دەشکا خوار و ژور. بە جێ ی هێشتن کەلەپور. ئێشکامی پردی سور
ئێشکامی شا و میران. وا نابێ فیلی وەزیران چەند کەسی کوشتن بە شێران
شێران نەیکردن فوتار، پەنای کێم و پیر و حوار. سەری دانان بە قەتار
سەری دانا بوون بە خشت، ئەقسری هەمبان لە پشت. چەند کەسی ئوفتادەی
کوشت

ئوفتاده و ڕوتی بێ خێو، ڕووت و ڕەحاڵ و ناوەتو. چەند کەمی کوشتن حۆ ئەو دەکەوێن ناوەجاڵمان. پاک عەلاتین، چوون بو شانمان. کوانێ ماحوی تۆناغمان؟ حەیف بۆ میر و بۆ ئاغمان!

حەیفە بۆ میری رەوەندە. ڕوی ویم چەندە تاڵ و توندە. مەردان مەعبێنی چەندە؟ ژواغمان سالێ ئایندە!

ئەو ساڵەکەش ڕادەبڕێ، ئەگەر ئەوڕەحمان پاشا نەمرێ، بە بێ شەڕ سە ناگرێ، دەیکرد خانی کابرێ، بە شەری خۆی دای دەگرێ، تا ئەتباعی لێ وەردەگرێ

دای دەگرت ئەوساڵ زستانێ، سوێندی حواردوە بە قورئانێ، دامەزرێ خانەدانێ، خەیلمە بجمە تارانێ، سوارچاکی دەدان لە سانێ

لە سانی دەدان مەردی قرچاغ. تەوەککول و قسەی ساغ. هەر دەڕۆم ئاگر ئۆتراغ. هاژوای قۆناغ بە قۆناغ

دەیهاژوا بە شەو و ڕۆژ، بە تیز ڕۆیین، چوون بە تیز. حیفزێ بکەی یا حافیز!
حیفزێ بکەی هەموو حاران، پێغەمبەر و هەر چوار یاران، ئاگادار بێ لەوار سواران

ئیگادار بوو لە شای، چ بو، چ ڕەنگ دەستی شای؟ دەگەڵ ئیکلامێ کێشای. ئیکلامێ کێشا لە شای

شا بزورگە لە بونیات، دەیبزاوت و، دەیناخافت، ئاوڕەحمان پاشا دەهات: «پاشای بەهان بە خێر هات، ئێران خۆشترە یان وڵات؟»

ئەوڕەحمان پاشا، دە عەقڵ دا دەڵێ ی ژیرە، دە قسان دا زۆر مودبیرە: «ئەگەر ئەزم، ئەگەر میرە، بۆیەم مەوتەن بە بیرە، خەڵکی دوژمن دەڵێن: گیرە!»

کە شا وای زانی خەبەر، سوێندی خوارد بە پێغەمبەر: «برای خۆمی، ئەی برادەر! ها ئەفغان و، ها قەجەر. ها قزڵبەن و، ها عەسکەر. ئەو جێ ی دەڵێ ی بیجوە سەر!

«بیجوە سەر دە گەڵ ئالایە»
شا دەڵێ: «پێم بکە بەقایە! پیاوی دەنێرمە ڕجایە، خزمەت وەزیری بەغدایە»

پیاو هاتەوە بە موتڵەق. کەیبە کن شای دەڵاوەدەق: «شام! بۆت بکەم قسەی هەق، وەزیرە وەک بەردێ ڕەق، ئەو ئەمانی موستەحەق، لە سەر زینی ئەکەی شەق، بەغدایەی بێ ئەکەی لەق، ڕجایەت ناگرێ بە هەق!»

ڕجای نەگرت، شا پێ ی زانی، لە دڵی دەبوو بارگرانی، شا هەستا بوو سەر چۆکانی، هەردوک دەستی دان لە ڕانی: «مەگەر پاک بڕێنەوە ئێرانی. پاشا دە گەڵ سەلیم خانی، دەینێرمەوە کوردستانی!

«لە کوردستان با بخێوێ، ئێران و توران ئەشێوێ، لە بەغدایە سەر ببزێوێ، لێوی دابنێ لە سەر لێوێ، ئەرمی دەکەم هەر وەک مێوێ، دەری داوێم لەوێ ئێوێ

«دەری دەکەم بە عەجەمان، بە هەوشار و موقەددەمان» ڕاهی دەبون، چ قسە نەمان. ئەوڕەحمان پاشا خۆش بێ، مەکێشە خەمان!

ڕاهی بو دە گەڵ یاوەران، دە گەڵ ئەفغان و قەجەران، مسری مبیران، قران قران، بون بە سەری سەر عەسکەران، سوێندی خوارد بە پێغەمبەران: «بۆ شای دەنێرمەوە سەران!»

سرکە سرکە بە زارەوە! پاشای سور هاتە خوارەوە. بە ئەتباع و بە سوارەوە، بە خۆ و بە چەند هەزارەوە.

هەزار هەزار بو شورەت عەجەم هەروەک قازو کەوت. پاشا فەرموی: «عەشیرەت! هەر خۆمانین بە منەت. ئێمە چاکترین: نێک و سەت. حەیفە ببین بەر غەیبەت!

«غەیبەتمان خەڵک دەیرانی». هات گەیە کەڵکی گارانی. غەزریوە دەگری دیوانی.

هەر لە وێ دیوان دەگرا. پاشای بەبان پڕ فکرە. بانگی کردن کوڕ و برا: «مردن لەو حاڵەی چاترە. خۆ دەربەندتان لە فکرە؟

«لێم مەکەن بە ڕۆژی دەربەندی، قوسو لێ ناوم دە کەلدی، بە سەرو هێنام روزەردی، زۆر هەڵاتن بە نامەردی»

هەڵاتن بە بێ تەخسیر. حازری وەختێن هەمو میر.

«ئەی ڕۆستەمی زالی پیر!

جەهەندەم بێ د، زەمهەریر، عەرز ئاگر و، ئاسمان تیر، خوێن لێ داوێن دەستەوشیر. دەربەندمان ناچێ لە بیر! بە حارێ دەربەندن گێرە. هەرچی هەڵێ زوڵف شۆڕە!

«هەرچی هەڵێ زوڵفدار بێ، چارشێو لە سەر، پەرچەم دیار بێ. لە ڕیزی یار و نەیار دیار بێ. هەروەک کوندەی دارەودار بێ. قاسیدی هات و هاوار بێ!»

قاسیدێک هات بە هەڕەمە: «خالید پاشا ئەت بێ غەمە! قۆشەنێکی بێ زەمزەمە. پاک کرێنگرتە و تەجەمە. هەزاریان بۆ یەکێ کەمە!»

دابەش کرا یەک بە هەزار. لە نێو ڕۆمییان بو بە هاوار.

بو بە هاوار و غولو. زالەزاق و قورە قو. فارسە حلقە و عەهدە هو. ئەبەر وەک تەیران دەچو. حاکمی رەهاوێ ون بو. حەوت حاکمان شیریان دەسو. داغدارن لە سەری توا

لێ ی داغدارن حەفت و هەشتێ. لە دیکەڵەی بێ گەیشتێ. شارەزوری رادەماشتێ.

دە بەر دەچون شارەزوری. کەیا پاشا گوتبە میری: «دەستو بگاتە دەستی سوری، هیچ کەس لێ ی نەدا بە شیری، سەرو ئەتباعی لێ وەربگیری، بە دیاری بێ بۆ وەزیری!

«وەزیر لازمیە، پێ ی دەوێ. خواردنی نیە دەگەڵ خەوێ. لە بۆی بەر دەدەین سەر ڕەوێ. دڵی عاوە، دەسمان ناکەوێ. خەیاڵ مەکەن ڕوا لەوێ. غەمزە ڕە مێردان ناکەوێ. کێوێ گەردون نابن نەوێ. شێر لە بەر ناسکان نارەوێ»
هەموو شێرن بەڵەک ڕەش. تێکەڵ بون، جۆش و خرۆش. پاشا فەرمووی: «دەچمە پێش.
«خۆم دەچمە پێش لە بەر لۆمان. قشڵە و شاری هەروەک چۆمان. دور و نێزیک هەروەک دۆمان. دیارە عەجەم ناکا بۆمان. دەست و باسک و ڕمبی خۆمان!»
لە دەست و ڕمبی سەرداری، پاشای گرتیە خەزنەداری: «لە بۆم هەردو دیار نەدیاری. لە بۆ ڕۆژی تەنگ و ناری، جێگای تۆم بە سەد سواری، تۆم ڕای باڵوێی نازداری!»
ڕای باڵوێی نامدار، لەوێ ی دانا پو سەردار. داینا بو لە دیار نەدیار. لەشکری وانم هاتە خوار. یەقین پترە سەد هەزار. نەوان خەڵەتن لە پار.
پار کرا شەڕە کاوڕ. بانگە بانگ و گورە گوڕ. ناپەسەند و چرەچڕ. لێک هاڵان وەک قڕەقڕ.
لێک هاڵان هەروەک قڕقڕان. مژدەی جواب هات، گەیسە کوڕان. وە خۆ کەوتن. قسە بڕان. با بیکێشن تەنگی سم خڕان. خودا بە کێهەمان دەکا قڕان؟ سەرمان دەبڕن لە لا خڕان؟
سەرمان دەبڕن بە دەیجون. تاریکستان، ڕۆژی ڕون. خودا ئێکە و لەشکر دون، هەردوک لایان بەردو ڕون، داخوا چ دەکاتن گەردون!
گەردان گەردونی لە سەر. ئایات و نیبنولجەبەر. پاکیان دەخوێندن لە بەر. ئەڵڵا. ئەڵڵاهونەکبەر.
ئەڵڵا ئەڵڵا کەمالی بو. ئەوەکول و ئیقبالی بو. هەردو قۆڵی هەڵماڵی بو. وەک ڕۆستەمی لە زالی بو.
هەر ڕۆستەم بو مەپرسە! تیغە و، دەبانە و، قەوسە! چی ڕوی تێ بکا حەپەسا. مەردچاکان هیمەت کێشا. نامەردان قوڵڵە پسا. هەڵمەیە فارسە جلفە!
فارس چاوت بێ کوێر. زەینی دابوە زاتی زۆر. هەڵی نەکێشا ساتۆر. دە تەبیشتی گرت وەک قالۆر. دۆلکێشی کرد وەک بۆر بۆر.
دۆلکێشی کرد بە خەبەرم. هارێکی بێ دەفتەرم. سەلیم بەگ بێ چاوی سەرم
سەلیم بەگ بو میری میران، پەسەندی شا و وەزیران. چەند کەسی کوشتێ بە شیران، ڕو وەرناگێڕێ لە تیران
ڕو وەرناگێڕێ هەر قەت. چابوکسواری بە هەیبەت. چ سوارێک و چ سێ سەت. هەموی کردن کەت و لەت. هاتە گەیبە هەوری ناحەوت. حەوالی بە پاشەوە هات: «ئەی هاوار! میرن نەنگوت. پاشا سەرت سەلامەت!»
پاشا بۆی هەڵکێشا ئاخ. حەیف بۆ مەردی قۆچاخ. پەڕەی کەوتن وەک

بەیداخ، بێ نازی کردن چراخ، چۆڵی کردن قەرەداخ. دۆست و دوژمن دەڵێن: ئاخ!
تورک و عەرەب و عەجەم، پاکیان، بۆیان کێشا جەم
بوە غەمم لە عامی هەمدەران. وەک وەزیران لە بۆ قوڕان. ئەی پشتی باب و پدەران. ئەی خۆشەویستی قەحەران! هێزش لە هەمو سەنگەران. نومێندی هەمو نۆکەران!
قەڵعان بو لە سەر دەکرا. ئێستا لە هەمو ڕاستان شەڕە.
وێستا شەڕە لە مەیدانێ. سلێمان پاشا مەردی یەکانێ. وەک داو: لە سەر سندانێ. وا چابوکە لە لێدانێ.
چابوک بە زەبری قینەوە. سوار بە زرێ و بە زینەوە. سەری دەبرد بە برینەوە.
هەروا لێ ی دا و، ڕۆیی و بردی. ماشەڵڵا لە دەستوبردی، موغابیر بوی وا زو مردی؟
موغابیر بو لە بۆ تۆ، ئەو حەلیمەی برای تۆ، بریسی هێنا بون دو. لە دوای شکستەی وە چو.
لە دوای چو، مەردی مەیدانێ. هەردوکیان بەبەی جەنگرانێ.
جەنگرانینە بەبەی. چونە ئەبەعەی پاشای هەی. لێن ڕازی بێ یەک بە دەی.
لێن ڕازی بێ کەیفی خۆش بێ. بێ دەوەینیان ڕویان ڕەش بێ.
ڕوڕەشان ڕامەگرن ئەو چەلە. قوەتیان هەروەک ڕێوی شەلە. یانە کێنخوا بێ یا لەلە.
یا لەلەی منداڵ لە بەر بێ. یان کەڕۆڵی کاروانی کەر بێ. یا توزی ئاشێ ی لە سەر بێ. حەیفە پلحی وا نۆکەر بێ.
بلحێ پلحان لە مەعدەنێ. خۆشێردودن لە قنزشەنێ. وەک ڕێوی دەچنە دەودنێ. حیزی وا نانی مەدەنێ.
نان قابیلە بە شێر ئەنگێوان. لە بەر حەملەی سەر بزێوان. شەڕی پاڵەوان و دێوان. سواری کەرگەدەنێ بە نوێژی شێران. ڕوح هات، گەیبە سەر لێوان.
ڕوح گەیینە سەر ئەنگوستێ. سوار لە سواری ڕاناوەستێ. مۆڵەت نیە یەک بە بستێ. شەقەی وەک سەهۆڵ دەبەستێ. هەروەکو پوشو و بەردەستێ، لەو جوزەی ناور هەڵ دەستێ.
ئاگری کورەی وا بە تاوە. مەردی بە ناوبانگ و ناوە. ماخۆزی تەنبورە و قەتلاوە. نە لوتیان دیار بو، نە چاوە. لێکیان دەدان لە ناکاوە. زرێ ی داودی دەبون چاوە. بە تیغی دە تازە ساوە.
تیغی دە جگەربڕ سێن: شام و، دەبان و، قەزوێن. حەملەی شێری شێرشکێن، تێکەڵی کرد مێشک و خوێن.
مێشک و خوێن دەبو تێکەڵی. سواری لە ڕەنگ ئێمام عەلی. ماخۆزی سوری تۆچە تەلی.

غەنیمی ویم هەزار هەنگ. چەندی کوشتن وەک ئەرژەنگ. خەنیمان دەکا بێ دەنگ.
لێ ی دەکوشتن حەفت و هەشت. لە زاتی شێرانی چەشت. لێت مویارەک بێ سەردەشت.
مویارەک بێ میری تازە. بێ ئەحمەد پاشای برازا. هاتتی ویم بێ خوف و لەرزە. هەروەک گیو و ئەلامەرزە. رمبی دەبو سەوزە. دیواودەر دەبو دو کەزە.
دو گەز دەبو هاتە دەرێ. ئەگەر ئاوری بێتە دەرێ.
.. عەولا بەگ هەمو جاران. سوارێک زیندەتر لە سواران. مەگەر سوار بو لە بزهناران. میسلی وەسمان پاشای جاران. گەبیە تیپی فزتەداران. دوی فرێ دان، گەبیە چواران. لێیان کردە ئاگرباران.
ئاور و دەرمان و باروت. دوازدە گوللەی پارچەم جوت. کەوتنە سەر باخەلی روت. زەخم نەبو بەلا سوت. پاشا دیار بو میر نەبزوت. دە وێ دا ئەسپی ئەنگوت.
ئەسپی ئەنگوت، کەوتە هەردێ. چی بێ ئەما رژبوە بەردێ. بێێ هەلکێشا ئاهی سەردێ. حویرانیل بە تۆم ئەسپارد. فەت مەردان ئەکەی رۆژەرد.
مەردی ئە هەمو حێیان. مەرد شەڕی کرد بە پێیان. لە تسی ساحێب زرێیان. دوی فرێ دان کەبیە سێیان. شاهیدییان بۆ دا بێبیان. شێر شەڕی کرد بە پێیان.

شەڕی شێرشکێنی ئەڕ،
سواری چابوک و دەس تەڕ،
بە پێیانی دەکرد شەڕ. «تەواو»

*

هەندێ سەرنجی پێویست لەم بەیتە:
١. وەکو لە بەیتەکەدا وتراوە و، هەمو سەرچاوەکانیش پشتی ئەگرن، بێژەری «بەیتی ئەورەحمان پاشا»، عەلی بەردەشانی یە. زۆر بەیتی تر و چیرۆک و قسەی ئەستەقی بە پاڵ ئەدرێ. بێگومان عەلی پیاوێکی هەلکەوتو بوە. حاجی قادری کۆیی لە ستایشی دا ئەلێ:

دو «عەلی» ن، شاعیرن وەکو حەسسان
«بەردەشان» و «حەریر» ە مەسکەنیان

بەردەشان گوندێکە لە بناری شاخی ئاسۆس. عەلی هاوزەمانی ئەورەحمان پاشا بوە. بەلام شتێکی ئەوتۆ دەربارەی ژیانی نازانرێ و، بێ ئاچێ شیعر و بەیتەکانیشی لە سەردەمی خۆی دا نوسرا بێتەوە، بەلکو لە بەر کراون و، دەماودەم لە دیوەخان و کۆڕی دانیشتن دا وتراون.
٢. ٣ مەتنی نوسراوەی ئەم بەیتە لە بەر دەس دایە: مەتنی ئوسکارمان لە سەرەتای ئەم سەدەیەدا لە دەمی رەحمان بەکری سابلاخی بیستوە، مەتنی حوزنی موکریانی لە سییەکان دا کە باسی ئەکردوە لە کێ ی وەرگرتوە، مەتنی محەمەد

تۆفیق وردی کە لە سەرەتای شەستەکان دا لە دەمی حەمەد ئەمینی کوردی ئێرانی وەرگرتوە.

مەتنەکەی ئۆسکارمان لە هەموویان کورتترە و، مەتنەکەی وردی لە هەموویان درێژتر و کۆکترە.

٣. هەر ٣ مەتنەکە ناتەواون، ڕوداوەکان بە پچڕ پچڕی و، هەندێکیان بە شێواوی و، بێ «تسلسل» ی مێژوویی نەگێڕدراونەتەوە. لە گێڕانەوەی دەماودەم دا لێ ی کەم و زیاد کراوە و، هەندێ لە ناو و ڕوداوەکانی بەر ئالوگۆڕ و، هەندێ لە وشەکانی بەر دەسکاری کەوتون.

٤. هیچ کام لەو ٣ کەسەی ئەم مەتنانەیان کۆ کردۆتەوە، لێکۆڵینەوەی بەراوردییان لە گەڵ مەتنەکانی تر و، لێکۆڵینەوەی مێژوویی و زمانەوانییان لە سەر نەکردوە. مەتنەکەیان بە سادەیی بە کەموکوڕیەکانیەوە نوسیوەتەوە.

٥. کاک کەمال ڕەئوف هەر ٣ مەتنی کۆ کردۆتەوە. وشە نائاشناکانی لێک داوەتەوە و، پەراوێزی مێژوویی بۆ نوسیوە.

ئەم مەتنە بە دەسکارییەکی کەمی هەندێ وشەوە لەو وەرگیراوە.

ئۆسکارمان: ٧٦٠ - ٧٦٧. حوزنی موکریانی: گۆڤاری «روناکی»، ژ ٨، ساڵی ١، ٣ ی نیسانی ١٩٣١. محمد توفیق وردی: «بەیتی ئەوڕەحمان پاشای بەبە»، بەغداد ١٩٦١. ل ١١ - ٥٦.

*

٢.٦. چیرۆکی:

مامە یارە

نوسینی: م. ج

لە ڕۆژهەڵاتی سلێمانیەوە نزیک بە شار گردێکی قوتی ڕوت و لماوی هەیە کە بە تەنیا و تەختێ دور لە گردەکانی تر، وەک پاڵەوانێکی بە فیز و هێز، لوتی بە چەشنێ بەرز کردۆتەوە بۆ ئاسمان کە هەر وەکو بیەوێت بەو ئۆمی خۆیەوە شان لە شانی کورەکاژاو و پیرەمەگرون بدات.

ئەم گردە بەفیزە، گلەییەکی ئەگەر لە بەختی خۆی بوبێ ئەویش لە لا ی ناوەکەیەوەیە. هەتا نزیکی ٣٧ ساڵ لەمەوپێش پێیان ئەگوت «گردی گڵاڵان» بەڵام لەو ساڵانەدا خوا بە ئاواتی خۆی گەیاند و، بە ناوێک شاد بو کە هەرچۆنێ بێ بۆی هاوزێ بۆی ڕەوایە لەوساوە پێ ی ئەڵێن «گردی مامەیارە».

پیر مامە یارە کە ئێستا لە تەپڵەسەری ئەو گردەوە سەیری کردەوەکانمان ئەکا، بە لای زۆر لە لاوەکانی ئەمڕۆوە بۆتە کەسێکی دێرین. ڕەنگە هەندێکسان هەر باسیشتان نەبیستبێ چونکە ژیانی ئەمیش و هی هەمو گەورەیەکی کەمان ون بوە. بەڵام من بەختیارانە بە چاو پێی کەوتنی شاد بوم. پیاوێکی باریکەڵەی کەڵەگەت بو. دو چاوی تیژ و ڕویەکی چرچی هەبو. بە ڕیش چەرمگی و سمێڵی بەرقەرتێنراویەوە دیمەنێکی سەیری هەبو. ڕوخۆش و ڕەند بو. لە جلوبەرگا ئەنتیکەخانەیەکی گیاندار بو. لە چراخان و ڕۆژانی هەینی دا زرێ و کڵاوزەری ئەپۆشی. جوتێ قەرەبینای زلی بە پشتیا شۆڕ ئەکردەوە. دو دەمانچەی ئەکرد بە بەریا. شیرێکی ئەبەست بە پشتیەوە. ڕمێکی درێژی ئەگرت بە دەستیەوە و بەو چەشنە لە پێش موتەصەڕیف و کاربەدەستان و خەڵکەوە ئەڕۆیشت.

مامە یارە بە تایبەتی خۆشەویستی هەمو منالێک بو و، هەمو منالێکیش لای ئەو خۆشەویست بو. لە شەوی چراخان دا ئەو ئەهاتایەو دەمانچەیەکی ئەتەقانایە زەماوەن دەستی پێ ئەنەکرد. لە بەرئەوە منالان بە چوار چاو چاوەڕوانی هاتنی دەبون و هەر کە پرشکی باروت لە لولەی دەمانچەی ئەوەوە ئیتر ئاگربازی دەست پێ ئەکرا. لە بیرم دێت هەر وەختێ ئێمە: منالان، کە پێ ی ئەگەیشتین بە چنگ شەکری بە سەرا داپەش ئەکردین و، هەمیشە هەردو گیرفانی پڕ بو لەم چەشنە شتانە. چاک لە بیرم دێ دەستیشی ئەهێنا بە سەرمانا و ئەیوت: «منالینە! هیوام هەر بە ئێوەیە» ئەوساکە، لە سێبەری منالیمانا، ئێمە مامە یارەمان تەنیا لەبەر شارنایێ و بەرگی ئەنتیکە و چەرەی خۆش، خۆش ئەویست بەڵام کە گەورە بوین و تێ گەیشتین ئەم پیرە جوامێرەمان لە لا خۆشەویستر و گەورەتر بو.

پیر مامە یارە ناوی یارئەحمەد کوڕی خدر بەگی هۆمەر ئاغای خەڵکی دێ ی وەننەرێنە بو کە لای شاربازێڕە. هۆمەرئاغای باپیری یەکێک بو لە دوانزە سوارەی مەریوان. زۆر خۆشەویست بو لای ئەوڕەحمان پاشای بەبە. ئەوەندە خۆشەویست بوە لە لای کە پاشا ئەو شیرەی لە تاران فەتح عەلی شا پێشکەشی کرد بو دابویە. وەکو تێگەیشتوین یارئەحمەد لە ساڵی ١٨٠٤ دا لە وەننەرێنە لە دایک بوە. کە پێ ئەگا لە سەر ڕێتوشوێنی باوباپیری ئەبێ بە نۆکەری پاشای بەبە. لە ١٨٤٠ دا لە لەشکری بەبە دائەنرێ بە ئەفسەری تۆپچی و هەتا شەڕەکەی کۆیە لەم فرمانەدا ئەمێنێتەوە.

لە ١٨٤٧ دا میانی ئەحمەدپاشای بەبە و دەولەتی عوسمانی تێک ئەچێ.. دەولەتی عوسمانی لە ژێر فەرمانی سەردار ئەجیب پاشادا لەشکرێک ئەڕازێنێتەوە و ئەینێرێ بۆ سەر ئەحمەد پاشا. ئەحمەد پاشایش لەشکری لە ڕۆژئاوای کۆیە بەرامبەر بە یەک ئەوەستێ. کات مانگی گوڵان ئەبێ. بارەگای ئەحمەد پاشا لە لای گردی ڕێزەتو هەڵ ئەدا. لەشکری کورد ئەوەندە ورەیان بە هێز بوە کە لە شکانی تورکەکان هەمو دڵنیا بون.

بەڵام داخی بە جەرگم بەختی ڕەشی کورد لێرەشا نەی هێنا بو. ئێوارەی پێنجشەمو کە دوای بانگ ئەبێ سەرباز و موچەخۆر داوای مۆچە ئەکەن. یەکێ لە وەزیرەکان بە پاشا ئەڵێ: «تولە هەتا برسی بێت چاکتر ڕاو ئەکا» پاشا ئەمەی بە گوێ دا ئەچێ و ئەو ڕۆژە مووچە نادات. ئەم قسەیە بە گوێی لەشکرەکە ئەکەوێتەوە. لە سەرێکەوە وەرنەگرتنی موچە و لە سەرێکی ترەوە بڵاوبونەوەی قسەیەکی وا سوک و، جگە لە مانەبێش چاوەڕاوی هەڵدێن، کە گوایا، شەڕکردن لە گەڵ لەشکری خەلیفە پێچەوانەی دین و شەریعە، بوی بە مایەی سەرپێچی لەشکر و، لە ئەنجاما هەمو قسە ئەکەن بە یەک کە ئەو شەوە بڵاوەی لێ بکەن و، ئەقەی تفەنگێک ئەکەن بە نیشانەی بڵاوە کردن. بریار ئاغای سپاسی شەوێ بەمەی ڕاسی. زو ڕایکرد بۆ چادری پاشا کە خەبەری بداتێ. هەر ئەو کاتەدا ئەقەی تفەنگێک دێت دەستبەجێ لەشکر دەست ئەکا بە بڵاوە کردن. ئەحمەد پاشای بەدبەخت کە ئەمە ئەبینێ سوار ئەبێ و لە گەڵ چەند نۆکەرێکا سەری خۆی هەڵئەگرێ. بەم ڕەنگە دوا حوکمداری بەبە لە وڵاتی ماد و ئاری دەرئەچێ.

لەشکری تورک لەم بڵاوەیە ئاگادار ئابن بۆ سبەینێ دێنە پێشەوە بۆ شەڕ. بەڵام هیچ بەرامبەرێک نابینن و بۆ ئەچن کە کەسیان لە بەرامبەر نەماوە ئیتر بە سەربەستی پێش ئەکەون. بەڵام کوتوپڕ تۆپخانەی ئەحمەد پاشا دەس ئەکا بە گوللە باراندن بە سەریانا. ئەیان پەشۆکێنێ. سەرداری تورک تێ ئەگا کە لە هەڵدنی تۆپچی بەو لاوە کەسی تر نەماوە فەرمان ئەدا کە هێرشیان کەن. لەشکرەکە چواردەوری یارە حەمەدی تۆپچی داو بە دیل گرتیان. ئەجیب پاشا ئەم ئازایە کە یارە نواند بوی زۆری پێ خۆش ئەبێت. بانگی ئەکاتە لای خۆی و ئەم گفتوگۆیەیان ئەبێ.

ئەجیب پاشا: لەشکری پاشاکەتان هەمو بڵاوەی کرد تۆ بۆچی بە تەنیا بەرامبەریت کرد؟

یارە: من فەرمانبەرم تۆپخانە بە من سپێردراوە. فەرمانی شەڕم پێ درا بو کاری خۆم بە جێ هێنا.

ئەجیب پاشا: فەرماندەرەکەت سەری خۆی هەڵگرت تۆ بۆچی دەستت لە شەڕ هەڵنەگرت؟

یارە: وەکو وتم فەرمانی شەڕم وەرگرتبو. بەڵام لە پاش ئەوە فەرمانی شەڕ نەکردنم وەرنەگرت.

لە سەر ئەم قسە لاوچاکانەیە ئەجیب پاشا پتر مامە یارەی ئەچێ بە دڵا و ئەڵێ: بۆ ئەم لاوچاکیەت ئەمەوێت پاداشتێکت بدەمەوە چیت ئەوێ بڵێ؟

مامە یارە: خوا پاشای خۆم بهێڵێ هیچم ناوێ.

ئەجیب پاشا: پاشای خۆت ئەما ڕۆیشت، ئیتر وڵاتەکەتان کەوتە ژێردەستی دەوڵەتی عوسمانیەوە دڵخوازت چیە بڵێ؟

مامە یارە: لە پاش ئەمە ژیانم ناوێ تا ماڵی دنیام بوێت.

ئەجیب پاشا بە چاوێکی ئافەرینکاری و دۆستییەوە پیا ڕوانی و گوتی:
باشە.

بەڵام هەر ئەو ڕۆژە ئەجیب پاشا پێ ی زانی کە پارە دێ یەکی بە بەرات بە دەستەوەیە. فەرمانی بەراتەکەی بۆ تازە کردەوە. دێ یەکە ناوی کانی دڕکەی سەگان بو کە ئێستا بە دەست ئەحمەد ئاغای گوسالەی خزمێوەبەتی.

ئەوی ئێستە لەو گۆزە تاریک و تەنهایەی گردی گولان دا ئەحەسێتەوە و گردەکە بە ناویەوە ناو نراوە. ئەم میللەتپەروەرە گەورەیە کە ۳۷ ساڵە بە داخەوە چاوەڕوانی جەژنی کورد ئەکات.

۱. ڕەند: قسە خۆش و گورجوگوڵ

۲. شارنایێ: تترینج

۳. وا بە ناوبانگە ئەم تفەنگە کەس ئەیتەقانەوە. ئەو شەوە ڕەشەبا بوە. تفەنگێک بە کۆڵەکەی خێوەتێکا هەڵ واسراوە. کەوتۆتە خوارەوە و تەقیوە ئەمیش دیسانەوە کولۆلی کورد، چونکە ئەشیا کە پاشا بیزانیایە بتوانێ بەربەستی تەگبیرەکەیانی بکردایە بەوە بەسەر دوژمنا سەرکەوتنایە.

«دیاری لاوان»، بەغداد، ۱۹۳۲. ڕەنگە نوسەرەکەی «مەحمود جەودەت» بێ.

پاشکۆی سێیەم

٣. لیستی بەڵگە

١. نامەی شا سوڵتان حسێنی صەفەوی بۆ سوڵتان مستەفا خانی عوسمانی
بابەت: دەستدرێژیی سلێمان بەبە بۆ سەر ناوچەکانی سنووری ئێران و، داوای سەرکوتکردنی
ساڵ: نەنوسراوە بە مەزەندە ١١٠٩ک
سەرچاوە: نوائی، «اسناد ومکاتبات..»، ص ١٢٧ - ١٣٠.

٢. نامەی شا سوڵتان حسێنی صەفەوی بۆ سوڵتان مستەفا خانی عوسمانی
بابەت: سەرکوتکردنی سلێمان بەبە
ساڵ: ١١١١ک
سەرچاوە: نوائی، «اسناد ومکاتبات..»، ص ١٢٢ - ١٢٦.

٣. نامەی فەتح عەلی شا بۆ عەلی پاشای والی ی بەغداد
بابەت: دانانەوەی ئەوڕەحمان پاشا بە حاکمی بابان
ساڵ: ١٢٢٠ / ١٨٠٥
سەرچاوە: نصیری - ١/٥١.

٤. نامەی فەتح عەلی شا بۆ والی ی بەغداد
بابەت: گێڕانەوەی ئەوڕەحمان پاشا بۆ حاکمیتی بابان
ساڵ: ١٢٢١ / ١٨٠٦
سەرچاوە: نصیری - ١/٥٥.

٥. نامەی میرزا شەفیع، صەدری ئەعظەمی ئێران، بۆ صەدری ئەعظەمی عوسمانی
بابەت: شەڕی زرێبار و، دەستدرێژیی لەشکری والی ی بەغداد بۆ سەر قەڵەمڕەوی ئێران
ساڵ: ١٢٢١ / ١٨٠٦

سەرچاوە: نصیری - ١/٥٧.

٦. فەرمانی فەتح عەلی شا بۆ عەبباس میرزا
بابەت: شەڕ ڕاگرتن و، ئازاد کردنی سلێمان کەهیا
سال: ١٢٢١ / ١٨٠٦
سەرچاوە: نصیری - ١/٦١.

٧. نامەی محەممەد حسێن خان بۆ عەبباس میرزا
بابەت: ئەوڕەحمان پاشا و، پەلاماردانی بەغداد بۆ لابردنی والی و، دانانی والی نوێ
سال: ١٢٢٥ / ١٨١٠
سەرچاوە: نصیری - ١/١١٩.

٨. نامەی محەممەد صادق خان بۆ میرزا محەممەد شەفیع، صەدری ئەعظەمی ئێران
بابەت: ڕەفتاری توندوتیژی ئەوڕەحمان پاشا لە گەڵ کاربەدەستانی بەغداد
سال: ١٢٢٥ / ١٨١٠
سەرچاوە: نصیری - ١/٢١٤.

٩. نامەی محەممەد عەلی میرزا بۆ خورشید پاشا، صەدری ئەعظەمی عوسمانی
بابەت: جەلالەددین و، مەسەلەی بابان و مەحمود پاشا
سال: ١٢٢٨ / ١٨١٣
سەرچاوە: نصیری - ١/١٦٤ - ١٦٥.

١٠. نامەی محەممەد حسێن خان بۆ ئەحمەد چەلەبی
بابەت: تالانکردنی ئێرانییەکان و، باسی ئەوڕەحمان پاشای کۆچکردو
سال: ١٢٢٩ / ١٨١٤
سەرچاوە: نصیری - ١/١٨٥.

١١. نامەی محەممەد عەلی میرزا بۆ سلێمان ئەفەندی، باڵیۆزی عوسمانی
بابەت: یارمەتەی بابانی لای ئێران
سال: ١٢٣٥ / ١٨١٩
سەرچاوە: نصیری - ١/٢٣٧.

١٢. [illegible]ـمەی محەممەد عەلی میرزا بۆ ئەحمەد پاشای والی ی موسڵ

بابەت: زەمی داود پاشا و، تاوانبارکردنی کەرتی ئەرزەڕۆم بەشە بەهۆیەوە گیراو
لە نێوان هەردو دەوڵەت دا
ساڵ: ١٢٣٧ / ١٨٢١
سەرچاوە: نصیری - ١/٢٥٣.

١٢. نامەی عەبباس میرزا بۆ لۆرد ستراتفۆرد کانینگ، ئیلچی ئینگلیز لای بابی عالی
بابەت: ڕونکردنەوەی هۆکانی ناکۆکی ئێران و عوسمانی و دەربڕینی ئامادەیی بۆ ئاشتبونەوە.
ساڵ: ١٢٣٨ / ١٨٢٢
سەرچاوە: میرزا صالح - ١/٢٤٦ - ٢٤٧.

١٤. نامەی قائیم مەقام بۆ جۆرج ولک، ئیلچی ئینگلیز لای دەرباری قاجار
بابەت: مەرجەکانی ئێران بۆ پێکهاتن لە گەڵ عوسمانی
ساڵ: ١٢٣٨ / ١٨٢٢
سەرچاوە: میرزا صالح - ١/٢٤٨ - ٢٥١.

١٥. نامەی قائیم مەقام بۆ سەرعەسکەری ئەرزەڕۆم
بابەت: هۆی درێژە کێشانی جەنگی ئێران و عوسمانی و، ئامادەیی ئێران بۆ ئاشتی
ساڵ: ١٢٣٨ / ١٨٢٢
سەرچاوە: میرزا صالح - ١/٢٥٢ - ٢٥٤.

١٦. نامەی قائیم مەقام بۆ جۆرج ولک
بابەت: مەرجەکانی ئێران بۆ ئاشتی
ساڵ: ١٢٣٨ / ١٨٢٢
سەرچاوە: میرزا صالح - ١/٢٦١.

١٧. فەرمانی فەتح عەلی شا بۆ عەبباس میرزا
بابەت: دەستکاری ڕێککەوتننامەی یەکەمی ئەرزەڕۆم سەبارەت بە ئێلی بابان
ساڵ: ١٢٣٩ / ١٨٢٣
سەرچاوە: نصیری - ٢/٤٢؛ گزیدە اسناد سیاسی - ١/١٤٣.

١٨. نامەی عەبباس میرزا بۆ محەمەد ئەمین ڕەئوف پاشا، والی ی ئەرزەڕۆم
بابەت: داوای دەستکاری ڕێککەوتننامەی یەکەمی ئەرزەڕۆم سەبارەت بە ئێلی بابان

سال: ١٢٣٩ / ١٨٢٣
سەرچاوە: نصیری - ٤٩/٢.

١٩. نامەی عەبباس میرزا بۆ محەممەد ئەمین رەئوف پاشا، والی ی ئەرزەڕۆم
بابەت: داوای دەستکاری ڕێککەوتننامەی یەکەمی ئەرزەڕۆم سەبارەت بە ئیلی بابان
سال: ١٢٣٩ / ١٨٢٣
سەرچاوە: نصیری - ٥١/٢.

٢٠. نامەی محەممەد حسێن خان سەرداری ئێرەوان بۆ محەممەد ئەمین رەئوف پاشا، والی ی ئەرزەڕۆم
بابەت: داوای دەستکاری ڕێککەوتننامەی یەکەمی ئەرزەڕۆم سەبارەت بە ئێلی بابان
سال: ١٢٣٩ / ١٨٢٣
سەرچاوە: نصیری - ٥٢/٢.

٢١. نامەی محەممەد حسێن خان سەرداری ئێرەوان بۆ حسێن پاشا، موحافزی قارس
بابەت: داوای دەستکاری ڕێککەوتننامەی یەکەمی ئەرزەڕۆم سەبارەت بە ئێلی بابان
سال: ١٢٣٩ / ١٨٢٣
سەرچاوە: نصیری - ٥٤/٢ - ٥٥.

٢٢. فەرمانی عەبباس میرزا بۆ مەحمود پاشای بابان
بابەت: داوای سوارەی بابان بۆ بەشداری لە شەڕی روس دا
سال: ١٢٤٢ / ١٨٢٦
سەرچاوە: نصیری - ٨٦/٢.

٢٣. فەرمانی عەبباس میرزا بۆ مەحمود پاشای بابان
بابەت: ڕاگەیاندنی ڕێککەوتنی ئاشتی روسی - ئێرانی
سال: ١٢٤٣ / ١٨٢٧
سەرچاوە: نصیری - ٩٦/٢.

٢٤. نامەی میرزا ئاقاسی بۆ صەدری ئەعظەمی عوسمانی
بابەت: کاروباری سنور، عەشایەر، بازرگانی، شکات لە میری رەواندز، داوای لابردنی ئەحمەد پاشای بابان

ساڵ: ۱۸٤۱ / ۱۲۵۷
سەرچاوە: گزیدە اسناد سیاسی، ۱/۲٦۵.

۲۵. نامەی میرزا ئاقاسی بۆ صارم ئەفەندی سەفیری عوسمانی
بابەت: شکات لە میری رەواندز، کە دەستدرێژی کردۆتە سەر ئەرزی ئێران و، شکات لە عەلی رەزا پاشای والی ی بەغداد چونکە رێگای لێ ناگری
ساڵ: ۱۸٤۱ / ۱۲۵۸
سەرچاوە: نصیری - ۱۹۷/۲.

۲٦. فەرمانی محەمەد شا بۆ میرزا تەقی خان (ئەمیر کەبیر)
بابەت: دەسەلات دان بە میرزا تەقی خان بۆ کۆنفرانسی ئەرزەڕۆم. سلێمانی بە موڵکی خۆی نەزانێ
ساڵ: ۱۸٤٦ / ۱۲٦۲
سەرچاوە: نصیری - ۲۱۳/۲.

۲۷. نامەی وەزیری موختاری ئینگلیز بۆ وەزارەتی کاروباری دەرەوەی ئێران
بابەت: شەڕی والی ی ئەردەلان و قایمقامی سلێمانی
ساڵ: ۱۸٤٦ / ۱۲٦۲
سەرچاوە: گزیدە اسناد سیاسی، ۱/٥٤٥.

۲۸. نامەی ئەوڕەحمان پاشای بابان بۆ محەمەد عەلی میرزا
بابەت: ئاگادار کردنی لە وەرگرتنی بیوریلدی و خەلعەتی والی ی ئەرزڕۆم و گلدانەوەی ئێردراوەکە.
ساڵ: نەنوسراوە بە مەزەندە ۱۲۲۲ک / ۱۸۰۷
سەرچاوە: نصیری - ۲۱۰/۱.

۲۹. نامەی مەحمود پاشای بابان بۆ سوڵتانی عوسمانی
بابەت: دەربڕینی سوپاس و ستایش سەبارەت بە ناردنی فەرمان و خەلعەت و بڕینەوەی بابان و کۆیە و هەریر
ساڵ: ۱۸۱٤ / ۱۲۳۰
سەرچاوە: نصیری - ۲۰۳/۲.

۳۰. نامەی مەحمود پاشای بابان بۆ سەیید مەحمود ئەفەندی، موفتی ی کەرکوک
بابەت: گەیشتنی لەشکری ئێران

سال: ۱۲۳۰ / ۱۸۱۵
سەرچاوە: نصیری - ۲/۲۰۵.

۳۱. نامەی مەحمود پاشای بابان بۆ گەورەکانی کەرکوک
بابەت: دەرکردنی عەبدوللا پاشا لە کەرکوک
سال: ۱۲۳۱ / ۱۸۱۵
سەرچاوە: نصیری - ۲/۲۰٦.

۳۲. نامەی مەحمود پاشا بۆ داود پاشا، والی ی بەغداد
بابەت: داوای لێبووردن
سال: ۱۲٤۰ / ۱۸۲٤
سەرچاوە: نصیری - ۲/٦٦.

۳۳. نامەی مەحمود پاشای بابان بۆ سەیید مەحمود ئەفەندی، موفتی کەرکوک
بابەت: رێککەوتنی روس و ئێران
سال: ۱۲٤۳ /۱۸۲۷
سەرچاوە: نصیری - ۲/۹۸.

۳٤. نامەی عەبدوللا بەگی موتەصەرریفی سلێمانی بۆ والی ی ئەرزرۆم
بابەت: هێرشی لەشکری ئەردەلان بۆ سەر بابان و تێکشکاندنی
سال: ۱۲٥۸ / ۱۸٤۲
سەرچاوە: نصیری - ۲/۱۸٤-۱۸٦.

بیبلیۆگرافی

بە زمانی عەرەبی

امین زکی، محمد: «تاریخ السلیمانیه وانحائها»، ترجمه: محمد جمیل بندی الروژبیانی، شرکه الطباعه والنشر المحدوده، (بغداد ١٩٥١)

البصری، عثمان بن سند الوائلی: «مطالع السعود»، تحقیق: الدکتور عماد عبدالسلام رووف و سهیله عبدالمجید القیسی، (الموصل ١٩٩١).

----: «اصفی الموارد فی سلسال احوال الامام خالد»، المطبعه العلمیه، (مصر ١٣١٠ هـ)

الخال، محمد: «الشیخ معروف النودهی البرزنجی»، (بغداد ١٩٦١)

----: «البیتوشی»، (بغداد ١٩٥٨)

الراوی، د. جابر: «الحدود الدولیه ومشکله الحدود العراقیه الایرانیه»، (بغداد ١٩٧٣)

العزاوی، عباس: «تاریخ العراق بین احتلالین»، ٨ جلد، (بغداد)، طبعه ثانیه، الشریف الرضی، (قم ١٤١٠)

العمری، یاسین: «غرائب الاثر فی حوادث ربع القرن الثالث عشر»، نشره محمد صدیق الجلیلی، (الموصل ١٩٤٠)

فائق بک، سلیمان: «المالیک الکولەمەن فی بغداد»، نقله من الترکیه: محمد نجیب ارمناوی، (بغداد ١٩٦١)

فریزر، جیمس بیلی: «رحله فریزر الی بغداد»، (بغداد ١٩٦٤)

القزلجی، محمد: «التعریف بمساجد السلیمانیه ومدارسها الدینیه»، (بغداد ١٩٣٨)

الکرکوکلی، الشیخ رسول: «دوحه الوزراء فی تاریخ وقائع بغداد الزوراء»، نقله من الترکیه: موسی کاظم نورس، (بیروت بت)، طبعه ثانیه، منشورات الشریف الرضی، (قم ١٤١٣)

لونگریک، ستیفن همسلی: «اربعه قرون من تاریخ العراق الحدیث»،

ترجمه: جعفر الخياط، (بغداد ١٩٦٨)

المدرس، عبدالكريم محمد: «علماونا في خدمه العلم والدين»، عني بشره: محمد علي القرهداغي، دار الحريه للطباعه والنشر، (بغداد ١٩٨٣)

الموصلي، السيد فتح الله القادري: «ملحمه الموصل»، تحقيق سعيد الديوهجي، (بغداد ١٩٦٥)

الموكرياني، حسين حزني: «موجز تاريخ امراء سوران»، ترجمه: محمد الملا عبدالكريم، (بغداد ١٩٦٧)

نظمي زاده، مرتضى افندي: «گلشن خلفا»، نقله من التركيه: موسى كاظم نورس، (النجف الاشرف ١٩٧١)

نيبور: «رحله نيبور الى العراق»، ترجمه: الدكتور محمود حسين الامين، (بغداد ١٩٦٥)

نوار، الدكتور عبدالعزيز سليمان: «داود باشا والى بغداد»، (القاهره ١٩٦٧)

---: «تاريخ العراق الحديث»، (القاهره ١٩٦٨)

به زمانی فارسی

ادموندز، سیسیل جی: «کردها، ترک ها، عرب ها»، ترجمه: ابراهیم یونسی، انتشارات روزبهان، (تهران ١٣٦٧ ش)

ادیب الشعرا، میرزا رشید: «تاریخ افشار»، به اهتمام: محمود رامیان و پرویز شهریار افشار، (تبریز ١٣٤٦ ش)

بابانی، عبدالقادر ابن رستم: «تاریخ و جغرافیای کردستان، موسوم به: سیر الاکراد»، به اهتمام: محمد رئوف توکلی، (تهران ١٣٦٦ هـ ش)

بدلیسی، امیر شرفخان: «شرفنامه، تاریخ مفصل کردستان»، به اهتمام: محمد عباسی، (تهران ١٣٤٢ هـ ش).

پارسا دوست، د. منوچهر: «ریشه‌های تاریخی اختلافات جنگ عراق و ایران»، شرکت سهامی انتشار، (١٣٦٧ هـ ش)

پورگشتال، هامر: «تاریخ امپراطوری عثمانی»، ترجمه: میرزا زکی علی آبادی، به اهتمام: جمشید کیان فر، ٥ جلد، (تهران ١٣٦٧ - ١٣٦٩ هـ ش)

دنبلی، عبدالرزاق: «ماثر سلطانیه»، باهتمام: غلام حسین صدری افشار،

(تهران ۱۳۹۲ هـ ش)
فخرالکتاب، میرزا شکرالله سنندجی: «تحفه ناصری در تاریخ و جغرافیای کردستان»، باهتمام د. حشمت الله طبیبی، انتشارات امیر کبیر، (تهران ۱۳٦٦ هـ ش)

گلستانه، ابو الحسن بن محمد امین. «مجمل التواریخ»، بسعی و اهتمام مدرس رضوی، انتشارات دانشگاه تهران، چاپ سوم، (تهران ۲٥۳٦)
لکهارت، لارنس: «انقراض سلسله صفویه»، ترجمه: مصطفی قلی عماد، انتشارات مروارید، (تهران ۱۳٦٤ هـ ش)
مردوخ کردستانی، شیخ محمد: «تاریخ مردوخ»، چاپخانه ارتش، (تهران بت)

معتمدی، دکتر مهدخت: «مولانا خالد نقشبندی و پیروان طریقت او»، انتشارات پاژنگ، (تهران ۱۳٦۸)
محمد معین: «فرهنگ فارسی»
مستوره، ماه شرف خانم: «تاریخ اردلان»، به اهتمام: ناصر آزادپور، چاپخانه‌ی بهرامی، سنندج ۱۳٤۳ هـ ش.
مشیر الدوله، میرزا سید جعفر مهندس باشی: «رساله تحقیقات سرحدیه»، به اهتمام محمد مشیری، انتشارات بنیاد فرهنگ ایران، (تهران ۱۳٤۸ ش)
مهدوی، عبدالرضا هوشنگ: «تاریخ روابط خارجی ایران»، انتشارات امیر کبیر، (تهران ۱۳٦٤ هـ ش)
مهدی خان: «تاریخ جهانگشای نادری»، (تهران ۱۳۱۱ ش)
میرزا صالح، غلامحسین: «اسناد رسمی در روابط سیاسی ایران و روسی و عثمانی»، نشر تاریخ ایران، ۲ جلد، (تهران ۱۳٦٥ ش)
نامی اصفهانی، میرزا محمد صادق موسوی: «تاریخ گیتی گشا در تاریخ زندیه»، با مقدمه‌ی: سعید نفیسی، (تهران ۱۳٦٦ هـ ش)
نفیسی، سعید: «تاریخ اجتماعی و سیاسی ایران در دوره معاصر»، ۲ جلد، انتشارات بنیاد، (تهران ۱۳٦٦ ش)
نصیری، د. محمد رضا: «اسناد سیاسی دوره‌ی قاجاریه»، ٤ جلد، انتشارات کیهان، (تهران ۱۳٦٦ - ۱۳٦۸ هـ ش)

نوائی، دکتر عبدالحسین: «اسناد و مکاتبات سیاسی ایران از سال ۱۱۰۵-۱۱۳۵ هجری - قمری» ، موسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی. (تهران ۱۳۶۳ هـ ش)

---: «نادر شاه و بازماندگانش»، انتشارات زرین، (تهران ۱۳۶۸ ش)

واحد نشر اسناد: «گزیده اسناد سیاسی ایران و عثمانی دوره قاجاریه»، ۶ جلد. دفتر مطالعات سیاسی و بین المللی وابسته به وزارت امور خارجه جمهوری اسلامی ایران، (تهران ۱۳۶۹ ش)

ورهرام، دکتر غلامرضا : «تاریخ سیاسی و اجتماعی ایران در عصر زند» انتشارات معین، (تهران ۱۳۶۶ هـ ش).

وقائع نگار کردستانی، علی اکبر: «حدیقه‌ی ناصری در جغرافیا و تاریخ کردستان»، به اهتمام: محمد رئوف توکلی، (تهران ۱۳۶٤ هـ ش)

به زمانی کوردی

ابن الحاج، مەلا محەممەد حاجی حەسەن: «مەهدی نامە»، لێکۆڵینەوە و پێشکەش کردنی: محەممەد عەلی قەرەداغی، بەغداد، ۱۹۷۵.

نوسکارمان: «تحفەی مظفریە»، هێنانەوەی بۆ سەر ڕێنووسی کوردی: هێمن موکریانی، چاپکردنەوەی سەیدیان

امین زکی، محمد : «خولاصەیێکی تاریخی کوردو کوردستان»، بەرگی ۱ و ۲ و ۳ لە یەک بەرگ دا، چاپکردنەوەی سەیدیان

---: «تاریخی سلیمانی و ولاتی»، (بغداد ۱۹۳۹)

ریچ، کلودیوس جیمس. «گەشتی ریچ بۆ کوردستان ۱۸۲۰»، وەرگێڕانی لە عەرەبیەوە: محەممەد حەمە باقی، (تەوریز ۱۹۹۲)

خاڵ، شێخ محمدی: «فەرهەنگی خاڵ»

سجادی، علاءالدین: «مێژووی ئەدەبی کوردی»، چاپخانەی مەعارف، (بەغداد ۱۹۵۲)

---: «دو چامەکەی نالی و سالم»، چاپخانەی مەعارف. (بەغداد ۱۹۷۳)

موکریانی، سید حسین حزنی: «تاریخی حکمدارانی بابان»، چاپخانەی

زاری کرمانجی، (ڕەواندز ١٩٣١)
سیوچی، مەلا محەمەد: «تذکرە العوام یا بەیتی ئەوەل و ئاخر»، لێکۆڵینەوەی محەمەد عەلی قەرەداخی، (سلێمانی ١٩٧٩).
دیوانی شیعر
ڕەنجووری، مەلا عومەر: «دیوانی ڕەنجووری»، لێکۆڵینەوەی: محەمەد عەلی قەرەداخی، (بەغداد ١٩٨٣)
سالم، ئەوڕەحمان بەگی صاحێبقران: «دیوانی سالم»، بلاو کردنەوەی: گیوی موکریانی، چاپخانەی کوردستان، (هەولێر ١٩٧٢)
کوردی، مستەفا بەگی ساحێبقران: «دیوانی کوردی»، بلاوکردنەوەی: گیوی موکریانی، چاپخانەی کوردستان، (هەولێر ١٩٦١)
نالی، مەلا خدری ئەحمەدی شاوەیسی مکایەلی: «دیوانی نالی»، لێکۆڵینەوە و لێکدانەوەی: مەلا عبدالکریمی مدرس و فاتح عبدالکریم، چاپخانەی کۆڕی زانیاری کورد، (بەغداد ١٩٧٦)

گۆڤار و ڕۆژنامە
بەردەشانی، عەلی: «عەلی بەردەشانی: بەیت»، ژین، ژ ٨٩٢ ی ١١/٦؛ ژ ٨٩٥ ی ١١/٢٧؛ ژ ٨٧٩ ی کانونی ١٩٤٧/١، سلێمانی.
پیرەمێرد: «یا ڕۆحی مەولانا خالید: بۆ ئیبراهیم پاشا»، ژین، ژ ٨٤٢، ١٩٤٦/١٠/١٠، سلێمانی.
---: «وتار - سەرزەنشت»، ژین، ژ ٨٨٧، ١٩٤٧/٩/١٨، سلێمانی.
---: «وتار - دوایی حوکمدارانی بابان»، ژین، ژ ٨٩٤، ١٩٤٧/١١/٢٠، سلێمانی.
---: «وتار - ئەندازە»، ژین، ژ ٩٣٦، ١٩٤٨/٩/٢٣، سلێمانی.
الخال، محمد: «مخطوطات مكتبة الخال»، گۆڤاری کۆڕی زانیاری کورد، ب١، ژ٢، ١٩٧٣، بەغداد، ل ٦٣٧ - ٦٩٠.
خورشید، فواد حمه: «مدينة السليمانية: دراسة جغرافيتها التاريخية»، کاروان، ژ ٥٤، نیسانی ١٩٨٧، هەولێر، ل ١٥٠ - ١٥٩.
ڕەسول، د. عیزەدین مستەفا: «عەلی بەردەشانی - ژیان و بەرهەمەکانی»، گۆڤاری کولێجی ئەدەبیات، ژ ١٦، زانستگای بەغداد، ١٩٧٣.

ڕۆژبەیانی، جەمیل بەندی: ڕۆژی نوێ، س ۱، ژ ٤، مارتی ۱۹٦۰، سلێمانی.

هاوکاری، ژ ۱۲۰۸، ۱۹۸۸/۱۱/۲۸، بەغداد.

ڕۆژی نوێ: «تۆمار: پەڕە کاغەزێ لە بارەی بابان و کۆچی ئەوڕەحمان پاشاوە»، ڕۆژی نوێ، س ۲، ژ ۱، مارتی ۱۹٦۱.

السلفی، عبدالمجید: «الشیخ العلامه محمد بن حسن الالانی الکردی و منظومه المحاسن الغرره، کاروان، ژ ۳٦، ئەیلولی ۱۹۸۵، هەولێر، ل ۱۵۰ - ۱۵۱.

فوئاد، د. کەمال: «لە شیعرە بڵاو نەکراوەکانی سالم»، چریکەی کوردستان، لەندەن.

فیضی، امین: «بابان کوردلرندن قابلیت حربیه»، ژین، س ۱، ع ۲۳، ۳۳۵ ی رومی/ ۱۹۱۹ز، ئەستەمول.

---: «بابان کوردلرندن قابلیت صناعیه و علمیەلری»، ژین، س ۱، ع ۲۵، ۳۳۵ رومی/ ۱۹۱۹ز، ئەستەمول.

قەرەداخی، محمد علی: «الشیخ عبدالله الخرپانی من خلال مخطوطات مکتبته»، گۆڤاری کۆڕی زانیاری کورد، ب ۲، ژ ۲، ۱۹۷٤، بەغداد، ل ۲٦۲ - ۲٦٦.

کۆڕی زانیاری کورد: «پاراستنی پاشماوەی کۆنمان لە کاری کوردا»، گۆڤاری کۆڕی زانیاری کورد، ب ۱، ژ ۱، ۱۹۷۲، بەغداد، ل ۲۸۳ - ۲۸٤.

م. ج. (مەحمود جەودەت): «مامە یارە»، دیاری لاوان، ۱۹۳٤، بەغداد، ل ۲٦ - ۷۳.

محمد، محمود احمد: «وثیقه تاریخیه نادره: حلقه مفقوده من تاریخ شهرزور او مذکرات علماء الدین البلباسیین..»، کاروان، ژ ۳٦، ئەیلولی ۱۹۸۵، هەولێر، ل ۱۳۸ - ۱۵۰.

---: «شاعر بابانی...»، کاروان، ژ ۵۰، تشرینی دوەمی ۱۹۸٦، هەولێر، ل ۱۵۰ - ۱۵۹.

ملا کریم، محمد: «عود علی بدء فی الرسائل البابانیه»، کاروان، ژ ۱۹، شوباتی ۱۹۸٤، هەولێر، ل ۱٤۳ - ۱٤۸.

«عەقیدەی مەولانا خالیدی نەقشبەندی»، گۆڤاری کۆڕی زانیاری کورد، ب

٨، ١٩٨١، بەغداد، ل ١٩٩ - ٢٢٣.

وهبی، توفیق: «ئەز خولامی چاوی دە کلۆلێتم - خانی قەیفان»، دەنگی گێتی ی تازە، س ١، ب ٥، شوباتی ١٩٤٤، بەغداد، ل ٣ - ٨.

یاملکی، عبدالعزیز: «کرد تاریخندن بابان خاندانی»، ژین، س ١، ع ٩ و ١١ و ١٣ و ١٥ و ١٨، ٣٣٥ ی رومی/ ١٩١٨ - ١٩١٩ز، ئەستەمول.

یوسف، عبدالرقیب: «بەشێک لە ژیان و بەرهەمی زانا و شاعیری کورد مەلا عومەری رەنجووری شالەبەگی»، رۆشنبیری نوێ، ژ ١٠٧، ئەیلولی ١٩٨٥، بەغداد، ل ١٤٥ - ١٧٩.

The Emirate Of Baban Between The Grindstones Of Turks And Persians

Noshirwan Mustafa Emin

1998